

ISSN

НАВИДИ ИЛМ

(Маҷаллаи илмӣ)

НОВОСТИ НАУКИ

(Научный журнал)

SCIENCE NEWS

(Scientific Journal)

ДУШАНБЕ – 2025

НАВИДИ ИЛМ

Муассиси маҷалла:

Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар як сол 4 шумора нашр мегардад, маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17 апрели соли 2025 №410/МҶ-97 ба қайд гирифта шудааст.

САРМУҲАРРИР: Раҳимӣ Фарҳод	доктори илмҳои физика-математика, академики АМИТ, раиси Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон
МУОВИНИ САРМУҲАРРИР: Расулзода Алидод Бобо	доктори илмҳои филологӣ, профессори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
МУОВИНИ САРМУҲАРРИР: Муҳаммадхоча Назар	номзади илмҳои филологӣ

ХАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

	Физика
Абдуллоев Ҳасанҷон Муминҷонович	доктори илмҳои физика-математика, профессори кафедраи физикаи ҷисмҳои сахти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Рашидов Ҷалил	доктори илмҳои физика-математика, профессор, сарҳодими илмии Институти илмҳои таҳқиқоти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
	Математика-информатика
Шарипов Бобоалӣ	доктори илмҳои физика-математика, профессори кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон
Юсупов Гулзорхон Амиршоевич	доктори илмҳои физика-математика, профессори кафедраи анализи математикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни
	Илмҳои техникӣ
Шарипов Абумуъмин	доктори илмҳои техникӣ, профессор, мудири озмоишгоҳи Институти ба номи Л.И. Никитини АМИТ
Самизода Шонаврӯз Раҳим	доктори илмҳои техникӣ, профессор, мудири кафедраи технологияи истеҳсолоти химиявии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
	Химия
Ғафуров Бобомурод Абдуқаҳҳорович	доктори илмҳои кимиё, профессор, мудири кафедраи химияи органикӣ ва биологияи МДТ “Донишгоҳи давлатии Бохтар”
Самандарзода Насрулло Юсуф	доктори илмҳои кимиё, дотсент, мудири кафедраи таъхиси клиникӣ озмоишгоҳи МДТ “Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино”
	Биология
Холбекиён Мирзо Ҳамдам	доктори илмҳои биологӣ профессор, мудири кафедраи физиологияи нормалии МДТ “Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино”
Бобоев Мариё Тиллоевич	доктори илмҳои биология, профессор, директори Маркази илмии Хатлони АМИТ
	Тиббӣ ва фарматсевтӣ
Саидов Нарзулло Бобоевич	доктори илмҳои фарматсевтӣ, профессори кафедраи химияи фарматсевтӣ ва идораву иқтисодиёти фарматсевтии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Талабзода Маҳмадалӣ Сайф	доктори илмҳои тиб, профессори кафедраи эпидемиология ва бемориҳои сироятӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
	Таърих ва муносибатҳои байналмилалӣ
Алимов Давлаталӣ Халилович	доктори илмҳои таърих, профессор, мудири кафедраи таърихи умумии МДТ “Донишгоҳи давлатии Бохтар”
Абдуллоев Маҳмуд Холович	доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи халқи тоҷики МДТ “Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ”
	Фалсафа
Зиёев Идибек Ғозиевич	доктори илмҳои фалсафа, профессори кафедраи динишносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Худойодов Фаррух	доктори илмҳои фалсафа, профессор, декани факултети забон ва адабиёти руси Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни
	Педагогика
Мирализода Абдусалом Мустафо	доктори илмҳои педагогӣ, профессор, мудири кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Давлатзода Ҷамила	доктори илмҳои педагогӣ, дотсент, директори Муассисаи давлатии Коллеҷи омӯзгории ш. Ҳисор
	Психология
Файзализода Ҷумахон Хол	доктори илмҳои психология, профессор, директори Муассисаи давлатии “Китобхонаи миллии Тоҷикистон”-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Изатова Муҳаббат Иноятовна	доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори иҷтимоии МДТ “Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ”
	Сотсиология
Шоисматуллоев Шоназар Шоисматуллоевич	доктори илмҳои сотсиологӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ
Баҳромбеков Вафобек Амакбекович	номзоди илмҳои сотсиологӣ, дотсенти кафедраи сотсиологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
	Сиёсатишиносӣ
Қозиён Шариф Қозӣ	доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, мудири кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни
Сафарализода Хучамурод Қудусӣ	доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент, декани факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
	Ҳуқуқишиносӣ
Сангинзода Дониёр Шомаҳмад	муовини директори Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осӣ ва Аврупои АМИТ оид ба илм ва таълим, доктори илмҳои ҳуқуқишиносӣ, профессор
Назаров Аваз Қуватович	доктори илмҳои ҳуқуқишиносӣ, профессор, мудири кафедраи криминалистика ва фаолияти экспертизаи судӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
	Иқтисод
Калемуллоев Мунир Воҳидович	доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, мудири кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудити Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Зиёзода Бунёд Сайбурҳонҷон	доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент, раиси Кумитаи иттифоқи касабҳои дастгоҳи марказӣ ва соҳаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон
	Журналистика
Ҷўраева Мушаррафа Рустамовна	доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи услубишиносӣ ва таҳрири адабии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Муллоев Шариф Боқиевич	доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи журналистикаи ватанӣ ва байналхалқии МБД таҳсилоти олии Донишгоҳи славянии Тоҷикистон-Россия
	Адабӣшиносӣ
Қаландариён Ҳоким Сафар	доктори илмҳои филологӣ, профессор, директори Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ
Салими Хатлонӣ	доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улғзода
	Забонишиносӣ
Гулназарзода Жило Бурӣ	доктори илмҳои филологӣ, профессор, Ректори Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улғзода
Қурбонов Содик Ҳамроқулович	доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Маълумот барои иртибот:		
Муассиси маҷалла: Кумита оид ба таҳсилоти иловагӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон	Нишонии муассиси маҷалла: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе, кўчаи Варзишгарон 6, Тел: (+992-37) 250 – 17 – 12, Факс: (+992-37) 250 – 17 – 12 Сомонаи расмӣ: www.tahsilot.tj	Маҷалла: “Навиди илм” (Маҷаллаи илмӣ) Нишонии маҷалла: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе, кўчаи Рӯдакӣ 16 Тел.: (+992-37) 250 – 17 – 12

НОВОСТИ НАУКИ

Учредитель журнала:

Комитет по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан.
Выходит 4 номера в год, журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан 17 апреля 2025
года № 410/МЖ-97.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: Рахими Фарход	<i>доктор физико-математических наук, академик Национальной академии наук, председатель Комитета по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан</i>
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА: Расулзода Алидод Бобо	<i>доктор филологических наук, профессор Таджикского национального университета</i>
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА: Мухаммадходжа Назар	<i>кандидат филологических наук</i>

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

	Физика
Абдуллоев Хасанджон Муминджонович	<i>доктор физико-математических наук, профессор кафедры физики твердого тела Таджикского национального университета</i>
Рашидов Джалил	<i>доктор физико-математических наук, профессор, старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Таджикского национального университета</i>
	Математика и информатика
Шарипов Бобоали	<i>доктор физико-математических наук, профессор кафедры высшей математики Таджикского государственного финансово-экономического университета</i>
Юсупов Гулзорхон Амиршоевич	<i>доктор физико-математических наук, профессор кафедры математического анализа Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни</i>
	Технические науки
Шарипов Абумумин	<i>доктор технических наук, профессор, заведующий лабораторией института им. Л.И. Никитин НИИТ</i>
Самизода Шонавруз Рахим	<i>доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой технологии химических производств Таджикского национального университета</i>
	Химия
Гафуров Бобомурод Абдукаххорович	<i>доктор химических наук, профессор, заведующий кафедрой органической и биологической химии ГОУ «Бохтарский государственный университет»</i>
Самандарзода Насрулло Юсуф	<i>доктор химических наук, доцент, заведующий кафедрой клинической лабораторной диагностики ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино»</i>
	Биология
Холбекиён Мирзо Хамдам	<i>доктор биологических наук, профессор, заведующий кафедрой нормальной физиологии Таджикского медицинского университета имени Абуали ибни Сино</i>
Бобоев Марие Тиллоевич	<i>доктор биологических наук, профессор, директор Хатлонского научного центра НАНТ</i>
	Медицина и фармация
Саидов Нарзулло Бобоевич	<i>доктор фармацевтических наук, профессор кафедры фармацевтической химии и фармацевтического менеджмента и экономики Таджикского национального университета</i>
Талабзода Махмадали Сайф	<i>доктор медицинских наук, профессор кафедры эпидемиологии и инфекционных болезней Таджикского национального университета</i>
	История и международные отношения
Абдуллоев Махмуд Холович	<i>доктор исторических наук, профессор кафедры истории таджикского народа ГОУ «Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки»</i>
Алимов Давлатали Халилович	<i>доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой всеобщей истории ГОУ «Бохтарский государственный университет»</i>
	Философия
Зиёев Идибек Гозиевич	<i>доктор философских наук, профессор кафедры религиоведения Таджикского национального университета</i>
Худойдодов Фаррух	<i>доктор философских наук, профессор, декан факультета русского языка и литературы, Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни</i>
	Педагогика
Мирализода Абдусалом Мустафо	<i>доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики Таджикского национального университета</i>

Давлатзода Джамила	доктор педагогических наук, доцент, директор ГОУ педагогического колледжа района Хисор
	Психология
Файзализода Джумахон Хол	доктор психологических наук, профессор, ГОУ «Национальная библиотека Таджикистана» исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан
Изатова Мухаббат Иноятовна	доктор педагогических наук, профессор кафедры дошкольного образования и социальной работы государственного образовательного учреждения «Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки»
	Социология
Шоисматуллоев Шоназар Шоисматуллоевич	доктор социологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ
Бахромбеков Вафобек Амакбекович	кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Таджикского национального университета
	Политология
Казиён Шариф Кази	доктор политических наук, профессор, заведующий кафедрой права Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни
Сафарализода Худжамурод Кудуси	доктор политических наук, доцент, декан философского факультета Таджикского национального университета
	Юриспруденция
Сангинзода Дониёр Шомахмад	доктор юридических наук, профессор, заместитель директора института изучения государств Азии и Европы НАНТ
Назаров Аваз Куватович	доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминалистики и судебной экспертизы Таджикского национального университета
	Экономика
Калемуллоев Мунир Вохидович	доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономического анализа и аудита Таджикского национального университета
Зиёзода Бунёд Сайбурхонджон	доктор экономических наук, доцент, Председатель профсоюзного комитета главного управления и сектора начального и среднего профессионального образования при Правительстве Республики Таджикистан
	Журналистика
Джураева Мушаррафа Рустамовна	доктор филологических наук, профессор кафедры стилистики и литературного редактирования Таджикского национального университета
Муллоев Шариф Бокиевич	доктор филологических наук, профессор кафедры журналистики ГОУ Таджикско-Российский Славянский университет
	Литературоведение
Каландариён Хоким Сафар	доктор филологических наук, профессор, директор Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ
Салими Хатлони	доктор филологических наук, профессор кафедры теории и истории литературы Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде
	Лингвистика
Гулназарзода Жило Бури	доктор филологических наук, профессор, ректор Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде
Курбонов Садык Хамрокулович	доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка и методики преподавания таджикского языка и литературы Таджикского национального университета

Учредитель журнала: Комитет по начальному среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан	Адрес учредителя: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, ул. Варзишгарон 6, Тел.: (+992-37) 250 – 17 – 12 Факс: (+992-37) 250 – 17 – 12 Официальный сайт: www.tahsilot.tj	Адрес журнала: 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, пр. Рудаки 16, Тел.: (+992-37) 250 – 17 – 12 Факс: (+992-37) 250 – 17 – 12 Официальный сайт: www.navidiilm.tj E-mail: navidi-ilm@mail.ru
--	--	--

SCIENCE NEWS

Journal Founder:

Committee on Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan.
The journal is published four times a year and is registered at the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under No. 410/MJ-97, dated April 17, 2025.

EDITOR-IN-CHIEF: Rahimi Farhod	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of Tajikistan, Chairman of the Committee on Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan.</i>
DEPUTY EDITORS-IN-CHIEF: Rasulzoda Alidod Bobo	<i>Doctor of Philological Sciences, Professor at Tajik National University</i>
Muhammadkhoja Nazar	<i>Candidate of Philological Sciences</i>

EDITORIAL BOARD:

	Physics
Abdullov Hasanjon Muminjonovich	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of Solid-State Physics Department, Tajik National University</i>
Rashidov Jalil	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Institute of the Tajik National University</i>
	Mathematics & Informatics
Sharipov Boboali	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of Higher Mathematics Department, Tajik State University of Finance and Economics</i>
Yusupov Gulzorkhon Amirshoevich	<i>Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor of Mathematical Analysis Department, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni</i>
	Technical Sciences
Sharipov Abumu'min	<i>Doctor of Technical Sciences, Professor, Head of Laboratory at the L.I. Nikitin Institute of the Academy of Sciences of Tajikistan</i>
Samizoda Shonavruz Rahim	<i>Doctor of Technical Sciences, Professor, Head of Chemical Production Technology Department, Tajik National University</i>
	Chemistry
Ghaffurov Bobomurod Abduqahhorovich	<i>Doctor of Chemical Sciences, Professor, Head of Organic and Biological Chemistry Department, Bokhtar State University</i>
Samandarzoda Nasrullo Yusuf	<i>Doctor of Chemical Sciences, Associate Professor, Head of Clinical Laboratory Diagnostics Department, Avicenna Tajik State Medical University</i>
	Biology
Kholbekiyon Mirzo Hamdam	<i>Doctor of Biological Sciences, Professor, Head of Normal Physiology Department, Avicenna Tajik State Medical University</i>
Boboev Mariyo Tilloevich	<i>Doctor of Biological Sciences, Professor, Director of the Khatlon Scientific Center of the Academy of Sciences of Tajikistan</i>
	Medical and Pharmaceutical Sciences
Saidov Narzullo Boboevich	<i>Doctor of Pharmaceutical Sciences, Professor of Pharmaceutical Chemistry and Pharmaceutical Management & Economics Department, Tajik National University</i>
Talabzoda Mahmadali Saif	<i>Doctor of Medical Sciences, Professor of Epidemiology and Infectious Diseases Department, Tajik National University</i>
	History and International Relations
Alimov Davlatali Khalilovich	<i>Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of General History Department, Bokhtar State University</i>
Abdullov Mahmud Kholovich	<i>Doctor of Historical Sciences, Professor of Tajik People's History Department, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki</i>
	Philosophy
Ziyoev Idibek Ghozievich	<i>Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Religious Studies Department, Tajik National University</i>
Khudoydodov Farrukh	<i>Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Dean of Russian Language and Literature Faculty, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni</i>
	Pedagogy
Miralizoda Abdusalom Mustafo	<i>Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of General University Pedagogy Department, Tajik National University</i>
Davlatzoda Jamila	<i>Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director of State Pedagogical College of Hisor</i>
	Psychology
Fayzalizoda Jumakhon Khol	<i>Doctor of Psychological Sciences, Professor, Director of the National Library of Tajikistan under the Executive Office of the President</i>
Izatova Muhabbat Inoyatovna	<i>Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Preschool Education and Social Work Department, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki</i>

	<i>Sociology</i>
Shoismatulloev Shonazar Shoismatulloevich	<i>Doctor of Sociological Sciences, Professor, Corresponding Member of the Academy of Sciences of Tajikistan</i>
Bahrombekov Vafobek Amakbekovich	<i>Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor of Sociology Department, Tajik National University</i>
	<i>Political Science</i>
Qoziyon Sharif Qozie	<i>Doctor of Political Sciences, Professor, Head of Law Department, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni</i>
Safaralizoda Khujamurod Qudusi	<i>Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Dean of Philosophy Faculty, Tajik National University</i>
	<i>Law</i>
Sanginzoda Doniyor Shomahmad	<i>Deputy Director for Science and Education at the Institute for the Study of Asian and European Issues, Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Law, Professor</i>
Nazarov Avaz Quvatovich	<i>Doctor of Law, Professor, Head of Criminalistics and Forensic Expertise Department, Tajik National University</i>
	<i>Economics</i>
Kalemulloev Munir Vohidovich	<i>Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of Economic Analysis and Audit Department, Tajik National University</i>
Ziyozoda Bunyod Sayburhonjon	<i>Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Chair of the Trade Union Committee of the Central Office and Primary & Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan</i>
	<i>Journalism</i>
Juraeva Musharraf Rustamovna	<i>Doctor of Philological Sciences, Professor of Stylistics and Literary Editing Department, Tajik National University</i>
Mulloev Sharif Boqievich	<i>Doctor of Philological Sciences, Professor of National and International Journalism Department, Tajik-Russian Slavic University</i>
	<i>Literary Studies</i>
Qalandariyon Hokim Safar	<i>Doctor of Philological Sciences, Professor, Director of the Institute of Humanities named after Academician B. Iskandarov, Academy of Sciences of Tajikistan</i>
Salimi Khatloni	<i>Doctor of Philological Sciences, Professor of Theory and History of Literature Department, Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda</i>
	<i>Linguistics</i>
Gulnazorzoda Zhilo Buri	<i>Doctor of Philological Sciences, Professor, Rector of Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda</i>
Qurbanov Sodik Hamroqulovich	<i>Doctor of Philological Sciences, Associate Professor of Tajik Language and Teaching Methods Department, Tajik National University</i>

Founder of the Journal: Committee for Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan	Address of the Founder: 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe, Varzishgaron Street, 6 Tel: (+992-37) 250-17-12 Fax: (+992-37) 250-17-12 Official website: www.tahsilot.tj	Address of the Journal: 734012, Republic of Tajikistan Dushanbe, Rudaki Avenue, 16 Tel: (+992-37) 250-17-12 Fax: (+992-37) 250-17-12 Official website: www.navidilm.tj E-mail: navidi-ilm@mail.ru
---	--	---

МАСЪУЛИЯТ ДАР НАЗДИ ИЛМ, ҶОМЕА ВА ДАВЛАТ

Инак, шумораи нахустини маҷаллаи илмӣ «Навиди илм»-и Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон манзури Шумо мешавад.

Табиист, ки вазифа ва ё рисолати ҳар нашрияти илмӣ, пеш аз ҳама, ба ҳуди аҳли таҳқиқ ва инчунин ба мардуме, ки ниёз ба донишони натиҷаҳои тозаии ин ё он равиши илмро доранд, нигаронида мешавад. Барору нобарории ҳар пажӯҳиш аз он вобаста аст, ки онро чӣ гуна алоқамандони соҳа мепазиранд, чӣ пешрафте дар ҳамон соҳа ба вуҷуд меорад. Агарчи асрҳо гузашта бошад ҳам, то кунун панди Саъдии бузургвор “мол бе тичорат, мулк бе сиёсат ва илм бе баҳс пайдор наместонад” ҳамчунин мубрам боқӣ мондааст.

Умедворем, ки ҳар чизе, ки дар ин маҷалла нашр мешавад, ҳам дар марҳалаи баррасиву муҳокимаи қабл аз чоп ва ҳам дар давраи баъди нашр таваҷҷуҳи аҳли таҳқиқро барангезад ва манфиате ба нафъи тақомули илми тоҷик бирасонад.

Таъсиси ин маҷалла, ба андешаи мо, бояд роҳи фарохро ба гирдовари маҳсули зеҳни илмӣ боз кунад ва дар қатори дигар нашрияҳои илмӣ Тоҷикистон мавқеи сазовор ба даст орад.

Мо ба ин барору комёбиҳо бовар дорем ва як сабаби эътимодамон ҳамин аст, ки ҳайати таҳриро олимони маъруфи соҳаҳои гуногун, онҳое ташкил додаанд, ки аз масъулияти олим дар назди илм, ҷомеа ва давлат ба хубӣ огоҳанд. Ва низ аз онҳое масъулият ва инсофу ҳақиқат тақозо дорем, ки ҳамчун муаллиф ба маҷалла маҳсули қалами худро манзур мекунанд. Обрӯ ва нуфузи маҷалла, қабл аз ҳама, аз муносибати онҳо ба таҳқиқоти илмиашон вобастагӣ дорад, яъне ин ё он иморат он гоҳ устувор менамояд, ки таҳкурсиаш бақувват бошад. Бад-ин маъно, таҳкурсии обрӯву иззати ин маҷалла ҳамин мақолаҳои мебошанд, ки ба идораи нашрия бо назардошти риояи ҳама талаботи зарурӣ фиристода мешаванд.

Имрӯзо сиёсати давлату Ҳукумати Тоҷикистон дар соҳаи илм ҳамин гуна масъулият ва тозакориҳоро тақозо мекунад. Асос ва маҳаки сиёсати Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро, бидуни шак, илм ва роҳу усулҳои татбиқи илм дар амалия ташкил медиҳад. Сарвари давлат ҳамеша аз минбарҳои баланд таъкид менамоянд, ки дар замони мо бидуни ривочи илм пешрафтеро интизор шудан нашояд.

Зеро, илм дар масири ташаккул ва рушди ҷомеаи башарӣ меёри асосии маърифат ва тамаддуни ҳар миллату давлат будааст ва имрӯз низ ин меёр ҳамон гуна боқист. Ҳанӯз дар Юнони бостон илмро ҳамчун воситаи дарки воқеият эътироф мекарданд ва дар садаи XX Алберт Эйнштейн онро ривочдиҳандаи тафаккури мардум номидааст. Агар аз нигоҳи назарияи илм танзимгари асосии донишҳои объективӣ роҷеъ ба воқеият бошад, пас, хидмати олимони дар тӯли таърих дар гирдовари далелҳо оид ба моҳияти ашё, роҳу усулҳои ривочи ақлу андеша ва билохира, кашфи ҳақиқатҳо басо бузург будааст.

Бояд таъкид кард, ки илм ҷудо аз воқеият рушд намекунад ва ҳамеша аз пайи он аст, ки ҷомеаҳоро барои осон кардани зиндагӣ, таъмини некуаҳволӣ ва саодати инсонӣ раҳнамун созад. Вазифаи асосии ҳар навъи илм ҳамин аст. Аммо боз илмҳои бунёдӣ ҳастанд, ки таҳқиқоти онҳо барои ояндаи дур нигаронида шудаанд: онҳо тараққиёти

оламро барои зиндагӣ дар оянда таъмин мекунанд ва барои таъмини шароити хуби ҳаёт муваззаф ҳастанд.

Нақши бузурги илмро наметавон ба ду ҷумла хулоса кард: дар тӯли таърихи бисёрҳазорсола ҳамеша ҷомеаи инсонӣ ба илм ниёз дошт ва то он даме, ки зиндагӣ боқист, ҳамин гуна талабот боқӣ хоҳад монд.

Маҷалла пеш аз ҳама ба наشري мақолаҳои олимони ҷавон, магистрантҳо, докторантҳо, аспирантон ва дигар муҳаққиқон, ки мехоҳанд натиҷаи пажӯҳишашон сари вақт расонаӣ шавад ва ба самъи олимони ватаниву хориҷӣ дастрасӣ шавад, равона гардидааст.

Ҳайати таҳрири маҷалла бояд ҳамин назокат ва вижагиҳоро бо камоли масъулият эҳсос кунанд.

Ба ҳамаи онҳое, ки дар кори таҳияи маҷалла ва наشري он ҷалб шудаанд, барори кор ва қаноатмандӣ аз натиҷаи корҳояшонро орзу мекунам.

Фарход Раҳимӣ, академики АМИТ,
Сармуҳаррир, раиси Кумита оид ба
таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди
Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

УДК 538.955:530.146

**КВАЗИКЛАССИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ МУЛЬТИПОЛЬНОЙ СПИНОВОЙ
ДИНАМИКИ В SU(4)-МАГНЕТИКАХ СО СПИНОМ 3/2**

Фарход Рахими, академик, доктор физических наук – профессор,

Пирзода Баходур Гулмахмад, ассистент

*Комитет по начальному и среднему профессиональному образованию
при Правительстве Республики Таджикистан*

Импульсом к активному развитию теоретических и экспериментальных исследований магнетиков с эффективным спином, отличным от $S = 1/2$, послужила фундаментальная работа Г.А. Микешка [1], посвящённая анализу квазиупругого рассеяния медленных нейтронов на одномерных магнетиках типа CsNiF_3 . В данной работе был впервые предложен солитонный механизм для объяснения появления центрального пика в спектре энергии рассеянных нейтронов, что стало значительным шагом в интерпретации спиновых возбуждений в квазиизотропных системах.

Однако, несмотря на значительный прогресс, достигнутый в рамках данного подхода, попытки количественного согласования теоретически рассчитанных динамических структурных факторов — с учётом даже бийонных (двойных солитонных) вкладов — с экспериментальными данными оказались ограниченными. Причина расхождения заключалась, в частности, в неспособности учесть сокращение длины эффективного вектора спина, наблюдаемое в определённых граничных условиях и при высоких плотностях возбуждений. Этот эффект позднее получил частичное теоретическое обоснование в работах по квазиклассическому описанию магнетиков [2] и был интерпретирован как проявление дополнительной степени свободы спиновой динамики — а именно, как следствие возникновения и эволюции квадрупольного момента в системах со спином $S = 1$.

Дополнительное развитие этой линии было представлено в работах [1, 3], где было строго показано, что минимальное количество параметров, необходимых для адекватного квазиклассического описания динамики спинов в системах с общим спином S , составляет $4S$. Это количество соответствует размерности однородного симметрического пространства $SU(2S+1)/SU(2S) \times U(1)$, что, в свою очередь, мотивировало построение обобщённых когерентных состояний (ОКС) на соответствующих группах Ли.

Такие ОКС, учитывающие симметрию исходного гамильтониана и обладающие хорошо определёнными квазиклассическими предельными свойствами, оказались мощным математическим инструментом для анализа спиновой динамики в легкоосевых магнетиках. Особенно эффективно они применялись в комплексной параметризации групп $SU(2S+1)$, в частности при $S = 1$ (группа $SU(3)$). Однако при переходе к системам с $S = 3/2$, обладающим **легкоплоскостной анизотропией**, выяснилось, что традиционные формы комплексной параметризации теряют свою универсальность: получить устойчивые и физически интерпретируемые решения стало затруднительно [4]. Это указывает на необходимость переосмысления выбора параметрического пространства и развития новых форм действительных параметризаций, адекватных физическим особенностям SU(4)-магнетиков с высоким спином.

В настоящей работе мы предлагаем конструкцию обобщённых когерентных состояний (ОКС), основанных на операторах группы $SU(4)$, специально адаптированных для описания квантовых состояний спиновых систем с $S = 3/2$. Эта группа, как известно, естественным образом охватывает не только обычную (дипольную) компоненту спиновой динамики, но и включает в себя квадрупольные и октупольные моды, которые становятся существенно важными при анализе высокоспиновых магнетиков с внутренними мультипольными степенями свободы [5–9].

Построенная система $SU(4)$ -когерентных состояний позволяет, в рамках квазиклассического приближения, получить уравнения движения гамильтонова типа, действующие в расширенном фазовом пространстве $SU(4)/SU(3) \times U(1)$. Такие уравнения не только обобщают стандартную $SU(2)$ -или $SU(3)$ -структуру, но и дают возможность описывать сложную динамику мультипольных возбуждений в магнетиках с $S = 3/2$, включая эффекты сокращения длины спина, прецессии мультипольных моментов и нелинейного взаимодействия между различными модами.

В качестве базиса для дальнейшего вывода лагранжиана и уравнений движения, нами выбирается пробная волновая функция следующего вида:

$$|\Psi\rangle = D(\Theta, \varphi, \gamma) e^{2i\kappa \hat{Q}^{xy}} e^{-i\beta \hat{S}^{x''}} e^{-ig \hat{F}^{xyz}} |0\rangle, \quad (1)$$

где $|0\rangle$ - референтное состояние.

$$D(\Theta, \varphi, \gamma) = e^{-i\varphi \hat{S}^z} e^{-i\Theta \hat{S}^y} e^{-ig \hat{S}^{z'}} \quad (2)$$

- оператор, подобно оператору Вигнеру, учитывающий вращение спинового момента, а кванто-механические спиновые операторы для спина $S=3/2$ имеют вид:

$$S^+ = \begin{pmatrix} 0 & \sqrt{3} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 2 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & \sqrt{3} \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}; \quad S^- = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ \sqrt{3} & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 2 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & \sqrt{3} & 0 \end{pmatrix};$$

$$S^z = \frac{1}{2} \begin{pmatrix} 3 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & -1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & -3 \end{pmatrix}, \quad (3)$$

где

$$\hat{S}^+ = \hat{S}^x + i\hat{S}^y, \quad \hat{S}^- = \hat{S}^x - i\hat{S}^y.$$

Спиновые операторы (3) удовлетворяют коммутационным соотношениям

$$[\hat{S}^+, \hat{S}^-] = 2S^z, \quad [S^z, S^\pm] = \pm S^\pm.$$

Учитывая (3.2.3) и разлагая в ряд Тейлора (3.2.2), после некоторых математических преобразований получим $D(Q, j, g)$ в таком виде:

$$D(\Theta, \varphi, \gamma) = (A_{i1} \ A_{i2} \ A_{i3} \ A_{i4}), \quad (4)$$

где

$$A_{i1} = \begin{pmatrix} e^{-\frac{3}{2}i(\varphi+\gamma)} \cos^3 \frac{\Theta}{2} \\ e^{-\frac{i}{2}(\varphi+3\gamma)} \sqrt{3} \sin \frac{\Theta}{2} \cos^2 \frac{\Theta}{2} \\ e^{-\frac{i}{2}(\varphi+\gamma)} \sqrt{3} \sin^2 \frac{\Theta}{2} \cos^2 \frac{\Theta}{2} \\ e^{-\frac{3}{2}i(\varphi-\gamma)} \sin^3 \frac{\Theta}{2} \end{pmatrix},$$

$$A_{i2} = \begin{pmatrix} e^{-\frac{1}{2}(3\varphi+\gamma)} \sqrt{3} \sin \frac{\Theta}{2} \cos^3 \frac{\Theta}{2} \\ e^{-\frac{i}{2}(\varphi+\gamma)} \cos \Theta (1 - 3 \sin^2 \frac{\Theta}{2}) \\ e^{\frac{i}{2}(\varphi-\gamma)} \sin \frac{\Theta}{2} (2 - 3 \sin^2 \frac{\Theta}{2}) \\ e^{\frac{1}{2}i(3\varphi-\gamma)} \sqrt{3} \sin^2 \frac{\Theta}{2} \cos \frac{\Theta}{2} \end{pmatrix},$$

$$A_{i3} = \begin{pmatrix} e^{\frac{1}{2}i(3\varphi-\gamma)} \sqrt{3} \sin \frac{\Theta}{2} \cos \frac{\Theta}{2} \\ -e^{-\frac{i}{2}(\varphi-\gamma)} (2 - 3 \sin^2 \frac{\Theta}{2}) \\ e^{\frac{i}{2}(\varphi+\gamma)} \cos \frac{\Theta}{2} (1 - \sin^2 \frac{\Theta}{2}) \\ e^{\frac{i}{2}(3\varphi+\gamma)} \sqrt{3} \sin \frac{\Theta}{2} \cos^2 \frac{\Theta}{2} \end{pmatrix},$$

$$\hat{Q}^{xy} = \frac{1}{2i} \begin{pmatrix} 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \\ -1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & -1 & 0 & 0 \end{pmatrix} \quad (5)$$

- квадрупольный момент

$$\hat{F}^{xyz} = \frac{1}{i} \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ -1 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \quad (6)$$

- октупольный момент.

Спиновые операторы, а также операторы, соответствующие квадрупольным и октупольным моментам, приведённые в формулах (5) и (36), формируют замкнутую алгебру Ли группы SU(4). Это делает их естественным базисом для построения квазиклассического описания состояний в системах со спином $S = 3/2$, где мультипольные степени свободы играют существенную роль. Пробная функция, определённая в уравнении (1), по своей структуре охватывает все возможные состояния в этом пространстве, что позволяет использовать её в качестве универсального представления когерентного типа.

Оператор преобразования (2), действующий на пробную функцию, выполняет важную роль: он осуществляет переход к собственной подвижной системе отсчёта для каждого узла спиновой цепочки. Такая трансформация позволяет эффективно локализовать описание и, в частности, реализовать частичную диагонализацию гамильтониана спиновой системы, что критически важно для получения управляемых уравнений движения.

Физический смысл параметров, входящих в когерентное состояние, раскрывается через их связь с различными компонентами спиновой и мультипольной динамики. Так, Эйлеровы углы θ и φ описывают ориентацию (прецессию и наклон) классического вектора спина. Параметры k и g отвечают за сокращение длины вектора спина в результате проявления квадрупольного и октупольного моментов соответственно. Углы γ и β задают фазы вращения этих мультипольных моментов вокруг направления основного спинового вектора, отражая мультипольную топологию конфигурационного пространства.

Заметим, что при определённых условиях (в частности, с точностью до общей фазы) построенное состояние (1) сводится к когерентным состояниям SU(4) в комплексной параметризации, рассмотренным в [8], что подтверждает универсальность и математическую согласованность предлагаемого подхода.

$$|\Psi\rangle = (\Psi_0|0\rangle + \Psi_1|1\rangle + \Psi_2|2\rangle + \Psi_3|3\rangle), \quad (7)$$

где в нашем случае действительной параметризации:

$$\begin{aligned}
\Psi_0 &= A_1 e^{\frac{3}{2}i(\varphi-\gamma-\beta)} - A_2 e^{\frac{i}{2}(3\varphi+\gamma-3\beta)} + \\
&+ B_1 e^{\frac{i}{2}(3\varphi-\gamma+3\beta)} - B_4 e^{\frac{3}{2}i(\varphi+\gamma+\beta)} \\
\Psi_1 &= A_3 e^{\frac{3}{2}i(\varphi-\gamma-\beta)} - A_4 e^{\frac{i}{2}(\varphi+\gamma-3\beta)} + \\
&+ B_3 e^{\frac{i}{2}(\varphi-\gamma+3\beta)} - B_4 e^{\frac{i}{2}(\varphi+3\gamma+3\beta)} \\
\Psi_2 &= B'_4 e^{-\frac{i}{2}(\varphi+3\gamma+3\beta)} + B'_3 e^{\frac{1}{2}(\varphi-\gamma+3\beta)} + \\
&+ A'_4 e^{-\frac{i}{2}(\varphi+\gamma-3\beta)} + A'_2 e^{-\frac{i}{2}(\varphi-3\gamma-3\beta)} \\
\Psi_3 &= B'_1 e^{-\frac{3}{2}i(\varphi+\gamma+\beta)} - B'_2 e^{-\frac{i}{2}(3\varphi-\gamma+3\beta)} - \\
&- A'_1 e^{-\frac{3}{2}i(\varphi-\gamma-\beta)} + A'_2 e^{-\frac{i}{2}(3\varphi-\gamma+3\beta)}
\end{aligned}$$

$$A_i = a_i \sin g \quad B_i = b_i \cos g$$

$$a_1 = \sin^3 \frac{\Theta}{2} \cos \kappa \quad b_2 = \cos^3 \frac{\Theta}{2} \cos \kappa$$

$$a_4 = \cos \Theta (1 - \sin^2 \frac{\Theta}{2}) \sin \kappa$$

$$b_3 = \sin \frac{\Theta}{2} (2 - 3 \sin^2 \frac{\Theta}{2}) \sin \kappa$$

$$a_3 = \sqrt{3} \sin^2 \frac{\Theta}{2} \cos \frac{\Theta}{2} \cos \kappa$$

$$a_2 = \sqrt{3} \sin \frac{\Theta}{2} \cos^2 \frac{\Theta}{2} \sin \kappa$$

$$b_4 = \sqrt{3} \sin \frac{\Theta}{2} \cos^2 \frac{\Theta}{2} \sin \kappa$$

$$b_1 = \sqrt{3} \sin^2 \frac{\Theta}{2} \cos \frac{\Theta}{2} \sin \kappa$$

a - $|0\rangle, |1\rangle, |2\rangle, |3\rangle$ - референтные состояния, которые имеют такой вид:

$$|0\rangle = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix}, \quad |1\rangle = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 1 \\ 0 \end{pmatrix}, \quad |2\rangle = \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix}, \quad |3\rangle = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix}$$

Усредняя спиновые операторы по ОКС (3.2.7), получим проекции классического вектора спина в новой параметризации:

$$\begin{aligned}\langle \hat{S}^+ \rangle &= \frac{3}{2} e^{i\varphi} \sin \Theta (1 - 4 \cos^2 \frac{\Theta}{2}) \cos 2g \\ \langle \hat{S}^- \rangle &= \frac{3}{2} e^{-i\varphi} \sin \Theta (1 - 4 \cos^2 \kappa) \cos 2g \\ \langle \hat{S}^z \rangle &= \frac{3}{2} \cos \Theta (1 - 4 \cos^2 \kappa) \cos 2g\end{aligned}\quad (8)$$

Видно, что действительно параметр k учитывает сокращение спина за счет квадрупольного момента, g - за счет октупольного момента. Если положить $\kappa=0$, параметризация (8) сведется к случаю $SU(3)$.

Представление в виде континуального интеграла по траекториям для произвольного гамильтониана $\hat{H}$ позволило получить следующий лагранжиан полуклассической модели:

$$L = \frac{3}{4} \hbar \cos 2g (\cos \Theta \cos^2 \kappa \cdot \varphi_t + \cos^2 \Theta \cos^2 \kappa \cdot \gamma_t + 3 \cos^2 \kappa \cdot \beta_t) - H, \quad (9)$$

где $H = \langle \hat{H} \rangle$ - полуклассический аналог соответствующего квантового гамильтониана $\hat{H}$.

Варьируя лагранжиан (9), можно получить гамильтоновы уравнения движения в пространстве $SU(2S+1)/SU(2S) \times U(1)$ в действительной параметризации в следующем виде:

$$\begin{aligned}\gamma_t &= \frac{\cos^2 \kappa}{\cos \Theta (1 + \cos^2 \kappa)} \left(\frac{\delta H}{\delta g} \frac{1}{\sin 2g \cos^2 \kappa} - \frac{\delta H}{\delta \kappa} \frac{1}{\cos 2g \sin 2\kappa} \right) \\ \varphi_t &= \frac{1}{\cos 2g \sin \Theta \cos^2 \kappa} \frac{\delta H}{\delta \Theta} - \frac{\cos 2\kappa}{\cos \Theta (1 + \cos^2 \kappa)} \left(\frac{\delta H}{\delta g} \frac{1}{2 \sin 2g \cos^2 \kappa} - \right. \\ &\quad \left. - \frac{\delta H}{\delta \kappa} \frac{1}{\cos 2g \sin 2\kappa} \right) \\ \beta_t &= \frac{2 \cos^2 \kappa + 1}{\cos^2 \kappa + 1} \cdot \frac{1}{\cos 2g \sin 2\kappa} \frac{\delta H}{\delta \kappa} - \frac{\operatorname{ctg} \Theta}{2 \cos 2g \cos^2 \kappa} \frac{\delta H}{\delta \Theta} - \\ &\quad - \frac{3 \cos^2 \kappa + 1}{3(\cos^2 \kappa + 1)} \cdot \frac{1}{2 \sin 2g \cos^2 \kappa} \frac{\delta H}{\delta g}\end{aligned}\quad (10)$$

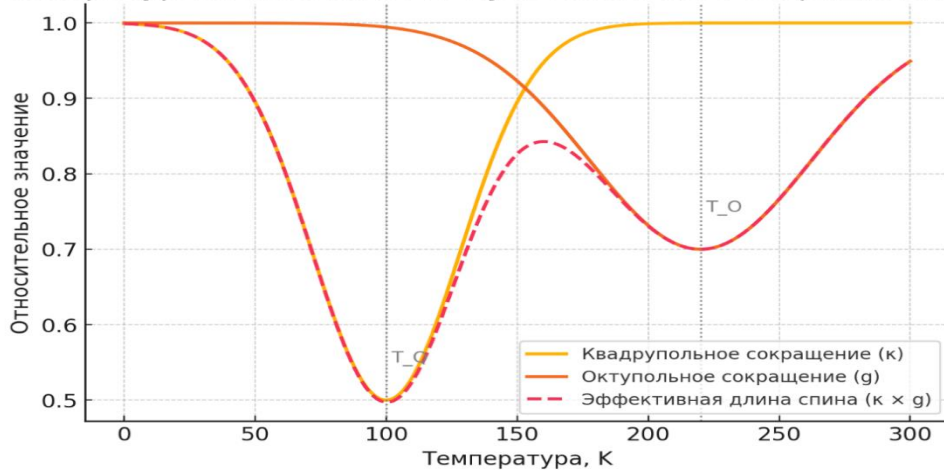
$$\begin{aligned}
\kappa_t &= \frac{1}{\cos 2g \cos \Theta} \left(\frac{\delta H}{\delta \varphi} \cdot \frac{1}{\operatorname{tg} 2\kappa \sin^2 \kappa} + \frac{\delta H}{\delta \gamma} \frac{1}{\operatorname{tg}^2 \kappa \sin 2\kappa} \right) \\
g_t &= \frac{1}{6 \sin 2g \cos^2 \kappa} \frac{\delta H}{\delta \beta} - \frac{\sin 2\kappa}{6 \sin 2g \cos^2 \kappa \cos \Theta} \left(\frac{\delta H}{\delta \varphi} \cdot \right. \\
&\quad \left. \cdot \frac{1}{\operatorname{tg} 2\kappa \sin^2 \kappa} + \frac{\delta H}{\delta \gamma} \frac{1}{\operatorname{tg}^2 \kappa \sin 2\kappa} \right) \\
\Theta_t &= \left(\frac{1}{\cos 2g \sin \Theta \cos^2 \kappa} - \frac{6 \cos \Theta \sin 2g - \cos 2g \sin \Theta}{12 \cos^3 \kappa \sin \Theta \sin 4g \sin^2 \kappa} \right) \frac{\delta H}{\delta \varphi} + \\
&+ \frac{\operatorname{tg} \Theta}{6 \cos 2g \cos^2 \kappa} \frac{\delta H}{\delta \beta} + \frac{6 \cos \Theta \sin 2g - \cos 2g \sin \Theta}{6 \sin 4g \sin \Theta \operatorname{tg}^2 \kappa} \frac{\delta H}{\delta \gamma}.
\end{aligned} \tag{11}$$

Очевидно, что в случае $k = 0$ и $b = 0$ система (11) сведется к аналогичной системе для $SU(3)$ ОКС и $S=1$ магнетика.

Полученная система уравнений позволяет описывать не только локальные характеристики спиновых состояний, но и динамику распространения спиновых возбуждений — в частности, спиновых волн — в сильно коррелированных ферромагнитных структурах. Подобные спиновые волны проявляют богатую физику: они могут взаимодействовать с фононными модами кристаллической решётки, что приводит к неупругому рассеянию нейтронов с характерным спектральным профилем, аналогичным тому, что наблюдается при распространении упругих колебаний.

Особое внимание следует уделить температурной зависимости мультипольных эффектов. Анализ показывает, что вклад октупольного момента в сокращение длины вектора спина, как правило, становится заметным при более высоких температурах, чем аналогичный вклад квадрупольного характера.

Температурная зависимость мультипольного сокращения спина

Это указывает на различие в термодинамической устойчивости и энергетических масштабах соответствующих мультипольных мод, а также подчёркивает важность их отдельного учёта при построении теории возбуждений в высокоспиновых магнитных системах.

Таким образом, в настоящем исследовании предпринята, по существу, первая попытка систематически построить математический формализм, способный адекватно описывать как эффективное сокращение длины спина, так и мультипольную динамику в ферромагнетиках с полным спином $S=3/2$, в рамках геометрического пространства представлений группы Ли $SU(2S+1)/SU(2S) \times U(1)$. Особенность данного подхода заключается в том, что в него органично включены как квадрупольные, так и октупольные степени свободы, которые ранее либо игнорировались, либо учитывались в приближенном виде. Это делает предложенную схему особенно перспективной для описания сложных спиновых процессов в реальных кристаллических средах с высокой симметрией.

Литература:

1. Mikeska H.J. Solitons in a one-dimensional magnet with an easy plane. - J. Phys. G. -1978. -V.11. №1. - P.29-32.
2. Nakatsuka H., Grischkovsky D., Dolant A.C. Nonlinear picosecond -pulse propagation through optical fibers with positive group velocity dispersion. Phys. Rev. Lett. -1981. -V.47. -P.910.
3. Рахимов Ф.К., Абдуллоев Х.О. Исследование X-Y-Z модели Гейзенберга. Мат. международной конференции «Физика конд. сред», Душанбе. -1997. -С.54.
4. Абдуллаев Х.О., Рахимов Ф.К. Сокращение длины классического спина ферромагнетика Гейзенберга со спином $S = 3/2$. Мат. межд. научн.-теорет. конф. ТГНУ, Душанбе. -1998. -С.55.
5. Kumar P. Soliton instability in an easy plane ferromagnet. physica D. -1982. -V.5. №213. -P.359-369.
6. Kumar P. Soliton instability in a 1-0 magnet. Phys. Rev. -1982. -V.25. №1. -P.483-486.
7. Mikeska H. J. Soliton energy in a plan quantum spin chains. Phys. Rev. -1982. -V.26. №9. -P.5213-5222.
8. Абдуллоев Х.О., Муминов Х.Х., Максудов А. Об одной системе уравнений в теории спиновых волн. ДАН Тадж.ССР. -1991. -Т.34. №8. -С.28-32.

ТАВСИФИ ШИБҲИ КЛАССИКИИ ДИНАМИКАИ СПИНИИ МУЛТИПОЛӢ ДАР МАГНЕТИҚҲОИ $SU(4)$ БО СПИНИ $3/2$

Дар мақола сохтори ҳолатҳои когерентии умумисозии гурӯҳи $SU(4)$ дар параметризатсияи ҳақиқӣ барои тавсифи динамикаи мултиполӣ дар магнетикҳо бо спина таъсирноки $S = 3/2$ баррасӣ мешавад. Ҳам унсурҳои квадруполӣ ва ҳам октуполии барангезишҳои спинӣ ба инобат гирифта мешаванд, ки ин имкон медиҳад кӯтоҳшавии вектори спин дар шароити гуногуни ҳароратӣ моделсозӣ гардад. Муодилаҳои ҳаракати квазиклассикӣ дар геометрии $SU(4)/SU(3) \times U(1)$ ҳосил карда шуда, лагранжиан бароварда шудааст ва вобастагии ҳароратии спина таъсирнок таҳлил мегардад. Натиҷаҳо аҳамияти усули тавсифи мултиполиро дар масъалаҳои динамикаи спинӣ ва спектроскопияи парокандашавии нейтрон дар маводи ферромагнитӣ тасдиқ мекунанд.

Калидвожаҳо: ҳолатҳои когерентии $SU(4)$, барангезишҳои мултиполӣ, моменти квадруполӣ, моменти октуполӣ, тавсифи квазиклассикӣ, муодилаҳои Гамильтон, магнетикҳо бо спина $3/2$, спектри парокандашавии нейтрон.

КВАЗИКЛАССИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ МУЛЬТИПОЛЬНОЙ СПИНОВОЙ ДИНАМИКИ В $SU(4)$ -МАГНЕТИКАХ СО СПИНОМ $3/2$

В статье рассматривается построение обобщённых когерентных состояний группы $SU(4)$ в действительной параметризации для описания мультипольной динамики в магнетиках с эффективным спином $S=3/2$. Учитываются как квадрупольные, так и октупольные компоненты спиновых возбуждений, что позволяет моделировать сокращение длины вектора спина при различных температурных режимах. Построены квазиклассические уравнения движения в геометрии $SU(4)/SU(3) \times U(1)$, выведен лагранжиан и приведён анализ температурной зависимости эффективного спина. Результаты подтверждают релевантность мультипольного описания в задачах спиновой динамики и спектроскопии нейтронного рассеяния в ферромагнитных материалах.

Ключевые слова: $SU(4)$ -когерентные состояния, мультипольные возбуждения, квадрупольный момент, октупольный момент, квазиклассическое описание, гамильтоновы уравнения, магнетики со спином $3/2$, спектр рассеяния нейтронов.

SEMICLASSICAL DESCRIPTION OF MULTIPOLAR SPIN DYNAMICS IN SU (4) MAGNETS WITH SPIN 3/2

This paper presents a construction of generalized coherent states of the SU (4) group in a real parametrization for describing multipolar spin dynamics in magnetic systems with effective spin $S=3/2$. Both quadrupole and octupole components of spin excitations are considered, enabling the modeling of spin length reduction under varying thermal conditions. A semiclassical Lagrangian is derived within the SU (4)/SU (3) $\times$ U(1) coset space, and Hamiltonian equations of motion are obtained. The results highlight the relevance of multipolar contributions for spin-wave propagation and neutron scattering spectra in easy-plane ferromagnets.

Keywords: SU (4) coherent states, multipolar excitations, quadrupole moment, octupole moment, semiclassical approximation, Hamiltonian dynamics, $S=3/2$ magnets, neutron scattering spectrum.

Маълумот дар бораи муаллиф: Фарҳод Раҳимӣ - академики АМИТ, доктори илмҳои физика ва математика, Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Варзишгарон 6., E-mail: frahimi2002@mail.ru. Тел: (+992) 900004499

Пирзода Баҳодур Гулмаҳмад - ассистенти кафедраи «Математика, физика ва усули таълими ин фанҳо», Донишқадаи омӯзгорӣ Рашт, унвонҷӯи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки 33, E-mail: pirov.bahodur@mail.ru Тел: (+992) 988089006,

Сведения об авторах: Фарход Рахими – академик НАНТ, доктор физических наук – профессор. Адрес, 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Варзishгарон 6., E-mail: frahimi2002@mail.ru. Тел: (+992) 900004499

Пирзода Баҳодур Гулмаҳмад - ассистент кафедры «Математики, физики и методики преподавания этих предметов», Таджикский педагогический Институт, Рашт, соискатель Национальной академии наук Республики Таджикистан, Адрес, 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33, Тел: (+992) 988089006, E-mail: pirov.bahodur@mail.ru

Information about the authors: Farhod Rahimi, Academician, Doctor of Physical and Mathematical Sciences – Professor Address: 6 Varzishgaron Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan., E-mail: frahimi2002@mail.ru Phone: (+992) 900004499

Pirzoda Bahodur Gulmakhamad - Assistant Lecturer at the Department of “Mathematics, Physics and Methods of Teaching These Subjects,”, Tajik Pedagogical Institute, Rasht; PhD Candidate at the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan Address: 33 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan E-mail: pirov.bahodur@mail.ru. Phone: (+992) 988089006

**СОВМЕСТНЫЕ СРЕДНЕКВАДРАТИЧЕСКИЕ ПРИБЛИЖЕНИЯ
ДИФФЕРЕНЦИРУЕМЫХ ФУНКЦИЙ В ПРОСТРАНСТВЕ L_2**

Г.А.Юсупов

*Таджикский государственный педагогический университет
им. С.Айни*

Пусть $\mathbb{N}$ — множество натуральных чисел; $\mathbb{Z}_+ = \mathbb{N} \cup \{0\}$; $\mathbb{R}_+$ — множество всех положительных чисел вещественной оси; L_2 — пространство измеримых и суммируемых с квадратом по Лебегу вещественных 2π -периодических функций f , имеющих конечную норму

$$\|f\| \stackrel{\text{def}}{=} \|f\|_{L_2} := \left(\frac{1}{\pi} \int_0^{2\pi} |f(x)|^2 dx \right)^{1/2}.$$

Совокупность всевозможных тригонометрических полиномов порядка не больше $n-1$ обозначим символом $\mathcal{T}_{2n-1}$. Хорошо известно, что для произвольной функции $f \in L_2$, имеющей разложение в ряд Фурье, величина $E_{n-1}(f)_2$ её наилучшего полиномиального приближения элементами $T_{n-1} \in \mathcal{T}_{2n-1}$ равна

$$E_{n-1}(f)_2 = \inf_{T_{n-1}(x) \in \mathcal{T}_{2n-1}} \|f - T_{n-1}\| = \|f - S_{n-1}(f)\| = \left\{ \sum_{k=n}^{\infty} \rho_k^2(f) \right\}^{1/2},$$

где $S_{n-1}(f, x)$ — частная сумма порядка $n-1$ ряда Фурье функции f , $\rho_k^2(f) = a_k^2(f) + b_k^2(f)$, $k \in \mathbb{N}$, $a_k(f), b_k(f)$ — косинус- и синус-коэффициенты Фурье функции f . Символом $L_2^{(r)}$ ($r \in \mathbb{Z}_+, L_2^{(0)} \equiv L_2$) обозначим множество функций $f \in L_2$, у которых производные $(r-1)$ -го порядка $f^{(r-1)}$ абсолютно непрерывны, а производные r -го порядка $f^{(r)} \in L_2$. Обозначим через $\Delta_h^m(f)$ норму разности m -го порядка функции f из пространства L_2 с шагом h

$$\Delta_h^m(f) := \|\Delta_h^m f(\cdot)\| = \left\{ \frac{1}{\pi} \int_0^{2\pi} \left| \sum_{k=0}^m (-1)^{m-k} \binom{m}{k} f(x + kh) \right|^2 dx \right\}^{1/2}$$

и равенством

$$\omega_m(f, t) \stackrel{\text{def}}{=} \sup\{\Delta_h^m(f) : |h| \leq t\} \quad (1)$$

определим модуль непрерывности m -го порядка функции $f \in L_2$.

Напомним, что под неравенствами типа Джексона – Стечкина в любом нормированном пространстве X понимают соотношения вида

$$E_{n-1}(f)_X \leq \chi n^{-r} \omega_m(f^{(r)}, \tau/n)_X, \quad r \in \mathbb{Z}_+, \quad \tau > 0,$$

в которых погрешность приближения индивидуальной функции f оценивается через заданную характеристику гладкости ω_m самой приближаемой функции f или некоторой её производной $f^{(r)} \in X$. Возникает задача отыскания точных констант в неравенстве Джексона – Стечкина между величинами наилучших приближений и усреднённым значением модуля непрерывности (1).

Условимся в дальнейшем функцию φ называть весовой функцией на отрезке $[0, h]$, если φ является неотрицательной измеримой суммируемой на $[0, h]$ не эквивалентной нулю функцией.

Введём следующую экстремальную характеристику

$$\chi_{m,n,r,p,s}(\varphi, h) = \sup_{\substack{f \in L_2^{(r)} \\ f \neq \text{const}}} \frac{2^m n^{r-s} E_{n-1}(f^{(s)})_2}{\left(\int_0^h \omega_m^p(f^{(r)}, t)_2 \varphi(t) dt \right)^{1/p}}, \quad (2)$$

где $m, n \in \mathbb{N}, r, s \in \mathbb{Z}_+, p \in \mathbb{R}_+, r \geq s, 0 < h \leq 3\pi/(4n), \varphi(t) \geq 0$ — весовая функция. Величина (2) при $s = 0$ была исследована в работе М.Ш.Шабозова и Г.А.Юсупова [1], в случае дробных $r \in \mathbb{Z}_+$ в работе М.Ш. Шабозова и А.А. Шабозовой [2], а при $s = 0, p = 2$ ещё раньше А.А.Лигуном [3] и при различных значениях параметров m, p и конкретных весовых функциях $\varphi(t)$ другими математиками.

Поскольку для $f \in L_2^{(r)}$ наравне с функцией f и её r -й производной $f^{(r)}$ её последовательные производные $f^{(s)} \in L_2 (s = 1, 2, \dots, r-1, r \geq 2)$, то представляет несомненный интерес изучение поведения величины наилучших приближений $E_{n-1}(f^{(s)}) (s = 0, 1, \dots, r)$ на указанном классе $L_2^{(r)}$ или на некотором подклассе функций $f \in L_2^{(r)}$. Приводим решение этой задачи, когда структурные характеристики функции $f \in L_2^{(r)}$ характеризуются усреднёнными с весом $\varphi(t)$ значениями модулей непрерывности $\omega_m(f^{(r)}, t)_2$. Имеет место следующая

Теорема 1. Пусть $m, n \in \mathbb{N}, 0 < p \leq 2, 0 < h \leq 3\pi/(4n), r, s \in \mathbb{Z}_+, r \geq s, \varphi(t)$ — весовая функция на отрезке $[0, h]$, удовлетворяющая условию

$$(sp - 1)\varphi(t) - t\varphi'(t) \geq 0.$$

Тогда имеет место равенство

$$\sup_{f \in L_2^{(r)}} \frac{2^m n^{r-s} E_{n-1}(f^{(s)})_2}{\left(\int_0^h \omega_m^p(f^{(r)}, t)_2 \varphi(t) dt \right)^{1/p}} = \left(\int_0^h \left(\sin \frac{nt}{2} \right)^{mp} \varphi(t) dt \right)^{-1/p}.$$

Из теоремы 1 вытекает

Следствие 1. Пусть $m, n \in \mathbb{N}, 0 < p \leq 2, r, s \in \mathbb{Z}_+, r \geq s, \varphi(t) \equiv 1, 0 < t \leq h, 0 < h \leq \pi/n$. Тогда

$$\sup_{\substack{f \in L_2^{(r)} \\ f \neq \text{const}}} \frac{2^m n^{r-s} E_{n-1}(f^{(s)})_2}{\left(\int_0^h \omega_m^p(f^{(r)}, t)_2 dt \right)^{1/p}} = \left(\int_0^h \left(\sin \frac{nt}{2} \right)^{mp} dt \right)^{-\frac{1}{p}}.$$

Следствие 2. Пусть $m, n \in \mathbb{N}, p = 2/m, s = 0, 1, \dots, r; r, s \in \mathbb{Z}_+, r \geq s, \varphi(t) \equiv 1, 0 < t \leq h, 0 < h \leq \pi/n$. Тогда справедливо равенство

$$\sup_{\substack{f \in L_2^{(r)} \\ f \neq \text{const}}} \frac{2^{m/2} n^{r-s} E_{n-1}(f^{(s)})_2}{\left(\int_0^h \omega_m^{2/m}(f^{(r)}, t)_2 dt \right)^{m/2}} = \left\{ \frac{n}{nh - \sin nh} \right\}^{m/2}. \quad (3)$$

Равенство (3) при $s = 0, r \in \mathbb{N}$ и $m = 1$ было доказано Л.В.Тайковым [4], а при $s = 0$, любых $m, n \in \mathbb{N}$ доказано С.Б.Вакарчуком [5].

Исходя из результатов теоремы 1 рассмотрим следующую задачу совместного приближения подкласса $\mathfrak{M}^{(r)} \subset L_2^{(r)}$. Требуется найти точное значение величины

$$\mathcal{E}_{n-1}^{(s)}(\mathfrak{M}^{(r)})_{L_2} := \sup\{E_{n-1}(f^{(s)}): f \in \mathfrak{M}^{(r)}\},$$

где $r, s \in \mathbb{Z}_+, r \geq s$.

Рассмотрим следующий класс функций. Через $W_{p,h}^{(r)}(\omega_m, \varphi)$ обозначим класс функций $f \in L_2^{(r)}$, для которых при всех $m, n \in \mathbb{N}, r \in \mathbb{Z}_+, 0 < p \leq 2, 0 < h \leq \pi/n$ выполняется условие

$$\int_0^h \omega_m^p(f^{(r)}, t)_2 \varphi(t) dt \leq 1.$$

Теорема 2. При всех $m, n \in \mathbb{N}, r, s \in \mathbb{Z}_+, r \geq s, 0 < p \leq 2, 0 < h \leq \pi/n$ справедливо равенство

$$\mathcal{E}_{n-1}^{(s)}(W_{p,h}^{(r)}(\omega_m, \varphi))_{L_2} = \frac{1}{2^m n^{r-s}} \left(\int_0^h \left(\sin \frac{nt}{2} \right)^{mp} \varphi(t) dt \right)^{-1/p}.$$

Список литературы:

1. Шабозов, М.Ш., Юсупов, Г.А. Наилучшие полиномиальные приближения в L_2 некоторых классов 2π -периодических функций и точные значения их поперечников / М.Ш. Шабозов, Г.А. Юсупов // Матем. заметки, 2011. – Т.90. – №5. – С. 764-775.
2. Шабозов, М.Ш., Шабозова, А.А. Некоторые точные неравенства типа Джексона – Стечкина для периодических дифференцируемых в смысле Вейля функций в L_2 / М.Ш. Шабозов, А.А. Шабозова // Труды УрО РАН, 2019. – Т.25. – №4. – С. 255-264.
3. Лигун, А.А. Точные неравенства типа Джексона для периодических функций в пространстве L_2 / А.А. Лигун // Матем. заметки, 1988. – Т.43. – №6. – С.757-769.
4. Тайков, Л.В. Структурные и конструктивные характеристики функций из L_2 / Л.В. Тайков // Матем. заметки. 1979. Т.25. №2. – С.217-223.
5. Вакарчук, С.Б. Неравенства типа Джексона и поперечники классов функций в L_2 / С.Б. Вакарчук // Матем. заметки, 2006. – Т.80. – №1. – С.11-19.

НАЗДИКШАВИИ МИЁНАКВАДРАТИИ ЯКЧОЯИ ФУНКСИЯҲОИ ДИФФЕРЕНСИРОНИДАШАВАНДА ДАР ФАЗОИ L_2

Дар мақола доимии аниқ дар нобаробари Чексон – Стечкин барои функсия $f \in L_2^{(r)}$, ки ҳосилаҳои пайдарпайи он $f^{(s)}$ ($s = 0, 1, \dots, r$) ба фазои L_2 тааллуқ доранд, ёфта шудаанд. Инчунин қимати аниқи наздиқкунии якҷояи беҳтарини функсия ва ҳосилаҳои пайдарпайи он барои синфи функсия, ки бавоситаи модули бефосилагии тартиби олӣ $\omega_m(f^{(r)}, t)_2$ дода мешаванд, ҳисоб карда шудааст.

Калидвожаҳо: функсияи даврӣ, наздиқкунии якҷояи беҳтарин, нобаробарии Чексон – Стечкин, модули бефосилагӣ.

СОВМЕСТНЫЕ СРЕДНЕКВАДРАТИЧЕСКИЕ ПРИБЛИЖЕНИЯ ДИФФЕРЕНЦИРУЕМЫХ ФУНКЦИЙ В ПРОСТРАНСТВЕ L_2

В работе получены точные константы в неравенствах Джексона – Стечкина и для функций $f \in L_2^{(r)}$, у которых последовательные производные $f^{(s)}$ ($s = 0, 1, \dots, r$) принадлежат пространству L_2 . Также получено точное значение одновременное приближение функции и её последовательных производных для классов функций, задаваемых модулями непрерывности высших порядков $\omega_m(f^{(r)}, t)_2$.

Ключевые слова: периодическая функция, наилучшее совместное приближение, неравенства Джексона – Стечкина, модуль непрерывности.

JOINT MEAN-SQUARE APPROXIMATIONS OF DIFFERENTIABLE FUNCTIONS IN THE L_2 SPACE

Annotation: In the work, exact constants are obtained in the Jackson – Stechkin inequalities, and for the functions $f \in L_2^{(r)}$, which have sequential derivatives $f^{(s)}$ ($s = 0, 1, \dots, r$) belong to the space L_2 . We also obtained the exact value of the simultaneous approximation of a function and its sequential derivatives for classes of functions defined by moduli of continuity of higher orders $\omega_m(f^{(r)}, t)_2$.

Key words: periodic function, best joint approximation, Jackson – Stechkin inequalities, modulus of continuity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Юсупов Гулзорхон Амиршоевич – доктори илҳои физика – математика, мудири кафедраи таҳлили математикӣи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни E-mail: g7777@mail.ru Тел: 935002214

Сведения об авторе: Юсупов Гулзорхон Амиршоевич — доктор физико-математических наук, профессор, заведующий кафедрой математического анализа Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. E-mail: g7777@mail.ru; Тел: 935002214

Information about the authors: Yusupov Gulzorkhon Amirshoevich - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Head of the Department of Mathematical Analysis at the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. E-mail: g7777@mail.ru Phone: +992 93 500 2214

УДК 517.571

ИСТИФОДАИ АСИМПТОТАҲО БАРОИ ТАДҚИҚИ ПУРРАИ ФУНКСИЯ

Нуралиев Ё.Г.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон
ба номи С. Айни*

Барои сохтани графики функсия аз асимптотаҳо истифода бурда мешаванд. Аз ин хотир коркарди методиро пешниҳод менамоем, ки барои завқмандони соҳаи математика аз манфиат холи намебошад. Дар мақола доир ба намудҳои асимптотаҳо маълумот дод шуда, мисолҳо ҳал карда шудааст.

Хати рости L асимптотай графики функсияи $y = f(x)$ номида мешавад, агар масофаи байни нуқтаи $M(x, y)$ –и хати қатъ ва хати рости L дар ҳолати аз ибтидои координат беохир дуршавӣ ба сифр майл кунад.

Асимптотаҳо се хел мешаванд: вертикалӣ, горизонталӣ ва моил.

Хати рости $x=a$ асимптотай вертикалиии графики функсияи $y = f(x)$ номида мешавад, агар ақалан яке аз лимитҳои

$$\lim_{x \rightarrow a+0} f(x) \text{ ё } \lim_{x \rightarrow a-0} f(x) \text{ ба } -\infty \text{ ё } +\infty \text{ баробар шавад.}$$

Хати рости $y=b$ -ро асимптотай горизонталии функсияи $y = f(x)$ меноманд, агар $\lim_{x \rightarrow \pm\infty} f(x) = b$ бошад.

Хати роси $y = ax + b$ ҳангоми $x \rightarrow \pm\infty$ асимптотай моили графики функсияи $y = f(x)$ номида мешавад, агар функсияи $f(x)$ -ро ба намуди $f(x) = ax + b + \alpha(x)$ тасвир намудан мумкин бошад, ки дар ин ҷо $\lim_{x \rightarrow \pm\infty} \alpha(x) = 0$ мебошад.

Барои он ки графики функсияи $y = f(x)$ хангоми $x \rightarrow \pm\infty$, асимптотай моили $y = ax + b$ -ро дошта бошад, зарур ва кифоя аст, ки ҳудудҳои зерин мавҷуд бошанд:

$$\lim_{x \rightarrow \pm\infty} \frac{f(x)}{x} = a \text{ ва } \lim_{x \rightarrow \pm\infty} [f(x) - ax] = b$$

Мисолҳои зеринро дида мебароем:

Мисоли 1. Асимптотаҳои хати қатъи $y = \frac{x}{x^2-1}$ -ро меёбем.

Ҳал: Хатҳои рости $x = -1$ ва $x = +1$ асимптотаҳои вертикалиии графики функсия мебошанд, чунки

$$\begin{aligned} \lim_{x \rightarrow -1 \pm 0} y &= \lim_{x \rightarrow -1 \pm 0} \frac{x}{x^2 - 1} = \pm\infty \\ \lim_{x \rightarrow 1 \pm 0} y &= \lim_{x \rightarrow 1 \pm 0} \frac{x}{x^2 + 1} = \pm\infty \end{aligned}$$

Асимптотатаи моили $y = ax + b$ –ро меёбем:

$$a = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} \frac{y}{x} = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} \frac{\frac{x}{x^2+1}}{x} = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} \frac{x}{x^2-1} = 0$$

$$b = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} (y - ax) = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} \frac{x}{x^2-1} = 0$$

Ҳамин тариқ $y = ax + b = 0$ асимптотатаи моил ва горизонталӣ мебошад.

Мисоли 2. Функция $y = \frac{x^3}{x^2-1}$ –ро пурра тадқиқ карда графикашро мезозем.

Ҳал: 1. Функция ба гайр аз нуқтаҳои $x = \pm 1$ дар тамоми тири ададӣ муайян аст.

2. Нуқтаҳои каниши функция $x = -1$ ва $x = 1$ буда, дар дигар нуқтаҳо бефосила мебошад. Лимитҳои яктарафaro дар атрофи нуқтаҳои каниш меёбем.

$$\lim_{x \rightarrow -1-0} \frac{x^3}{x^2-1} = -\infty \quad \lim_{x \rightarrow -1+0} \frac{x^3}{x^2-1} = +\infty$$

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} \frac{x^3}{x^2-1} = -\infty \quad \lim_{x \rightarrow 1+0} \frac{x^3}{x^2-1} = +\infty$$

3. Азбаски $y(-x) = -y(x)$ мебошад, пас функция тоқ буда, графикаш нисбат ба ибтидои координат симметрӣ ҷойгир аст.

4. Нуқтаҳои буриши графики функцияро бо тирҳои координат меёбем;

$$a = 0, y = 0$$

$$y' = 0, \frac{x^3}{x^2-1} = 0, x = 0, (x \neq \pm 1)$$

Яъне графики функция аз ибтидои координат мегузарад.

5. Интервалҳои афзуншавӣ, камшавӣ ва экстремумҳои функцияро меёбем:

$$y' = \left(\frac{x^3}{x^2-1}\right)' = \frac{3x^2(x^2-1) - x^3 \cdot 2x}{(x^2-1)^2} = \frac{3x^4 - 3x^2 - 2x^4}{(x^2-1)^2} = \frac{x^4 - 3x^2}{(x^2-1)^2}$$

$$y' = 0, \frac{x^4 - 3x^2}{(x^2-1)^2} = 0 \quad (x^2 - 1) \neq 0 \quad x^4 - 3x^2 = 0$$

$$x^2(x^2 - 3) = 0 \quad x = 0, x = \pm\sqrt{3}$$

Ҳамин тариқ нуқтаҳои ба экстремум шубҳанокх $= -\sqrt{3}, x = 0, x = +\sqrt{3}$ мебошад.

x	$(-\infty; -\sqrt{3})$	$-\sqrt{3}$	$(-\sqrt{3}; 0)$	0	$(0; +\sqrt{3})$	$\sqrt{3}$	$(\sqrt{3}; +\infty)$
y'	+	0	–	0	–	0	+
y	$\nearrow$	$-\frac{3\sqrt{3}}{2}$	$\searrow$	0	$\searrow$	$\frac{3\sqrt{3}}{2}$	$\nearrow$
хулоса	афзуншаванда	тах	камшаванда	Экст. нест	камшаванд	min	афзуншаванда

6. Нуқтаҳои ҳамӣ, интервалҳои барҷастагӣ ва фурухамиро муайян мекунем:

$$y'' = \left(\frac{x^4 - 3x^2}{(x^2-1)^2}\right)' =$$

$$= \frac{(4x^3 - 6x) \cdot (x^2-1)^2 - (x^4 - 3x^2)2(x^2-1)2x}{(x^2-1)^4} =$$

$$= \frac{(x^2-1)((4x^3-6x)(x^2-1) - (x^4-3x^2)4x)}{(x^2-1)^4} = \frac{4x^5 - 4x^3 - 6x^3 + 6x - 4x^5 + 12x^3}{(x^2-1)^3} =$$

$$= \frac{2x^3 + 6x}{(x^2-1)^3}$$

$$y' = 0, \quad 2x^3 + 6x = 0, \quad 2x(x^2 + 3) = 0, \quad x = 0, \quad (x^2 + 3) \neq 0$$

Нуқтаи $x=0$ ба ҳамӣ шубҳанок мебошад. Ҷадвали зеринро тартиб медиҳем.

x	$(-\infty; -1)$	$(-1; 0)$	0	$(0; 1)$	$(1; +\infty)$
y''	–	+	0	–	+
y	∩	∪	0	∩	∪
хулоса	барҷаста	фуруҳамида	нуқтаи ҳамӣ	барҷаста	фуруҳамида

7. Асимптотаҳои функсияро меёбем:

Хатҳои рости $x = -1$ ва $x = 1$ асимптотаҳои вертикалии функсия мебошанд, чунки

$$\lim_{x \rightarrow \pm 1} \frac{x^3}{x^2 - 1} = \pm \infty$$

мебошад.

Асимптотаи горизонталӣ надорад, чунки

$$\lim_{x \rightarrow \infty} y = \infty$$

аст. Асимптотаи моили функсия намуди $y = ax + b$ – ро дорад, ки дар инҷо

$\lim_{x \rightarrow \pm \infty} \frac{f(x)}{x} = a$ ва $\lim_{x \rightarrow \pm \infty} [f(x) - ax] = b$ мебошад. Дар мисоли додашуда

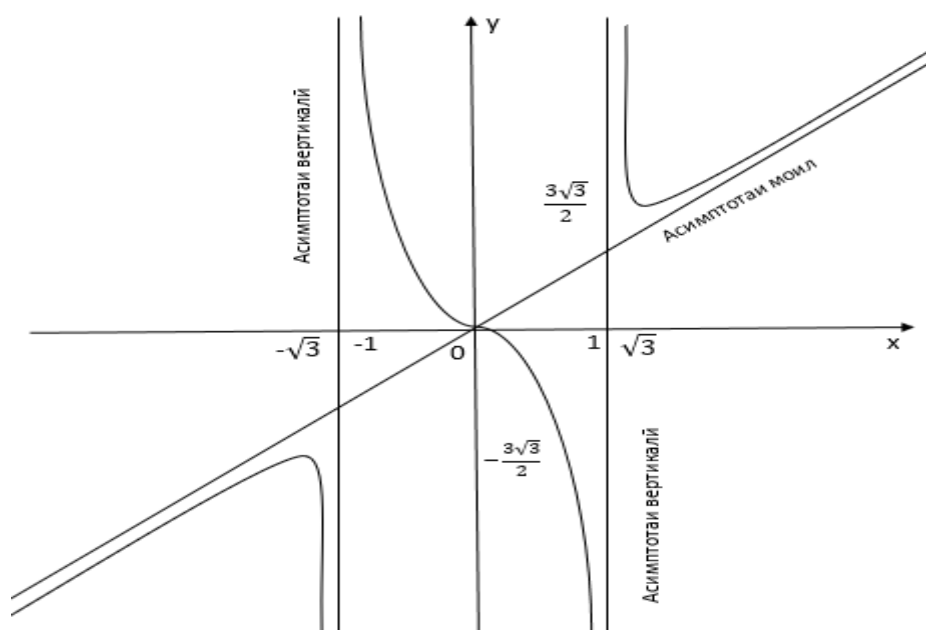
$$a = \lim_{x \rightarrow \infty} \frac{\frac{x^3}{x^2 - 1}}{x} = \lim_{x \rightarrow \infty} \frac{x^2}{x^2 - 1}$$

$= 1$ ва

$$b = \lim_{x \rightarrow \infty} \left(\frac{x^3}{x^2 - 1} - x \right) = \lim_{x \rightarrow \infty} \frac{x}{x^2 - 1} = 0$$

аст. Ҳамин тариқ, $y = x$ асимптотаи моили функсияи додашуда мебошад.

8) Натиҷаҳои ҳосилшударо ҷамъбаст карда графики функсияро месозем;

АДАБИЁТ

1. Математикаи олий., Ш. Абдулофизов ва дигарон. – Душанбе 2020, (қисми 1)
2. Асосҳои математикаи олий барои ихтисосҳои иқтисодӣ., А. С. Сатторов. – Душанбе “Эр-граф” 2011

3. Высшая математика., Под редакция Г.Н.Южковлева. – М.: “Просвещение”. 1988
4. Сборник задач по курсу математического анализа: Уч. пособие. Берман Г.Н. – СПб., 2002 (М., 1977)
5. Сборник задач по аналитической геометрии / Д. В. Клетеник. – СПб.: Профессия, 2002. – 199 с.
6. Введение в алгебру / А. И. Кострикин. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2004. – 272 с.
7. Сборник задач по линейной алгебре / И. В. Прокураков. – СПб.: ФИЗМАТЛИТ, 2001. – 384 с.
8. Математический анализ. Специальные разделы: учебное пособие / В. А. Табуева. – Изд. 2-е (стереотип). – Екатеринбург: УГТУ-УПИ, 2004. – с. 13.

ИСТИФОДАИ АСИМПТОТАҶО БАРОИ ТАДҚИҚИ ПУРРАИ ФУНКСИЯ

Дар ин кор масъалаи истифодаи асимптотаҳо барои тадқиқи пурраи функсия мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Асимптотаҳо – хатҳои мебошанд, ки графики функсия ҳангоми беохир қалон ё хурд шудани аргумент ба онҳо наздик мешавад. Дар таҳлили функсияҳо, муайян кардани асимптотаҳои амудӣ, уфуқӣ ва қиёсӣ имконият медиҳад, ки рафтори функсия дар минтақаҳои дур ва наздик ба нуқтаҳои муайянношаванда хуб омӯхта шавад. Кор на танҳо мафҳум ва намудҳои асосии асимптотаҳоро фаро мегирад, балки равандҳои амалии ёфтани онҳо ва истифода бурдани онҳо барои сохтани графики функсия ва муайян кардани хосиятҳои он, аз қабилӣ маҳдудиятҳо, нуқтаҳои танаффус ва афзоишу коҳиш низ таҳлил мегардад. Ин мавод метавонад барои донишҷӯёни фанни таҳлили математикӣ, омодагӣ ба имтиҳонҳо ва иҷрои корҳои курсиву дипломӣ муфид бошад.

Калидвожаҳо: асимптотаҳо, навъҳои асимптотаҳо, асимптотаҳои амудӣ, асимптотаҳои молиқӣ, омӯзиши пурраи функсия, нуқтаҳои қатъии функсия, давомнокии функсия, ҳудуди яктарафа, афзоиш, камшавӣ, экстремуми функсия.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АСИМПТОТ ДЛЯ ПОЛНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ФУНКЦИИ

В данной работе рассматривается вопрос использования асимптот для полного исследования функции. Асимптоты — это прямые, к которым график функции приближается при неограниченном увеличении или уменьшении аргумента. При анализе функций определение вертикальных, горизонтальных и наклонных асимптот позволяет глубже понять поведение функции как на бесконечности, так и вблизи точек, в которых функция может быть неопределённой. Работа охватывает не только понятие и основные виды асимптот, но и практические методы их нахождения и применения при построении графика функции, а также при определении её свойств, таких как пределы, точки разрыва, возрастание и убывание. Материал может быть полезен для студентов, изучающих математический анализ, при подготовке к экзаменам и выполнении курсовых и дипломных работ.

Ключевые слова: асимптоты, типы асимптот, вертикальные асимптоты, наклонные асимптоты, полное исследование функции, точки разрыва функции, непрерывность функции, односторонние пределы, возрастание, убывание, экстремум функции.

USING ASYMPTOTES FOR COMPLETE FUNCTION ANALYSIS

This work explores the use of asymptotes for the comprehensive analysis of functions. Asymptotes are lines that the graph of a function approaches as the argument tends to infinity or negative infinity. In function analysis, identifying vertical, horizontal, and oblique (slant) asymptotes allows for a better understanding of the function's behavior both at distant points and near points where the function may be undefined. The paper not only covers the concept and main types of asymptotes, but also discusses practical methods for finding and using them in graph construction and in determining the function's properties, such as limits, discontinuities, and intervals of increase or decrease. This material can be useful for students studying mathematical analysis, preparing for exams, or working on coursework and theses.

Keywords: Asymptotes, types of asymptotes, vertical asymptotes, oblique asymptotes, complete function analysis, discontinuity points of a function, function continuity, one-sided limits, increase, decrease, function extremum.

Малумот дар бораи муаллиф: Нуралиев Ёдгор Гурезович – н.и.п. дотсенти кафедраи геометрия ва математикаи олии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Суроға: 734063, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе кучаи Рӯдакӣ. 21 Тел. (+992) 911110431.

Информатсия об авторе: Нуралиев Ёдгор Гурезович – к.п.н., доцент кафедры геометрии и высшей математики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

Information about the authors: Nuraliev Yodgor Gurezovich – candidate of pedagogical sciences docent, Department of Geometry and Higher Mathematics, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni.

**ХАРАКТЕР ИЗМЕНЕНИЯ ТЕМПЕРАТУРЫ ПРИ
ОХЛАЖДЕНИИ ОБРАЗЦОВ ФЛЮОРИТА (ФК-70)****Зикиллоев Ш.Т.***Таджикский государственный педагогический университет
им. С.Айни***ВВЕДЕНИЕ**

О многочисленных попытках авторов [1, 2, 3] и попытках других исследователей в течение длительного времени получить флюоритовые соединения на основе калориметрических исследований твердого раствора $\text{Cu}_{1-x}\text{F}_{2+x}$ в области $T \geq 1$ К сообщалось в [6].

Измерения проводились в условиях непрерывного охлаждения образцов в окружающую среду, которые соответствовали условиям охлаждения расплава при получении образцов от температуры расплава до комнатной температуры. В качестве эталона использовали медный образец, значения которого во всём измеряемом интервале температур известны и заимствованы из источника [5, 6, 10] и небольшие образцы порошка флюорита с крышкой 4, предварительно измерив их массу. Медь размещали на измерительном спае одной из термопар 5, опускали нагреватель 2, включали источник питания нагревателя 1 и запускали программу регистрации термо - ЭДС измерительных термопар, сигнал с которых через программируемый АЦП 7 подавался в USB порт компьютера 8. Сигнал регистрировался в непрерывном режиме и отражался на экране монитора в виде временной зависимости термо - ЭДС. Затем сохранённые данные в виде текстового файла подвергались дальнейшей математической обработке и анализу в математическом пакете OriginLab 2015 [11].

ОБЗОРНАЯ ЧАСТЬ:

На основе установки [11] приведён пример расчёта температурных зависимостей: модуля скоростей охлаждения эталонного образца исследованного флюорита (флюоритовый концентрат порошок марка ФК-70); температурная зависимость флюорита с медным образцом (химическая формула Cu_x)

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧИ:

Определить свойства зависимости температуры образцов (Т) от времени охлаждения (τ) для флюоритового порошка (марки ФК - 70)

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ:

Значения временной зависимости температур медного эталона (CU) приведены в таблице (табл. 1., 2).

Таблица 1. Зависимость температуры образцов от времени охлаждения для порошка флюорита марки ФК-70, (7,517гр-медь), (τ , с и Т, (мВ))

Таблица 1

МЕДЬ - 7,517 гр							
τ , сек	Т, мВ	τ , сек	Т, мВ	τ , сек	Т, мВ	τ , сек	Т, мВ
0:00:00:188	0,0317	0:00:00:229	0,021214	0:00:00:270	0,016497	0:00:00:311	0,013458
0:00:00:189	0,031071	0:00:00:230	0,021028	0:00:00:271	0,016378	0:00:00:312	0,013371
0:00:00:190	0,0306	0:00:00:231	0,020859	0:00:00:272	0,016272	0:00:00:313	0,013292
0:00:00:191	0,030082	0:00:00:232	0,020709	0:00:00:273	0,016172	0:00:00:314	0,01321
0:00:00:192	0,029565	0:00:00:233	0,020557	0:00:00:274	0,016081	0:00:00:315	0,013133
0:00:00:193	0,029133	0:00:00:234	0,020393	0:00:00:275	0,016005	0:00:00:316	0,013062
0:00:00:194	0,028684	0:00:00:235	0,020229	0:00:00:276	0,015942	0:00:00:317	0,012983
0:00:00:195	0,028287	0:00:00:236	0,02008	0:00:00:277	0,015888	0:00:00:318	0,012915

0:00:00:196	0,027904	0:00:00:237	0,01993	0:00:00:278	0,015838	0:00:00:319	0,012839
0:00:00:197	0,027536	0:00:00:238	0,019809	0:00:00:279	0,015799	0:00:00:320	0,012771
0:00:00:198	0,027315	0:00:00:239	0,019717	0:00:00:280	0,015759	0:00:00:321	0,0127
0:00:00:199	0,027147	0:00:00:240	0,019649	0:00:00:281	0,015719	0:00:00:322	0,012624
0:00:00:200	0,02692	0:00:00:241	0,019594	0:00:00:282	0,015669	0:00:00:323	0,012537
0:00:00:201	0,026667	0:00:00:242	0,019537	0:00:00:283	0,015611	0:00:00:324	0,012471
0:00:00:202	0,026411	0:00:00:243	0,019476	0:00:00:284	0,015549	0:00:00:325	0,012398
0:00:00:203	0,026112	0:00:00:244	0,0194	0:00:00:285	0,015476	0:00:00:326	0,012334
0:00:00:204	0,025817	0:00:00:245	0,019303	0:00:00:286	0,0154	0:00:00:327	0,012272
Итогодали	...	...	...	...	...	...	...
0:00:00:664	0,003707	0:00:00:706	0,003232	0:00:00:748	0,00278	0:00:00:790	0,002473
0:00:00:665	0,003692	0:00:00:707	0,003221	0:00:00:749	0,002775	0:00:00:791	0,002464
0:00:00:666	0,003681	0:00:00:708	0,003211	0:00:00:750	0,002763	0:00:00:792	0,00246
0:00:00:667	0,003667	0:00:00:709	0,003199	0:00:00:751	0,00275	0:00:00:793	0,002454
0:00:00:668	0,003661	0:00:00:710	0,003187	0:00:00:752	0,002745	0:00:00:794	0,002445
0:00:00:669	0,003646	0:00:00:711	0,003174	0:00:00:753	0,002737	0:00:00:795	0,002442
0:00:00:670	0,003638	0:00:00:712	0,00316	0:00:00:754	0,002726	0:00:00:796	0,002435
0:00:00:671	0,003624	0:00:00:713	0,00315	0:00:00:755	0,002718	0:00:00:797	0,002431
0:00:00:672	0,003613	0:00:00:714	0,003135	0:00:00:756	0,00271	0:00:00:798	0,002424
0:00:00:673	0,003598	0:00:00:715	0,003125	0:00:00:757	0,002702	0:00:00:799	0,002411
0:00:00:674	0,003586	0:00:00:716	0,003112	0:00:00:758	0,002692	0:00:00:800	0,002405

Относительная ошибка измерения зависимости теплоёмкости от времени в интервале от 1 до 188 секунда (табл.1 и рис.1) составила $\pm 2\%$, а в интервале более 188 секунд $\pm 2.3\%$. Погрешность измерения температуры по предлагаемой методике не превышает 3 % по результатам двух измерений.

РЕЗУЛЬТАТЫ:

Полученные данные таблицы 1 при 800 секунд с помощью автоматизированной установки представлены в виде следующего графика [11].

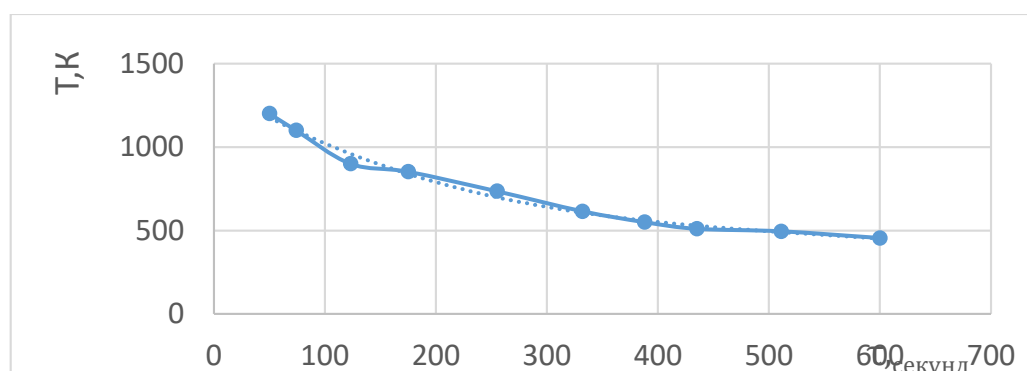

Рис.1. Зависимость изменения температуры образцов (Т) от времени охлаждения (τ) для медного образца (7,517гр), [11].

Кривая, приведенная на рисунке 1, описывается следующим соотношением

$$T, (K) = 2 \cdot 10^{-8} \tau^4 - 3 \cdot 10^{-5} \tau^3 + 0,0194 \cdot 10^{-2} \tau^2 - 5,9945 \tau + 1445,9 \quad (1)$$

Согласно проведенным оценкам, выражение (1) с учетом таблицы (1) позволяет с доверительной вероятностью 95 % определять температуры охлаждения меди с погрешностью не более 3%.

После исследования медного эталона в приборе были проведены эксперименты с порошком флюорита марки ФК-70. Результаты исследований представлены в таблице 2.

Таблица 2. Временная зависимость изменения температуры порошка флюорита марки ФК-70 (0,918гр), (τ , сек и T , мВ)

Флюорит - 0,918 гр							
τ , сек	T , мВ	τ , сек	T , мВ	τ , сек	T , мВ	τ , сек	T , мВ
00:057	0,035808	00:099	0,010539	00:141	0,003567	00:183	0,001564
00:058	0,034206	00:100	0,010113	00:142	0,003488	00:184	0,001531
00:059	0,031955	00:101	0,009767	00:143	0,003414	00:185	0,001492
00:060	0,031227	00:102	0,009425	00:144	0,003336	00:186	0,001463
00:061	0,030985	00:103	0,009157	00:145	0,003265	00:187	0,001438
00:062	0,030626	00:104	0,008896	00:146	0,003201	00:188	0,001412
00:063	0,03028	00:105	0,00863	00:147	0,003134	00:189	0,001381
00:064	0,029631	00:106	0,008353	00:148	0,003069	00:190	0,001347
00:065	0,028542	00:107	0,008106	00:149	0,003003	00:191	0,001322
00:066	0,027357	00:108	0,00787	00:150	0,002953	00:192	0,001296
00:067	0,026533	00:109	0,00765	00:151	0,002879	00:193	0,001279
00:068	0,025623	00:110	0,007458	00:152	0,002807	00:194	0,001256
00:069	0,02486	00:111	0,007288	00:153	0,002747	00:195	0,001242
00:070	0,023905	00:112	0,00712	00:154	0,002696	00:196	0,001213
00:071	0,023018	00:113	0,00694	00:155	0,002659	00:197	0,001187
00:072	0,022358	00:114	0,006771	00:156	0,002613	00:198	0,001161
00:073	0,021495	00:115	0,006605	00:157	0,00257	00:199	0,001139
00:074	0,020663	00:116	0,006441	00:158	0,002525		
00:075	0,019851	00:117	0,006285	00:159	0,002488		
00:076	0,019262	00:118	0,006124	00:160	0,002428		
00:077	0,018825	00:119	0,00597	00:161	0,00237		
00:078	0,018404	00:120	0,005819	00:162	0,002312		
00:079	0,017963	00:121	0,00565	00:163	0,002278		
00:080	0,017545	00:122	0,005499	00:164	0,002235		
00:081	0,017118	00:123	0,005359	00:165	0,00219		
00:082	0,016683	00:124	0,005228	00:166	0,002149		
00:083	0,016286	00:125	0,005085	00:167	0,002121		

ОБСУЖДЕНИЯ:

Данные таблицы 2 при 199 секунд наблюдались с помощью автоматизированной установки и представлены в виде следующего графика [11].

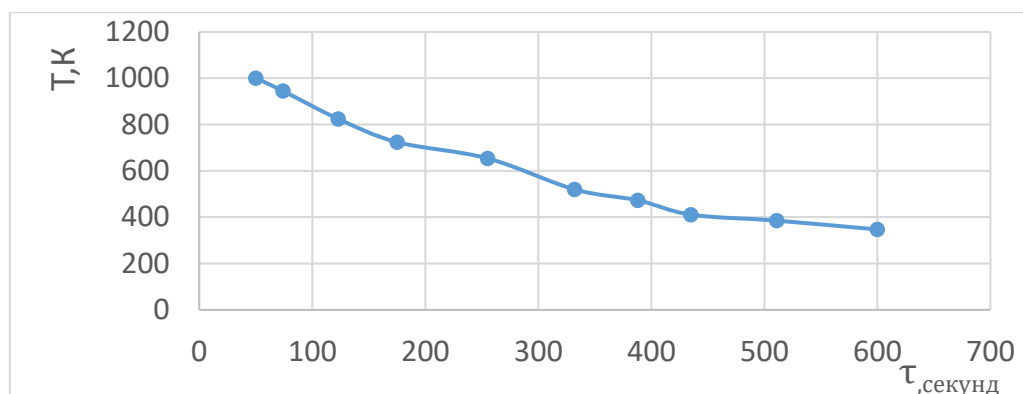

Рис.2. Зависимость изменения температуры образцов (T) от времени охлаждения (τ) для флюорита марки ФК-70 (0,918гр), [11].

По результатам двух измерений кривая, приведенная на рисунке 2 описывается формулой 2.

$$T, (K) = 10^{-8} \tau^4 - 2 \cdot 10^{-5} \tau^3 + 0,0093 \cdot 10^{-2} \tau^2 - 3,5781 \tau + 1158,6 \quad (2)$$

Согласно проведенным оценкам, выражение (2) с учетом таблицы (2) позволяет с доверительной вероятностью 95 % определить температуру охлаждения флюорита ФК-70 в зависимости от времени с погрешностью не более 2%.

Затем проводилась выборка и исследовалось смешивание порошков, у которых до и после эксперимента разница по массе не превышала 1%. Температура охлаждения флюорита марки (ФК-70), как теплоноситель измерялась по методикам, описанным в [7, 9]. Обработка результатов измерений производилась с помощью программы MS Excel. Графики построены с помощью программы Sigma Plot [3]. Значение коэффициента корреляции составило 0.999, что подтверждает правильность выбора аппроксимирующей функции.

Для приготовления порошков использовано медь марки МО9995 (ГОСТ 97172–82) и флюоритовый порошок марки ФК-70 с последующим взвешиванием (Рис.3)

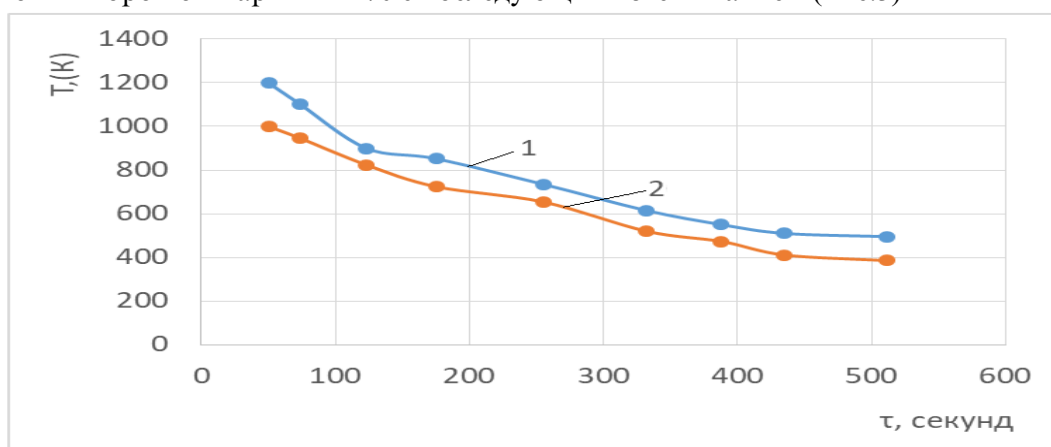

Рис 3. Зависимость изменения температуры образцов (Т) от времени охлаждения (τ) ((эталон мед —1) и наш образец — 2) [5, 8, 10].

Кривые, представленные на рис.3, также рассчитаны по формуле 1 и 2 и изображены, как температурные зависимости теплоносителей, отнесённые к их максимальному значению для флюорита и кристаллических образцов, отличающихся по химическому составу и физическим свойствам [4, 5, 6, 8, 9].

ВЫВОДЫ

Исследованием зависимость изменения температуры образцов (Т) от времени охлаждения (τ) для флюорита, установлено, что с ростом температуры зависимости от времени, порошок флюорит уменьшается.

Изменение термодинамических функций порошка ФК-70, объясняется ростом степени гетерогенности их структуры при его модифицировании. Являясь поверхностно активным элементом, флюорит, как и его аналоги (стронций и лантан), способствует модифицированию алюминиево-кремниевой эвтектики [12].

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Пулкова, Н.В., Гусев, Г.П., Цирульник, П.Н., Шатилов, А.В. Влияние исходного флюорита на лучевую прочность оптического флюорита. – Опт. мех. пром-сть, 1973. – № 10. – С. 31-33.
2. Гликин А.Э., Петров Т. Г. Экспериментальное изучение форм роста кристаллов флюорита в гидротермальных условиях. – Минер. сб. Львов. геол. общества, 1966. – № 20. – Вып. 3. – С. 443–446.
3. Кунц А.Ф. Экспериментальное моделирование процессов формирования флюоритовых месторождений. – Сыктывкар, 1976. – 50 с.
4. Дульнев Г.Н., Тихонов С. В. Основы теории тепломассообмена. – СПб: СПб ГУИТМО, 2010. – 93 с.

5. Зиновьев В.И. Теплофизические свойства металлов при высоких температурах. Справ., изд., – М.: Металлургия, 1989. – 384 с.
6. Сафаров М.М. Теплофизические свойства окиси алюминия с металлическими наполнителями в различных газовых средах. Дисс... на соиск. уч. степ. канд. тех. наук. – Душанбе, 1986. – 186 с.
7. Дульнев Г. Н., Тихонов С. В. Основы теории тепломассообмена. – СПб: СПб ГУИТМО, 2010. – 93 с.
8. Сандитов Д.С., Бартенев Г.М. Физические свойства неупорядоченных структур. – Новосибирск: Наука, 1982. – 258 с.
9. Сафаров, М.М. Термодинамические свойства влажных порошков – Актуальные проблемы сушки и термовлажностной обработки материалов: междунар. науч.– техн. семинар: материалы семинара. – Воронеж, 11-13 мая 2010 г. – Воронеж, 2010. – С. 68 – 74.
10. ГОСТ 8.381–80 (СТ СЭВ 403-76). ГСИ. Эталоны. Государственная система обеспечения единства измерений. Способы выражения погрешностей. – М.: Изд-во стандартов, 1980. – 9 с.
11. Кучакшоев, Д.С., Джабаров, А.Г., Холов, А. Измерение удельной теплоёмкости стёкол на основе бората висмута в широком интервале температур. // НАУКА и ТЕХНОЛОГИИ. Материалы V Международной научно–практической конференции. – Алматы, 2022. – С.117–122.
12. Сафаров, М.М. Теплоемкость нанопористых порошков системы $\text{La}_{0.7}\text{Sr}_{0.3}\text{MnO}_{3-x}$ - Тез. докл. Респ. науч. метод. Конф на тему: «Современные проблемы физики», посвящен. памяти Заслужен. учителя Тадж. ССР Джабарова Г.Д. – Душанбе, 2007. – С. 118-119.

ВОБАСТАГИИ ТАҒЙИРЁБИИ ҲАРОРАТИ МАВОДИ ТАДҚИҚОТИ АЗ ВАҚТИ ХУНУКШАВИИ ОН БАРОИ ХОКАИ ФЛЮОРИТ (ТАМҒАИ ФК-70).

Дастгоҳи таҳқиқотӣ бо сабти компютерӣ ҳарорати объект дар шароити пайваستاгиҳои тадқиқотҳои гармидиҳӣ ва хунуккунии доимӣ муайян карда шуд. Ченкунии ҳарорат дар дастгоҳе, ки дар асоси методи гармиченкунӣ ва татқиқоти қабати адиабатӣ гузаронида шудааст. Натиҷаҳои тадқиқот нишон доданд, ки дар ҳарорати аз 1200K то 500K хунукшавии маводи татқиқотӣ бо натиҷагирии вақт то 600 сония ба 20 - 23% ва барои хокаи флюорит 0,918 гр.% тадқиқ карда шуд. Бо зиёд шудани вақти хунукшавӣ ҳарорати маводҳои татқиқотӣ то 5-6% кам мешаванд. Мақсади кор ба таври таҷрибавӣ омӯхтани ҳосиятҳои термодинамикии хокаи флюорити навъи ФК-70 дар ҳароратҳои гуногун ва инчунин муайян кардани таркиби хокаи таҳқиқшуда мебошад. Аз рӯйи натиҷаҳои тадқиқот: вобастагии ҳарорати маводи татқиқоти аз вақти хунукшавӣ ва моддаҳои дона - дона (хокаи концентрати флюорит тамғаи фк-70) вобаста ба вақт ва ҳарорат пешкаш карда мешавад. Мақсади мақола аз он иборат мебошад, ки тадқиқи ҳосиятҳои термодинамикии хокаи флюорити навъи ФК-70 дар ҳарорати гуногуни ҳаво, инчунин таркиби хокаи тадқиқшуда муайян карда шуд.

Калидвожаҳо: ҳарорат, флюорити маркаи ФК-70, вақт, намнокӣ, ҳаракатнокии молекулавӣ.

ХАРАКТЕР ИЗМЕНЕНИЯ ТЕМПЕРАТУРЫ ПРИ ОХЛАЖДЕНИИ ОБРАЗЦОВ ФЛЮОРИТА (ФК-70)

В работе использована экспериментальная установка с компьютерной регистрацией температуры образца в условиях непрерывного нагревания и охлаждения. Измерение температуры порошка производилось на установке, с тепломером и адиабатической оболочкой. Результаты исследований показали, что в температурном интервале от 1200K до 500K наблюдается охлаждение образцов с истечением времени до 600 секунд на 20 – 23% у порошка флюорита, модифицирован 0,918гр мас.% флюорит. С увеличением времени охлаждения температура исходного порошка уменьшается до 5 – 6%. Цель работы заключается в экспериментальном исследовании термодинамических свойств порошка флюорита марки ФК-70 при различной температуре, а также определении состава исследованных порошков. По результатам исследования: приведена зависимость изменения температуры образцов от времени охлаждения и сыпучих (порошок флюоритового концентрата марки ФК-70) материалов. Целью статьи является исследование термодинамических свойств флюоритового порошка марки ФК-70 при различных температурах воздуха, а также определение состава исследуемого порошка.

Ключевые слова: температура, флюорит марки ФК-70, время, влажность, молекулярная подвижность.

DEPENDENCES OF THE SAMPLE TEMPERATURE ON THE COOLING TIME FOR FLUORITE POWDER (FK-70 GRADE)

The work used an experimental installation with computer registration of the sample temperature in conditions of continuous heating and cooling. The temperature measurement of the powder was carried out on an installation based on the heat meter and adiabatic shell method. The results of the research showed that in the temperature range from 1200K to 500K, cooling of the samples is observed with the expiration of time up to 600 seconds by 20 - 23% for fluorite powder, modified with 0.918 g wt.% fluorite. With an increase in the fluorite content, the temperature of the initial powder decreases to 5–6%. The purpose of the work is to experimentally study the thermodynamic properties of FK-70 grade fluorite powder at different temperatures, as well as to determine the composition of the studied powder. According to the results of the study: The dependence of the temperature of the samples on the cooling time and loose (powder of fluorite concentrate brand FK-70) materials depending on time and temperature is given.

Key words: temperature, fluorite brand FK-70, time, humidity, molecular mobility.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зикилов Шухрат Тағойхонович - ассистент кафедраи геометрия ва математикаи олии ДДОТ ба номи Садриддин Айни, Email; zikilloev90@mail.ru, тел 900092500

Сведения об авторе: Зикилов Шухрат Тағойхонович - ассистент кафедры геометрии и высшей математики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Email; zikilloev90@mail.ru, тел.: 900092500

About the author: Zikiloev Shuhrat Taghoykhonovich - Assistant of Geometry and Higher Mathematics Department, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni. Email: zikilloev90@mail.ru. Phone: +992 900092500

УДК 549.454.2

ОЦЕНКА КОЭФФИЦИЕНТА АДСОРБЦИИ ПОРОШКООБРАЗНОГО ФЛЮОРИТОВОГО КОНЦЕНТРАТА ФК-70 В ДИАПАЗОНЕ ТЕМПЕРАТУР 303–328 К

Зикилов Ш.Т.

Таджикский государственный педагогический университет им. С.Айни

ВВЕДЕНИЕ

Флюорит – это прозрачный или полупрозрачный камень, имеющий стеклянный блеск, разнообразной цветовой окраски: бесцветный, голубой, розовый, желтый, зеленый, фиолетовый (почти черный). Часто отмечается неравномерность и различная интенсивность окраски, встречаются полосчатые и пятнистые разновидности [1, 2].

Источник: Флюорит отличается от других минералов по двум свойствам: при нагревании в темноте его кристаллы светятся как глаза филина, а его смесь с серной кислотой оставляет на стекле несмываемое матовое пятно [4].

Месторождения флюорита. Крупные месторождения флюорита открыты в Монголии. В России этот минерал добывают в Читинской области и в Приморье. В Великобритании поделочный флюорит разрабатывается уже более полутора тысячелетий. Основные месторождения расположены на полуострове Корнуолл, на побережье Шотландии [1, 5].

Они представляют собой кристаллические сферические конкреции, в которых концентрический расположенные голубые слои перемежаются с бесцветными и желтыми полосами. В настоящее время это уникальное месторождение практически выработано [3].

Физические свойства: Цвет флюорита желтый, зеленый, синий, фиолетовый, красный, розовый, черно-фиолетовый, зональная окраска со сменой цветов, реже

бесцветный. Черта белая или бесцветная. Блеск стеклянный до жирного. Этот минерал бывает прозрачный или просвечивающий. [8, 9,10].

ОБЗОРНАЯ ЧАСТЬ:

Анализ экспериментальных данных по термодинамическим свойствам веществ при различных температурах позволяет в принципе установить основные механизмы переноса и рассеяния тепла которые в этих условиях не только в чистых флюорита, но и в увлажнённых порошках, а также можно проверить возможность применимости теоретических представлений [5].

Исследование порошкового флюорита и её продуктов. Исследование описывает, как адсорбционные свойства порошкового флюорита и его продуктов изучались при комнатной температуре в диапазоне температур от 303 К до 328 К. [5,10].

Для определения коэффициента адсорбции наноматериалов используем следующее уравнение:

$$\Gamma = \frac{\Delta m \cdot 10^{-3}}{m_1 \cdot 10^{-3} \mu \cdot 10^{-3}} = \frac{(m_2 - m_1) \cdot 10^{-3}}{(m_1 \cdot \mu) \cdot 10^{-6}}, \quad \left[\frac{\text{мол}}{\text{кг}} \right] \quad (1)$$

где m_1 —масса исследуемого объекта в сухом виде (гр, кг); m_2 —масса исследуемого объекта в влажном виде; μ —молярная масса воды ($18 \cdot 10^{-3}$) [2, 3].

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧИ:

1. Для уточнения структуры флюорита исследовано метод монотонного разогрева
2. Определить свойств порошкового флюорита и её продуктов при температуре от 303К до 328К или уточнить характер изменения теплоотдачи исследуемых объекта.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ:

Для уточнения структуры порошковой флюорита провели исследование при комнатном температуре.

РЕЗУЛЬТАТ:

Результат исследования при температуре воды 303К, (1гр флюорит, влага внутри установка 17%, $m_{\text{яч}} = 2,6\text{гр}$, $m_{\text{об}} = 1\text{гр}$ полученное данные приведены в талице 1. Минут

Таблица 1. Результат исследования адсорбции 1гр флюорита при температуре воды 298К.

Т, минут	Т,(К)					
	303К	308К	313К	318К	323К	328К
1	3,611	3,669	3,711	3,763	3,792	3,833
2	3,625	3,675	3,725	3,767	3,795	3,835
3	3,633	3,682	3,732	3,771	3,799	3,839
4	3,645	3,688	3,739	3,775	3,801	3,842
5	3,651	3,689	3,743	3,779	3,813	3,845
6	3,659	3,692	3,752	3,783	3,823	3,847
7	3,663	3,697	3,756	3,786	3,827	3,848
8	3,664	3,698	3,759	3,788	3,831	3,848
9	3,664	3,698	3,759	3,788	3,831	3,848
10	3,665	3,699	3,76	3,79	3,831	3,848
11	3,666	3,702	3,761	3,79	3,832	3,848

Результат исследования изменения адсорбции исследуемых объекта (1гр флюорита) представлен на рисунке 1.

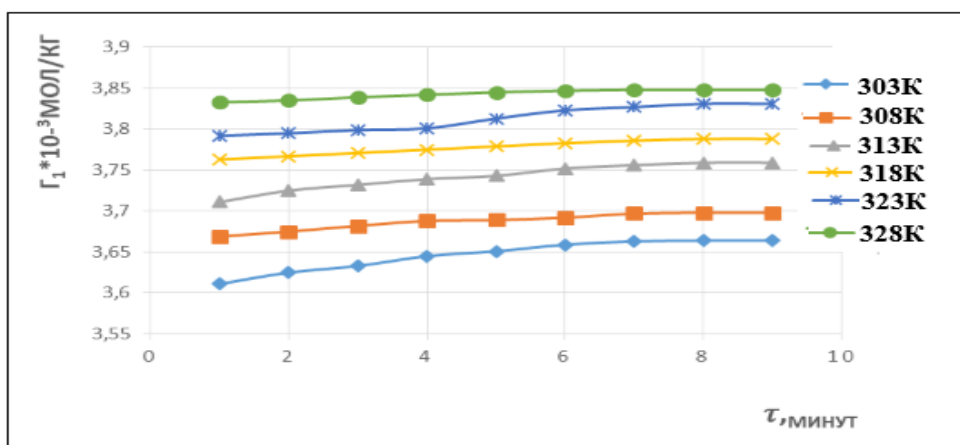

Рисунок 1. Зависимость изменения адсорбции исследуемых объекта (1гр флюорита) от температуры и времени

ОБСУЖДЕНИЯ:

В статье обсуждены результаты исследования коэффициента адсорбции в зависимости от времени и температуры от 303К до 328К. Для создания многих новых композиционных материалов необходимы принципиально новые физические свойства.

Результаты измерения коэффициента адсорбции, исследуемых флюорита представлены на рисунке 2. Как видно из анализа рисунка 2, коэффициент адсорбции имеет аномальный характер. Самое среднее значение массы образцов наблюдается при температуре T=318K.

Для удобства использования экспериментальных данных, последнее значение обрабатываются и обобщаются в виде функциональной зависимости относительного коэффициента адсорбции от относительного времени

Обсуждены результаты экспериментов по определению коэффициента адсорбции и массы образцов флюорита при температурах воды от 303К до 328К, в зависимости от времени увлажнения, как представлено в Таблице 1.

Для уточнения погрешность результатов исследования необходимо провести кривые уравнение этого образца. Кривая приведенная на рисунке 1 описывается уравнением:

$$\frac{\Gamma}{\Gamma_1} = -0.0047\left(\frac{t}{t_1}\right)^2 + 0.0153\left(\frac{t}{t_1}\right) + 0.9896 \quad (2)$$

Проведенные оценки показывают, что масса исследованного флюорита при различных температурах может быть определена с погрешностью менее 0,03% с использованием выражения (1) с учетом выражения (2).

Увеличение массы флюоритового порошка при 6 минутах приводит к увеличению максимальной температуры. Результаты экспериментов были проанализированы в зависимости от массы флюорита (Γ_1) и функциональной зависимости $f(T)$ порошка.

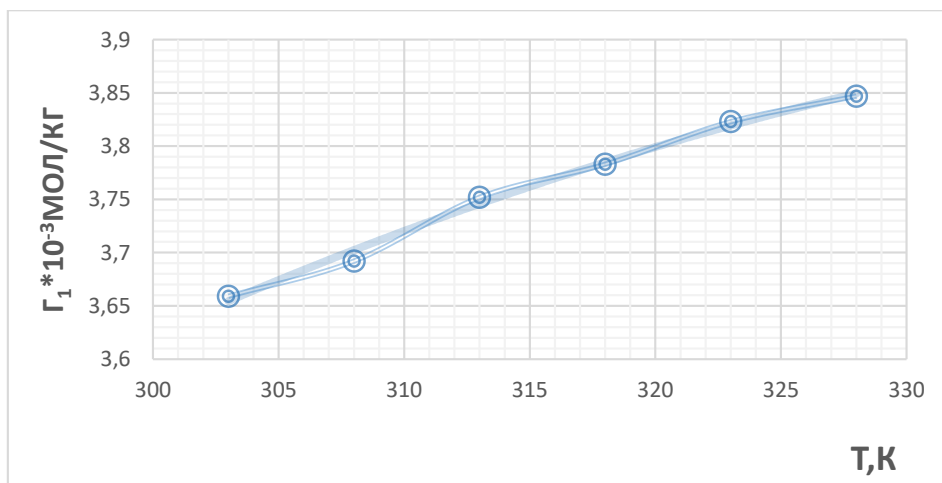

Рисунок 2. Зависимость температуры (Т, (К)) от массы порошка (Г₁) (флюорит).

Как видно из рисунка 2, все экспериментальные данные ложатся вдоль общей кривой, которая выражается в следующем виде:

$$Г_1 = -9 \cdot 10^{-5} T^2 + 0,0641 T - 7,5808 \quad (3)$$

С помощью уравнения (2) с учетом выражения (3) получим:

$$Г = \left[-0,0047 \left(\frac{t}{t_1} \right)^2 + 0,0153 \left(\frac{t}{t_1} \right) + 0,9896 \right] \cdot (-9 \cdot 10^{-5} T^2 + 0,0641 T - 7,5808) \quad (4)$$

В результате проведенные оценки показывают, что выражение (4) обеспечивает определение коэффициента с доверительной вероятностью 95% определить коэффициент абсорбции исследованных флюоритов при различных температурах с погрешностью менее 1%.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. В литературных источниках отмечены случаи сильной зависимости времени и температуры. В связи с этим необходимы экспериментальные исследования для каждого объекта с целью выяснения каталитических свойств использованного компонента.

2. Проведение экспериментов по определению коэффициента набуханий, которые предполагается использовать в качестве теплоносителя, должны максимально соответствовать условиям замкнутого пространства полостей теплообменников.

3. Получены экспериментальные данные по свойствам коэффициента абсорбции в зависимости от массы при различных температурах в пределах изменения температуры (303-328) К.

4. Установлено, что температурные адсорбенты обладают чрезвычайно развитой поверхностью, что достигается за счет образования большого количества пар в твердом теле.

5. Проведенные оценки показывают, что выражение (3) с учетом (4) позволяет с доверительной вероятностью 95 % определить коэффициент абсорбции исследованного извеша при различных температурах с погрешностью менее 1%.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Геология и генезис флюоритовых месторождений / Под ред. А. Д. Щеглова. – Владивосток, 1986. – 180 с.
2. Н.И.Ерёмин. Неметаллические полезные ископаемые. – М., Изд-во Московского Университета, 2004.
3. Юшкин Н. П., Волкова Н. В., Маркова Г. А. Оптический флюорит / Отв. ред.: д-р геол.-мин. наук В. П. Петров. – М.: Наука, 1983. – 136 с.

4. Чередов В. Н. Дефекты в синтетических кристаллах флюорита. – СПб.: Наука, 1993. – 112 с.
5. Морозов М.В. О терморфных люминесцентных свойствах флюорита юдкометалльных месторождений / Сборник трудов молодых ученых Санкт-Петербургского государственного горного института (технического университета). – СПб, 1996. – С. 29-33.
6. Аникин И.Н., Щушканов А.Д. Определение растворимости флюорита в водных растворах электролитов. // Кристаллография, 1963, т. 8, – № 1. – С. 128-130.
7. Белов Н.В. Очерки по структурной минералогии: О группе флюорита. // Минер. Сб. – Львовск. Гос. Ун-та, 1950, № 21, вып. 4, – с. 540-552.
8. Василькова Н.Н., Картенко Н.Ф. Кукушкина О.А. Связь свойств флюорита с составом элементов примесей. // Тр. Всесоюз. Научн. исслед. Инс-та минер. сырья, 1972, вып. 14. – 158 с.
9. Малинин С.Д. Растворимость плавикового шпата (CaF_2) в растворах NaCl и HCl при гидротермальных условиях. // Геохимия, 1976, № 2. – с. 223-228.
10. Юшкин Н.П., Волкова Н.В., Маркова Г.А. Оптический флюорит. – М., Наука, 1983. – с. 334.

МУАЙЯН КАРДАНИ КОЭФФИЦИЕНТИ АДСОРБСИЯИ ФЛЮОРИТ (ХОКАИ КОНСЕНТРАЦИИ ФЛЮОРИТ ФК-70) ДАР ҲАРОРАТҲОИ 303-328К

Пешрафти бисёр соҳаҳои илм, техника ва махсусан технология ба маълумоти зарурӣ, ки ҳангоми муқаррар намудани тадқиқот, лоиҳакашӣ ва истифодабарии материалҳои сохт ва моеъ истифода мешаванд, таъбиқи он амалан имконнопазир аст. Мутаассифона, то ҳол чунин маълумот ҳатто барои чунин маводҳо хеле кам назаррас аст ва маълумоти мавҷудбуда пароканда ва аксаран муҳолифанд. Тараққиёти илм ва техникаи ҳозира бо як дараҷаи сифатнокии баланд ва инчунин гуногун будани ҳосиятҳои адсорбсионии материалҳо талаботи гуногун ба миён мегузорад. Бинобар ин истеҳсол ва истифода бурдани самарабахши ҳосиятҳои адсорбсионии хокаи флюорит ва маҳсулоти он, ки қувваи механикии паст доранд барои ҳосиятҳои адсорбсионии материалҳо аҳамияти махсус доранд. Барои аниқ кардани ҳосиятҳои флюорити хока ва маҳсулоти он аз қони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳосиятҳои адсорбсияи флюорити хока ва маҳсулоти он дар ҳарорати хона аз 303К то 328К таъқиқ карда шудааст. Дар равандҳои адсорбсионӣ гармӣ ҳориҷ мешавад, ки боиси баланд шудани ҳарорат дар система ва паст шудани фаъолияти адсорбентҳо мегарданд. Микдори моддаҳои фурубаранда аз масоҳати сатҳи абсорбер вобастагӣ дорад, бинобар ин адсорбентҳо сатҳи нисбатан афзуншаванда доранд, ки аз ҳисоби ба вучуд омадани микдори зиёди бухоршавии об дар моддаи сохт ба даст оварда мешаванд. Дар мақола натиҷаҳои таҳқиқоти таҷрибавии коэффисиенти адсорбсияи флюорит дар ҳароратҳои гуногун (303К – 328К) оварда шудааст. Барои омӯзиши коэффисиенти адсорбсияи хокаи флюорит (формулаи CaF_2) истифода бурда шудааст.

Калидвожаҳо: ҳарорат, намӣ, варамкунӣ, вақт, ҷабандагӣ, флюорит.

ОЦЕНКА КОЭФФИЦИЕНТА АДСОРБЦИИ ПОРОШКООБРАЗНОГО ФЛЮОРИТОВОГО КОНЦЕНТРАТА ФК-70 В ДИАПАЗОНЕ ТЕМПЕРАТУР 303–328 К

Прогресс во многих областях науки, техники и особенно технологии практически невозможен без необходимых достоверных данных, используемых при постановке задач для исследований, проектировании и эксплуатации твердых материалов и жидкостей. К сожалению, до настоящего времени такие сведения весьма скупы даже для элементов, а имеющиеся данные носят разрозненный и часто противоречивый характер. Развитие современной науки и техники предъявляет все возрастающие требования к уровню, качеству и разнообразию адсорбционных свойств материалов. В связи с этим особое значение приобретают производство, в частности получение, использование, эффективность, адсорбционные свойства порошкообразного гранулированного флюорита и её продуктов, обладающих низкой механической прочностью и адсорбционные свойства материалов. Для уточнения свойств порошкового флюорита и её продуктов из месторождения Республики Таджикистан были исследованы адсорбционные характеристики порошковой флюорита и её продуктов при комнатной температуре от 303К до 328К. В процессе адсорбции происходит выделение теплоты, что ведет к повышению температуры в системе и снижению активности адсорбентов. Количество погашаемого вещества зависит от площади поверхности поглотителя, поэтому адсорбенты обладают чрезвычайно развитой поверхностью, что достигается за счет образования большого количества пара в твердом теле. В статье представлены результаты экспериментальных исследований коэффисиента адсорбции флюорита при различных температурах (303К – 328К). Для исследования коэффисиента адсорбции использовали порошок флюорита (формула CaF_2).

Ключевые слова: температура, влага, набухание, время, адсорбция, флюорит.

DETERMINATION OF FLUORITE ADSORPTION COEFFICIENT (FLUORITE CONCENTRATE POWDER FK-70) AT TEMPERATURES 303 – 328K

Progress in many areas of science, engineering and especially technology is practically impossible without the necessary reliable data used in setting tasks for research, design and operation of solid materials and liquids. Unfortunately, until now, such information is very scarce even for elements, and the available data are scattered and often contradictory. The development of modern science and technology imposes ever-increasing demands on the level, quality and diversity of the adsorption properties of materials. In this regard, the production, in particular, the production, use, efficiency, adsorption properties of powdered granular fluorite and its products, which have low mechanical strength, and the adsorption properties of materials, are of particular importance. To clarify the properties of powdered fluorite and its products from the deposit of the Republic of Tajikistan, the adsorption characteristics of powdered fluorite and its products at room temperature from 303K to 328K were studied. In the process of adsorption, heat is released, which leads to an increase in the temperature in the system and a decrease in the activity of adsorbents. The amount of quenched substance depends on the surface area of the absorber, so the adsorbents have an extremely developed surface, which is achieved due to the formation of a large amount of vapor in the solid. The article presents the results of experimental studies of the fluorite adsorption coefficient at various temperatures (303K – 328K). Fluorite powder (formula CaF_2) was used to study the adsorption coefficient.

Key words: temperature, moisture, swelling, time, adsorption, fluorite.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зикилов Шухрат Тағойхонович - ассистенти кафедраи геометрия ва математикаи олии ДДОТ ба номи Садриддин Айни, Email; zikilloev90@mail.ru, тел 900092500

Сведения об авторе: Зикилов Шухрат Тағойхонович - ассистент кафедры геометрии и высшей математики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Email; zikilloev90@mail.ru, тел 900092500

About the author: Zikiloev Shuhrat Taghoikhonovich – Assistant of Geometry and Higher Mathematics Department, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Email: zikilloev90@mail.ru Phone: +992 900092500

**СИНТЕЗ ВА ОМУЌИШИ АМИДҲОИ ЭФИРҲОИ КИСЛОТАИ
ТИОФОСФОРӢ БО ФУЛЛЕРЕН-С₆₀**

Гулов А.А., Ҳасанов У.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Зиёда аз 100 сол пеш пайвастаҳои фосфорорганикиро аввалин бор олими фаронсавӣ В. Тенер ба даст овард. Д.И. Менделеев дар асари худ “Асосҳои химия” ба пайвастаҳои фосфор таваҷҷуҳи хосса зоҳир кардааст. Дар нимаи дуоми асри IX ду маркази калони омӯхтани пайвастаҳои фосфорорганикӣ яке дар Қазон таҳти роҳбарии А.Е. Арбузов ва дигаре дар Олмон бо роҳбарии А. Майклимов нишон дода шуданд [1-5]. Дар солҳои 40-уми асри ХХI дар як қатор кишварҳо муайян карда шуд, ки баъзе пайвастаҳои фосфорорганикӣ таъсири пурзури физиологӣ доранд. Кимиёшиноси Олмон Г. Шрадер муайян кардааст, ки баъзе пайвастаҳои фосфорорганикӣ ба ҳашарот таъсири заҳролуд намуданро доранд [6-10].

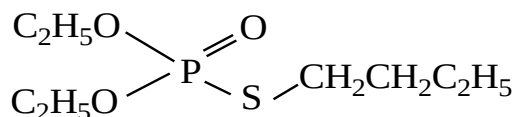
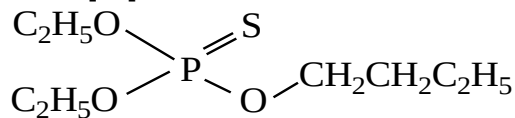
Таҳқиқот дар соҳаи ҳашароти зидди фосфаторганикӣ ба рушди пайвастаҳои фосфорорганикӣ дар маҷмӯъ тақони қавӣ бахшид. Ҳангоми қабули доруҳои нави синтези пайвастаҳои фосфорорганикӣ таҳия карда шуданд. Бо мақсади васеъ намудани истеҳсолот ва истифодаи пайвастаҳои фосфорорганикӣ, хосиятҳои реактивӣ, механизмҳои реакцияҳои химиявӣ, ташаккул ва тағйирёбии пайвастаҳои фосфорорганикӣ ҳамаҷониба омӯхта шудаанд. Ин таҳқиқот дар робита бо татбиқ ва омӯзиши равандҳои гуногуни биохимиявӣ, ки дар организмҳои зинда зери таъсири моддаҳои фосфатфаза рух медиҳанд, маънои аниқтар пайдо карданд. Гуногунӣ ва шидатнокии таҳқиқот дар соҳаи фосфорорганикӣ ба он мусоидат кард, ки химияи фосфор зуд аз доираи танҳо инсектисидҳо берун баромада, соҳаи муҳталифи илм ва амалияро фаро мегирад. Дар айни замон, доруҳои фосфорорганикӣ дар мубориза бар зидди ҳашароти зараррасони хоҷагии қишлоқ ҳамчун реагентҳои флотатсионӣ, ҳалқунандаҳо, пластификаторҳо дар истеҳсоли пластмаси ғайридавлатӣ ҳамчун иловаҳои рағванҳои молиданӣ дар соҳаи тиб васеъ истифода мешаванд, барои бемориҳои варам ва глаукома низ истифода мебаранд [11-16].

Солҳои охир дар адабиёт оид ба синтез ва омӯзиши як қатор пайвастаҳои фосфорорганикӣ асарҳои зиёде ба нашр расидаанд, ки дар таркиби онҳо илова ба фосфор, нитроген, сулфур, селен, арсен ва ғ. [17,18].

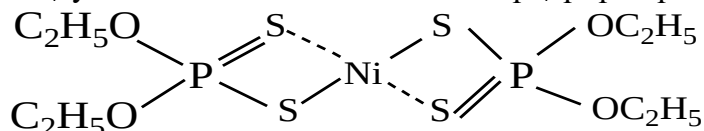
Ҳосилаҳои дорои радикалҳои хушбӯй аҳамияти махсус доранд. Дар байни ин моддаҳо, пайвастаҳои фосфори панҷвалента, ки дорои сулфур мебошанд, таваҷҷуҳи зиёд доранд. Маҳсулоти асосии ибтидоӣ барои синтези чунин пайвастаҳо хлоридҳои кислота ва эфирҳои кислотаи фосфор мебошад. Дар байни фосфорорганикии дорои сулфур камтарин омӯхташуда ҳосилаҳои даврӣ мебошад, ки асосан аз хлорфосфитҳои даврӣ ба даст оварда мешавад. Ин кор синтез ва омӯзиши баъзе фосфитҳои сиклӣ ва тиофосфитҳои дорои радикалҳои бинзилро пешниҳод мекунад.

Истифодаи пайвастаҳои фосфорорганикӣ барои мубориза бар зидди ҳашароти зараррасони кишоварзӣ қулайтарин ва умедбахш аст.

Намунаи чунин инсектисидҳо систокс (метилмеркаптофос) мебошад, ки омехтаи ду изомери ҳосилаҳои кислотаи монотиофосфорӣ мебошад, ки онҳо низ дар корҳои М.И.Кабачник оварда шудаанд [19].

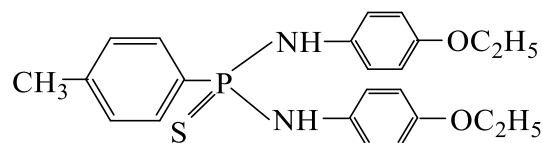
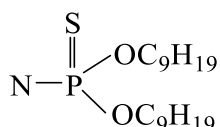
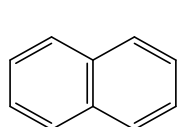

Хусусияти хоси пайвастаҳои фосфорорганикӣ, боз дар он аст, ки онҳо дар флотатсияи маъданҳои металлҳои ранга ҳамчун реактивҳои флотатсионӣ истифода мешаванд. Дар флотатсияи маъданҳои сулфиди металлҳои ранга истифода мешаванд [20]. Қобилияти флотатсияи пайвастаҳои фосфорорганикӣ аз он сабаб ба амал меояд, ки дувумӣ намакҳои мураккабро бо металлҳо ташкил медиҳанд, ки дар ҳалкунандаҳои ғайриполярӣ умум дастрас мебошад. Масалан, намаки никели кислотаи диэтилдитиофосфорӣ аз маҳлули обӣ бо бензол ба осонӣ барқарор карда мешавад.

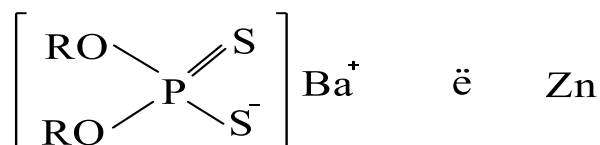
Дар солҳои охир, пайвастаҳои фосфорорганикӣ дар металлургия, ҳамчун истихроҷкунанда тавсия карда шудааст. Усули истихроҷ аз флотатсия бо он фарқ мекунад, ки ашёи хоми минералӣ (маъдан) пешакӣ ба маҳлули обӣ интиқол дода мешавад, ки аз он ионҳои металлро дар шакли пайвастаҳои мураккаб бо таъсири экстрагенти як пайвастаҳои фосфорорганикӣ ҷудо кардан мумкин аст.

Масалан, амидҳои эфирҳои кислотаи тиофосфори таркиб:

метавонанд экстракҳои мис бошанд.

Пайвастаҳои фосфорорганикӣ дорои сулфур метавонад, ҳамчун оливаҳо ба равғанҳои молиданиҳои минералӣ хизмат кунад. Зикр қада мешавад, ки иловаҳо дар асоси барий ё диалкилдитиофосфатҳои руҳи ҳамчун иловаҳои мураккаб барои пешгирии оксидшавӣ, зангзанӣ ва олудашавии равған бо таркиби зерин истифода мешавад:

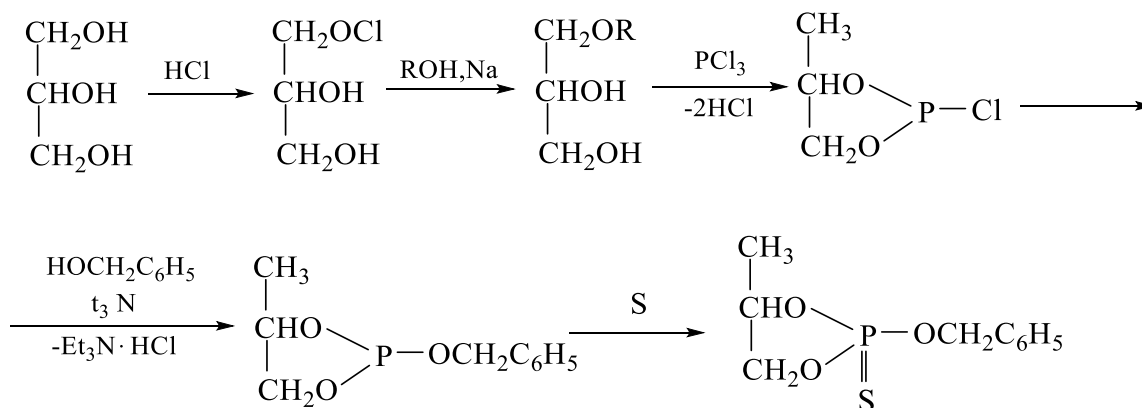
Инчунин пайвастаҳои фосфорорганикӣ ҳамчун моддаҳои аввала дар самти дорусозӣ истифода мешаванд. Аксарияти доруҳои фосфат органикӣ моддаҳои мебошанд, ки амали антихолинестераза доранд. Маълум шуд, ки истифодаи миқдори ками пайвастаҳои фосфорорганикӣ ба ҷамъшавии атсетилхолин дар организм мусоидат мекунад, ки дар ҳолатҳои муайян таъсири табобатӣ дорад. Моддаҳои фосфори

органикии антихолинэстерази васеъ паҳншуда дар амалияи чашм ҳангоми табobati глаукома пайдо мешаванд.

МУҲОКИМАИ НАТИҶАҲО

Дар ин мақола мо баъзе намояндагони 4-алкоксиметил-2-тионо-2-бензокси-1,3,2-дифосфолан- C_{60} -ро ба даст овардем ва тавсиф намудем. Намояндаҳои ин пайвастаҳо, ки дорои радикалҳои алифатӣ дар мавқеи ҳалқаи 2-фосфолани силсилаи алкоксӣ мебошанд, дар озмоишгоҳи “Химияи глитсерин” ба даст оварда шуданд [21] ва барои қобилияти ташаккули комплексҳо ва фаъолияти физиологӣ санҷида шуданд.

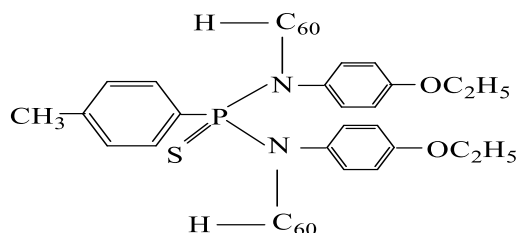
Натиҷаҳои санҷиш нишон дод, ки 4-алкоксиметил-2-тионо-2-бензокси-1,3,2-дифосфолан- C_{60} дар зироатҳои гандум фаъолияти селективии гаметосидӣ нишон медиҳанд ва инчунин дар флотасияи маъданҳои сулфид коллекторҳои хуб мебошанд. Синтези 4-алкоксиметил-2-тионо-2-бензокси-1,3,2-дифосфолан- C_{60} аз нуқтаи назари фаъолияти физиологии ин моддаҳо таваҷҷуҳ дорад. Маълум аст, ки мавҷудияти радикалҳои ароматӣ дар ҳама гуна пайвастаҳои органикӣ яке аз шартҳои фаъолияти физиологии он ва ҷорӣ намудани гурӯҳҳои бензилоксӣ мебошад, аммо ба хосиятҳои 1,3,2-диоксафосфоланҳо таъсир мерасонад. Мо ду силсила ҳосилаҳои дорои гурӯҳҳои бензилоксӣ-4-алкоксиметил-2-бензоксӣ ва 4-алкоксиметил-2-тионо-2-бензокси-1,3,2-дифосфолан- C_{60} , ки дорои атомҳои се ва панҷ валентӣ мебошанд ҳосил кардем. Синтези ин пайвастаҳо аз рӯи нақшаи зерин гузаронида шуд:

Мо моддаҳои зеринро ҳамчун маҳсулоти аввала синтез кардем: α -монохлоргидрин ва алкоксиэфирҳои глитсерин ва 4-алкоксиметил-2-хлоро-1,3,2-диоксофосфолан. Синтези α -монохлоргидрин аз глитсерол тавассути таъсири кислотаи хлорид ба глитсерин дар ҳузури кислотаи атсетати яҳин ҳамчун катализатор, ҳосил намудем.

Сипас, бо мақсади ҳосил кардани намояндаҳои 4-алкоксиметил-2-тионо-2-бензокси-1,3,2-дифосфолан- C_{60} ва амидҳои эфирҳои кислотаи тиофосфории фуллерен- C_{60} мо омӯзиши реаксияи пайвастшавиро дар асоси фуллерен- C_{60} амалӣ намудем.

Амидҳои эфирҳои кислотаи тиофосфории фуллерен C_{60} таркиб:

метавонанд флотореагент бошанд, ки ин модда аз ҷониби мо синтез карда шуд.

Синтези моноалкоксиэфирҳои глицерин тавассути таъсири мутақобилаи монохлоргидрини глицерин бо спиртҳо гузаронида шуд. Миқдори спирти барои реаксия гирифташуда тақрибан 8-10 маротиба зиёдтар эквиволярӣ буд, зеро он дар як вақт ҳамчун ҳалкунанда хизмат мекард. Гирифтани эфирҳои моноалкоксӣ глицерин бо хориҷ шудани як таҳшинии ҳуби хлориди калий, ки одатан тавассути филтрҳои маъмулӣ суфт филтр мешавад, ҳамроҳӣ мешавад. Аз ин рӯ, дар ҳарду ҳолат, омехтаи реаксияро дар нуқтаи ҷӯшидани спирт 0,5-1 соат гарм мекунанд, ки ин ба коагулятсияи бештари таҳшинии намак мусоидат кард ва ҷудошавии онро аз филтрат осон мекунад. Эфирҳои алкоксӣ глицерин ҳамчун моеъҳои беранг, ки дар об ҳал мешаванд, ҷудо карда шуданд. 4-алкоксиметил-2-хлор-1,3,2-диоксафосфолан бо таъсири эфирҳои моноалкоксӣ глицерин ба трихлориди фосфор мувофиқи усули дар кори [22] таҳияшуда ба даст оварда шуд. Реаксия дар ҳарорати 20-25 °C ва омехтаи шадиди омехтаи реаксия гузаронида шуд. Эфири мутлақ ба сифати ҳалкунанда истифода мешуд. 4-алкоксиметил-2-хлор-1,3,2- диоксафосфоланҳои ҷудошуда моеъҳои беранги сайёр буданд ва дар ҳаво дуд мекарданд.

Хосиятҳои моноалкоксиэфирҳои синтезшудаи глицерин ва 4-алкоксиметил-2-хлор-1,3,2-диоксофосфоланҳо дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

4-алкоксиметил-2-бензокси-1,3,2-дифосфоланҳо тавассути таъсири муштаракӣ бензил бо 4-алкоксиметил-2-хлор-1,3,2-диоксофосфоланҳо дар ҳарорати 10-15°C дар эфири мутлақ ба даст оварда шуданд. Триэтиламин ба ҳайси аксептори хлориди гидроген истифода мешуд. Баромад тақрибан 49-57% назарияро ташкил дод. Хосиятҳои фосфитҳои сиклии синтезшуда дар ҷадвали 2 оварда шудааст. Тозагии 4-алкокси-2-бензокси-1,3,2-диоксафосфоланҳои ҷудошуда бо хроматографияи маҳинкабат дар коғазӣ силуфол назорат карда шуд. Элюент омехтаи спирт-бензол дар таносуби 4: 9: ошкоркунанда-буғӣ йод буд.

Таркиб ва сохти 4-алкоксиметил-2-бензокси-1,3,2-диоксафосфоланҳои ба даст овардашуда тавассути таҳлили элементӣ, ҳисобкунии MRD ва гирифтани спектрҳои ИС-и онҳо исбот карда шуд.

Ҷадвали 1. Характеристикаи моноалкокси эфирҳои синтезшуда

№	R	Баромад %	Ҳ. ҷӯш. °C/мм.рт.ст.	n_D^{20}	p_4^{20}	MRD Ўфг/ҳис.
1	CH ₃	67,8	71-73/2	1,4470	1,1118	<u>25,84</u> 25,36
2	C ₂ H ₅	61,6	120-121/7	1,4430	1,0628	<u>29,7</u> 30,05
3	n-C ₃ H ₇	64,7	108-111/8	1,4428	1,0994	<u>34,31</u> 34,60
4	n-C ₄ H ₉	65,6	26-128/8	1,4422	1,0065	<u>38,97</u> 39,22
5	i-C ₄ H ₉	67,3	132-133/8	1,4400	0,9979	<u>39,12</u> 39,22
6	n-C ₅ H ₁₁	60,1	129-130/7	1,4460	0,9910	<u>43,82</u> 43,84

Ҷадвали 2. Характеристикаи хлорфосфитҳои синтезшуда

№	R	Х. қўш. °C/мм.сут.сим.	Баромад %	n_d^{20}	d_4^{20}	Бруто- Формула	MR _D Ёфт/хис.
7	CH ₃	83-84/10	70	1,4742	1,3012	C ₄ H ₈ O ₃ PCl	36,78 36,84
8	CH ₃	84-85/5	62,2	1,4736	1,2555	C ₄ H ₁₀ O ₃ PCl	41,395 41,27
9	C ₂ H ₅	77,5-78/5	76,4	1,4662	1,2081	C ₄ H ₁₂ O ₃ PCl	46,013 45,52
10	C ₃ H ₇	72-74/5	65,3	1,4749	1,2208	C ₄ H ₁₂ O ₃ PCl	46,013 45,76
11	i-C ₃ H ₇	88,5-89,5/5	68,5	1,4660	1,1694	C ₄ H ₁₄ O ₃ PCl	50,63 50,32
12	CH ₃	117-118/7	53,6	1,4751	1,1837	C ₄ H ₁₆ O ₃ PCl	54,35 54,12

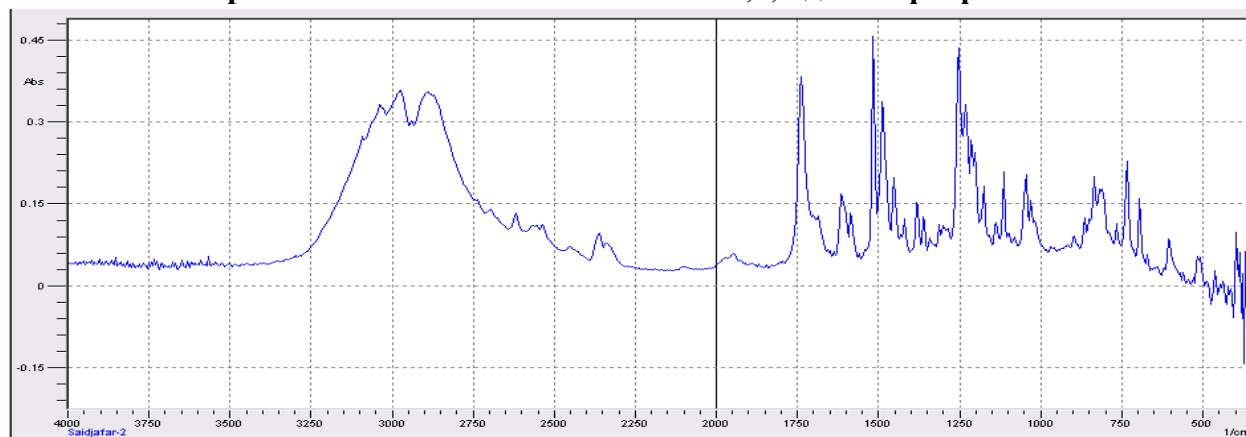
Ҷадвали 3. Характеристикаи фосфитҳои ҳосилшуда

№	R	Х. қўш. °C/мм.сут.сим.	Баромад %	n_d^{20}	d_4^{20}	Бруто- формула	MR _D Ёфт/хис.	MR _D , P % Ёфт/хис.	MR _D , C % Ёфт/хис.	MR _D , H % Ёфт/хис.
13	C ₂ H ₅	154-155/6	57,4	1,5185	1,2576	C ₁₂ H ₁₇ O ₄ P	61,73 61,328	12.25 12.1	56.81 56.25	6.19 6.64
14	C ₃ H ₇	177-178/10	52,3	1,5026	1,2027	C ₁₃ H ₁₉ O ₄ P	66,32 65,95	11.11 11.48	57.35 57.7	7.47 7.04
15	i- C ₃ H ₇	174-175/9	48,6	1,5144	1,2450	C ₁₃ H ₁₉ O ₄ P	65,41 65,94	11.12 11.48	57.91 57.7	7.29 7.04
16	n- C ₄ H ₉	190-191/9	51,1	1,4986	1,1748	C ₁₄ H ₂₁ O ₄ P	70,93 70,56	10.48 10.91	58.82 59.15	7.06 7.39

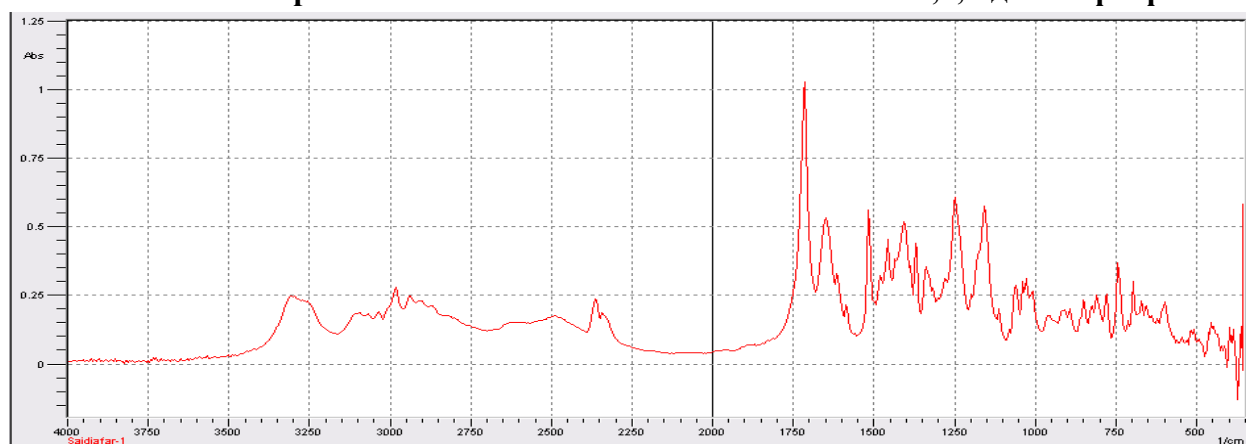
Ҷадвали 4. Характеристикаи тиофосфитҳои ҳосилшуда

№	R	Баромад %	n_d^{20}	d_4^{20}	Бруто- формула	MR _D Ёфт/хис	MR _D , P % Ёфт/хис	MR _D , C % Ёфт/хис.	MR _D , H % Ёфт/хис
17	C ₂ H ₅	52,1	1,5322	1,3023	C ₁₂ H ₁₇ O ₄ PS	68.55 67.74	10.28 10.80	49.47 50.0	5.63 5.90
18	i-C ₃ H ₇	48,3	1,5351	1,173	C ₁₂ H ₁₇ O ₄ PS	71.44 71.25	9.85 10.25	49.71 51.6	6.66 6.29
19	n-C ₄ H ₉	47,8	1,5075	1,2378	C ₁₂ H ₁₇ O ₄ PS	76.061 79.98	9.56 9.81	54.08 54.43	6.80 6.64

Расми 1. Спектри ИС 4-алкоксиметил-2-бензокси-1,3,2-диоксофосфан

Расми 2. Спектри ИС 4-алкоксиметил-2-тионо-2-бензокси-1,3,2-диоксофосфан

ҚИСМИ ТАҶРИБАВЌ

Синтези α - монохлоргидрин глитсерин

Ба колбаи курашакл (ҳаҷмаш 3,5л) омехтакунаки механикӣ, хунуккунаки баргарданда ва ҳароратсанҷро пайваст намудем. Сипас ба колба 750 г (595,2 мл) кислотаи хлориди концентронида ва 60,1 г кислотаи сиркои яхирро илова намуда, омехта кардем. Омехтаи реаксиониро то ҳарорати 110° С дар муддати 9 соат гарм намудем. Рӯзи дигар ба омехтаи реаксионӣ боз 1483 мл кислотаи хлорид илова намуда, дар муддати 10 соат ва ҳарорати 110° С гарм намудем. Омехтаи реакциони ранги қаҳваранги сиёҳчатобро гирифт. Сипас аз омехтаи реаксионӣ миқдори боқимондаи кислотаи хлорид ва обро дар ҳарорати 105-115° С ҷудо намудем. Баромад: 759,5 г (75%) α - монохлоргидрин глитсерин.

Т. ҷӯш 110-111/8 мм. сут. сим.; $n_D^{20} = 1,4770$; $\alpha_D^{20} = 1,3736$

Синтези эфирҳои α - моноалкокси глитсерин

Ба колбаи курашакл омехтакунаки механикӣ хунуккунаки баргарданда ва қифи чакрагӣ пайваст намуда, ба он алкоғоляти калие, ки пешакӣ тайёр намуда будем, омехта карда ба он қатра- қатра 110,5 мл (1 мол) α - монохлоргидрин глитсеринро илова карда ҷудошавии хлориди калийро мушоҳида кардем. Омехтаро то муддати 2- 2,5- соат то ҳарорати ҷӯшиши спирт тафсонидем. Рӯзи дигар намаки маҳлулро бо буғронии одӣ ҷудо карда, боқимондашро бо буғронии вакуумӣ ҷудо кардем. Баромади моддаи ҳосилшуда 60-70%-ро ташкил дод.

Синтези 4-пропоксиметил 2-хлор-1,3,2- диоксофосфолан

Ба колбаи чоргардана омехтакунаки механикӣ, хунуккунаки баргарданда, ҳароратсанҷ ва қифи чакрагиرو пайваст намуда, ба он 51,3 г PCl_3 ва 15 мл эфири мутлак илова намуда, омехта кардем ва зуд 150 г эфири алкоксиро дар 85 мл эфири мутлак илова намуда, бо шиддат омехта кардем ва омехтаи реаксиониро дар ҳудудҳои 20- 30°C нигоҳ доштем. Баъди илова кардани тамоми эфири алкоксӣ омехтакуниро боз дар муддати 1 соат барои иҷрои реаксия давом додем. Сипас боқимондаи кислотаи хлорид ва эфирро бо насоси вакууми ҷудо кардем.

Баромад: 49,5 г (67%),

$T_{\text{чүш}} = 79-80^\circ\text{C}$ / 6 мм. сут. сим.; $n_D^{20} = 1,4662$; $\alpha_D^{20} = 1,2080$.

Синтези 4-бутоксиметил-2-бензокси-1,3,2-диоксофосфолан

Ба колбаи курашакли чоргардана омехтакунаки механикӣ, хунуккунаки баргарданда ва ҳароратсанҷ пайваст намудем, ва ба он 24 г 4-бутоксиметил-2-хлор-1,3,2- диоксофосфолан ва 200 мл эфир илова намуда, омехта кардем. Дар вақти гузаштани реаксия онро то ҳарорати хона хунук кардем (атсетон ва яхи хушк) ва омехтаи реаксиониро то ҳароратҳои -10 -15°C паст намуда омехта кардем. Дар вақти омехта кардан порча-порча 15,2 г спирти бензилро бо 11,64 г триэтил илова карда омехта кардем ва бо шиддат тақсимшавии намаки хлориди гидрогени триаминро мушоҳида намудем. То ба охир расидани реаксия хунуккунӣ ва омехтакуниро дар ҳарорати хона идома додем. Боқимондаашро бо букронии вакууми ҷудо кардем. Баромад 51,1%-ро ташкил дод. $T_{\text{чүшиш}} = 190-191^\circ\text{C}$. M_R (ҳисобшуда) 70,564; M_R (ёфташуда) 71,284; $n_D^{20} = 1,4986$; $d_4^{20} = 1,169$.

Синтези 4- алкоксиметил-2-тионо-2-бензокси-1,3,2- диоксофосфолан- C_{60}

Ба колбаи курашакл хунуккунаки баргарданда ва ҳароратсанҷ пайваст намуда ба он миқдори ҳисобшудаи 4-алкоксиметил-2-бензокси-1,3,2-диоксофосфолан ва миқдори эквиволиии сулфури сиёхро илова намуда омехта кардем, пайвасшавии сулфур бо миқдори экзотермӣ гузашт. Ҳарорати реаксия худ аз худ баланд шуд аз 20 то 50°C то ба анҷом расидани баъди илова кардани фуллерен C_{60} массаи реаксиониро то ҳарорати 75-80°C боз дар муддати 9 соат гарм кардем.

АДАБИЁТ

1. Платэ, Э.Ф. Синтез органических препаратов: В 12. / Э.Ф. Платэ // –М.: ИЛ, – 1994. Т.1. – 568 с.
2. Kimmerlin, T. Seebach D. Dieter. '100 years of peptide synthesis': ligation methods for peptide and protein synthesis with applications to b-peptide assemblies. / T. Kimmerlin, D. Seebach // Journal of Peptide Research, February – 2005, –vol. 65, – no. 2, – Pp. 229-260.
3. Klibanov, A.M. Improving enzymes by using them in organic solvents. / A.M Klibanov // Nature, January – 2001, – vol. 409, – no. 6817, – Pp. 241-246.
4. Kofoed, Artificial aldolases from peptide dendrimer combinatorial libraries. / J. Kofoed, T. Darbre, J.L. Reymond // Organic and Biomolecular Chemistry, – 2006, – vol. 4, – no. 17, – Pp. 3268-3281.
5. Kumar, D. Microbial proteases in peptide synthesis: approaches and applications. / D. Kumar, T.C. Bhalla // Applied Microbiology and Biotechnology, October – 2005, – vol. 68, – no. 6, – Pp. 726-736.
6. Lei, H. The preparation and catalytically active characterization of papain immobilized on magnetic composite microspheres. / H. Lei, W. Wang, L.L. Chen, X.L. Cong, Y. Bin, L. Deng // Enzyme and Microbial Technology, July – 2004, – vol. 35, – no. 1, – Pp. 15-21.
7. Liu, C.F. Subtilisin-catalyzed synthesis of amino acid and peptide esters. Application in a two-step enzymatic ligation strategy. // Organic Letters, – 2001, – vol. 3, – no. 26, – Pp. 4157-4159.
8. Liu, P. Full enzymatic synthesis of a precursor of bioactive pentapeptide OGP (10–14) in organic solvents. / P. Liu, G.L. Tian, K.S. Lee, M.S. Wong, Y.H. Yun // Tetrahedron Letters, March – 2002, – vol. 43, – no. 13, – Pp. 2423-2425.

9. Liu, Y.Y. Increased enantioselectivity in the enzymatic hydrolysis of amino acid esters in the ionic liquid 1-butyl-3-methyl-imidazolium tetrafluoroborate. / Y.Y. Liu, W.Y. Lou, M.H. Zong, X.U. Ruo, X. Hong, W.U. Hong // *Biocatalysis and Biotransformation*, March–April, 2005, – no. 2, – Pp. 89–95.
10. Раджабов, С.И. Синтез и модификации 1,3-дихлорпропан – 2-ола с N-защищенными дипептидами. / С.И. Раджабов, Т.Ю. Юсупов, М.Б. Каримов // *Вестник ТГНУ. – Душанбе*, 2006. – №2. – С. 116–120.
11. Обидов, Дж.М. Синтез 1,3-ди-(алкокси)-2-бутирилоксипропан / Дж.М. Обидов, М.Б. Каримов // *Вестник Таджикского национального университета (научный журнал) Душанбе*, – 2014. – № 1/3 (134). – С.117–120.
12. Liu, S.L. Effect of organic cosolvent on kinetic resolution of tert-leucine by penicillin G acylase from *Kluyvercitrophila*. / S.L. Liu, D.Z. Wei, Q.X. Song, Y.W. Zhang, X.D. Wang // *Bioprocess and Biosystems Engineering*, April, 2006, – vol. 28, – no. 5, – Pp. 285–289.
13. Lombard, C. Recent trends in protease-catalyzed peptide synthesis. / C. Lombard, J. Saulnier, J. Wallach // *Protein and Peptide Letters*, October, 2005, – vol. 12, – no. 7, – Pp. 621–629.
14. Lou, W.Y. Enhanced activity, enantioselectivity and stability of papain in asymmetric hydrolysis of D, L-p-hydroxyphenylglycine methyl ester with ionic liquid. / W.Y. Lou, M.H. Zong, W.U. Hong // *Biocatalysis and Biotransformation*, May, 2004, – vol. 22, – no. 3, – Pp. 171–176.
15. Lozano, J.M. Mapping the anatomy of a *Plasmodium falciparum* MSP-1 epitope using pseudopeptide-induced mono- and polyclonal antibodies and CD and NMR conformation analysis. / J.M. Lozano, F. Espejo, M. Ocampo, L.M. Salazar, D. Tovar, N. Barrera, F. Guzman, M.E. Patarroyo // *Journal of Structural Biology*, October, 2004, – vol. 148, – no. 1, – Pp. 110–122.
16. Lu, Y.A. Peptide ligation by a reversible and reusable C-terminal thiol handle. / Y.A. Lu, J.P. Tam // *Organic Letters*, October, 2005, – vol. 7, – no. 22, – Pp. 5003–5006.
17. Machado, M.F. Thermal stability and activity regain of horseradish peroxidase in aqueous mixtures of imidazolium-based ionic liquids. / M.F. Machado, J.M. Saraiva // *Biotechnology Letters*, August, 2005, – vol. 27, – no. 16, – Pp. 1233–1239.
18. Martin, S.L. A study of the anti-invasive properties of N-phthalimidomethyl-ketomethylenetriptide-based metalloprotease inhibitors. / S.L. Martin, A. McDowell, J.F. Lynas, J. Nelson, B. Walker // *Journal of Pharmacy and Pharmacology*, March – 2001, – vol. 53, – Pp. 333–343.
19. Miranda, L.P. Challenges for protein chemical synthesis in the 21st century: bridging genomics and proteomics. / L.P. Miranda, P.F. Alewood // *Peptide Science*, 2000, – vol. 55, – no. 3, – Pp. 217–226.
20. Nilsson, B.L. Chemical synthesis of proteins. / B.L. Nilsson, M.B. Soellner, R.T. Raines, // *Annual Reviews of Biophysics and Biomolecular Structure*, June, 2005, – vol. 34, – Pp. 91–118.
21. Noya, O. Immunodiagnosis of parasitic diseases with synthetic peptides. / O. Noya, M.E. Patarroyo, F. Guzman, D. Alarcon, B. Noya // *August*, 2003, – vol. 4, – no. 4, – Pp. 299–308.
22. Park, S. Biocatalysis in ionic liquids—advantages beyond green technology. / S. Park, R.J. Kazlauskas // *Current Opinion in Biotechnology*, August, 2003, – vol. 14, – no. 4, – Pp. 432–437.

СИНТЕЗ ВА ОМУЌИШИ АМИДҲОИ ЭФИРҲОИ КИСЛОТАИ ТИОФОСФОРӢ БО ФУЛЛЕРЕН-С₆₀

Реаксияи боҳамтаъсиркунии монохлоргидринглитсерин бо алкоғолияти металлҳо (металли натрий ва калий) ба ҳосилшавии 3 алкокси эфирҳои глитсерин оварда расонид. Дар асоси моноалкокси эфирҳои глитсерин ва таъсири онҳо ба трихлориди фосфор, 3-хлорфосфитҳои катори 1,3,2-диоксафосфолан ба даст оварда шуда. Дар натиҷаи боҳамтаъсиркунии спирти бензил бо хлорфосфитҳо 3 намоёндаи алкоксиметил-2-бензокси-1,3,2-диоксафосфоланҳо ҳосил шуд. Пештар дар адабиёт оид ба онҳо маълумот оварда нашудааст. Ҳамагӣ 4 модда синтез карда шуд, ки аз ин 2 модда бори аввал аз ҷониби мо синтез карда шуданд. Таркиби моддаҳо бо усули ҳозиразамон: спектри ИС ва таҳлили элементӣ тасдиқ карда шудаанд. Таваҷҷуҳ ба ҷунин объектҳои таҳқиқот ҳатто дар он аст, ки баъзе эфирҳои алкилии глитсерин ки дорои радикалҳои ароматӣ мебошанд, дар тиб ҳамчун маводи доруворӣ барои табобати бемориҳои системаи дилу рағҳо истифода мешаванд. Баъзе эфирҳои глитсерин, ки гурӯҳҳои алкилӣ, фенилӣ ва аллилӣ доранд, ба энергияи сабзӣ ва нешзании растаниҳои кишоварзӣ таъсири ингибиторӣ нишон доданд. Бояд қайд кард, ки аксари ҳосилаҳои глитсерин барои организми зинда заҳронок нестанд ё амалан камзаҳронок. Дар мақола натиҷаҳои таҳқиқот ва усулҳои синтези алкоксиметил-2-бензокси-1,3,2-диоксафосфоланҳои глитсерин оварда шудаанд. Равандҳои реаксионӣ муқаррар карда шуда, таркиби пайвастаҳои синтезшуда бо усулҳои физикию химиявӣ омӯхта шудаанд.

Каливожаҳо: глитсерин, эпихлоргидрин, монохлоргидрин глитсерин, дихлоргидрин глитсерин, спирты бензил, диоксан, фаъолнокии физиологӣ.

СИНТЕЗ И ИЗУЧЕНИЕ АМИДОВ ЭФИРОВ ТИОФОСФОРНОЙ КИСЛОТЫ С ФУЛЛЕРЕНА-С₆₀

Реакция взаимодействия монохлоргидрида глицерина со спиртами металлов (натрий, калий) приводит к образованию 3-алкоксиэфиров глицерина. На основе моноалкоксиэфиров глицерина и их действия на треххлористый фосфор получены 3-хлорфосфиты ряда 1,3,2-диоксафосфоланов. В результате взаимодействия бензилового спирта с хлорфосфитами получено 3 представителя 2-алкоксиметил-2-бензокси-1,3,2-диоксафосфоланов. Ранее в литературе о них не было сведений. Всего было синтезировано 4 вещества, из них 2 вещества были синтезированы нами впервые. Состав веществ подтвержден современными методами: ИК-спектроскопией и элементным анализом. Интерес к такому объекту исследования состоит и в том, что некоторые алкиловые эфиры глицерина, содержащие ароматические радикалы, используются в медицине в качестве лекарственных материалов для лечения заболеваний сердечно-сосудистой системы. Некоторые эфиры глицерина, содержащие алкильные, фенильные и аллильные группы проявили ингибирующее действие на прорастание и всхожесть сельскохозяйственных растений. Следует отметить, что для живых организмов большинство производных глицерина нетоксичны или практически малотоксичны. В статье представлены результаты исследований и методы синтеза глицерин-алкоксиметил-2-бензокси-1,3,2-диоксафосфоланов. Физико-химическими методами изучены состав и реакционные процессы синтезированных соединений.

Ключевые слова: глицерин, эпихлоргидрин, монохлоргидрин глицерина, дихлоргидрин глицерина, бензиловый спирт, диоксан, физиологическая активность.

SYNTHESIS OF AMIDES OF FULLERENE-C₆₀ THIOPHOSPHORIC ACID ETHERS

The reaction of interaction of glycerol monochloride with metal alcoholates (sodium, potassium) leads to the formation of 3-alkoxyesters of glycerol. Based on glycerol monoalkoxyethers and their action on phosphorus trichloride, 3-chlorophosphites of the 1,3,2-dioxaphospholanes series have been obtained. As a result of the interaction of benzyl alcohol with chlorophosphites, 3 representatives of 2-alkoxymethyl-2-benzoxo-1,3,2-dioxaphospholanes were obtained. Previously, there was no information about them in the literature. In total, 4 substances were synthesized, of which 2 substances were synthesized by us for the first time. The composition of substances is confirmed by modern methods: IR spectroscopy and elemental analysis. Interest in such an object of study lies in the fact that some alkyl esters of glycerol containing aromatic radicals are used in medicine as medicinal materials for the treatment of diseases of the cardiovascular system. Some esters of glycerol containing alkyl, phenyl and allyl groups have shown an inhibitory effect on the germination and germination of agricultural plants. It should be noted that for living organisms, most glycerol derivatives are non-toxic or practically of low toxicity. The article presents the results of research and methods for the synthesis of glycerol-alkoxymethyl-2-benzoxo-1,3,2-dioxaphospholanes. The composition and reaction processes of the synthesized compounds were studied by physicochemical methods.

Key words: glycerol, epichlorohydrin, glycerol monochlorohydrin, glycerol dichlorohydrin, benzyl alcohol, dioxane, physiological activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулов Амридин Абдуалиевич – номзоди илмҳои химия муаллими калони кафедраи технологияи истеҳсоли химиявӣ факултети химияи ДМТ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: amridinjon@mail.ru. Телефон: (+992) 900 07 07 58. Хасанов Убайдулло Асрорович – ассистенти кафедраи химияи органикии факултети химияи ДМТ **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: hasanov.ubaydullo@mail.ru. Телефон: (+992) 901-44-80-90.

Сведения об авторе: Гулов Амридин Абдуалиевич – кандидат химических наук, старший преподаватель кафедры технологии химических производств химического факультета ТНУ Адрес: 734025, Республика Таджикистана, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: amridinjon@mail.ru. Телефон: (+992) 900 07 07 58. Хасанов Убайдулло Асрорович – ассистент кафедры органической химии химического факультета ТНУ Адрес: 734025, Республика Таджикистана, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: hasanov.ubaydullo@mail.ru. Телефон: (+992) 901-44-80-90

Information about the author: Gulov Amridin Abdualievich – Candidate of Chemical Sciences, Senior Lecturer, Department of Chemical Production Technology, Faculty of Chemistry, TNU. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: amridinjon@mail.ru. Phone: (+992) 900 07 07 58. Hasanov Ubaidullo Asrorovich – assistant of the Department of Organic Chemistry of the Faculty of Chemistry of TNU Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: hasanov.ubaydullo@mail.ru . Phone: (+992) 901-44-80-90

БИОЛОГИЯ

ТДУ:581.123(575.33) 79

ХУСУСИЯТҲОИ БИОЭКОЛОГӢ ВА МОРФОФИЗИОЛОГИИ НАВӢҲОИ ОЯНДАДОРИ ҶАВ ДАР ШАРОИТИ ҲОКУ ИҚЛИМИ ВОДИИ ҲИСОР

Ҳайтматова М. А., Сатторов С. А.

Муассисаи давлатии таълимии литсеи касбии махсуси маъҷубон

Ҷав яке аз зироатҳои сермахсул ва муҳим дар соҳаи кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Ҷавро дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон, аз ҷумла водии Ҳисор парвариш мекунад. Водии Ҳисор бо иқлими хос ва хоки ҳосилхез барои рушди зироатҳои кишоварзӣ шароити мувофиқ фароҳам меорад. Омӯзиши биохимиявии таркиби дони ҷав дар ин минтақа барои муайян кардани навиҳои ояндадори ҷав, ки ба шароити экологӣ мутобиқ ҳастанд ва таркиби бодӣ ғизоӣ доранд, аҳамияти бузург дорад. Дар ин мақола хусусиятҳои дар боло зикр шудаи ҷав баррасӣ карда мешавад, ки дар он ҷузъҳои асосии таркиби дони ҷав аз қабилҳои карбогидратҳо, сафедаҳо ва дигар нишондиҳандаҳои биохимиявӣ мавриди таваҷҷуҳ қарор дода мешавад.

Ҷав аз рӯи истифодабарии зироати серсоҳа буда, аҳамияти озуқаворӣ, ҳуҷайра ва техникаӣ дорад. Яке аз зироатҳои ғалладонагии асосӣ ба ҳисоб рафта, бо мақсадҳои зиёд истифода бурда мешавад. Донаи ҷав ҳуҷайраҳои чорво, дар саноати озуқаворӣ ҳамчун ашёи хоми техникаӣ истифода бурда мешавад. Бо мақсади ӯро хошк (барои фарбеҳ кардани моли майда, чорвои калони шохдор ва парранда), барои истеҳсоли ярма, орд, аз талқони ҷав нушокии кофедори бе кофеин ва аз оби ҷав фуқӯхнушоба тайёр мекунад. Шираи оби онро дар тиб, саноати нассочӣ ва коркарди чарм истифода мебаранд [3].

Аҳамияти зироат бо сифатҳои пурқимати биологияш, аз қабилҳои барвақт пухта расидани он баҳо дода мешавад. Ин хусусияти ҷав имкон медиҳад, ки дар минтақаҳои гуногуни экологӣ парвариш карда шавад. Ба хушксолӣ ва хоки сернамак тобовар аст. Миқдори “сафедаи хоми” донаҳо аз 7 то 25% аст. Дар ҷанин 26-36% протеин, эндосперм 8-14% ва дар пустаи 7 - 10% сафеда мавҷуд аст. Арзиши биологӣ ҷав нисбатан паст аст - 51,2%, нисбат ба ҷавдор - 83,4% ва гандум - 59,9%. Миқдори карбогидратҳо 44 - 56% буда, қисми асосии онро крахмал ташкил медиҳад. Ин ба бехтар шудани сифати фуқӯхнушобаи ҷавӣ (пиво) мусоидат мекунад. Дар дон инчунин ферментҳои витаминҳо – тиамин, рибофлавин, кислотаи никотинӣ, каротин, токоферол мавҷуд аст [1].

Омӯзиши навиҳои нави ҷави киштшаванда дар минтақаҳои гуногунӣ экологӣ (ҳоку иқлими ҳархела) аҳамияти махсуси илмӣ ва амалӣ дорад. Яке аз хусусиятҳои хоси асосии ҷав он аст, ки ин зироат нисбат ба дигар зироатҳои ғалладонагӣ хӯшадор тез пухта мерасад ва аз хушкӣ тобистон зарар намебинад.

Дар Тоҷикистон ҳосилнокии миёнаи дони ҷав дар даҳсолаи охир аз 9,9 то 15,1 с/га баланд шудааст. Ҷав аз боришоти давраи тирамоҳу зимистон ва аввали баҳор самаранок истифода мебарад. Аз ин ҳисоб ҳосилнокии ҷави тирамоҳӣ дар шароити мусоид нисбат ба ҷави баҳорӣ 1,5-2,0 маротиба зиёд мебошад.

Натиҷаҳои тадқиқот

Таҳқиқотҳои морфофизиологӣ навиҳои нави ҷав дар муқоиса бо навиҳои пешин дар шароити ҳоку иқлими водии Ҳисор метавонад дар истеҳсоли ғалладона нақши муҳим бозад. Муқоисаи навиҳои нави ҷави Нодир ва Меҳан бо навиҳои пешини навиҳои ҷави Пӯлодӣ ва Баракат нишон медиҳад, ки навиҳои нави ба шароити стрессҳои абиотикӣ мутобиқтар буда, бо ҳосилнокии баланд ва истифодаи самаранокӣ захираҳо

фарқ мекунад. Чуноне ки аз ҷадвали № 1. дида мешавад, пояи аз ҳама дарозтарин дар ҷави навъи Нодир, ки 80 см- ро ташкил мекунад мушоҳида шуд, дар ҷави навъи Меҳан 79 см, дар ҷави навъи Баракат 62 см ва аз ҳама ҷаве, ки пояи паст дошт ин ҷави навъи Пӯлодӣ буд. Шумораи гирехҳо дар пояи ҷави навъи Нодир 7 -то, дар ҷави навъи Пӯлодӣ ва навъи Меҳан 6 –то, дар ҷави навъи Баракат 5 –торо ташкил кард.

Ҷадвали №1. Нишондодҳои морфофизиологии навъҳои ҷав

	Навъҳои ҷав	Дарозии поя	Шумораи гирехҳо дар поя	Муҳлати нашъунамои навъҳои ҷав	Масоҳати як барг см ²	Шумораи дона дар як хуша	Вазни 100 дона дон мг	Муқовимат ба беморӣ
	Нодир	80	7	142	25,2	23	4100	0
	Меҳан	79	6	150	27,5	28	5300	+
	Баракат	60	6	159	16,4	21	5000	0
	Пӯлодӣ	62	6	166	24,6	20	5100	+

Муҳлати нашъунамои навъҳои ҷав гуногун ба назар расид, чуноне ки аз ҷадвали №1. дида мешавад, инкишофи ҷави навъи Нодир нисбат ба дигар навъҳои ҷав бармаҳал мушоҳида карда шуд, ки -142 рӯзро дар бар гирифт. Аз ҳама ҷави дерпаз дар байни навъҳои мазкур ҷави навъи Баракат буда, давраи инкишофаш - 165 рӯзро ташкил намуд. Ҷавҳои навъи Пӯлодӣ ва Меҳан бошад аз 155 то 165 рӯзро дар бар гирифт.

Масоҳати калонтарини як барг дар навъи Меҳан -27,5см² мушоҳида мешавад, камтарин масоҳат дар навъи Баракат -16,4см², масоҳати барги навъи Нодир ва Пӯлодӣ бошад, 25,2 ва 24,6см²- ро ташкил менамояд.

Дар миқдори умумии донҳои як хӯшаи навъҳои таҳқиқ шуда фарқиятҳо дида мешавад. Аз ҳама бисёр дар хӯшаи Меҳан -28 дон вучуд дорад, дар навъҳои Пӯлодӣ, Баракат ва Нодир 20,21 ва 23 дон доштанд.

Аз тадқиқотҳои гузаронида шуда маълум гашт, ки ҳосилнокии ҷав вобаста ба шароити агротехникӣ ва хусусиятҳои ҳуди навъҳои ҷав фарқкунанда мебошад. Санҷидани вазни 100 дона дон яке аз нишондиҳандаҳои сифат ва маҳсулнокии ҷав мебошад. Вазни аз ҳама баландтар дар навъи ҷави Меҳан дида шуд, ки -5300 мг-ро ташкил намуд, навъҳои Баракат ва Пӯлодӣ бошад, 5000-5100мг, вазни аз ҳама камтарин дар навъи Нодир, ки 4100 мг ташкил намуд, дида шуд.

Навъҳои ҷави Нодир ва Баракат ба бемориҳои (замбӯруғӣ) тобовар буданд, аммо навъҳои ҷави Меҳан ва Пӯлодӣ ба бемориҳои мазкӯр тобо наоварданд.

Навъҳои ҷав. Яке аз омилҳои асосии гирифтани ҳосили баланди ҷав, дуруст интихоб кардани навъҳои серҳосил вобаста ба шароити экологӣ мебошад. Дар Тоҷикистон навъҳои зерини ҷав ноҳиябандӣ шудаанд: Ченад - 345, Сиклон, Баракат, Росава; барои кишти баҳорӣ – ҷави пӯстдор, ҷави кабутак, Пулодӣ, Нодир, Меҳан, Ифтихор - 86, Вахш – 34.

Омӯзиши сифати навъҳои нави ҷави киштшаванда дар минтақаҳои гуногунӣ экологӣ (ҳоку иқлими гуногун) аҳамияти илмӣ ва амалӣ дорад. Аз ин рӯ, барои таҳқиқотҳои илмӣ мо ду навъи ҷав (Нодир ва Меҳан) дар муқоиса бо ду навъи ҷави навъи пешин (Пулодӣ ва Баракат)–ро ҳамчун объекти омӯзиш қарор додем. Равандҳои физиологӣ ва биохимиявии навъҳои Нодир ва Меҳанро дар шароити ҳоку иқлими

водии Ҳисор омӯхта, мушоҳидаҳои морфометрикӣ ва таҳқиқотҳои физиологӣ гузаронидем. Дар зери тавсифи навъҳои таҳқиқшаванда ва хусусиятҳои биологӣ онҳо пешниҳод шудааст:

Ҷави навъи “Нодир” (дуфасла). (Муаллифони навъи Нодир – Юсупов В.Д., Эшонова З., Саидзода Р.Ф., Ятимов Б.К. Буклет (ш.Ҳисор-2022))

Навъи ихтирокардаи Институти зироаткории Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Аз соли 2016 бо комиссияи давлатии навъсанҷӣ супорида шуда, соли 2020 минтақабоб доништа шудааст. Ин навъ бо роҳи интиҳоби умумӣ аз навъҳои (ИКАРДА №MOROS 9-75//WI2291/WI2269, ICB93-1132-OAP-31AP-5TR-31AR-0AR, (IBYT-LRA-C) гирифта шудааст. Ба хели Палидум дохил мешавад. Хушааш қилтиқдори зард, донаш зард, дарозии хушааш – 18 см, хусусиятҳои биологӣ навъ миёнапаз буда, давраи нашъунамояш вобаста ба кишт то 152 рӯзро ташкил медиҳад, ки нисбат ба стандарти «Пӯлодӣ» 3-4 рӯз тезтар мепазад.

Навъи мазкур ба касалиҳои замбуруғи, занги зард ва қаҳва устувор аст. Баландии пояш то- 87,3 см ба хобоварӣ устувориаш 5 балро ташкил медиҳад.

Навъи “Меҳан” (дуфасла). (Муаллифони навъи Меҳан – Юсупов В.Д., Эшонова З.Ш., Асоев Н.М., Давлатов Б.Р. Буклет (ш.Ҳисор-2022))

Навъи ихтирокардаи Институти зироаткории Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Аз соли 2015 бо комиссияи давлатии навъсанҷӣ супорида шуда соли 2018 минтақабоб интиҳоб шудааст. Бо усули интиҳоби фардӣ аз навъҳои (ИКАРДА N44PSTO/3/LDIRAN/UNA80//LIGNEEGMO/4/BLL (IBVT-HT) ҷудо карда шудааст. Ин навъ низ ба хели Палидум дохил мешавад. Сохти хушааш қилтиқдори зард, донаш зард, дарозии хушааш -18 см. Хусусиятҳои биологӣ: навъи миёнапаз буда, давраи нашъунамояш вобаста ба кишт то - 152 рӯзро ташкил медиҳад.

Навъи Баракат. Дар Пажуҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотии зироаткории Тоҷикистон соли 1992 бо роҳи интиҳоб аз намунаҳои ҷави Нутанс 24 ҷави Кабутак Пажуҳишгоҳи биологӣ Помири Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи Карамхудоев Л. ва Лошкарёва А.Ф. бароварда шудааст. Навъи палидум, хуша шашқатора, дарозияш 4-5 см. Дарозии поя 90-100 см, ба хамшавӣ устувор мебошад. Тезпазак, вазни мутлақ 1000 дона 30-38 г., ҳосили миёна 49 с/га. Меёри миқдори тухми кошташаванда 150 кг/га мебошад.

Навъи Пӯлодӣ. Дар Пажуҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотии зироаткории Академии илмҳои кишоварзии Тоҷикистон, дар соли 1997, бо роҳи интиҳоби оммавӣ аз намунаҳои №19 ALCANDA-01|4|AZIZON5908, ATNS|ASSE|3|F208-74 ИКАРДА, аз ҷониби Холиқов П.Х. ва Холиқова С.П. бароварда шудааст. Навъи палидум, ранги хуша зард, шашқатора, ҷафс, дарозияш 5-6 см. Дарозии поя 100-110 см, ба хамшавӣ устувор аст. Тезпазак, вазни 1000 дона 32-38,4 г., ҳосили миёна 42-44 с/га-ро тартиб медиҳад. Меёри миқдори тухми кошташаванда 150 кг/га мебошад.

Марҳилаҳои инкишоф. Тухми ҷав барои сабзиш ниёз ба гармӣ, об ва оксиген дорад. Дар шароити оптималии ин омилҳо, ниҳол дар рӯзҳои 5 - 7 пайдо мешавад. Агар гармӣ ба қадри кофӣ набошад, инкишофи ниҳол дар рӯзҳои 15-20 мушоҳида мешавад. Барои сабзиши тухмӣ нисбат ба вазни хушк 48 -65 фоиз об лозим аст.

Марҳилаи аввали инкишоф баъд аз коштани тухм дар рӯзҳои 6-ум ва 7-ум дар ҷави нави Нодир бараъло ба назар расид (7,8 наврӯста), ки ҳарорати муҳит он вақт 10° С рӯзона ва 3° С шабонаро ташкил мекард. Инкишофи ҷави навъи Меҳан дар ин

шабонарӯз аз 5 то 6 наврӯста буд. Дар навъҳои ҷави Баракат ва Пӯлодӣ аз 1 то 3 наврӯста мӯшоҳида карда шуд.

Нашъунамои тухми ҷавро дар 1 - 3⁰С мушоҳида кардан мумкин аст, аммо ҳарорати оптималии он 18 - 25⁰С ва ҳарорати максималӣ 28 -30⁰С. Ба нашъунамои тухмӣ омилҳои камобӣ, паст будани ҳарорат, фишӯрда шудани хок, пайдо шудани чуқурӣ дар қабати хок, намии аз ҳад зиёд, ба инкишофи ниҳолҳо таъсири манфӣ мерасонад. Дар давраи нашъунамо решаҳои ҷанин ва ҷанин ба вучуд меояд. Решаҳои ҷанин ба хок медароянд ва барги аввал, ки бо колеоптилҳои беранг хифз шудааст, ба сатҳи болоии хок мебарояд. Навдаҳои муқаррарӣ бо пайдоиши се барг анҷом меёбад.

Ҷав дар байни зироатҳои ғаллагии гурӯҳи якум бо хусусиятҳои ба хушкӣ ва гармӣ тобоварияш фарқ мекунад. Лекин қайд кардан лозим аст, ки дар 40⁰С масомаҳои баргаш фалаҷ мешаванд. Давраи хатарноки норасоии намай барои ҷав ба давраҳои найчабандӣ рост меояд. Норасоии об сабаби пайдошавии хӯшаҳои пуч мегардад. Ҷав аз боришоти давраи замистонӣ аввали баҳор самаранок истифода мебарад [2,8].

Хӯшабандӣ. Оғози давра вақте ба назар мерасад, ки аз бағалаки барги болоӣ 1\3 ва 1\5 қисми хӯша ҳосил мешавад. Давраи хӯшабандӣ дар ҷавҳои нави Нодир ва Меҳан нисбат ба ҷавҳои нави Баракату Пӯлодӣ бармаҳал ба назар расид, ки фарқияти онҳо аз 14 то 16 рӯзро ташкил кард. Дар ҳавои гарм ва хушк, хӯша аз бағали барг маълум намешавад. Давомнокии давраи нашъунамои ниҳолҳо хеле гуногун аст. Ин ба шароити ҷуғрофӣ, экологӣ ва хусусиятҳои биологии навь вобастагӣ дорад. Аз мушоҳидаҳои фенологии гузаронида шуда, ба хулосае омадан мумкин аст, давраи хӯшабандӣ ва пӯхта расидани дон дар ҷавҳои нави Нодир ва Меҳан, дар муқоиса бо навьҳои пешини ҷави Баракату Пӯлодӣ бартарӣ дида шуд.

Ба ҳисоби миёна ҷав дар шароити рӯзҳои кӯтоҳ назар ба ҷануб дар шароити кӯтоҳи рӯз тезтар мебарояд. Давраи нашъунамои ниҳолҳо ба омилҳои муҳит, махсусан ҳарорат ва рӯшноӣ хеле осебпазир аст. Дар ин давра ба дон на намай ва на моддаи хушк ворид намешаванд, аммо табдилёбии биокимияи моддаҳои ба вай воридшуда давом меёбанд. Давомнокии даври вегетатсионӣ аз шароити обу ҳаво саҳт вобаста мебошад ва аз 2-3 то 8-12 рӯз давом мекунад [10].

Вобаста аз марҳилаи рушд, муқовимати растанӣ ба сардӣ гуногун аст. Ҷави тирамоҳӣ дар муқоиса бо гандуми тирамоҳӣ ва хусусан бо ҷавдори тирамоҳӣ камтар ба сардии зимистон устувор мебошад. Бо фарорасии рӯзҳои гарми баҳорӣ ҷави тирамоҳӣ тез қад мекашад. Давраи вегетатсионӣ ба 12-16 рӯз нисбат ба ҷави баҳорӣ ва ба 6-9 рӯз нисбат ба гандуми тирамоҳӣ кӯтоҳтар мебошад [4].

Майсаҳои ҷав ба хунокии 7-8⁰С тобоваранд. Ҷав нисбат ба гандуми ҷавдор ба хуноки кам тобовар аст. Ҳатто ҳарорати – 12⁰С барои майсаҳояш хатарнок мебошад [9,7]. Аммо, таҷрибаҳои гузаронида мо дар шароити водии Ҳисор (солҳои 2022- 2023) нишон дод, ки навьҳои нави ҷави нави Нодир, нави Меҳан нисбати ба навьҳои ҷави пешин Пулодӣ ва нави Баракат ба сардии то - 23⁰С мутобиқат доранд [11].

Ҷавро дар хокҳои гуногун кишт кардан мумкин аст. Бо вучуди ин, хокҳои турш, хушк ва торфӣ барои нашъунамои ҷав мувофиқ нестанд. Реаксияи оптималии рН 6-7. Дар хоки рН-аш 3-5 ҷав сабзиш намекунад.

Тибқи натиҷаҳои таҳқиқоти сесола ошкор шудааст, ки ҳосили бештарини ҷав дар хокҳои глеевии миёна- ва сабук гилнок дар нишебии шимолӣ ва қуллаи он тибқи вариант бо татбиқи компости таъйиноти серҳадаф, мувофиқан 2,89 ва 2,32 т/га ва дар регҳои сустоглееви – дар нишебии ҷанубӣ дар мувофиқати он бо N₆₀ P₆₀ K₆₀ - 2,59 т/га

таъмин карда шуд. Қайд кардан зарур аст, ки дар вариантҳо бо сатҳи нисбатан баланди тағзия дар нишебии шимолӣ ва қуллаи он ҳамшавии растаниҳо мушоҳида шуд, ки ба камшавии ҳосил овард [5,6].

Хокҳои дар ҳудудҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар паҳншуда тирахокҳо ва хокҳои қаҳваранг мебошанд. Дар ҳудудҳои минтақаи тирахок (водиҳои Ҳисор) зернавҳои: тирахокҳои сиёҳтоб, тирахокҳои алафзӣ, тирахокҳои навобёришаванда, тирахокҳои кӯҳна обёришаванда мавҷуданд. Дар имрӯз тирахокҳои сиёҳтоби водиҳои Ҳисор бештар омӯхташудаанд. Тирахокҳои сиёҳтоб қисми болоии минтақаи тирахокро фаро гирифтаанд. Барои ноҳияҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ сарҳадҳои паҳншавии тирахокҳои сиёҳтоб гуногун ва асосан бо шароити иқлимӣ алоқаманд мебошанд.

Дар қисми ғарбии Ҷумҳурӣ (Водиҳои Ҳисор) онҳо дар баландии аз 700 то 1000 м ташаккул меёбанд. Ҷинсҳои хокташаккулунанда, ки дар онҳо тирахокҳои сиёҳтоб ташаккул меёбад, бо зардхок ва гилхокҳои зардхокмонанд, аҳёнан бо гилхокҳои аллювиалӣ ва инчунин бо қабатҳои пролювиалӣ ва делювиалии сангзор аз ҷинсҳои таҳшинӣ пайдо шудаанд. Онҳо дар шароити нисбатан намнок ташаккул меёбанд.

Намунаи хоки қитъаи таҷрибавӣ (Ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Миқдори моддаҳои ғизоӣ дар хоки қитъаи таҷрибавӣ ва бо иловаи нуриҳо дар Шаҳраки донишҷӯёни ДМТ, (2022).

№	Вариантҳо	Чуқурӣ, см	Гумус, %	мг/кг				pH
				N- NH ₄	N- NO ₃	P ₂ O ₅	K ₂ O	
11	Назоратӣ, бе нурий	0-30	1,14	10,2	9,40	56,3	240	7,8
		30-50	0,59	8,73	5,00	52,08	130	
22	Назорати бо нурий N ₉₀ P ₉₀ K ₆₀	0-30	1,25	13,40	21,30	63,14	260	7,4
		30-50	0,60	5,55	13,33	44,87	140	

Натиҷаҳои таҳлили озмоишгоҳӣ Институти хокшиносии АИКТ (Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон) нишон дод, ки таъмин будан аз нитрогени маъданӣ барои хок - хеле паст (10,02 - 8,73 мг/кг) мебошад, бинобар ин нурии нитрогении барои ин қитъаи замин тавсияшуда + 50% аз меъёрҳои тавсияшуда дода шуданд. Дар таъмин будан бо фосфор, дар дараҷаи баланд (P₂O₅) намунаҳои хоки № 1;2; инчунин ба намунаҳои хокҳо реаксияи маҳлули хоки миёна – ишқорӣ (pH – 7,8) мебошад.

Дар таъмин будан намунаи хоки № 1 аз 130 то 240 мг/кг K₂O дорад ва ба дараҷаи миёна таъмин будан дахл дорад, намунаи №2 бошад аз 160 то 260 мг/кг K₂O дорад, ки миёнатаъмин мебошад. Дар давраи аз найча баромадан, ҷав қариб 2/3 калий ва 46% фосфор, дар давраи гулкунӣ 85% моддаҳои ғизоӣ истеъмол мекунад. Барои тартиб додани системаи нуриҳои маъданӣ аз ҳисоби зироатҳо аз моддаҳои ғизо гирифтани, бо моддаҳои ғизоӣ таъмин будани заминро ба назар гирифта, коэффисентҳои аз худкунии моддаҳои ғизоии хок ва нуриҳои ҳосилбаланд кунандаро донишҷӯи лозим.

Додани нуриҳои минералӣ ба сабаби нисбатан шиддатноки растаниҳо ва ҷамъшавии моддаи хушк мусоидат мекунад. Нишондоди максималии моддаи хушк ҳангоми додани нуриҳо барои гирифтани 50 с/га - N125 P197 ба даст омадааст, зиёдшавии баъдина то N167 P214 ба камшавии сатҳи ҷамъшавии моддаи хушк мутаносиб мебошад [5].

Натиҷаҳои таҳлили биохимиявии дони навъҳои ҷав.

Натиҷаҳои таҳлили биохимиявии дони навъҳои ояндадори ҷав дар шароити водии Ҳисор, асосан ба омӯзиши таркиби ғизоии ин навъҳо (Пулодӣ, Меҳан, Нодир ва Баракат), аз ҷумла миқдори сафедаҳо, карбогидратҳо, намнокӣ, бофта, хокистар марбут мебошад. Таҳқиқоти мазкур имконият медиҳад, ки навъҳои ҷави мувофиқтар барои ин минтақа муайян карда шавад.

Омӯзиши биохимиявии таркиби дони навъҳои ояндадори ҷав вобаста ба омилҳои экологии водии Ҳисор аҳамияти хос дорад, зеро шароити хоку иқлим ба сифати зироат таъсири мустақим мерасонад. Чуноне, ки дар боло зикр намудем, водии Ҳисор бо хусусиятҳои хоси иқлимӣ, аз ҷумла ҳарорати муътадил, дараҷаи баланди офтобگیرӣ ва мавҷудияти хокҳои ҳосилхез маъруф аст.

Дар шароити хоку иқлими водии Ҳисор, ки иқлими хос дорад, навъҳои ҷав аз рӯйи чандин нишондоди биохимиявӣ таҳлил мегардад. Омили асоси дар ин тадқиқот миқдори карбогидратҳо ва сафеда мебошад, зеро он барои ғизонокии ҳӯроки чорво муҳим аст.

Таҳлили биохимиявии дони навъҳои ҷав дар Муассисаи давлатии “Комиссияи давлатии озмоиши навъи зироатҳои кишоварзӣ ва муҳофизати навъҳо”-и Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида шуд.

Таҳлили биохимиявии дони навъҳои ҷав, ки дар Муассисаи давлатии “Комиссияи давлатии озмоиши навъи зироатҳои кишоварзӣ ва муҳофизати навъҳо”-и Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида нишон дод, ки навъҳои ҷави мутобиқ ба шароити водии Ҳисор миқдори зиёдтари сафеда ва карбогидратҳо доранд, ки ин барои бехтар шудани сифати маҳсулоти ғизоӣ дар саноати ҳӯрокворӣ ва соҳаи чорводорӣ мусоидат мекунад.

Дар доираи тадқиқоти биохимиявӣ оид ба таҳлили дони навъҳои ҷав, таҳлилҳо нишон доданд, ки ҳар як навъ дорои хусусиятҳои хоси худ мебошад. Дар ҷадвали таҳияшуда, нишондиҳандаҳои асосии биохимиявӣ, аз қабили намнокӣ, сафеда, крахмал (оҳар), бофта ва хокистар барои ҳар як навъ бо се ченаки такрорӣ ва ҳисоби миёнаи онҳо оварда шудаанд. Ҳар яки ин нишондиҳандаҳо барои муайян кардани сифат ва самаранокии истифодаи навъҳои ҷав дар хоҷагии қишлоқ, махсусан дар истеҳсоли маҳсулоти ғизоӣ ва кишоварзӣ муҳим мебошад.

Таҳлили мазкур ҷаҳор навъи ҷавро (дуто навъи нави ҷав Нодир, Меҳан) (дуто навъи пешин Баракат, Пулодӣ)-ро фаро гирифт.

Ин дар ҷадвали №3 омадааст.

Ҷадвали 3. Маълумот оид ба натиҷаи таҳлили биохимиявии навъҳои ҷави Нодир, Меҳан, Баракат, Пулодӣ.

№	Номгуи навъҳои ҷав	Намнокӣ	Сафеда	Крахма л (оҳар)	Бофта	Хокистар
1	Навъи Нодир	11,3%	8,7%	51,6%	6,3%	1,7
2	Навъи Меҳан	11,1%	8,4%	52,3%	6,6%	1,6
3	Навъи Баракат	11,0%	8,5%	52,9%	6,9%	1,6
4	Навъи Пулодӣ	10,5%	8,2%	52,3%	7,6%	1,5

Чуноне ки, аз ҷадвали 3 бармеояд, намнокии дони навъҳои ҷави дар шароити хоку иқлими водии Ҳисор кишт шуда гуногун мебошад: намнокии баландтар дар дони навъи Нодир дида мешавад – 11,3%, навъи Меҳан – 11,1%, навъи Баракат – 11,0%, навъи Пулодӣ – 10,5%- ро ташкил мекунад. Миқдори сафеда бештар дар дони навъи Нодир

дида шуд – 8,7%, дар навъи Меҳан – 8,4%, навъи Баракат – 8,5%, навъи Пӯлодӣ – 8,2%. Крахмал (оҳар) – и таркиби дони ҷави навъи Баракат нисбат ба дигар навъҳои ҷав зиёдтар аст, ки – 52,9%-ро ташкил медиҳад, навъи Меҳан ва навъи Пӯлодӣ – 52,3%, навъи Нодир – 51,6% мебошад. Ин нишондиҳандаҳо барои нигоҳдории маҳсулот ва пешгирӣ аз вайроншавии он аҳамияти калон дорад.

Бофта бештар дар таркиби дони ҷави навъи Пӯлодӣ – 7,6%, навъи Баракат – 6,9%, навъи Меҳан – 6,6%, навъи Нодир – 6,3% дида шуд.

Микдори хокистар дар таркиби дони ҷави навъҳои Нодир ва навъи Меҳан бештар мебошанд, ки – 1,7%-ро ташкил кард. Дар навъи Баракат – 1,6%, навъи Пӯлод – 1,5% дида шуд.

Натиҷаи таҳлили биохимиявии дони навъҳои ҷав нишон медиҳад, ки ҳар як навъ дорои хусусиятҳои хосси биохимияваст, ки метавонанд дар соҳаҳои гуногун истифода шаванд. Навъҳои бо микдори баландтари крахмал ва сафеда метавонанд барои истифодаи маҳсулоти озуқаворӣ серғизо мувофиқ бошанд, дар ҳоле ки навъҳои бо намнокии паст метавонанд барои нигоҳдории тӯлонӣ ва беҳтар кардани сифати маҳсулот кумак расонанд.

Ҳамин тавр, таҳлили натиҷаҳои бадастомада нишон медиҳад, ки навъҳои таҳқиқшудаи ҷав дар шароити хоку иқлими водии Ҳисор, дар маҳалаи Буни Ҳисораки шаҳраки Донишҷӯён фарқиятҳои биохимиявӣ ба худ хос дошта, маҳсулнокии онҳо низ дар сатҳи гуногун ташакул ёфтаанд. Ин гуногунии таркиби биохимиявӣ дони навъҳои ҷав, дар зери таъсири омилҳои экологӣ, нишондиҳандаҳои маҳсулнокии онҳо дар сатҳи гуногун ташакул ёфта, реаксияи ҷавобии онҳо ба таъсири омилҳои муҳити ихотакардари нишон медиҳад. Аз ин рӯ, омӯзиши равандҳои тағйирпазирии нишондиҳандаҳои мазкур дар шароитҳои табиӣ экологӣ аҳамияти махсус дошта, барои муайян кардани сатҳи (потенциали) маҳсулнокии биологӣ ва хоҷагӣ зарур мебошад.

АДАБИЁТ

1. Атабаева Х.Н. Растениеводство / Х.Н.Атабаева, Н.С. Умарова. – Ташкент, 2015. – С. 33-34.
2. Андреев, Н.Н. Урожайность пивоваренного ячменя при обработке семян регуляторами роста и микроэлементами [Текст] / Н.Н. Андреев, В.В. Ермошкин // Зерновое хозяйство. – 2006. – № 4. – С.14-15.
3. Бахтеев, Ф.Х. Ячмень [Текст] / Ф.Х. Бахтеев. – М.: Сельхозизд, 1955. – 188 с.
4. Вавилов, П.П. Растениеводство [Текст] / П.П. Вавилов, В.В. Гриценко, В. С Кузнецов. – М.: Изд. 4. Колос, 1979. – С.60.
5. Вигель, Т. Ф. Урожайность и качество корма озимого ячменя [Текст] / Т.Ф Вигель, Н.М. Шахзадов // Науч. труды. – Ставрополь. НИИСХ.1980. – Т.1, – Вып. 43. – С. 270-272.
6. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта (с основами статистической обработки результатов исследований) / Б.А. Доспехов. 5-е изд, доп и перераб. – М.: Агропромиздат, 1985. – С. 351.
7. Джабборов Т.Д. Приемы возделывание ячменя осеннего посева в огрошаемых условиях Гиссарской долины: автореф.дис.на.соиск.уч.степени к.с.х.наук / Т.Д. Джабборов. – Душанбе, ТАУ, 2000.
8. Петрова Л.И., Артемьев А.Е., Н.К. Первушина, В.Н. Лапушкина Влияние удобрений на фотосинтетическую деятельность посевов ячменя в различных агроландшафтных условия [Текст] // Зерновое хозяйство России. – М., 2016. – №4. – С.49-52.
9. Қасымов Ҷ.Қ. Сардор М.Н. ва диг. Растанипарварӣ бо асосҳои тухмишиносӣ. – Душанбе, 2011. – С.70-72 с.
10. Минеев, В.Г. Агрохимические основы повышения качества зерна пшеницы [Текст] / В.Г. Минеев, А.Н. Павлов. – М.: Колос, 1981. – 288с.
11. Хаитматова М.А. Нишондиҳандаҳои маҳсулнокии навъҳои ояндадори ҷав дар шароити водии Ҳисор. Кишоварз. – 2023 – №4 (101). – С.47-49.

ХУСУСИЯТҲОИ БИОЭКОЛОГӢ ВА МОРФОФИЗИОЛОГИИ НАВӢҲОИ ОЯНДАДОРИ ЧАВ ДАР ШАРОИТИ ХОКУ ИҚЛИМИ ВОДИИ ҲИСОР

Таҳлили натиҷаҳои бадастомада нишон медиҳад, ки навӢҳои таҳқиқшудаи чав дар шароити ҳоку иқлими водии Ҳисор, дар маҳалаи Буни Ҳисораки шаҳраки Донишҷӯён фарқиятҳои биохимиявии ба худ хос дошта, маҳсулнокии онҳо низ дар сатҳи гуногун ташакул ёфтаанд. Ин гуногунии таркиби биохимиявии дони навӢҳои чав, дар зери таъсири омилҳои экологӣ, нишондиҳандаҳои маҳсулнокии онҳо дар сатҳи гуногун ташакул ёфта, реаксияи ҷавобии онҳо ба таъсири омилҳои муҳити иҳотакардари нишон медиҳад. Аз ин рӯ, омӯзиши равандиҳои тағйирпазирии нишондиҳандаҳои мазкур дар шароитҳои табиӣ экологӣ аҳамияти махсус дошта, барои муайян кардани сатҳи (потенциали) маҳсулнокии биологӣ ва хоҷагӣ зарур мебошад.

Калидвожаҳо: чав, навӢ, иқлим, водии Ҳисор, сафеда, крахмал, биохимиявӣ, бофта.

БИОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ И МОРФОФИЗИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРСПЕКТИВНЫХ СОРТОВ ЯЧМЕНЯ В ПОЧВЕННО-КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ ГИССАРСКОЙ ДОЛИНЫ

Анализ полученных результатов показывает, что исследованные виды ячменя в условиях почвенно-климатической зоны Гиссарской долины, в районе Буни Хисорак, студенческого городка, имеют свои биохимические различия, а их продуктивность также формируется на разных уровнях и показывает их реакцию на влияние факторов внешней среды. Такое разнообразие биохимического состава зерна ячменя под влиянием факторов среды обуславливает разный уровень его показателей продуктивности, отражающий его реакцию на факторы среды. Поэтому изучение процессов изменчивости этих показателей в естественных экологических условиях имеет особое значение и необходимо для определения уровня (потенциала) биологической и хозяйственной продуктивности.

Ключевые слова: ячмень, сорт, климат, Гиссарская долина, белок, крахмал, биохимический анализ, ткань.

BIOECOLOGICAL AND MORPHOPHYSIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PROMISING VARIETIES OF BARLEY IN THE SOIL AND CLIMATIC CONDITIONS OF BARLEY IN THE SOIL AND CLIMATIC CONDITIONS OF THE GISAR VALLEYS

Thus, the analysis of the obtained results shows that the studied barley varieties in the conditions of the soil and climate zone of the Hissor Valley, in the Buni Hisorac area of the student town, have their own biochemical differences, and their productivity is also formed at different levels. With such a diversity of the biochemical composition of the grain of barley varieties, under the influence of environmental factors, their productivity indicators are formed at different levels and show their reaction to the influence of environmental factors.

Keywords: barley, variety, climate, Gisar valley, protein, starch, tissue, biochemical analysis.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хаитматова Моҳира Азаматовна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторант (PhD)-и кафедраи физиологияи растаниҳо Нишонӣ: 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: 907-17-48-46. E-mail: mohirahaitmatova0@gmail.com, Сатторов Субҳон Абдурахмонович – муассасаи давлатии таълимии литсейи касбии маҳсули маъёубон Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчи Нурулло Ҳувайдуллоев 270, Тел: 938303737

Сведения об авторах: Хаитматова Моҳира Азаматовна – докторант (PhD) кафедры физиологии растений Национального университета Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 907-17-48-46 E-mail: mohirahaitmatova0@gmail.com,

Сатторов Субҳон Абдурахмонович – сотрудник Государственного образовательного учреждения «Профессиональный лицей для людей с ограниченными возможностями». Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нурулло Ҳувайдуллоева, 270. Телефон: 938-30-37-37

Information about the authors: Mohira Azamatovna Haitmatova – PhD student at the Department of Plant Physiology, National University of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 907-17-48-46 E-mail: mohirahaitmatova0@gmail.com Subhon Abdurahmonovich Sattorov – staff member of the State Educational Institution “Vocational Lyceum for People with Disabilities.” Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nurullo Huvaiddullov Street, 270. Phone: +992 938-30-37-37

ЭКОЛОГИЯ ВА ПАҲНШАВИИ СУСМОРИ ХОКИСТАРРАНГ – (VARANUS GRISEUS DAUDIN, 1803) ДАР ТОҶИКИСТОН

Эргашев У. Х.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

Сусмори хокистарранг дар қисми шимолии қаторкӯҳи Курама, гирду атрофии Олтинтопкан, Гулистон (Қайроққум) кӯҳи Муғул дарёи Сир, д. Овчи Қалъача, шаҳраки Сомғор ва маҳалли Учбоғ дар қисми ҷанубии Ҷумҳуриамон дар водихои Вахш, Бешкент, Айвоч, дар мамнӯъгоҳи “Бешаи палангон”, дар регзорзорҳои Шоҳи ноҳияи Қубодиён ва дар наздики Қаратауи ноҳияи Фархор дарёфт гаштааст. Сусмори хокистарранг калтакалосест, ки миқдори шумораи фардҳояш кам буда, тадриҷан нест шуда истодааст. Бинобарин ба Китоби Сурхи Тоҷикистон дохил шудааст. Сусмори хокистаррангро андозаи рӯяш дароз буда, аз тарафи боло ба поён ҳамзада мебошанд. Думи ҷинсҳои наринашон дарозтар аз думи ҷинси модинаҳо мебошанд. Дар панҷаи чоруми пой оқиб миқдори пулакчаҳо 23-26 то мебошанд. Сар бо пулакчаҳои якхела пӯшида шудааст. Қутри чашмаш 8 мм, қутри кундалангии гӯшҳояш 10-12 мм ва ҷоғҳои поёнаш якхела мебошад. Пулакчаҳои шикамашон суфта буда, 110-130 қатори кундалангӣ ҷойгир шудааст. Думаш мунаввар аст, охири думаш аз паҳлӯ паҳншуда мебошад Расм-1.

Расми-1. Сусмори хокистарранг – *Varanus griseus* Daudin

Пулакчаҳои думаш қабурғамонанд, аз боло хокистару ҷигарӣ ё зарду ҷигарранг доранд. Дар тахтапушташ 6-7 то хатҳои кундаланги ҷигарии баланд доранд. Аз ақби кунҷи чашм то гардан 3-то хатҳои сиёҳмонанд дорад, ду хати охирин ва мобайни тахтапушт якҷоя шуда, ҳалқаро ташкил медиҳанд. Дар пойҳояш 5-10 то ва дар думаш 13-14 то хатҳои кундаланг доранд [7].

Паҳншавӣ: Солҳои 1955-1956 дар атрофи ноҳияи Ҷайхун (Қумсангир) таҳқиқотчиён бо бачагоне вохӯрданд, ки сусморро махсус таъқиб мекарданд. Онҳо сусмори дучоромадаро мекуштанд. Ин хел таъқибкуниҳо дар атрофии истироҳатгоҳи сайёҳони шаҳри Гулистон (Қайроққум) низ мушоҳида карда шудааст [3 с.62].

Дар Тоҷикистони Шимолӣ аввалин бор сусмори хокистаррангро дар гирду атрофи Хучанд дарёфт намуданд [6]. Дар назди доманакӯҳҳои омӯхтанашуда низ вохӯрданд. Соли 1958 дар гирду атрофи маҳалли Ленинобод [8 с.81], соли 1979 дар деҳаи Аккатуй [3 с.62] ва Р. А. Мирзабаходуров дар деҳаи Овчи Қалъача, Сомғор дарёфт намудааст. Аз рӯи маълумотҳои мо сусмори хокистарранг дар ноҳияи Деваштич (Ғонҷӣ) деҳаи Хуштоир низ вохӯрад. Соли 2015 моҳи май дар соҳили рости обанбори Қайроққум дар мудати 3-5 соат танҳо як фардро вохӯрдём. Мувофиқи маълумоти шахсии дотсент Домуллоева З.К. соли 1998 бо ҳамроҳии герпитолог (зоолог) О. П. Богданов, Ш. Мирзабаходурова ва М. Бобочонова сусмори хокистаррангро дар соҳили Қайроққум (наздики Турбаза) мушоҳида намуданд. Дар қисми шимолии

каторкӯҳи Қурама, гирду атрофи шаҳраки (посёлка) Олтинтопкан дар таърихи 03.05.2016 дар баландии 460 м аз сатҳи баҳр аз соати 10⁰⁵-11²⁰ ҳангоми таҳқиқот 2 фарди сусмори ҳакистаррангро вохӯрдём [1]. Дар таърихи 12.04.2019 ҳангоми омӯзиши ҳазандағони ҷанубу ғарбии ҷумҳуриамон дар ноҳияи Шаҳритус гирди атрофи Айвоч дар роҳи ба сарҳади Ҷумҳурии Ўзбекистон рафтаи сусмори ҳокистарранги болиғро мошин зер кардааст мушоҳида намудем. Дар регзорҳои Шоҳи ноҳияи Қубодиён дар таърихи 14.04.2019 тавасути мошин баҳисобгири ҳазандағони ин мавзёро гузаронидем. Дар натиҷа ҳангоми омӯзиш дар масофаи 10 км ҳамагӣ як фарди сусмори ҳокистарранги болиғро мушоҳида намудем. Дар Тоҷикистон аз рӯйи маълумотҳои мутахассисон дар тамоми майдонҳои зист ҳамагӣ 100-150 фарди сусмори ҳокистаранг боқӣ мондаасту ҳалос.

Маҳалли сукунат: Барои муҳити зисти сусмор регзори мустаҳкам, ки ба он регтеппаҳои хурд ва ҳамвории гилзамин ҳамшафатанд мувофиқ мебошад. Сусморҳо дар лонае, ки ҳудаш кофтааст ё дар лонаҳои кӯҳнаи ҳояндаҳоро ҳамчун паноҳгоҳ истифода мебарад. Дарозии лонаи сусмор то 2-2,5 м ва аз ин ҳам зиёд мешавад.

Биология: Сусморҳо дар сини 3-солагӣ болиғ мешаванд. Сусморҳои болиғ моҳи март ҷуфт мешаванд. Ҷинсҳои модинаи сусмор охириҳои июн-июл аз 6 то 28 тухми бо андозаи 32-50 мм мемонад, моҳҳои августи сентябр аз тухм сусморбачаҳои ҷавон мебраоянд. Афзоиши сусмори ҳокистарранг дар моҳи май мегузарад. 10 апрел наслдони нарина 16,2x7,1мм-ро дарбар гирифта буд. Аз он модина бошад, дар вақти доштан 19 май то 20 то фолликулаҳои инкишофёфта дошта, бо андозаи 12x10мм буд [3 с.66].

Муносибат ба ҳарорат: Сусмори ҳокстарранг баъди ҳоби зимистона дар ҳарорати ҳавои +24+26°C мебарояд. Дар миёнаҳои июли соли 1978 дар маҳалли ш. Гулистон (Қайроққум) дар ҳарорати ҳавои +36,5°C сусмори ҳокистарранг ғаёол буд, аммо бо баланд шудани ҳарорати ҳаво то +37°C сусмори ҳокистарранг дар зери рустаниҳои буттагӣ пинҳон мешаванд. Аввалин маротиба сусмори ҳокистаррангро моҳи март соли 2022 ҳангоми гузаронидани таҷрибаи таълимии саҳроӣ дар гирду атрофи роҳи Хуҷанд -Ашт ҳангоми ҳарорати ҳаво +24 +26°C будан мушоҳида намудем.

Ҷағолнокии шабонарӯзӣ: Бо мушоҳидаи таҳқиқотчиён баҳорон сусмори ҳокистарранг дар Тоҷикистони Шимолӣ ҷойҳои ҳудро тарк намуда, аз соати 10³⁰-11³⁰ рӯз то соати 16³⁰-17⁰⁰-и бегоҳи рӯзи ба шикор мебарояд [4 с.111]. Ин ҳолати сусмори ҳокистаррангро тасдиқ намуданд [3 с.65]. Моҳи июли соли 2022 дар кӯҳи Муғул ва гирду атрофи шаҳри Хуҷанд сусмори ҳокистарранг дар соатҳои 10³⁰ рӯз то 16³⁰ бегоҳ ғаёол буд, мушоҳида намудем.

Ҷағолнокии мавсимӣ: Аз рӯйи маълумотҳои сарчашмаҳо дар Туркменистон сусмори ҳокистарранг баъди ҳоби зимистона 3 апрели 1952 ва дар Ўзбекистон бошад, 22 апрел мушоҳида карда шудааст. Дар қисми Ҷанубии Тоҷикистон сусмори ҳокстаррангро баъди ҳоби зимистона 13-16 март соли 1956 мушоҳида намудааст [3 с.65]. Дар Тоҷикистони Шимолӣ якумин сусмори ҳокистаррангро дар маҳалли шаҳраки Бӯстон 20 апрели соли 1978 вохӯрданд.

Ба ҳоби зимистона сусмори ҳокситарранг дар саршавии моҳи сентябр меравад, Мо ҳаракатҳои аввали сусмори ҳокистаррангро баъди ҳоби зимистона 15 майи соли 2021 дар н. Б. Ғафуров маҳалли Хулбазор мушоҳида намудем.

Хӯрокхӯрӣ: соли 1979 дар рӯдаи сусмор устухон ва мӯйҳои ҳояндаҳои майдоро, фарди ҷавони сангпушти осиеймиёнагиро дарёфт намудааст [3 с.66]. Якҷанд таҳқиқотчиён дар қорҳои худ оид ба хӯроки сусмори ҳокстарранг маълумот додаанд [8 с.82]. Муайян карда шудааст, ки сусмори ҳокстарранг асосан парандагон, ҳояндагон, ҳазандагон ва ҳайвоноти бестунмуҳраҳои азимҷуссаро ҳамчун хӯрок истифода мебарад.

Афзоиш: аз рӯйи маълумоти мутахасис афзоиши сусмори хокистаранг дар моҳи май мегузарад [3 с.65]. 10 - уми апрел наслдони чинси нарина андозаи 16,2x7,1 мм-ро дошт. Тухмдони чинси модина бошад, дар вақти доштан 19 май то 20 то фолликулаҳои инкишофёфта дошта, андозааш 12x10 мм буд. 17-уми июни соли 1964 модинаи бо фолликулаҳои тайёри андозаш 28-55 мм дар ҳавзи ноҳияи Сурхандарё ёфта шуд [5] .

Соли 2022 аз маҳалли Уҷбоқ сусмори ба тухмгузорӣ тайёрро дошта будем, ки 22-то фолликулаҳои инкишофёфта бо андозаи 12x10 мм дошт. Афзоиши сусмори хокстаранг дар охирҳои моҳи апрел сар шуда, то даҳаи аввали моҳи июл давом мекунад.

Душманон: 4 майи соли 1951 дар меъдаи морхӯр сусмори чавонро дарёфт намудем [2]. Дар Тоҷикистони Шимолӣ аз рӯйи маълумотҳои одамони маҳаллӣ дар қаторкӯҳи Муғул сусмори хокистарангро сағҳои посбонӣ меҳӯранд ва дар маҳалли обанбори Қайроқум бошад, сусмори хокистарангро одамон мекушанд. Нобуд сохтани сусмори хокистаранг аз тарафи инсон дар ноҳияи Кубодиён низ мавҷуд аст.

Паноҳгоҳ ва ҳислатҳо: Соатҳои пагоҳи рӯзи сусмор дар ҷои офтобруйи паноҳгоҳи худ пайдо мегардад. Дар замин баданагро бардошта мегардад. Дар вақти хатар бурдани чизе дар ҷои худ истода, бо гардонидани рӯй ба тарафи назоратбаранда ҳолати таҳдидангез намуда, ҳавои зиёдро қашида худро аз ҳаво пур намуда баъдан хаворо охиста-охиста пуф карда овози фашшос мезанад. Дар вақти мушоҳида намудани душманонашон ба он дурро дароз пай мебарад. Ҳар як фарди сусмори хокистаранг дар маҳалҳои зист алоҳидагӣ паноҳгоҳи худро дорад. Ба ғайр аз ин боз барои худ онҳо ҳамчун паноҳгоҳ ғорҳои хояндагонро низ истифода мебаранд. Аз сабаби нестшудаистодани сусмори хокистаранг дар майдонҳои зисташон мутахассисон барои хифз намудан онро ба Китоби Сурхи Тоҷикистон шомил намудаанд.

Пӯстпартоӣ: дар ҳавзаи Сурхандарё сусмори пӯстпартофта истодаро дар моҳи апрели соли 1964 мушоҳида намудааст [5]. Сусмори хокистаранги пӯстпартофтаро дар моҳи апрел ва июли соли 1956-57 мушоҳида намудаанд [3 с 64]. Дар маҳалли ш. Гулистон (Қайроқум) бошад 29 май ва 4 июни соли 1979 мушоҳида карда шудааст. Мо сусмори пӯстпартофтаро дар доманакӯҳи Муғул 20 май ва июни соли 2023 мушоҳида намудем.

Тадбирҳои муҳофизат ва таҷдид: Сусмори хокистарангро дар мамнуъгоҳи «Бешаи палангон» муҳофизат кардан лозим аст. Дар худуди Ҷумҳури Тоҷикистон доштани сусморро дар тамоми майдонҳои зисташон дар камаш 20-25 сол манъ кардан лозим аст. Ҳангоми кор кардан дар маҳалли ҳоси сукувати сусмор беҳтар мешуд, ки онро дошта, ба мамнуъгоҳ ва ҷангалҳо бо мақсади хифзу афзудан сар диҳанд. Оид ба муҳофизати сусмор ба воситаи ахбори омма бештар ташвику тарғибот бурдан лозим аст.

АДАБИЁТ:

1. Бондаренко Д. А., Эргашев У. Х. 2018. Распространение и плотность населения пресмыкающихся в пустынных ландшафтах Северного Таджикистана // Бюллетенҳо МОИП. Отд. биологический. – Т. 123, вып. 1. – С. 23 – 33.
2. Карташев Н.Н. Материалы по амфибиям и рептилиям Юго-Западной Туркмении. // Уч. зап. МГУ, вып. 171, Биология, изд. МГУ, 1955. – С. 173-202.
3. Саид-Алиев С.А. Земноводные и пресмыкающиеся Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1979. – 145 с.
4. Сатторов Т.С. Пресмыкающиеся Северного Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1993. – 276 с.
5. Ядгаров Т.Я. Материалы по экологии серого варана *Varanus griseus* (Daud) из бассейна Сурхандарьи: Сб. Герпетология Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1968. – С. 24-28.

6. Федченко А.П. В Кокандском ханстве // Изв. общ. любит. естеств. антропол. и этногр., т. XI, вып. 7, 1875. – С. 138-162.
7. Шахзода А., Сатторов Т., Эргашев У. Экология, распространение и охраны Серого Варана-*Varanus grissus* (bedr.1803) в Таджикистане. Вестник Педагогического Университета. – Душанбе, 2013. – С. 36 – 40.
8. Чернов С.А. Фауна Тадж. ССР. Пресмыкающиеся. – Тр. ИЗИП АН Тадж. ССР. – т. 48, – Сталинабад, 1959. – 203 с.

ЭКОЛОГИЯ ВА ПАҲНШАВИИ СУСМОРИ ХОКИСТАРРАНГ – (VARANUS GRISEUS DAUDIN, 1803) ДАР ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур дар асоси таҳқиқотҳои бисёрсолаи муаллифон ва таҳлили сарчашмаҳо оид ба экологияи паҳншавии сусмори хокистаррангро дар Тоҷикистон нишон дода шудааст. Бояд қайд кард, ки айни замон калтакалосҳо ва морҳои ҳайвоноти мо то андозае муфиданд. Онҳо хояндагон, ҳашароти зарароварро нест мекунанд ва ғизои дигар ҳайвоноти муфид мебошанд. Дар айни замон, ҳуди ҳайвоноти мазкур ғизои баъзе намудҳои ҳайвонот мебошанд ва аз ин рӯ, дар занҷирҳои ғизо, тағйирёебӣ ва гардиши моддаҳои органикӣ дар табиат иштирок мекунанд. Бояд қайд кард, ки дар байни хазандагони муосир калтакалосҳо яке аз гуруҳи васеъ паҳн шуда дар миқёси дунё башумор меравад. Бинобар ин аксарияти герпетафаунаи ҷумҳуриамонро 33 намуди калтакалосҳо ташкил мекунад, ки яке аз он сусмори хокистарранг мобошад.

Вожаҳои калидӣ: сусмори хокистарранг, паҳншавӣ, биология, экология, Тоҷикистон, ғизо, экспедицияҳо, маводҳо, таҳқиқотҳо, хатсайр, муҳофизат.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ СЕРОГО ВАРАНА - (VARANUS GRISEUS DAUDIN, 1803) В ТАДЖИКИСТАНЕ

Статья основана на многолетних исследованиях авторов и анализе литературы по экологии и распространению серой вараны в Таджикистане. Следует отметить, что в настоящее время определенное значение имеют ящерицы и змеи. Они уничтожают грызунов, вредных насекомых и являются пищей для других полезных животных. В то же время плотоядные животные сами являются пищей некоторых видов животных и поэтому участвуют в пищевых цепях, изменениях и круговороте органического вещества в природе. Следует отметить, что среди современных рептилий ящерицы являются одной из самых распространенных групп в мире. Таким образом, большую часть герпетафауны нашей республики составляют 33 вида ящериц, один из которых – серый варан.

Ключевые слова: варан, распространение, биология, экология, Таджикистан, питание, экспедиции, материалы, исследования, маршрут, охрана.

ECOLOGICAL FEATURES AND DISTRIBUTION OF THE GRAY VARAN – (VARANUS GRISEUS DAUDIN, 1803) IN TAJIKISTAN

The article is based on many years of research by the authors and analysis of literature on the ecology and distribution of the gray monitor lizard in Tajikistan. It should be noted that at present, lizards and snakes are of some importance. They destroy rodents, harmful insects and are food for other useful animals. At the same time, carnivores themselves are food for some animal species and therefore participate in food chains, changes and the cycle of organic matter in nature. It should be noted that among modern reptiles, lizards are one of the most widespread groups in the world. Thus, the majority of the herpetofauna of our republic is made up of 33 species of lizards, one of which is the gray varan.

Keywords: monitor lizard, distribution, biology, ecology, Tajikistan, nutrition, expeditions, materials, research, route, protection.

Маълумот оид ба муаллиф: Эргашев Усмонали Хушмуродович – номзади илмҳои биологӣ, дотсенти кафедраи зоологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе), usmonalie@mail.ru. Тел. +992918784410.

Сведения об авторе: Эргашев Усмонали Хушмуродович – кандидат биологических наук, доцент кафедры зоологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. (Республика Таджикистан, г. Душанбе), usmonalie@mail.ru. Тел. +992918784410.

About the author: Ergashev Usmonali Khushmurodovich – candidate of biological sciences, associate professor of the zoology department of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. (Republic of Tajikistan, Dushanbe), usmonalie@mail.ru. Tel. +992918784410.

АСТЕНОНЕВРОТИЧЕСКИЙ СИНДРОМ ПРИ ЛЯМБЛИОЗЕ У ДЕТЕЙ

Талабзода М.С., Давлатзода Х.Б.

*Таджикский национальный университет
министерство здравоохранения и социальной защиты населения
Республики Таджикистан*

Актуальность. Одной из главных проблем, связанных с заболеваемостью паразитами является тот момент, что не столько связаны с масштабностью данных заболеваний, сколько тем какой ущерб здоровью населения наносят осложнения, провоцируемые ими. Обговариваемая проблема связана с явлениями аллергизации и иммуносупрессиями, канцерогенезностью, анемией, поражениями желудочно-кишечного тракта и мочеполовой системы, развитием дисбактериоза. Тогда как у детей кроме выше указанных признаков высока вероятность развития отставание в нервно-психическом развитии, раздражительности, ослабление памяти. Все эти факты указывают на то, что паразитозы должны быть определены в ряд важнейших проблем современного здравоохранения [1,2,5,8].

По сведениям большинства исследователей, в последние годы регистрируется определенная тенденция к росту лямблиоза, так по сведениям экспертов ВОЗ, в странах Азии, Африки, Латинской Америки частота случаев ежегодного заражения лямблиозом превышает 200 млн человек [1].

Лямблиоз относится к одному из самых распространенных патогенных паразитов, причиной, где основным фактором является неудовлетворительное состояние систем водоснабжения и очистных сооружений. Лямблиоз возникает при условии присутствия в полости тонкой кишки человека паразитических жгутиконосцев рода *Lambliа*, которые в структуре распространенности всех гельминтозов, занимает 3-е место после энтеробиоза и аскаридоза. К данному заболеванию наиболее предрасположены дети, которые до 8 раз чаще заболевают чем взрослые. Согласно данным официальной статистики, лямблиозом страдают примерно 20-25 % детей в мире [1,9].

Процесс инфицирования детей лямблиями может быть связан с домом, от больных членов семьи, в детском дошкольном учреждении и школах от сверстников, от окружающих предметов, а также в процессе употребления инфицированной цистами лямблий воды из-под крана, фруктов и овощей, вымытых некипяченой водой, купаясь в ванне или принимая душ.

В мировом масштабе, о чем свидетельствуют данные ВОЗ распространенность лямблиоза в детской популяции превышает 350 случаев на 100000 детского населения. Из указанного числа клинически лямблиоз проявляется только 0,25%. Однако данный показатель в различных регионах имеет значительное колебание как в сторону повышения, так и уменьшения. Данное колебание имеет зависимость от уровня санитарно-бытовых условий, возможности диагностики и уровня осведомленности медицинского персонала. Распределения всех случаев инвазированных лямблий в зависимости от форм выглядит следующим образом, так частота манифестного лямблиоза не превышает половину всех случаев 45%, субклинический вариант несколько превышает 50%, каждый четвертый случай приходится на бессимптомную форму 25% [4,5,8,10].

Лямблиоз по своей природе относится к достаточно распространенным инфекциям, ее цисты, находящиеся в фекалиях, обнаруживаются у каждого пятого жителя планеты имеет повсеместное распространение, цисты лямблий в фекалиях обнаруживаются у 20% населения земного шара. Одним из значимых факторов, приводящих к неблагоприятной эпидемиологической обстановке является загрязнение открытых водоемов неочищенными канализационными стоками, что в свою очередь приводит к неудовлетворительному обеспечению населения чистой доброкачественной питьевой водой [6,10,11].

Детское население имеют достаточно высокую восприимчивость к лямблиям, одной из причин такого факта является достаточно частым контактом с возбудителем, где провоцирующим фактором является низкий а иногда полное отсутствие у данного контингента необходимых санитарных навыков, другой не менее важной проблемой является особенность физиологии пищеварения ребенка, которая проявляется в высокой интенсивности пристеночного пищеварения, именно этот факт и определяет важность условия паразитирования лямблий [7,11].

Цель. Изучить клинические признаки астеноневротического синдрома у детей с лямблиозом.

Материалы и методы. Работа основана на анализе клинического течения лямблиоза у 100 детей, находящихся на лечении в ГУ Городской Детской клинической инфекционной больницы г. Душанбе, охвачен период с 2021 по 2023 гг., из числа обследованных детей в основную группу включены 75 детей с лямблиозом, группу сравнения составили 25 детей без инвазии.

Для проведения статической обработки полученных в процессе работы результатов была использована стандартная компьютерная программа Statistica - 6.

Результаты и их обсуждение. Основным источником передачи инфекции является вода чаще из открытых водоемов, прием в пищу немытые фрукты и овощи, не соблюдение правил личной гигиены, а также контакт с домашними животными. Необходимо отметить один факт, что применение различных барьерных методов для очистки воды, не могут быть гарантом безопасности. По той причине, что размеры пор сорбентов, применяемых в фильтрах, больше размера цист лямблий. Высока вероятность передачи лямблиозной инфекции через игрушки, мебель, посуду, включая применение общих полотенец, на данных предметах цисты могут сохранять свою жизнеспособность не менее 2 суток. Другим фактором является то, что при наличии в семьях, один или нескольких больных детей лямблиозом, до 100% растёт вероятность заражения всех членов семьи.

Таблица 1. Число случаев лямблиоза среди детей за период с 2021 по 2023 гг.

Годы	Частота случаев		%
	Республика	г. Душанбе	
2021	11931	475	3,98
2022	11954	560	4,68
2023	10382	459	4,42

Проведя анализ (таб. 1) частоты случаев заболеваний лямблиями по республике в целом и по г. Душанбе за период с 2021 по 2023 гг. установлено, что в 2021 г. по стране число заболевших составило 11931 случай, тогда как из них 475 (3,98 %) были дети, проживающие в г. Душанбе. В течение 3-х лет отмечается тенденция снижения частоты случаев заболеваний лямблиями среди детей как по стране в, так и по г. Душанбе.

В некоторых случаях по причине схожести клинических признаков гастрита, дуоденита, энтерита, колита, могут возникнуть ситуации, когда врачи могут быть в замешательстве в процессе и установки диагноза. Основной отличительной чертой данной инфекции от других возбудителей является именно тот момент, что только при лямблиозе имеет место достаточно с высокой частотой неврологическая симптоматика. Данный факт и явилось основанием некоторым исследователям, отдельно выделить неврологическую форму лямблиоза, где основанием послужило наличие достаточно специфических клинических признаков. Симптомокомплекс объединяет таковые признаки как слабость, быстрая утомляемость, раздражительность, плаксивость, головные боли, головокружение, боли в области сердца [3, 4].

Некоторые авторы указывают на наличие принципиальных различий в клинической картине лямблиозе у детей, которые имеют определенную возрастную зависимость, для детей первого года, более характерно наличие в клинической симптоматике признаков кишечной колики, вздутие живота, метеоризм, учащенный, пенистый, брызжущий стул с большим количеством слизи. По мере прогрессирования течения патологического процесса к отмеченной симптоматике в большинстве случаев присоединяются кожные проявления аллергии, у больного ребенка вокруг ануса и на ягодицах достаточно часто возникают опрелости, причиной которых является раздражения кислым стулом. У некоторых детей, при более длительном течении заболевания, могут возникнуть дополнительно признаки по типу постепенного снижения ежемесячной прибавки массы тела. Данная группа детей проявляет более выраженную плаксивость, у них имеет место беспокойный сон, нарастают явления атопического дерматита, а в анализах крови признаки анемии и небольшой эозинофилии.

Клинические признаки астено-невротического синдрома выражаются слабостью, повышенной утомляемостью, головными болями, раздражительностью, плаксивостью, нарушениями сна. Болевой синдром характеризуется болями в животе, чаще в гастродуоденальной зоне или в правом подреберье. Иногда боли носят приступообразный характер, возникая и усиливаясь после еды. У детей может наблюдаться длительный субфебрилитет [4, 6].

Возникающие раздражение нервных окончаний кишечной стенки при лямблиозе способствуют формированию патологических висцеро-висцеральных рефлексов, а также нарушению моторно-эвакуаторной деятельности пищеварительного тракта [11].

В процессе выделения клинических признаков отдельных синдромов (таб.2) выявлено, что у более чем 2/3 детей основной группы имело место астено-невротический синдром – (77,3%), признаки поражения ЖКТ были свойственны 64,0% детей, равное число (33,3% и 32,0% соответственно) имели признаки интоксикации и кожных проявлений.

Таблица 2. Частота клинических синдромов у детей с лямблиозом (%)

Синдромы	Основная группа (n=75)		Контрольная группа (n=25)	
	Авс	%	Авс	%
Астеноневротический	58	77,3	24	32,0
Диспепсический	48	64,0	3	12,0
Интоксикационный	25	33,3	2	8,0
Кожный	24	32,0	3	12,0

По результатам анализа полученных сведений из медицинских документов, столь очевиден тот факт, что основными жалобами больных и основной причиной обращения в лечебные учреждения были не клинические признаки инвазий, а жалобы следующего порядка астено-невротического характера (46,2%), наличие судорожных приступов (31,8%) и тикозные гиперкинезы (22,8%).

Таблица 3. Клинические признаки астеноневротического синдрома (%)

Признаки	Основная группа (n=75)		Контрольная группа (n=25)	
	Авс	%	Авс	%
Утомляемость	55	73,3	7	28,0
Плаксивость	40	53,3	6	22,0
Раздражительность	45	60,0	5	20,0
Эмоциональная лабильность	42	56,0	8	32,0
Нарушение сна	28	37,3	7	28,0
Снижение аппетита	41	54,7	6	22,0
Рассеянность	47	46,3	6	22,0
Снижение двигательной активности	20	26,7	3	12,0

При более подробном анализе клинических признаков астено-невротического синдрома, установлено, что у более чем 2/3 больных (73,3%) были выявлены признаки утомляемости, раздражительность имело место в 60,7% случаев, половина из больных детей, предъявляли признаки плаксивости – 53,3%, и пониженный аппетит - 54,7%, проявления эмоциональности имело место у 56,0% детей, частота других признаков свойственных данному синдрому колебалось от 26,7% снижение двигательной активности до 46,3% рассеянность.

Длительность течения лямблиоза зависит от характера регуляторных систем организма, в частности вегетативная нервная система (ВНС). Имеются сведения о том, что у детей, изменения вегетативной регуляции лежит в основе некоторых звеньев патогенеза лямблиоза [5]. В тоже время эта проблема продолжает относиться к малоизученной, сфере так как нет объективного подхода к оценке различных показателей ВНС.

Одним из основных причин развития токсического синдрома и выраженных признаков аллергических проявлений у детей с лямблиозом является действие продуктов метаболизма лямблий. В процессе анализа течения лямблиоза установлено, что у детей в 3,5 раза чаще определяются признаки симпатического типа вегетативного тонуса, тогда как в 2,5 раза реже – парасимпатический.

Хорошо известен тот факт, что в функциональном отношении симпатическая и парасимпатическая системы являются антагонистами. Симпатическая иннервация обеспечивает расширение зрачка и глазных щелей, повышают кровяное давление, учащают сердцебиение, расширяют бронхи, в тоже время снижают секрецию и ослабляют движение кишечника, сужают сосуды, тогда как действия парасимпатической системы на эти органы отражается в противоположном ракурсе.

Однозначен ответ на то, что любой из патогенетических механизмов развития патологии желудочно-кишечного тракта (ЖКТ) при лямблиозе в той или иной степени способствует формированию специфических нарушений общего «функционального баланса» организма, в частности отклонений свойственных вегетативной нервной

системы. Дисбаланс соотношения между симпатической и парасимпатической системами, приводит к возникновению дискинезии ЖКТ, и, в частности, к различным вариантам рефлюкса.

По итогам проведенного сравнительного анализа основных клинических признаков нарушений функций вегетативной нервной системы (табл. 4), выявлено, что среди достаточно большого количество клинических признаков наиболее специфичным является белый дермографизм – 69,3%, для этих детей достаточно часто 62,7% свойственна тахикардия, тогда как брадикардия регистрировалась в 2,6 раза меньше, необходимо указать на тот момент, что факт сердцебиения имело место всего у каждого 4 ребенка, тогда как одышка было свойственно более чем у половины больных детей, явления головной боли и головокружения было определено у 41,3% и 45,3%, соответственно. У детей контрольной группы указанные признаки имели место, но их интенсивность была в разы меньше чем у детей основной группы.

Таблица 4. Частота регистрации основных клинических признаков вегетативных нарушений у детей с лямблиозом (%)

Признаки	Основная группа (n=75)		Контрольная группа (n=25)	
	Авс	%	Авс	%
Головная боль	31	41,3	3	12
Головокружение	34	45,3	3	12
Одышка	40	53,3	3	12
Сердцебиение	19	25,3	9	36
Потливость ладони и стоп	32	42,7	4	16
Красный дермографизм	18	24,0	8	32
Белый дермографизм	52	69,3	2	6
Снижение АД	12	16,0	6	24
Тахикардия	47	62,7	4	16
Брадикардия	18	24,0	16	64

Для больных лямблиозом детей было характерно некоторое преобладание аллергических проявлений в виде неукротимого кожного зуда, крапивницы, астматического бронхита, эозинофильных легочных инфильтратов.

В процессе анализа продолжительности проявлений неврологических осложнений выявлено, что при изолированном лямблиозе указанный процесс более замедленный, персистирующий склонный к хронизации, тогда как при сочетанной инвазии отмечается тенденция к сокращению сроков проявления неврологических осложнений, по нашему мнению, данный факт связан с присоединением гельминтов, который может приводить к наиболее выраженной микроэлементно-витаминной недостаточности.

Одним из наиболее специфичных клинических признаков сочетанной инвазии является диспепсический синдром провоцирующим повышенный аппетит (55,1%) извращением чувство голода его нетерпимостью (42,4%) или напротив его снижением (30,7%), определенной избирательностью в еде (7,2%). Другие признаки такие как метеоризм имел место у каждого третьего ребенка (30,9%), достаточно часто как наиболее выраженный признак определялся жидкий пенистый стул (80,9%), обложенность языка белым налетом и географическим языком имело место в (83,3% и

80,6% соответственно), боли в правом подреберье были выявлены у (72,9±5,3%) детей, левом эпигастрии (83,4%), ноющие боли вокруг пупка определены у половины больных (51,7%).

В группе сравнения перечисленные клинические признаки были, однако их характер и интенсивность были в разы менее выражены и достоверно отличались от основной группы.

Таким образом, по итогам проведенных исследований установлено, в Республике Таджикистан ежегодно более 10000 детей болеют лямблиозом, тогда как в г. Душанбе число случаев не превышает 700 детей. Среди синдромов преобладают явления астено-невротический, что чаще всего имеет место наличие признаков поражения вегетативной нервной системы, белый дермографизм, тахикардия, что является наиболее характерным признаком поражения симпатического звена ВНС.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аракельян Р.С. Клинические и эпидемиологические аспекты паразитарного заболевания лямблиоз у детей // Международный научно-исследовательский журнал. – 2023. – №8 (134). – URL: <https://research-journal.org/archive/8-134-2023-august/10.23670/IRJ.2023.134.79> (дата обращения: 19.04.2024).
2. Агаркова Л.Д. Зараженность лямблиозом населения Киевского района г. Донецка // Проблемы экологий та охорони природи техногенного регіону: міжвідомчий зб. наук. праць / Відп. ред. С.В. Беспалова. – Донецьк: ДонНУ, 2020. – Вип. 7. – С. 77-84.
3. Бодня Е.И. Лямблиоз у детей: клинические проявления, тактика лечения // Здоровье ребенка. – 2021. – № 8(35). – С. 91-94.
4. Ершова И.Б. Паразитарные инвазии в практике врача-педиатра // Здоровье ребенка. – 2017. – № 2(5). – С. 137-140.
5. Ершова И.Б., Петренко О.В. Показатели состояния вегетативной нервной системы у детей с острым и хроническим течением лямблиоза // Инфекционные болезни: новости, мнения, обучение. – 2019. – Т. 8, – № 1. – С. 61-63.
6. Крамарев С.А. Лямблиоз (клиническая лекция) // Современ. педиатрия. – 2019. – № 4. – С. 161-164.
7. Лямблиоз: Учебное пособие для врачей / В.П. Новикова, Е.Ю. Калинина, А.М. Шабалов, Е.А. Осмаловская. – СПб.: Информ. мед, 2020. – 120 с.
8. Лямблиоз у детей. Методические рекомендации (Н. И. Зрячкин, Ю.С. Цека, Т.Ю. Гроздова и соавт), – Саратов, – 2022, – 24с.
9. Мочалова А.А. Клинико-анамнестические особенности лямблиоза у детей в зависимости от возраста // Актуальная инфектология. – 2015. – № 4(9). – С. 108-109.
10. Усенко Д.В., Конаныхина С.Ю. Современные аспекты диагностики и лечения лямблиоза // Вопр. современ. педиатрии. – 2018. – № 14. – С. 108-113.
11. Захарова И.Н., Авдюхина Т.И. Лямблиоз у детей // РМЖ. – 2019. – № 24. – С. 1161-1165.

СИНДРОМИ АСТЕНО-НЕВРОТИКЌ ДАР КЌДАКОНИ ГИРИФТОРИ ЛЯМБЛИОЗ

Бо мақсади омӯзиши синдроми астено-невротикӣ дар кӯдакони гирифтори лямблиоз дар 100 нафар кӯдаконе, ки дар Муассисаи давлатии беморхонаи клиникии кӯдаконаи шаҳри Душанбе дар давраи аз соли 2021 то соли 2023 таъбаат гирифтанд, таҳлили ҷараёни клиникии лямблиоз гузаронида шуд. Гуруҳи муқоисавиро 50 кӯдак бидуни лямблиоз ташкил дод. Муайян карда шуд, ки зиёда аз 2/3 кӯдакони гуруҳи асосӣ синдроми астено-невротикӣ - (77,3%), аломатҳои осеби рӯдаю меъда ба 64,0% кӯдакон, шумораи баробар (33,3% ва 32,0%) аломатҳои захролудшавӣ ва зухуроти пӯст доранд. Дар асоси натиҷаҳои таҳлили муқоисавии аломатҳои асосии клиникии вайроншавии системаи асаби вегетативӣ маълум гардид, ки дар байни шумораи хеле зиёди аломатҳои клиникӣ ҳоси дермографизми сафед аст - 69,3%, барои ин кӯдакон аксаран 62,7% тахикардия ҳос аст, дар ҳоле ки брадикардия то 2,6 маротиба камтар ба қайд гирифта шудааст. Дилзанӣ танҳо дар ҳар 4-умин кӯдак ба қайд гирифта шудааст, дар ҳоле ки тангии нафас ба зиёда аз нисфи кӯдакони бемор ҳос буд, дар (мутаносибан 41,3% ва 45,3%) зухуроти дарди сар ва ҷарҳ задани сар муайян карда шудааст. Дар кӯдакони гуруҳи назоратӣ ин нишонаҳо вучуд доштанд, аммо шиддатнокии онҳо нисбат ба кӯдакони гуруҳи асосӣ якчанд маротиба камтар буд. Ҳамин тариқ, дар асоси натиҷаи паҷӯшишҳо муайян карда шуд, ки ҳамасола дар Ҷумҳурии Тоҷикистон беш аз 10

ҳазор кӯдак ба бемории лямблиоз гирифта мешаванд, дар ҳоле ки дар шаҳри Душанбе таъдоди гирифтагон аз 700 кӯдак зиёд нест. Дар байни синдромҳои зухуроти астеноневротикӣ, ки аксар вақт мавҷудияти аломатҳои осеби системаи вегетативии асаб, дермографизми сафед, тахикардия мебошанд, ки аломати ҳоси осеби пайванди симпатикӣ системаи асаби вегетативӣ мебошад.

Калидвожаҳо: лямблиоз, синдроми астеноневротикӣ, кӯдакон.

АСТЕНО-НЕВРОТИЧЕСКИЙ СИНДРОМ ПРИ ЛЯМБЛИОЗЕ У ДЕТЕЙ

С целью изучения астеноневротического синдрома у детей с лямблиозом проведена анализ клинического течения лямблиоза у 100 детей, находящихся на лечении в ГУ ГДКИБ г. Душанбе в период с 2021 по 2023 гг. Из числа обследованных детей в основную группу включены 100 детей с лямблиозом, группу сравнения составили 50 детей без инвазии. Установлено, что у более чем 2/3 детей основной группы имело место астено-невротический синдром – (77,3%), признаки поражения ЖКТ были свойственны 64,0% детей, равное число (33,3% и 32,0% соответственно) имели признаки интоксикации и кожных проявлений. По итогам проведенного сравнительного анализа основных клинических признаков нарушений функций вегетативной нервной системы, выявлено, что среди достаточно большого количество клинических признаков наиболее специфичным является белый дермографизм – 69,3%, для этих детей достаточно часто 62,7% свойственно тахикардия, тогда как брадикардия регистрировалась в 2,6 раза меньше, необходимо указать на тот момент, что факт сердцебиения имело место всего у каждого 4 ребенка, тогда как одышка было свойственно более чем половины больных детей, явления головной боли и головокружения было определено у (41,3% и 45,3% соответственно). У детей контрольной группы указанные признаки имели место, но их интенсивность была в разы меньше чем у детей основной группы. Таким образом, по итогам проведенных исследований установлено, в Республике Таджикистан ежегодно более 10000 детей болеют лямблиозом, тогда как в г. Душанбе число случаев не превышает 700 детей. Среди синдромов преобладают явления астено-невротические, что чаще всего имеют место наличие признаков поражения вегетативной нервной системы, белый дермографизм, тахикардия, что является наиболее характерным признаком поражения симпатического звена ВНС.

Ключевые слова: лямблиоз, астено-невротический синдром, дети.

ASTHENO-NEUROTIC SYNDROME IN CHILDREN WITH GIARDIASIS

In order to study the asthenoneurotic syndrome in children with giardiasis, an analysis of the clinical course of giardiasis was conducted in 100 children undergoing treatment at the State Institution City Children's Clinical Hospital of Dushanbe in the period from 2021 to 2023. Of the examined children, 100 children with giardiasis were included in the main group, the comparison group consisted of 50 children without invasion. It was found that more than 2/3 of the children in the main group had asthenoneurotic syndrome - (77.3%), signs of gastrointestinal tract damage were characteristic of 64.0% of children, an equal number (33.3% and 32.0%, respectively) had signs of intoxication and skin manifestations. Based on the results of the comparative analysis of the main clinical signs of dysfunction of the autonomic nervous system, it was revealed that among a fairly large number of clinical signs, the most specific is white dermographism - 69.3%, for these children quite often 62.7% tachycardia is characteristic, while bradycardia was recorded 2.6 times less, it is necessary to point out at that time that the fact of palpitations occurred in only every 4th child, while shortness of breath was characteristic of more than half of sick children, the phenomena of headache and dizziness were determined in (41.3% and 45.3%, respectively). In children of the control group, these signs were present, but their intensity was several times less than in children of the main group. Thus, based on the results of the studies, it was established that in the Republic of Tajikistan annually more than 10,000 children suffer from giardiasis, while in Dushanbe the number of cases does not exceed 700 children. Among the syndromes, astheno-neurotic phenomena prevail, which most often involve the presence of signs of damage to the autonomic nervous system, white dermographism, tachycardia, which is the most characteristic sign of damage to the sympathetic link of the autonomic nervous system.

Key words. Giardiasis, astheno-neurotic syndrome, children.

Маълумот дар бораи муаллиф: Талабзода Муҳаммадалӣ Сайф – доктори илмҳои тиб, профессор, декани факултети тиббии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. ш. Душанбе, хиёб. Рӯдакӣ, 19, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон., факултети тиббӣ, E-mail: m.talabov@mail.ru, 734025. Телефон: (+992) 918-67-23-15. Давлатзода Холмирзо Бобоҳон – Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илми тиб, сардори раёсати ташкили хизматрасониҳои тиббӣ ва технологияҳои муосир. Тел: +992 901100015.

Сведения об авторах: Талабзода Мухаммадали Сайф – д.м.н., профессор медицинского факультета Таджикского национального университета, Почтовый адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 19, Таджикский национальный университет, медицинский факультет, E-mail: m.talabov@mail.ru, почтовый индекс: 734025. Тел.: (+992) 2219578 Давлатзода Холмирзо Бобохан – Министерство здравоохранения и социальной защиты населения Республики Таджикистан, кандидат медицинских наук, заведующий отделом организации медицинского обслуживания и современных технологий. Тел: +992 901100015.

Information about the authors: Tallabzoda Muhammadali Sayf - doctor of medical sciences, professor, dean of the medical faculty of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: m.talabov@mail.ru, Tell: (+992) 918-67-23-15. Davlatzoda Kholmirzo Bobokhon – Ministry of Health and Population Protection of the Republic of Tajikistan, Candidate of Medical Sciences, Head of the Department of Organization of Medical Care and Modern Technologies. Phone: +992 901100015.

УДК: 616-631.416.9

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ МИКРОЭЛЕМЕНТОВ И ИХ НЕДОСТАТОЧНОСТЬ

Насирова С.З., Рабиев Р.М.

Бухарский государственный медицинский институт имени

Абуали ибн Сино, Бухара, Узбекистан

Таджикский национальный университет, Душанбе, Таджикистан

Актуальность проблемы. Желудочно-кишечный тракт постоянно соприкасается со внешней средой (так как в него поступает еда), и при всасывании пищи кишечник должен отличать полезные пищевые компоненты от инфекционных и токсических. Защита от воздействия внешних неблагоприятных факторов, в том числе потенциальных канцерогенов, осуществляется с помощью эффективной барьерной функции кишечника и системы естественного (врожденного) и приобретенного иммунитета. При этом кишечник обеспечивает не только собственную безопасность: иммунная система кишечника отвечает за образование антител (иммуноглобулинов) и поставку иммунореактивных клеток в другие области; кишечник является главным источником лимфоидных клеток (они осуществляют иммунный ответ), которые заселяют в дальнейшем многие органы; в кишечнике находится огромное количество бактерий, в том числе постоянных и полезных организму. Их состав включает более 400 видов; кишечная микробиота (совокупность микроорганизмов) существует в симбиозе с иммунной системой хозяина (в том числе — с иммунной системой кишечника) и участвует в ее активации, модуляции и регуляции. Система пищеварения является интересным и важным механизмом в нашем организме, от правильной работы которой зависит развитие всего организма [2]. Несмотря на то, что желудочно-кишечный тракт разделен на специализированные отделы, пищеварительный процесс является единым, целостным механизмом и основные отделы желудочно-кишечного тракта связаны с друг другом. Нарушение хоть одной функций одного из отделов желудочно-кишечного тракта приводит к нарушению функции деятельности других органов и систем. Воздействие внешней среды на строение, функцию пищеварительного тракта может привести к катастрофическим нарушениям внутренней среды. Особенно важны в данной ситуации лекарственные средства которые прямо воздействуют на структуру тонкой кишки, так как всасывание основных химических строений происходит в тощей кишке [1].

Патологические процессы в пищеварительной системе занимают одно из ведущих мест в структуре заболеваемости и смертности человека. В основе заболеваний

пищеварительной системы лежат нарушения эмбрионального развития, нарушение режима питания и структурно-функционального обеспечения процесса пищеварения. Пищеварительную систему иногда называют желудочно-кишечным трактом, но ни то, ни другое название полностью не описывает функции или компоненты системы. Органы пищеварительной системы также продуцируют факторы свертывания крови и гормоны, не связанные с пищеварением, помогают выводить из крови токсичные вещества и химически изменяют (метаболизируются) лекарственные препараты, а также участвуют в иммунном ответе организма [5].

С современных позиций желудочно-кишечный тракт рассматривают как один из основных органов, который стоит на защите всего организма и как основной компонент всей иммунной системы организма.

Уже давно было показано, что кишечник - это не только орган пищеварения, но и часть иммунной системы, которая защищает организм от бактерий, вирусов и других напастей, например, раковых опухолей. Важный элемент функционирования кишечного иммунитета описали исследователи из Московского государственного университета.

Из всех функций тонкого кишечника защитная функция является ведущей, потому что эта функция защищает весь организм и поддерживает гомеостаз при одновременном выполнении всех остальных стандартных функций всасывания микроэлементов и воды. Согласно вышесказанному тонкий кишечник выполняет две основные функции - защита и всасывание микроэлементов для организма [6].

Около 5 % массы человека (около 3 кг) составляют минералы. Из всех минералов наиболее распространенными в организме человека или в продуктах питания являются калий, натрий, кальций, магний, железо, сера, фосфор и хлор. Их доля составляет 99,9%. Минеральные вещества, входящие в состав пищи в больших количествах (в относительных количествах), называются макроэлементами, а те, что входят в меньшие количества (медь, йод, кобальт, цинк, мышьяк и др.), - микронутриентами. Количество макроэлементов в продукте более 1 мг%. Количество микроэлементов не превышает 1 мг%. В человеческом организме обнаружено наличие более 80 химических элементов. Достоверно установлена потребность в более чем 20 биоэлементах, которые являются структурными компонентами скелета и мягких тканей, а также факторами, регулирующими многие биохимические и физиологические функции (поддержка электролитного баланса, свёртывание крови, транспорт кислорода, участие в механизмах возбудимости, влияние на обменные процессы путём активации или ингибирования ферментов и др.). Количество биоэлементов, абсорбированных из пищи, как правило, зависит от метаболических потребностей организма и в ряде случаев от состава пищевых продуктов [8]. Для обеспечения достаточного количества этих элементов крайне важно, чтобы питание было разнообразным и сбалансированным.

По своему биологическому значению минеральные вещества можно разделить на: критически жизненно важные, на вещества с неустановленной биологической функцией для организма человека и токсичные. Встречающиеся в организме биоэлементы (минеральные вещества), необходимые для правильного функционирования организма, классифицируются на макро- и микроэлементы [9].

Макроэлементы - это такие элементы, концентрация которых в организме составляет более 0,01% (суточная потребность >100 мг). К ним относятся: натрий (Na), калий (K), кальций (Ca), фосфор (P), магний (Mg), сера хлор (Cl). Микроэлементы - элементы, концентрация которых в организме составляет менее 0,01%, у некоторых

даже 0,00001% (суточная потребность <100 мг). К ним относятся: железо, цинк, марганец, медь, кобальт, хром, молибден, селен, йод, фтор и другие.

Дефицит, избыток и дисбаланс микроэлементов в организме может приводить к нарушению обмена веществ и заболеваниям, имеющим общее название - микроэлементозы, которые могут, проявляется в виде развития сердечно-сосудистых патологий, ожирения, сахарного диабета, атеросклероза, онкологических и других заболеваний. Самой частой причиной микроэлементоза является: низкое содержание в окружающей среде микроэлементов; однообразное несбалансированное питание; неправильная кулинарная обработка пищи; применение специальных диет; лечение определенных заболеваний с помощью диализа и др.

К эссенциальным биоэлементам с наиболее высокой потребностью для организма, выполняющим жизненно-важные метаболические и физиологические функции относятся Mg, Fe, Zn и Se.

Mg - второй по распространенности внутриклеточный катион после K и четвертый по распространенности катион в организме человека. Этот важный минерал необходим для широкого спектра физиологических и биохимических функций [10]. Он является кофактором более чем 300 ферментативных реакций, большинство из которых протекает с участием АТФ, в том числе окислительное фосфорилирование, синтез ДНК и белка, нервно-мышечную возбудимость и регуляцию, секреции паратиреоидного гормона, синтеза глутатиона, обладает стабилизирующим действием для мембран, необходим для поддержания гомеостаза Ca, K и Na. Рекомендованная суточная норма потребления Mg составляет 250-500 мг/сут (310-320 мг/сут для женщин и 400-420 мг/сут для мужчин). Референсный диапазон для сывороточного Mg составляет 0,54-0,67 ммоль/л. Уровень Mg в плазме ниже 0,5 ммоль/л способствует выраженной недостаточности Mg (гипомагниемии), угрожающей жизни пациента. Таким образом, запасы Mg строго регулируются посредством сбалансированного взаимодействия между кишечной абсорбцией и почечной экскрецией при нормальных условиях. Почками выводится примерно 100 мг/сут Mg, тогда как потери с потом обычно невелики. Однако во время интенсивных физических упражнений эти потери могут значительно возрасти [11]. Во взрослой популяции людей частота встречаемости дефицита магния достигает 46%. По данным исследователей США риск развития гипомагниемии составляет 2% во всей популяции, 10-20% - у госпитализированных пациентов, 50-60% - у пациентов отделений интенсивной терапии, 30-80% - у алкоголиков, 25% - у пациентов с сахарным диабетом, а по клиническим симптомам определяется у 72% пациентов. К причинам первичного дефицита магния и гипомагниемии относятся наследственные моно- и гетерогенные заболевания, для которых характерными являются нарушения всасывания в кишечнике, изменения транспорта, повышенное выведение, недостаточная абсорбция и реабсорбция в почечных канальцах магния, а также калия и других электролитов. Дефицит магния проявляется в виде симптомов: апатия, зуд, мышечные подергивания, судороги, тремор, атаксию или мышечную слабость, ларингоспазм, бронхоспазм, рвота, повышение тонуса матки, астения, расстройства психики (проявляющиеся беспокойством, агрессивностью, страхами), заболевания желудочно-кишечного тракта, нарушение сердечного ритма [9].

Среди всех микроэлементов, Fe является одним из самых важных и востребованных нутриентов, занимая особое место среди эссенциальных биоэлементов по своему участию в жизненно важных метаболических и физиологических функциях, а

также проявлению токсических свойств при накоплении в организме человека и животных способствуя развитию гемохроматоза. Fe - это микроэлемент, уровень которого нужно постоянно поддерживать и регулярно восполнять. Стоит отметить, что ежедневные нормативы потребления железа существенно отличаются для людей разного пола, возраста и образа жизни. Рекомендованная суточная норма потребления железа для мужчин составляет 8-10 мг/сут, для женщин 15-20 мг/сут, для беременных 40-50 мг/сут и при лактации 30-40 мг/сут. Помимо периода беременности у женщин и кормления грудью, есть и другие определенные ситуации, когда суточные нормы Fe должны быть увеличены, к ним относятся - значительные физические нагрузки, обильные кровопотери из-за травм, операции, донорства крови, а также людям проживающим или работающим в высокогорных районах показано употребление минерала выше средне-рекомендуемой нормы [10]. Рассматривая функции Fe, не стоит так же забывать, что благодаря своему окислительно-восстановительному потенциалу (как металла с переменной валентностью) Fe способно выступать не только как восстановитель, но и как окислитель, что характеризует высокую токсичность данного биоэлемента для организма, запуская цепные процессы окисления, которые могут повреждать клеточные органеллы и мембраны, а также отдельные молекулы - белки, нуклеиновые кислоты, липиды, способствуя развитию многих патологических процессов, в том числе онкологических. В настоящее время дефицит Fe является одной из наиболее распространенных проблем со здоровьем, связанных с диетой, во всем мире; в тяжелой стадии это приводит к анемии, которая является серьезной проблемой общественного здравоохранения, от которой страдают до 2 миллиардов человек. Кроме того недостаточное поступление Fe может нарушить синтез основных Fe-содержащих белков, необходимых для нормальной клеточной физиологии, и привести к ряду неблагоприятных последствий, таких как ишемическая болезнь сердца, инфаркт миокарда, анемии, атеросклероз, рак [12].

Zn является одним из самых распространенных минералов в организме (после Fe) и присутствует в каждой клетке. Zn является компонентом (кофактором) более чем ста ферментов, участвует во многих аспектах клеточного метаболизма, играет важную роль в иммунной функции, заживлении ран, синтезе ДНК, и деление клеток, синтезе белков. Zn также поддерживает нормальный рост и развитие организма во время беременности, детского и подросткового возраста и необходим для правильного обоняния и вкуса. Поскольку организм не производит и не хранит Zn естественным образом, он считается важным питательным веществом, который необходимо получать с пищей или добавками ежедневно. Всего в организме человека содержится от 1,5 до 2,5 г Zn. Он представлен во всех органах, тканях, жидких средах и секретах организма. Около 90% Zn находится в скелетной мускулатуре и в костях. 95% связано с внутренними белками клеток и с белками клеточных мембран. В плазме представлено лишь 0,1% всего Zn, содержащегося в организме. Особенно богаты Zn ткани панкреатической железы, семенников, печени. Рекомендованная суточная норма потребления Zn составляет 10-15 мг/сут. Zn - это питательное вещество, которое содержится в клетках по всему телу, необходимое людям, чтобы оставаться здоровыми. На клеточном уровне биологические эффекты цинка реализуются за счет трех функций - каталитической, структурной и регуляторной. Дефицит Zn по-прежнему остается серьезной проблемой для общественного здравоохранения во всем мире. В развивающихся странах недостаток Zn считается ответственным за 4% глобальной заболеваемости и смертности детей раннего возраста [8]. Причем, дефицит цинка постоянно наблюдается у пожилых людей даже в

промышленно развитых странах. Дефицит Zn вызывает изменения иммунного ответа, которые, вероятно, способствуют повышенной восприимчивости к инфекциям, например, вызывающим диарею, особенно у детей. Помимо этого, с дефицитом данного микроэлемента у человека связывают развитие тяжелой анемии, задержку роста, гипогонадизм, кожные аномалии, быстрое утомление и вялость, алопецию, нарушение вкуса, нарушение заживления ран, поражение кожи, потерю аппетита, хроническое воспаление, заболевание печени, дисфункции головного мозга, нейропсихологические изменения (такие как эмоциональная нестабильность, раздражительность и депрессия), мужское бесплодие и другие симптомы.

Se - это микроэлемент, который естественным образом присутствует во многих продуктах питания, а также доступен в качестве пищевой добавки. Se, необходимый для нормального обмена веществ, входит в состав более двух десятков Se-содержащих белков (селенопротеинов), которые играют решающую роль в репродукции, метаболизме гормонов щитовидной железы, синтезе ДНК и защите от окислительного повреждения, и инфекции. Полноценная роль Se в организме еще мало изучена. Тем не менее, известно, что его присутствие в организме в первую очередь оказывает антиоксидантное действие, замедляя процессы старения и снижая риск развития состояний и заболеваний, ассоциированных со старением (нарушение когнитивных способностей, ишемической болезни сердца, злокачественных новообразований). Кроме того, Se помогает поддерживать юношескую эластичность кожи, способствует устранению и появлению перхоти, участвует в образовании гормонов щитовидной железы, синтезе ДНК, улучшает репродуктивные функции, повышает иммунный статус организма, облегчает симптомы бронхиальной астмы, ревматоидного артрита и др. Функциональная роль Se обеспечивается видом его производных, которые принимают участие в различных метаболических системах. Так же Se является важным компонентом Se-содержащих белков и ферментов (за последние годы которых было выявлено около 30), таких как глутатионпероксидаза и селенопротеин - Р (представляющих собой семейство антиоксидантных ферментов, локализованных в цитоплазме, плазмалемме и в матриксе митохондрий, функцией которых является разрушение и инактивация перекиси водорода и других пероксидных радикалов), селен в больших количествах содержится в селезенке и лимфатических узлах, где участвует в стимуляции образования антител и активности хелперных Т-клеток вместе с цитотоксическими клетками. Он также участвует в стимуляции миграции фагоцитарных клеток, способствуя фагоцитозу [13].

В последнее время большое внимание уделяется изучению роли дисэлементозов в развитии заболеваний ЖКТ, так как макро- и микроэлементы, входя в состав ферментов, гормонов и белков, определяют функционирование всего организма так как всасываются из ЖКТ. Желудочно-кишечные заболевания остаются одной из наиболее серьезных проблем здравоохранения Республики Узбекистан и других мировых стран. Так же, в патогенезе многих заболеваний является дефицит микроэлементов и патология ЖКТ. Причем, микроэлементоз является основной причиной смерти, как мужчин, так и женщин во всем мире [3].

Таким образом, доказано, что недостаток минералов может оказывать существенное влияние на функцию ЖКТ, приводя к патологическим изменениям всего организма, преждевременному старению клеток, диабету и канцерогенезу. При этом следует учитывать, что микроэлементы ощутимо влияют на функционирование про- и антиоксидантных систем.

Выводы: микроэлементная коррекция в современной практической медицине приобретает все больше сторонников, убежденных в жизненной необходимости восполнения дефицита эссенциальных микроэлементов для успешного излечения пациентов с различной патологией.

Следует еще раз подчеркнуть, что химические элементы не синтезируются в организме, а поступают с пищей, водой, воздухом извне через кожу и слизистые. Дефициту химических элементов в первую очередь подвержены дети и подростки, беременные и кормящие женщины, «трудоголики», спортсмены, наркоманы, алкоголики, лица с хроническими заболеваниями желудочно-кишечного тракта, заболеваниями эндокринной системы, вегетарианцы, голодающие и люди преклонного возраста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Березовская И.В. Классификация химических веществ по параметрам острой токсичности при парентеральных способах введения // Хим. фармац. журн. – 2003. – Т. 37. – № 3. – С. 32-34.
2. Каркищенко Н.Н. Альтернативы биомедицины. Т. 2. Классика и альтернативы фармакотоксикологии. – М.: Изд-во ВПК. 2007.
3. Каркищенко В.Н., Капанадзе ГД, Станкова Н.В., Ревякин А.О., Матвеев ЕЛ, Костогрызова Р.Г., Люблинский СЛ, Колышев И.Ю., Берзин ИА. Оценка эффективности рецептуры «МيوАктив-Спорт» в модельных условиях высоких физических нагрузок // Биомедицина. 2012. – № 4. – С. 70–75.
4. Литвицкий П.Ф. Патофизиология. Том 2. – М.: Гэотар Мед. 2002. – 807 с.
5. Ревякин А.О., Алимкина О.В., Каркищенко Н.Н., Каркищенко В.Н., Капанадзе ГД, Киселев А.Г., Казакова Л.Х., Степанова О.И., Касинская Н.В., Деньгина С.Е., Люблинский СЛ, Колышев И.Ю., Берзин И.А. Влияние рецептуры «МيوАктив-Спорт» на биохимические и гематологические показатели лабораторных крыс // Биомедицина. 2012. – № 4. – С. 59-66.
6. Руководство по проведению клинических исследований лекарственных средств / под ред. А.Н. Миронова. – М.: Гриф и К, 2012. – 212 с.
7. Руководство по экспериментальному (доклиническому) изучению новых фармакологических веществ / под общ. ред. чл.-корр. РАМН, проф. Р.У. Хабриева. – 2 изд., перераб. и доп. – М.: ОАО «Медицина». 2005. – 832 с.
8. Nasirova S.Z. The main composition and effect of milk thistle on the body Asian journal of pharmaceutical and biological research. // – Delhi. India, 2023. – Volume 12. Issue 1– P.80-89. (IF–7.)
9. Nasirova S.Z. Effects and actions of silybum marianum phytopreparation // Journal of Healthcare and Life–Science Research – Тошкент, 2023. – Volume 2. N 11. – С.28-31. ISSN:2181-4368.
10. Nasirova S.Z. Samadov B.Sh. Hepatit c fonida jigarning morfofunktsional xususiyatlari dorivor o'simlik bilan korreksiyalash So'ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi // Respublika ilmiy-uslubiy jurnali 7-jild 1-son 13.01.2024.– P. 425–434
11. Nasirova S.Z. Sut qushqo'nmas, chilan dorivor o'simliklari va ularning jigar faoliyatiga ta'siri // Tibbiyot akademiyasi 4-son 1-jild aprel, 2024 1– qism. – P. 4-7
12. Nasirova S.Z. Medicinal herbs of milk thistle, celandine and their effect on liver function // Eurasian Medical Research Periodical Volume 31| April 2024 ISSN: 2795–7624 – P. 33-36
13. Nasirova S.Z. Samadov B.Sh. Morphofunctional features of the liver on the background of hepatitis c with correction by a medicinal plant // Международный научный журнал «Новости образования: исследование в XXI веке» № 17(100), часть 1 Января, 2024 – P. 560-568.

ВАЗИФАҲОИ АСОСИИ МИКРОЭЛЕМЕНТҲО ВА НОРАСОИИ ОНҲО

Чисми инсон мубодилаи ғавҷи элементҳои химиявиро бо муҳити атроф тавассути истеъмоли ғизо, об, нафаскашӣ амалӣ мекунад ва бевосита аз тағйиребии шароити берунии зист вобаста аст. Мутобиқшавӣ ба шароити тағйиребандаи муҳити зист ба ғавҷолшавӣ ё ғайриғавҷолшавии системаҳои ферментӣ оварда мерасонад, ки дар он биоэлементҳо нақши ғавҷолдоранд. Ғавҷолияти инсон дар соҳаи истеҳсолоти инчунин бо партоби элементҳои кимиевӣ ба атмосфера ва ифлосшавии ҳок ҳамаҷо мешавад. Ҳамаи ин метавонад ба гомеостази биоэлементҳо дар бадан таъсир расонад.

Калидвожаҳо: роҳи меъдаву рӯда, макроэлементҳо, микроэлементҳо, магний, оҳан, селен, рух, марганец, мис.

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ МИКРОЭЛЕМЕНТОВ И ИХ НЕДОСТАТОЧНОСТЬ

Организм человека осуществляет активный обмен химических элементов с окружающей средой путем потребления пищи, воды, дыхания и напрямую зависит от изменения внешних условий обитания. Приспособление к меняющимся условиям среды обитания приводит к активации или инактивации ферментных систем, где активную роль играют биоэлементы. Деятельность человека в производственной сфере также сопровождается выбросами химических элементов в атмосферу и загрязнению почв. Все это не может не влиять на гомеостаз биоэлементов в организме.

Ключевые слова: желудочно-кишечный тракт, макроэлементы, микроэлементы, магний, железо, селен, цинк, марганец, медь.

THE MAIN FUNCTIONS OF MICROELEMENTS AND THEIR DEFICIENCY

The human body actively exchanges chemical elements with the environment through the consumption of food, water, and respiration, and is directly affected by changes in environmental conditions. Adaptation to changing environmental conditions leads to the activation or inactivation of enzyme systems, where bioelements play an active role. Human activity in the manufacturing sector is also accompanied by emissions of chemical elements into the atmosphere and soil pollution. All this cannot but affect the homeostasis of bioelements in the body.

Key words: Gastrointestinal tract, macronutrients, trace elements, magnesium, iron, selenium, zinc, manganese, copper.

Маълумот дар бораи муаллиф: Носирова Сабина Зауровна – PhD кафедраи фармакологияи клиникии Донишқадаи тиббии Бухоро, Чумхурии Узбекистон, Рабиев Раҳматулло Маҳмадуллоевич – н.и.ф., дотсенти кафедраи технологияи фарматсевтӣ ва фармакологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, нишонӣ: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х Рӯдакӣ 17, E-mail: rahmatullo-rabiev@mail.ru, Тел: +992938242228

Сведения об авторах: Носирова Сабина Зауровна – PhD, кафедра клинической фармакологии Бухарского медицинского института, Республика Узбекистан, Рабиев Рахматулло Махмадуллоевич – кандидат фармацевтических наук, доцент кафедры фармацевтической технологии и фармакологии Национального университета Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. E-mail: rahmatullo-rabiev@mail.ru, Тел: +992938242228

Information about the authors: Nosirova Sabina Zaurovna – PhD, Department of Clinical Pharmacology, Bukhara Medical Institute, Republic of Uzbekistan, Rabiev Rahmatullo Mahmadulloevich – Candidate of Pharmaceutical Sciences, Associate Professor of the Department of Pharmaceutical Technology and Pharmacology, National University of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: rahmatullo-rabiev@mail.ru, Phone: +992938242228

УДК 616.31-002.2-053.4:615.035

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОЙ ТЕРАПИИ КАРИЕСА У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Рахматова Д.С.

*Бухарский государственный медицинский институт имени
Абуали ибн Сино, Бухара, Узбекистан*

Актуальность проблемы. Кариес является широко распространённым инфекционным заболеванием у детей, вызванными бактериями, которые живут в зубном налете и питаются сахарами из пищи. По мнению многих исследователей, после первичного инфицирования бактерия остается в нервных ганглиях в латентном состоянии и может реактивироваться под воздействием различных факторов, таких как снижение иммунитета или стресс. Особенно часто данное заболевание встречается у детей дошкольного возраста, поскольку их иммунная система ещё недостаточно сформирована, что делает их более уязвимыми к инфекции.

Согласно медицинской статистике, от 60% до 80% детей дошкольного возраста инфицированы бактериям кариеса, и у 10–30% из них болезнь протекает в рецидивирующей форме [3]. Это оказывает негативное влияние на общее состояние здоровья детей и снижает их качество жизни. Некоторые исследования показывают, что

кариес приводит к воспалению слизистой оболочки полости рта, болевым ощущениям и дискомфорту, затрудняя приём пищи. В результате у ребёнка могут развиваться недостаточность питания, снижение иммунитета и психоэмоциональный стресс. В последние годы ведётся активное изучение механизмов рецидива кариеса и разработка эффективных методов терапии. Например, Иванова Т.Ю. (2020) в своих исследованиях доказала, что бактерия кариеса сохраняется в нервных тканях в латентном состоянии и активируется при стрессовых ситуациях или снижении иммунного ответа. Кроме того, высокая патогенность бактерии и его способность к пожизненному сохранению в организме делают инфекции кариеса одной из наиболее сложных патологий, требующих эффективного лечения. В современной медицине наряду с традиционными методами лечения кариеса активно внедряются инновационные терапевтические подходы. В частности, доказана эффективность применения не только антибиотиков, но и иммуномодуляторов, лазерной терапии, пробиотиков и фитотерапии. Однако для повышения эффективности лечения, разработки индивидуальных подходов и внедрения новых биомедицинских технологий необходимы дальнейшие клинические исследования [1.3.5.7.9.11.13.15.17].

В связи с этим в данной статье рассматриваются современные инновационные методы терапии кариеса, их научная обоснованность и практическая эффективность. Также анализируются новые профилактические стратегии, которые позволят в будущем эффективно контролировать распространение инфекции кариеса среди детей дошкольного возраста.

Он характеризуется периодическими обострениями, поражением слизистой оболочки полости рта, выраженной болезненностью и снижением качества жизни пациентов. В последние годы особое внимание уделяется инновационным методам терапии, направленным на снижение частоты встречаемости кариеса и повышение эффективности лечения.

Цель исследования. Целью данного исследования является оценка эффективности инновационных методов терапии кариеса у детей дошкольного возраста, направленных на снижение частоты встречаемости кариеса, улучшение состояния слизистой оболочки и укрепление иммунной системы пациентов.

Методы исследования. В исследовании были использованы современные подходы к терапии кариеса у детей, включая:

- противобактериальные препараты (ацикловир, валацикловир, фамцикловир) для подавления бактериальной активности.
- иммуномодуляторы (интерфероны, индукторы интерферонов) с целью повышения иммунной защиты.
- локальная терапия (антисептики, кератопластические средства, фотодинамическая терапия).
- физиотерапевтические методы (лазеротерапия, УФ-облучение, магнитотерапия).
- пробиотики и витаминотерапия для нормализации микробиома и улучшения иммунного ответа.
- исследование проводилось на базе детских стоматологических клиник, в нём приняли участие 120 детей в возрасте от 3 до 6 лет. Пациенты были разделены на контрольную группу (традиционное лечение) и экспериментальную группу (инновационные методики).

Результаты исследования. Применение комплексного подхода позволило снизить частоту кариеса, уменьшить выраженность симптомов и ускорить заживление слизистой оболочки. В экспериментальной группе улучшение состояния наблюдалось

на 3-5 день терапии, а частота кариеса снизилась на 60% по сравнению с контрольной группой. Дополнительно отмечено, что у 75% детей экспериментальной группы высыпания исчезли в течение первой недели, тогда как в контрольной группе этот показатель составил лишь 45%. Средняя длительность эпизодов заболевания сократилась с 10 до 5 дней, что свидетельствует о высокой эффективности применяемых методик. Уменьшение интенсивности воспаления и боли привело к улучшению общего самочувствия пациентов, снижению частоты отказов от приёма пищи и нормализации сна.

Через 6 месяцев наблюдений у 80% детей экспериментальной группы не было зафиксировано новых случаев рецидива, тогда как в контрольной группе показатель составил 40%. Это подтверждает, что комбинированная терапия с применением иммуномодулирующих и физиотерапевтических методов обладает пролонгированным защитным эффектом [2.4.6.8.10.12.14.16.18].

Кроме того, анализ данных показал, что у 85% детей из экспериментальной группы наблюдалось снижение выраженности отёка и гиперемии слизистой оболочки уже на 2-3 день лечения, в то время как в контрольной группе этот показатель составил 50%. Улучшение общего состояния пациентов сопровождалось снижением количества эпизодов повышения температуры тела, а также уменьшением уровня тревожности и раздражительности у детей [20.22].

Помимо этого, при анализе уровня иммунных маркеров у пациентов, получавших комплексную терапию, наблюдалось значительное повышение концентрации интерферонов и других факторов защиты, в том числе антибиотики, что свидетельствует о повышении адаптивного иммунного ответа. Это подтверждает эффективность иммуномодулирующих препаратов в составе комплексного лечения кариеса.

Обсуждение результатов исследования. Полученные данные свидетельствуют о высокой эффективности инновационных методов терапии кариеса у детей. Включение в терапию иммуномодулирующих, пробиотических и физиотерапевтических средств не только способствует устранению симптомов заболевания, но и предупреждает его рецидивы. Фотодинамическая терапия и лазерное лечение показали перспективность в ускорении заживления слизистой оболочки.

Важно отметить, что интеграция современных методов лечения позволила значительно сократить сроки выздоровления. В частности, применение лазерной терапии способствовало уменьшению воспалительного процесса в более короткие сроки, что минимизировало дискомфорт у пациентов. Иммуномодулирующая терапия, включающая интерфероны и пробиотики, доказала свою значимость в предотвращении новых вспышек инфекции.

Результаты исследования подчеркивают необходимость дальнейшего изучения комплексного подхода в терапии кариеса. Разработка индивидуализированных схем лечения с учетом иммунного статуса пациентов может способствовать еще большей эффективности терапии. Кроме того, требуется дополнительное изучение долгосрочных последствий применения инновационных методов, а также их влияния на общее состояние здоровья детей [17.19.21].

Таким образом, комплексный подход к лечению кариеса с применением инновационных методик позволяет добиться значительного улучшения состояния пациентов и сокращения частоты обострений. Внедрение данных методов в клиническую практику может существенно повысить качество жизни детей, страдающих этим заболеванием.

Выводы. Результаты исследования продемонстрировали высокую эффективность инновационных методов терапии кариеса у детей дошкольного возраста. Применение комплексного подхода, включающего антибиотикотерапии, иммуномодуляторы, физиотерапевтические методы и пробиотики, позволило значительно снизить частоту кариеса и ускорить процесс выздоровления.

Основные выводы:

- частота кариеса снизилась на 60% в экспериментальной группе по сравнению с контрольной.
- время заживления слизистой оболочки сократилось в среднем с 10 до 5 дней.
- иммуномодуляторная терапия способствовала укреплению иммунитета, что подтвердилось повышенным уровнем интерферонов.
- улучшение общего состояния детей сопровождалось снижением выраженности болевого синдрома, нормализацией сна и аппетита.

Таким образом, внедрение инновационных методов терапии в клиническую практику может существенно повысить эффективность лечения кариеса, минимизируя частоту кариеса и улучшая качество жизни пациентов. Дальнейшие исследования направлены на разработку персонализированных схем лечения с учетом иммунного статуса детей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рахматова Д.С. Современная профилактика и эффективное лечение кариеса зубов у детей // Центральноеазиатский журнал медицинских и естественных наук. – 2021. – Т. 2. – С. 345–349.
2. Рахматова Д.С. Изобретение нового средства «Аэродент» для первичной профилактики кариеса зубов у детей». Среднеевропейский научный вестник 13 (2021).
3. Иноятлов А. Ш., Рахматова Д. С. Совершенствование профилактики и лечения кариеса зубов у детей // Тиббиётда янги кун. – Бухоро, 2020. – №.3 (30). – С. 371–374.
4. Rahmatova D. S., Hojiyev D. Y. Modern concepts of the causes of development, prevention and principles of treatment of dental caries in children //American Journal of Medicine and Medical Sciences. – America, 2020. – Т. 10. – №. 11. – С.908–910.
5. Rahmatova D. S. Invention of a New Means "Aerodent" for the Primary Prevention of Dental Caries in Children //Middle European Scientific Bulletin. – Chexia, 2021. – Т. 13. – С.212–215.
6. Rahmatova D. S. Modern concepts of the causes of development, prevention and principles of treatment of dental caries in children //European Journal of Molecular & Clinical Medicine. – India, 2021. – Т. 8. №. 1. – С.1477–1482.
7. Скакодубал А. А. и др. Анализ этиопатогенетических и клинических особенностей течения хронического рецидивирующего афтозного стоматита у детей с ревматическими заболеваниями //Российский вестник перинатологии и педиатрии. – 2019. – Т. 64. – №. 4. – С. 76–82.
8. Еленская Ю. Р. Клиникопатогенетические особенности кариеса у детей, методы терапии. – 2016.
9. Шарахова Е. В., Сарап Л. Р. Эффективность топических средств в терапии инфекции кариеса у детей //Российский вестник перинатологии и педиатрии. – 2016. – Т. 61. – №. 5. – С. 113–116.
10. Осипова В. А. и др. Использование смешанной слюны в диагностике кариеса у стоматологических пациентов: интервенционное одноцентровое, проспективное, выборочное, неконтролируемое исследование //Российский стоматологический журнал. – 2024. – Т. 28. – №. 3. – С. 233–242.
11. Blevins J. Y. Primary herpetic gingivostomatitis in young children //Pediatric nursing. – 2003. – Т. 29. – №. 3. – С. 199.
12. Heliotis I et al. Primary herpetic gingivostomatitis in children //bmj. – 2021. – Т. 375.
13. Amir J. et al. Treatment of herpes simplex gingivostomatitis with aciclovir in children: a randomised double blind placebo controlled study //Bmj. – 1997. – Т. 314. – №. 7097. – С. 1800.
14. Яриева, О.О. "Оценка распространённости и интенсивности кариеса временных зубов у детей." Международный журнал гуманитарных и естественных наук, 2017. – с. 19–21.
15. Gafforov, S.A., Yarieva, O.O. "Importance of medical and social factors in etiology of carious and non-carious diseases of children." International Journal of Pharmaceutical Research, volume 11 (3), pages 1026–1029, 2019.

16. Yariyeva, O.O. "The grade of damage to hard tissues of teeth of noncarious and carious among children and teenagers of the Bukhara region." *World Journal of Pharmaceutical Research*, volume 3, pages 345–350, 2020.
17. Yariyeva, O.O. "Importance of medical and social factors in etiology of carious and non-carious diseases of children." *International Journal of Pharmaceutical*, volume 3, 2019.
18. Gafforov, S.A., Yariyeva, O.O. "The degree of damage to hard tissues of teeth of carious and non-carious among children and adolescents of the Bukhara city." *Сопредседатели редакционной стр*– 23, 2019.
19. Kamalova, FR, Yariyeva, OO, Akhmedov, II. "Risk factors for oral diseases in children with diabetes mellitus." *Journal of Natural Remedies*, 2021, volume 22 (1 (1)). – стр. 57–63.
20. Yariyeva, OO. "Clinic, Early Diagnosis and Treatment of Dental Care in Children." *International Journal of Bio-Science and BioTechnology*, 2019, volume 6. – стр. 15–23.
21. Yariyeva, OO. "Prevalence and intensity of caries of temporary teeth in children of the Bukhara region." *Collection of Articles of the International Scientific and Practical*, 2017.

ҶАНБАҲОИ МУОСИРИ ТЕРАПИЯИ ИННОВАТСИОНИИ КАРИЕС ДАР КЎДАКОНИ СИННИ ТОМАКТАБӢ

Дар мақола табобатҳои инноватсионии кариес дар кӯдакон баррасӣ карда мешаванд. Тадқиқот самаранокии терапияи комплексиро, ки доруҳои зиддибактериявӣ, иммуномодуляторҳо, усулҳои физиотерапевтӣ ва пробиотикҳоро дар бар мегирад, арзёбӣ кард. Бозефтҳо нишон доданд, ки равишҳои инноватсионӣ ба коҳиши басомади кариес, коҳиши синдроми дард ва беҳтар шудани вазъи умумии беморон мусоидат мекунанд. Ворид кардани ин усулҳо ба амалияи клиникӣ метавонад самаранокии табобатро афзоиш диҳад ва хатари кариесро коҳиш диҳад.

Калидвожаҳо: кариес, терапияи инноватсионӣ, иммуномодуляторҳо, физиотерапия, стоматологияи кӯдакон.

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОЙ ТЕРАПИИ КАРИЕСА У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В статье рассматриваются инновационные методы лечения кариеса у детей. В исследовании оценивалась эффективность комплексной терапии, включающей противобактериальные препараты, иммуномодуляторы, физиотерапевтические методы и пробиотики. Полученные результаты показали, что инновационные подходы способствуют снижению частоты кариеса, уменьшению болевого синдрома и улучшению общего состояния пациентов. Внедрение данных методов в клиническую практику может повысить эффективность лечения и снизить риск кариеса.

Ключевые слова: кариес, инновационная терапия, иммуномодуляторы, физиотерапия, детская стоматология.

MODERN ASPECTS OF INNOVATIVE CARIES THERAPY IN PRESCHOOL CHILDREN

The article discusses innovative methods of caries treatment in children. The study evaluated the effectiveness of complex therapy, including antibacterial drugs, immunomodulators, physiotherapeutic methods and probiotics. The results showed that innovative approaches contribute to reducing the incidence of caries, reducing pain and improving the general condition of patients. The introduction of these methods into clinical practice can improve the effectiveness of treatment and reduce the risk of caries.

Keywords: caries, innovative therapy, immunomodulators, physiotherapy, pediatric dentistry.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳматова Дилнора Саидҷоновна – PhD, дотсенти кафедраи стоматологияи кӯдаконаи Донишқадаи тиббии Бухоро, Ҷумҳурии Ўзбекистон.

Сведения об авторе: Раҳматова Дилнора Саидҷоновна – PhD., доцент кафедры детской стоматологии Бухарского медицинского института, Республика Узбекистан

About the author: Rahmatova Dilnora Saidjonovna - PhD, Associate Professor of the Department of Pediatric Dentistry of the Bukhara State Medical Institute, Republic of Uzbekistan

ТАЪРИХ

ТДУ: 93/94 (575.3)

КУРУШИ КАБИР – АСОСГУЗОРИ ҲУҚУҚИ БАШАР

Назарзода Д.Қ.

Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Куруши Кабир яке аз фармонфармоёни камназир ва машҳури ҷаҳон аст, ки ному шахсияташро намояндагони халқу қавмиятҳои гуногун ба некиву азамат ёд кардаанд. Ёро ба хотири бунёдгузори нахустин империяи бузурги ҷаҳон – Ҳахоманишиҳо, асосгузори ҳуқуқи башар, эҳтиром ба динҳо ва мазҳабҳои гуногун, густариши тамаддун ва дигар иқдомоти неку созандааш шинохтаву эътироф намудаанд.

Империяе, ки ӯ таъсис дод, дар баробари бузургӣ ҳамчунин беназир буд ва аз Ҳинд то баҳри Миёназамин сарзаминҳо ва халқҳои гуногунро зери як парчам муттаҳид карда буд. Дар замони ворисонаш Камбуҷияи II ва Дориюши I қудрати ин империя ба авҷи аълои худ расид ва шуҳрату қудрати давлатҳои қаблан машҳури Лидия, Бобул, Миср дар қиёс бо империяи Ҳахоманишиҳо мавқеи садрнишиниро аз даст дода буданд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асари пурарзиши таърихӣ худ «Чехраҳои мондагор», ки зиндагинома, осор ва пайкори 25 тан аз чехраҳои баргузидаи илмӣ, адабӣ ва таърихиву сиёсиро мавриди таҳлилу баррасии амиқ қарор додааст, оид ба нахустин бунёдгузори империяи мутамаддини ориёӣ чунин нигоштааст. «Дар таърихи ҳар миллат дер ё зуд шахсиятҳои барҷастае падид меоянд, ки тақдири онро ба кулӣ тағйир дода, неруҳои ниҳони онро бедор карда, маданияти моддиву маънавии онро ба сатҳи тозаву баланди тараққиёт мерасонанд ва фарҳангу тамаддунашро ба арсаи ҷаҳонӣ мебардоранд. Барои порсҳо (ва шояд барои тамоми халқҳои эронитабор) чунин шахсият Куруши Кабир буд» [12, с.17].

Маъруфияти Куруши Кабир бар асоси чанд поя устувор аст, – менависад Д. Назриев [5, С.159-160]. Номии Куруш дар китоби муқаддаси масеҳӣён Таврот омадааст ва ёро мояи оромишу осоиши мардум доништа аст. Паёмбарони бани Исроил ёро сутудаанд ва барои ӯ эҳтироми зиёде ба ҷо овардаанд. Бобулиён ёро чун намоянда ва ситояндаи Мардук - шоҳ-худо мешинохтанд. Иддае аз муҳаққиқон, аз ҷумла Мавлоно Абулқалом Озод, файласуфи ҳиндӣ дар асари тозанаشري худ бо номи «Куруши Кабир – Зулқарнайн», ки аз ҷониби муаррихи тоҷик Р.Мирализода аз хати форсӣ ба хати сирилий баргардон шудааст, шахсияти Курушро то мақоми паёмбарӣ расонида аст. Ё Курушро аз диди нав, ҳамчун Зулқарнайн, ки дар китоби муқаддаси Қуръон зикр шудааст як хонда, навиштааст: «Куруш ҳамон Зулқарнайн Қуръон аст. Ё паёмбари Эрон буд, зеро инсонияту манишу кирдори некро ба мардуми Эрон ва ҷаҳон ҳадя дод» [8, с.74].

Куруши Кабир яке аз мардони бузургӣ таърихӣ аст, ки ҳамаи таърихшиносони соҳибасар, хоссатан муаррихони бобулию юнонӣ, амсоли Ҳеродот, Ксенофонт, Ктесий ва Берос аз ӯ бо эҳтирому ситоиш ёд кардаанд. Чуноне дар сарчашмаҳои таърихӣ омадааст, вай подшоҳи кишвардор, сиёсатмадор, шуҷоъ, бофутувват ва бо азму ирода буд. Дар шаҳрҳо пас аз пирӯз гаштан куштор намекард ва нисбат ба эътиқоди динии миллати мағлӯб ва муқаддасоти онҳо эҳтиром мегузошт. Шаҳрҳои вайронро дубора обод мекард ва нисбат ба мардум гузаштҳои зиёд менамуд ва дар ҳаллу фасли

мушкилот бештар ба идроку машварат таъя мекард. Шахсияти Куруш ба унвони ёдгоре аз адолати иҷтимоии ҷаҳонӣ, ба сурати тимсолу афсонае эътироф шудааст.

Муаррихи юнонӣ Ҳеродот (484-425 то м.) менависад: «Ҳеч порсӣ ҳаргиз ҷуръат нахоҳад кард худро бо Куруш муқоиса кунад». Ў дар асари арзишманди худ «Таърих» доир ба шахсияти Куруши Кабир чунин навиштааст «Куруш бунёдгузори нахустин империяи Ҳахоманишиҳо мебошад, ки то замони лашкаркашию кишваркушоии Искандари Мақдунӣ дар таърихи тамадуни башарӣ назире надошт» [3, с.213].

Ксенофонт (444-356 то м.), муаррихи юнонӣ, ки муддате дар Сард дар хидмати Куруши хурдӣ буд, мегӯяд: «Куруш соҳиби малакату ғазои ахлоқӣ ва инсонии бешуморе аст, ки хидмат ба нафъи башарро шиори худ қарор дода буд. Вай тайи даврони ҳукуматаш бо тамоми вучуд кӯшида аст кишварашро дар дунё ба авҷи иззату азамат бирасонад». Бар ин асос Ксенофонт ду китоби мустақил бо номҳои «Курушнома» ва «Сирати Куруш» навишта, дар онҳо хусусияти ахлоқи волеи Куруши Кабирро инъикос намудааст. Ў дар «Курушнома» ба ҳамватанони юнонии худ Курушро ба унвони шахсияти шоистаи тақлид муаррифӣ мекунад. Ксенофонт дар муқаддимаи китобаш навиштааст: «Ба суҳанони Куруш ҳатто миллатҳои дурдаст ҳам аз рӯи майл ғӯш фаро медоданд, ҳатто миллатҳои, ки ҳаргиз ёро надида буданд ва медонистанд, ки ҳеч гоҳ ёро нахоҳанд دید... Ба василаи қудрати номаш қаламравашро ҷунун густурд, ки ҳама аз ӯ бим доштанд ва ҳеч кас бар зидди ӯ қиём намекард, баръакс, ҳамаи онҳо алоқаманд буданд, ки баробари майлаш амал кунанд, моил буданд, ки фармонбардори хостҳои ӯ бошанд».

Муаррихи олмонӣ Ҷохан Готтфрид Ҳердер (1744-1803) дар асараш бо унвони «Андешаҳо дар бораи ғалсафаи таърихи башар» Курушро «фарзанди худоён» хондааст. Ў менависад: «Агар таърихи шоҳзодае ба назари шеър бирасад, ҳамон таърихи бонии кишвари ҷаҳонии порсҳо Куруш хоҳад буд. Агар Ксенофонт дар бораи суннатҳои форсҳо, ки бар асоси он Куруш тарбият шуда, ҳақиқатро ғуфта бошад, мо олмониҳо бояд ифтихор аз он дошта бошем, ки бо чунин миллате эҳтимолан аз лиҳози қавмӣ ҳешовандем...» [13, с.173].

Ғайласуфи юнонӣ Арасту (384-322 то м.) Курушро аз зумраи озодкунандагон ва хайрхоҳони миллатҳо медонад. Афлотун (428-348 то м.) дар асараш «Қонунҳо» менависад, ки миллати Эрон таҳти фармонфармоии Куруш аз озодии нисбатан зиёде бархӯрдор буд ва ин озодӣ дар замони Камбуҷия аз байн рафт ва дар аҳди Дориюши I танҳо то андозае бори дигар барқарор шуд. Ба андешаи ӯ Куруш бо майл ба назари машваратии арзандаи дигарон ғӯш фаро медод ва «дар он замон бад-ин наҳв порсҳо ҳамагӣ дар хушбахтӣ шукуфон мешуданд ва ин ҳама ба хоҳири озодӣ, ягонагӣ ва тағоҳуми ҳамбаста ва барномадори онҳо буд».

Ҳамин тавр, дар китобҳои муқаддаси динӣ, сарчашмаҳои таърихӣ, инчунин ривояту дostonҳои халқҳо ва замонҳои мухталиф ӯ фарди муассир, мусбат, некандеш, ростгӯфтор ва дурустқирдор арзёбӣ мешавад ва дар таърихи ҷаҳон чун намунаи подшоҳи одил ва мудирӣ мударбӣ шинохта шуда аст. Махсусан бояд таъкид кард, ки дар бораи Куруш дар сарчашмаҳои қадимаи форсӣ хеле кам навиштаанд ва ин ҳам бозгӯи бузургии ӯст, ки намояндагони халқҳои бегона ёро васф кардаанд.

Шоҳи ҳахоманишӣ худро чунин муаррифӣ кардааст: «Манам Куруш, шоҳи ҷаҳон, шоҳи бузург, шоҳи додгар, шоҳи Бобул, шоҳи Шумер ва Аккад, шоҳи ҷаҳор ғӯшаи ҷаҳон, писари Камбуҷия, шоҳи бузург, шоҳи Аншон, наваҳи Куруш, шоҳи

бузург, шоҳи Аншон, набераи Чишпиш, шоҳи бузург, шоҳи Аншон ҳастам». «Ман аз хонадоне ҳастам, ки ҳамеша будаанд ва фармонравоии онҳоро Бал ва Набу гиромӣ дошта ва бо хурсандӣ қалби подшоҳии ўро хостаанд» [11, с.23].

Куруши Кабир дар баробари асос гузоштан ба нахустин империяи бузурги ҷаҳон – ҳахоманишиҳо ва хусусиятҳои адлгустарӣ, таҳаммулпешагӣ ва инсонпарварона, инчунин дастоварди нодири ў дар тури таърих «Эълумияи Куруш» ё «Устувонаи Куруш» мебошад. Эълумияи ҳуқуқи ў дар таърихи тамаддуни башарӣ яке аз шоҳкориҳои нахустин оид ба ҳуқуқу озодиҳои инсон, падидаи комилан нави сиёсӣ фарҳангӣ, эълумияи башардустона, ки метавон онро яке аз аввалин санади кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон, озодии эътиқод ва интиҳоби озоди дину мазҳаб ҳисобид, ки аз тамаддуни ориёӣ маншаъ гирифтааст.

Роҷеъ ба пайдоиши Устувонаи Куруш бояд қайд кард, ки дар ҳудуди солҳои 1879-1882 ҳангоми ковишҳои гурӯҳи англисӣ дар шаҳри бостонии Бобули Миёнрудон (Байнаннаҳрайн) дар ҷануби Ироқи имрӯза бостоншинос Ҳормуз Расам як устувонаи сафолини кучак аз гили пухтаро ёфт, ки ба рӯи он навиштае аз Куруши Кабир буд. Миёнаи ин сафоли устувонашакл (цилиндршакл) ғафстар ва ду тарафи он каме дарун ёзида, 23 сантиметр тул ва 11 сантиметр арз дошта, давродаври он дар ҳудуди 40 хат матне ба забони акадӣ ва меҳии бобулӣ ҳаққокӣ шудааст.

Дар аввал муҳаққиқон бар он андеша буданд, ки катибаи ёфтшуда шояд ба яке аз подшоҳони бобулӣ тааллуқ дошта бошад, вале бо тарҷумаи матн бо забони англисӣ аз ҷониби таҳқиқгари машҳури фарҳанг ва тамаддуни Ошур – Генри Равлинсон маълум шуд, ки он марбут ба соли 538 пеш аз милод буда, ба дастури подшоҳи ҳахоманишӣ Куруши Кабир баъд аз фатҳи Бобул эҷод шудааст.

Ҳангоми дарёфт намудани устувона, ки шикаста будаасту ҳисса аз он намерасид, матнаш пурра набуд. Хеле баъд маълум гардид, ки як пораи устувонаи маҳфуз дар донишгоҳи Йели (Yale) ИМА ҳамчунин ҳиссаи ҳамин катиба буда, аз сатрҳои 36 то 45-уми онро дар бар мегирад. Қаблан ин пораро марбут ба Набонид –подшоҳи Бобул медонистанд. Ин қисмат низ ба осорхонаи Лондон ирсол гардида, навиштаҳои он бо лавҳаи аслӣ якҷо карда шуданд ва матни наву нисбатан комили он соли 1975 ба ҷоп расид.

Боиси қайд аст, ки меъёрҳои ин санади бунёдии ҳуқуқӣ «ҳамаи мардумон дар парастии Худои худ озод бошанд ва бединон таҳти фишор қарор нагиранд»; «касе ҳақ надорад касеро кор фармуда, ба ў музд надихад»; «ҳар кас озод аст, ҳар динеро, ки майл дорад, баргузинад, ихтиёр дорад дар ҳар ҷо хоҳад сукунат намояд ва ба ҳар гуна дину мазҳаб, ки муътақид аст, ибодат кунад ва эътиқодоти худро ба ҷо оварад... танҳо ба шарте, ки ҳаққи касеро поймол накунад ва зиёне ба ҳуқуқи дигарон ворид насозад»; «вичдони инсони ҳозира қобили пазириш нест, ки дар назди чашми ҳамагон инсонҳо аз гуруснагӣ мемиранд ва ё аз надоштани маводи зист даст ба худкушӣ мезананд» [1]; ҳар кас посухгӯӣ аъмоли худ мебошад аз ҷумлаи он арзишҳои инсонгароёнае мебошанд, ки дар низоми риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҷойи созгорро ишғол менамоянд.

Бештар аз ин, Эълумияи Куруш ҳосили тафаккури арзишмандест, ки мутаасифона, пас аз сари ў низ олами тираро дигар накард ва қатли ом кардану калламанораҳо сохтани аксари кишваркушоён усули асосии пешрафти онҳо буд. Аз ин хотир, ҷои Эълумияи Куруш то таъсис ёфтани ва сари кор омадани Созмони Милали

Муттаҳид ҳолӣ буд. Ба андешаи мутахассисон ҳатто он Эълomiaи ҳуқуқи башар, ки қаблан тавассути инқилобияни фаронсавӣ дар аввалин маҷмаи миллии Фаронса қабул гардид, дар навъи худ – дар робита бо баён ва сохтор бисёр қобили таваҷҷуҳ аст, аммо Устувонаи Куруш, ки 23 аср қабл аз он содир шуда буд, хеле пурбортар мебошад.

Аз мазмуни Эълomia бармеояд, ки он баъд аз гузаштани фосилае аз Бобулро таҳти итоати худ даровардани Куруш сабт ёфтааст. Далели ин тавсифи давлатдории Куруш ва зикри баъзе корҳоест, ки анҷоми онҳо як фосилаи вақтро талаб мекард. Агар Куруш дар соли 539 то м. ба Бобул ворид шуда бошад, аз воқеият дур нест, ки катиба пас аз як соли ин воқеа иншо гардидааст. Чигунагии фатҳ шудани Бобул аз ҷониби Куруш дар сарчашмаҳои юнонӣ, қабл аз ҳама «Таърих»-и Ҳеродот [4] ва «Киропедия»-и Ксенофонт [7] ба таври дигар инъикос ёфтааст, вале ин ҷо мақсад баррасии сарчашмаест, ки аз ширкатдорони он воқеа ба мерос монда, аз ҳама ҷиҳат арзиши бештаре дорад.

Назаре ба мазмуну мундариҷаи эълomiaи Куруш. Матни катиба бо назардошти иншокунандагони он аз ду қисм иборат аст. Қисми якуми он, ки 19 банди аввалро дар бар мегирад, шояд аз тарафи муъбадон ё бузургони Бобул тартиб дода шуда бошад. Дар ин қисм вазъияти Бобул дар замони Набонид шарҳ ёфта, омадани Куруш чун хости худои Мардук, инчунин олиҳимматия адолатпарварии шоҳи ҳахоманишӣ маънидод шудааст.

Қисми дуюми катиба, ки бандҳои боқимондаи онро аз 20 то 45-ум дар бар гирифтааст, аз забони Куруш навишта шудааст. Куруш дар оғоз худро муаррифӣ намуда, сипас ҳолати ба Бобул ворид шудан ва муносибаташро нисбати мардуми шаҳр ва расму оини онҳо, корҳои кардааш дар бахши ободонии кишвар инъикос намудааст [5, с.165].

Ҳамин тавр, дар Эълomiaи Куруши Кабир ҳатто аз нигоҳи имрӯз муҳимтарин масъалаҳое, ки барои зиндагии шоиста ва озодонаи инсонҳо заруранд, инъикоси худро ёфтаанд. Вале бояд гуфт, ки дар ин Эълomia на ҳама тадбирҳое инъикос ёфтаанд, ки он вақт Куруш дар Бобул анҷом дода буд. Масалан, иқдомҳое, ки нисбат ба яҳудиён сурат гирифтанд, озод кардани онҳо, баргардондани зарфҳое, ки аз ниёишгоҳҳои онҳо мусодира шуда буданд, ба Байтулмуқаддас баргардондани яҳудиён ва дар бораи аз нав бунёд кардани маъбадашон дар ин шаҳр фармон содир кардан – аз ҷумлаи ин иқдомҳои башардӯстонаи Куруш мебошанд, ки дар Таврот ва дигар сарчашмаҳо инъикос ёфтаанд. Бо чунин иқдомоти худ Куруш аз шоҳони ошурию халдей фарқ мекард [6, с.164].

Беҳуда нест, ки дар соли 1971 Созмони Миллалӣ Муттаҳид «Устувонаи Куруш»-ро ба унвони «Нахустин эълomiaи ҳуқуқи башар» эътироф намуда, тарҷумаи онро ба тамоми забонҳои расмӣ созмон мунташир сохт. Аз ҷониби олими шинохтаи тоҷик Парвонахон Ҷамшедов матни катиба бо забони тоҷикӣ тарҷума шудааст. Нусхаи Эълomia дар қароргоҳи СММ дар шаҳри Нью-Йорк нигоҳдорӣ мешавад ва асли он ҳоло дар Осорхонаи Британия, воқеъ дар Лондон маҳфуз аст.

Ба андешаи Н.У. Гаффорӣ «Хусусан, се арзиши демократӣ, ки аз ин нигошта (дар назар аст Устувонаи Куруш) мушаххас мегарданд: озодии дину мазҳаб, озодии интихоби ҷойи зист ва поймол накардани ҳуқуқи каси дигар дар таҳияи Эълomiaи умумии ҳуқуқи башар, ки 10-уми декабри соли 1948 қабул шудааст, ҳамчун сарчашмаи асосӣ ва роҳнамои ҳуқуқӣ нақши мондагор гузоштанд» [2, с.212].

Бояд тазаккур дод, ки Ёломиаи ҳуқуқи башари Куруши Кабир қутбнамои маънавӣ, сарчашма ва раҳнамои фарҳанги маънавии миллӣ ва умумибашарӣ, инъикоси ғояҳои демократияи аҷлодӣ, ваҳдати маънавӣ - пояи сулҳи шаҳрвандӣ, тинчиву оромӣ ва шукуфоии кишварамон мебошад.

Ҳуқуқҳое, ки анқариб 2550 сол қабл дар Ёломиаи Куруши Кабир дарҷ гардида буд, имрӯз ҳамчун сарчашмаи таърихӣ ва бунёдии ҳуқуқи инсон ба ҳисоб рафта, қисми асосии меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии байналмилалиро ташкил медиҳанд ва тавассути ин санадҳо меъёрҳои Ёломиаи мазкур вориди қонунҳои дохилидавллатии мамлакатҳои мухталифи олам гаштаанд.

Ҳақ бар ҷониби Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аст, ки дар китоби пураарзиши худ «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» чунин қайд кардааст: «Шояд дар таърихи аҳди қадим ин ёломиаи нахустин иқдомест сӯйи ҷомеаи дунявиро адолатпарвар, ки дертар тавассути равшанфикрони Юнону Рим ба Аврупо роҳ ёфта, заминаи ҷомеаи ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва башардӯстонаро падида овард» [10, с.117].

Бояд қайд намуд, ки шинохти воқеии яке аз бузургтарин ҷеҳраҳои таърихи куҳани тоҷикон Куруши Кабир аз ҷониби ворисони ӯ дар даврони соҳибистиклолӣ зерӣ андешаҳои миллатдӯстонаи Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба вучуд омад. Дар ин самт ҳуди Пешвои миллат аввалин шуда дар асарҳои таърихӣ хеш, аз ҷумла: «Тоҷикон дар оинаи таърих», «Ҷеҳраҳои мондагор» ва дигар суҳанрониро баромадхояшон нақши ин абармарди таърихро дар густариши ободию озодӣ дар қатори дигар фарзандони барӯманди халқи тоҷик баланд арзёбӣ намуданд [2, с.214]. Илова бар ин, яке аз вижагиҳои хоси Паёми имсолаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28 декабри соли 2024, ин тақвияти ҳамкории зич бо созмони махсусгардонидашудаи СММ дар соҳаи маориф, илм ва фарҳанг (ЮНЕСКО) мебошад.

Дар Паём дарҷ гардидааст, ки «Тоҷикистон дар ҳамкорӣ бо ЮНЕСКО ба хоҳири гиридошту арҷгузорӣ ба нобиғаҳои миллат, ҳифзи арзишҳои фарҳангии миллӣ ва муаррифии шоистаи онҳо дар арсаи байналмилалӣ талошҳои пайваста ба харҷ медиҳад. Моро зарур аст, ки ҳифзи арзишҳои таърихиву фарҳангии миллати худ ва муаррифии боз ҳам бештари онҳоро дар арсаи байналмилалӣ ҳадафмандона идома диҳем» [9, с.25-26]. Дар робита ба ин, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба вазоратҳои дахлдори ҷумҳурӣ супориш доданд, ки маводи заруриро вобаста ба таҷлили 2550-солагии Ёломиаи ҳуқуқи башари Куруши Кабир омода ва ба ЮНЕСКО пешниҳод намоянд. Аз мазмун ва моҳияти нуқтаи зикршудаи паём бармеояд, ки мо бояд нобиғаҳои миллати худро шиносем, гиромӣ дорем ва нисбат ба онҳо арҷгузорӣ намоем.

Ин ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон метавонад таваҷҷуҳи тамоми ҷомеаи ҷаҳонро ба миллати бунёнсози аввалин Ёломиаи ҳуқуқи башар ва фарзанди барӯманди он – Куруши Кабир, ба таъриху фарҳанги ғанӣ ва санадҳои муҳими таърихӣ он ҷалб намуда, ҳамчун василаи эҳтиром, эътироф ва риояи ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хидмат намояд.

Хулоса, башарият дар дарозии таърих арзиши аслии эълумияи мазкурро эҳсос намуда, тули асрҳо меёриҳои онро ба сифати манбаъ мавриди истифода қарор додааст. Эълумияи Куруши Кабир бори дигар собит намуд, ки меҳвари асосии ҳуқуқу озодиҳои инсонро эътирофи ҳуқуқҳои фитрӣ ташкил медиҳанд, ки онҳо ба тамоми инсонҳо мансуб буда, дахлнопазирии онҳо ва риояи баробарҳуқуқӣ – асоси озодӣ ва пойдории адолат дар ҷомеа аст.

АДАБИЁТ

1. Мӯсоев А. Санаде, ки аз эълумияи Куруши Кабир замина мегирад. «Садои мардум». – 2013. – №155 (3140). – 10 декабр.
2. Ғаффорӣ Н.У. Инъикоси мақому манзалати Куруши Кабир дар сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиёти илмӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. (Таърих ва археология). – 2019. – №4 (81). – С. 211–214.
3. Геродот. История. В 1 кн. / Геродот; Пер. Г.А. Стратановского. – М.: ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 1972. – 512 с.
4. Геродот. История. В 9 кн. / Геродот; Пер. Г.А. Стратановского. – М.: ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 2002. – 752 с.
5. Назриев Д. Маншури ҳуқуқи башари Куруши Кабир // Сиёсати хориҷӣ (маҷаллаи илмиву назариявӣ ва иттилоотии Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон). – 2012. – №2, – С. 159–171.
6. Косидовский З. Библиейские сказания; Сказания евангелистов: Пер. с пол. – М.: Политиздат, 1990. – С. 253.
7. Ксенофонт. Сократические сочинения. Киропедия / Ксенофонт. – М.: ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 2003. – 757 с.
8. Мавлоно Абдулкаломи Озод. Куруши Кабир – Зулқарнайн. – Душанбе, 2019. – 240 с.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ш. Душанбе, 28 декабри соли 2024. – 38 с.
10. Раҳмонов Эмомалӣ. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. – Душанбе «Ирфон», 2006. – 372 с.
11. Тарҷумаи катибаҳои Ҳахоманишӣ (Тахти Ҷамшед, Нақши Рустам, Посоргод, Бесутун, Шуш ба инзимоми Маншури Куруш). Тадвин ва гирдоварии Муҳсин Зийӣ (ба забони форсӣ). – Марвдашт: «Фотеҳони роҳи дониш», 1387. – 310 с.
12. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор. – Душанбе. «Эр-граф», 2016. – 364 с.
13. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества; Пер. и примеч. А.В. Михайлова. – М.: Наука, 1977. – 703 с.

КУРУШИ КАБИР – АСОСГУЗОРИ ҲУҚУҚИ БАШАР

Мақолаи мазкур ба хотири пешниҳоди таҷлили 2550 - солагии Эълумияи ҳуқуқи башар ва гиромидошти яке аз нахустин бунёдгузори империяи бузурги ҷаҳон – Ҳахоманишҳо ва асосгузори ҳуқуқи башар Куруши Кабир бахшида шудааст. Дар мақола оид ба муҳтасари корномаи Куруш ва таърихи пайдоиши яке аз шоҳкориҳои ӯ Эълумияи ҳуқуқи башар суҳан меравад. Ҳамчунин, дар мақола оид ба шинохти воқеиҳои яке аз бузургтарин чехраҳои таърихи қудратҳои тоҷикон андешаҳои миллатдӯстонаи Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун вориси Куруши Кабир дар даврони соҳибистиклолӣ, тавассути асарҳои таърихӣ эҷоднамуда ва дигар суҳанронӣ баромадхояшон оид ба нақши ин абармарди таърих дар густариши ободию озодӣ дар қатори дигар фарзандони барӯманди халқи тоҷик арзёбӣ шудааст.

Калидвожаҳо: Куруши Кабир, Пешвои миллат, Устувонаи Куруш, Эълумияи ҳуқуқи башар, Бобул, Созмони Милали Муттаҳид, ҳуқуқу озодиҳо, ҳахоманишиҳо, сарчашма.

КИР ВЕЛИКИЙ – ОСНОВАТЕЛЬ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Статья посвящена празднованию 2550 - летию Всеобщей декларации прав человека и почтению памяти одного из первых основателей великой мировой империи - Ахеменидов и основоположника прав человека Кира Великого. В статье рассматривается краткое содержание творчества Сайруса и история появления одного из его шедевров - Декларации прав человека. Также в статье об истинном признании одной из величайших фигур в древней истории таджиков, патристические идеи Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона, как преемника Кира Великого в эпоху независимости, оцениваются через созданные им

исторические произведения и другие речи и выступления о роли этого великого человека в распространении благосостояния и свободы среди других славных сынов таджикского народа.

Ключевые слова: Кир Великий, Лидер нации, Всеобщая декларация прав человека, Вавилон, Организация Объединенных Наций, права и свободы, Ахемениды, источник.

CYRUS THE GREAT – THE FOUNDER OF HUMAN RIGHTS

The article is dedicated to the celebration of the 2550th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights and honoring the memory of one of the first founders of the great world empire - the Achaemenids and the founder of human rights, Cyrus the Great. The article examines the brief content of Cyrus's work and the history of the emergence of one of his masterpieces - the Declaration of Human Rights. Also, in the article about the true recognition of one of the greatest figures in the ancient history of the Tajiks, the patriotic ideas of the Leader of the Nation, respected Emomali Rahmon, as the successor of Cyrus the Great in the era of independence, are assessed through the historical works he created and other speeches and speeches about the role of this great man in spreading prosperity and freedom among other glorious sons of the Tajik people.

Keywords: Cyrus the Great, Leader of the Nation, Universal Declaration of Human Rights, Babylon, United Nations, rights and freedoms, Achaemenids, source.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назарзода Давлатхон Қурбонмурод – Сардори шуъбаи кадрҳо, котибот ва қорҳои махсуси Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, нишони: 734025 ш. Душанбе, хиёбони Варзигарон 6. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru Тел.: (+992) 902 77 66 22

Сведения об авторе: Назарзода Давлатхон Курбонмурод – Начальник отдела кадров, делопроизводства и специальных дел Комитета по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан, кандидат юридических наук, доцент. адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Варзигарон, 6.: E-mail: davlatxon-1986@mail.ru Тел.: (+992) 902 77 66 22

About the author: Nazarzoda Davlatkhon Qurbonmurod – Head of the Department of Human Resources, Office Work, and Special Affairs of the Committee on Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan, PhD in Law, Associate Professor. 734025, Dushanbe, Varzishgaron Avenue, 6. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru Phone: (+992) 902 77 66 22

ТДУ: 930 (575.3) (1-87)

ЗАМИНА ВА ГУСТАРИШИ РАВОБИТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО ИТТИҲОДИ АВРУПО ДАР МАСОИЛИ ИЛМУ МАОРИФ

Давлатшоев Р.Ҳ.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ба даст овардани истиқлолият, мустақилияти комилӣ сиёсиро соҳиб гардида, баҳри эътироф ва мустақкамсоии мавқеи хеш миёни ҷомеаи ҷаҳонӣ тадбирҳои зиёдеро роҳандозӣ намудааст. Аз ҷумла, 2 март соли 1992 Ҷумҳурии Тоҷикистон аъзои СММ гардида, ҳамчун субъекти комилҳуқуқи байналмилалӣ эътироф шуд, ки ин яке аз муваффақиятҳои бузург сиёсати хориҷӣ маҳсуб меёфт. Зеро маҳз дар ин замина дигар субъектҳои байналмилалӣ – созмону ташкилотҳо ва давлатҳои ҷаҳон мустақилияти сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистонро эътироф намуда, ҳамкориҳои муштарак ва намоёндагҳои худро дар ҷумҳурӣ марҳила ба марҳила ташкилу роҳандозӣ намуданд.

Яке аз ин субъектҳои байналмилалӣ Иттиҳоди Аврупо маҳсуб меёбад, ки имрӯз дар ҷаҳони сиёсӣ иқтисодӣ мавқеи хеле мустақкамро доро мебошад (бояд ишора намуд, ки Иттиҳоди Аврупо 1 ноябри соли 1993 дар заминаи се Ҷомеаи аврупоӣ: Ҷомеаи аврупоии саноатчиёну ангишту пӯлод, Ҷомеаи аврупоӣ оид ба энергияи атомӣ ва шартномаи Ҷомеаи иқтисодии Аврупо ташкил ёфтааст) [2, с.7].

Ҳамкорӣ бо Иттиҳоди Аврупо яке аз авлавиатҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Сарчашмаи ҳамкориҳои мутақобилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо чандин санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқӣ ташкил менамоянд, аз ҷумла:

- Созишнома байни ИҶШС ва Ҷомеаи Аврупо оид ба тичорат ва ҳамкориҳои иқтисодӣ аз 18 декабри соли 1989;
- аризаи якҷояи Ҷомеаи Аврупо ва давлатҳои аъзои он оид ба эътирофи соҳибхитиёрии давлатҳои собиқ Шӯравӣ аз 31 декабри соли 1991;
- раман эътироф намудани соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 декабри соли 1992;
- Созишномаи шарикӣ ва ҳамкорӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо аз соли 2004 ва ғайра ба муносибатҳои байналмилалӣ-ҳуқуқии ҳарду ҷониб асос гузоштанд [2, с.120-157].

Маҳз дар ин замина бо табодули мактубҳои тарафайн аз соли 1994 байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо “Созишнома дар бораи савдо ва ҳамкориҳои иқтисодӣ” баста шуд [2, с.157].

Бо мақсади инкишоф ва мустаҳкам намудани ҳамкориҳо соли 2001 дар шаҳри Брюссели давлати Белгия намояндагии доимии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо ифтитоҳ гардид. Соли 2004 Комиссияи Аврупоӣ қарор оид ба ифтитоҳи намояндагии худро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул намуд (аз соли 2009 ба ҷаъолият оғоз намуданд) [7].

Бояд таъakkур дод, ки имрӯз муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо, махсусан, дар самти илму маорифро аз рӯйи ду ҳуҷҷати муҳими стратегӣ амалӣ гардида истодаанд:

1. Созишномаи шарикӣ ва ҳамкорӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо, ки соли 2004 ба имзо расида ва моҳи январи соли 2010 ба қувваи амал даромадааст, ҳамкориҳои дучонибаи Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо танзим менамояд;

2. Стратегияи нави Иттиҳоди Аврупо дар Осиёи Марказӣ, ки соли 2019 қабул гардид, равобити кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Иттиҳоди Аврупо танзим менамояд. Ба мақсади баланд бардоштани сатҳи ҳамкориҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи ноябри соли 2019 мукамал намудани пояи ҳуқуқии муносибатҳоро дар заминаи имзои Созишномаи тавсеаёфтаи шарикӣ ва ҳамкорӣ миёни Тоҷикистон ва Иттиҳоди Аврупо пешниҳод намуд, ки амалисозии он дар баррасии ҷонибҳо қарор дорад [3].

Вале ҳуҷҷати муҳимми стратегӣ зинаи аввал, бевосита тақвиятбахшандаи равобитҳои бисёрҷонибаи тарафҳо ташкил медиҳад. Зеро, 11 октябри соли 2004 зимни сафари Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба шаҳри Люксембург “Созишномаи шарикӣ ва ҳамкорӣ” бо раиси Комиссияи Аврупоӣ ва роҳбарияти давлатҳои аъзои Иттиҳоди Аврупо ба имзо расид [7], ки фазои пурзӯр ва гуногунҷанбаи ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва кишварҳои аъзои ин Иттиҳодро ба миён овардааст.

Созишномаи мазкур аз 101 модда, 11 фасл ва 4 протоколи замиагардида иборат мебошад. Самтҳои асосии ҳамкорӣ тибқи созишномаи мазкур фарох ва гуногунҷанба мебошанд [5, с.77].

Аммо, яке аз бахшҳои асосии ҳарду барномаи стратегии Иттиҳоди Аврупо нисбат ба кишвари мо ҳамкориҳо дар соҳаҳои илм, маориф ва технологияи таълимӣ мебошад. Маҳз дар ин чода, барномаҳои зиёди ин Иттиҳод – Темпус, Эразмус Мундус ва Эразмус+ ва ғайра мавриди амал ва дастрасӣ қарор гирифтаанд.

Бояд қайд намуд, ки қарор оид ба ифтитоҳи барномаи ТЕМПУС 7 (ТЕМПУС - Нақшаи фароаврупоии ҳамкорӣ дар самти маълумоти олий) майи соли 1990 аз ҷониби Шурои ИА қабул гардида, мақсади он расонидани ёрӣ ба ҷумҳуриҳои ИҶШС дар низоми маълумоти олий бо роҳи ҳавасмандгардонии донишҷӯёну устодон, таҳияи барномаҳои таълимӣ, замонавӣ гардонидани зерсохторҳои таълимӣ ва ғайра ба ҳисоб мерафт [5, с.72].

Маҳз ҳамкориҳои Тоҷикистону Иттиҳоди Аврупо дар самти илму маориф дар доираи ин барномаҳои дарболозикргардидаи Иттиҳоди Аврупо, ки ҳамкориҳои тарафхоро дар соҳаҳои илму маориф ба танзим медароранду барои ба ҳам овардани донишгоҳҳои Тоҷикистону Аврупо ва амалисозии барномаҳои таҳсилу табодули донишҷӯён мусоидат мекунанд, сурат мегирад.

Бинобар ин, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати тавсеаи ҳамкориҳо дар самти маориф ва илм пеш аз ҳама ҳамкоро бо кишварҳои ин Иттиҳод, ки ба дастовардҳои ҷадидтарини илмӣ қомеъ гардидаанд, ба роҳ мондааст.

Яке аз барномаҳои дигари фаъоли Иттиҳоди Аврупо барномаи Эразмус+ (Erasmus+) мебошад, ки оид ба дастгирии маориф, омӯзиш, ҷавонон, варзиш дар Аврупо ва дар саросари ҷаҳон мебошад [8].

Ин барнома аз соли 2004 дар ҶТ фаъол гардида, нисбати он ҷавонон, донишҷӯён таваҷҷуҳи зиёде зоҳир менамоянд. Маҳз тавассути нақшаҳои ин барнома аз 2015 то 2020 17 лоиҳаи донишгоҳҳо амалӣ карда шуд, 278 нафар кормандон ва донишҷӯёни донишгоҳҳои Тоҷикистон аз сафарҳои кӯтоҳмуддат баҳра бурдаанд ва 26 ҷавони тоҷики дар зинаи магистратура таҳсилкунанда бо стипендияи пурра сарфароз гардидаанд [1].

Ҳамзамон, ҳамасола тавассути ин барнома зиёда аз 200 нафар ҷавонони тоҷик бурсияҳои донишгоҳҳои кишварҳои аъзои Иттиҳоди Аврупоро соҳиб мегарданду имкони таҳсил дар дилхоҳ донишгоҳи давлатҳои аъзои ин Иттиҳодро ба даст овардаанд.

Ҳукумат ва Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати муаррифӣ, амалишавии ҳамкориҳо ва ҷалби ҷавонон нақша барномаҳои зиёдеро роҳандозӣ менамоянд, аз ҷумла, аз 22 то 26 апрели соли 2024 аввалин намоишгоҳи байналмилалӣ донишгоҳҳои хориҷӣ дар Тоҷикистон дар Китобхонаи миллии ифтитоҳ гардид, ки дар он 35 муассисаи олии таълимӣ аз ИДМ, Осиё, Амрико ва махсусан, Аврупо иштирок намуданд. Дар он имкониятҳои дастовардҳо ва ҷаҳорчӯбаи низоми ҳамкориҳои тарафайни байни давлатӣ ва дар асоси он амалӣ гардидани меъёрҳои муайянгардида, дар ин муассисаҳои олий муаррифӣ шуда, ба ҷалби ҷавонон ва ҳамкориҳои боз ҳам мустаҳкамтари муассисаҳои олиро қомилан инъикос намуданд [10].

Иттиҳоди Аврупо дар зарфи солҳои зиёди ҳамкориҳои мутақобила баҳри рушди вазъи сиёсӣ, иқтимоӣ ва иқтисодӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда 700 млн евро кумакҳо намудааст. Инчунин, дар давоми ҳафт соли охир Ҳукумати Тоҷикистонро дар ислоҳоти соҳаи маориф фаъолоне дастгирӣ намуда, беш аз 95 миллион евро сармоягузорӣ кардааст. Маблағҳо барои лоиҳаҳо, ки ба Тоҷикистон барои дастгирии таҷдиди

системаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ва таҳсилоти касбӣ-техникӣ бо мақсади таъмини таҳсилоти босифат ва муҷаҳҳаз намудани ҷавонон бо дониш, малака ва маҳорате, ки барои шомил шудан ба бозори меҳнат ҳамчун шахрвандҳои ғаёл мусоидат мекунад, ҷудо карда шудааст [1].

Ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ташаббуси Иттиҳоди Аврупо дар доираи форуми “Дарвозаи ҷаҳонӣ” (Global Gateway) мавқеи муайянеро соҳиб мебошад. Иттиҳоди Аврупо ният дорад, ки то соли 2027 тавассути Global Gateway дар саросари ҷаҳон 300 миллиард еврои иловагӣ сармоягузорӣ кунад. Аллакай, Иттиҳоди Аврупо бо кишварҳои Осиё ва Африқо як қатор созишномаҳо имзо кардааст. Технологияҳои рақамӣ, энергетика ва иқлим, нақлиёт, тандурустӣ, маориф ва тадқиқот панҷ самти асосии сармоягузориҳои Аврупо дар доираи ин ташаббус мебошанд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита дар чорабиниҳои сатҳи баланд, форумҳо, панелҳо ва мулоқот вобаста ба ин масъала ширкат намуда истодааст [3].

Ҳамин тавр, ҳамкориҳои фароҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии кишварамон маҳсуб меёбад ва он бевосита бо ташаббуси ибтикори Асосгузори сулҳу ваҳдатӣ миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон роҳанозӣ гардидааст. Тадбирҳои зиёде баҳри боз ҳам ташаккули равобити гуногунҷанба, махсусан, дар самти илму маориф амалӣ гардида истодаанд. Ҳамкориҳои судманди ин бахши муҳими ҷомеа дар ташаккули фазои ягона таҳсилот, омоданамоеи мутахассисони бозори меҳнати дохиливу хориҷӣ, омӯзиши илмҳои зарурӣ, истифодаи роҳи усулҳои муосири таълимиву тарбиявӣ дар таълим бо техникаву технологияи ҳозиразамон ва афкори ҷадид баҳри инкишофи мавқеи имрӯзу ояндаи давлату миллат миёни ҷомеаи ҷаҳонӣ таъсиргузор хоҳад буд.

АДАБИЁТ

1. Аз стратегияи ҷаҳонӣ то таҳсили ҷавонони тоҷик дар Аврупо [манбаи электронӣ] // <https://asiaplustj.info/tj/news/tajikistan/politics/20240119/az-strategiyai-aon-to-tasili-avononi-toik-dar-avrupo-musoiba-bo-noibi-prezidenti-komissiyai-avrupo-margaritis-shinas> (санаи муроҷиат: 11.05.2024).
2. Идиев Ф.Ф. Ҳуқуқи Иттиҳоди Аврупо (воситаи таълимӣ) / Ф.Ф. Идиев. – Душанбе, 2014. – 169 с.
3. Муносибатҳои Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо // www.president.tj
4. Маросими ифтитоҳи якумин Маркази таълимӣ ва омӯзушии инноватсионӣ назди Вазорати маориф ва илм // <https://www.unicef.org/tajikistan/tg> (санаи муроҷиат: 14.05.2024).
5. Назиров Б.Т. Международно-правовые основы сотрудничества Республики Таджикистан и Европейского Союза. Дисс... канд. юрид. наук. – М., 2011. – С.77.
6. Таҳсил ва таҷрибаомӯзӣ дар хориҷи кишвар (санаи муроҷиат: 06.05.2024).
7. Сомонаи расмӣи Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон – www.mfa.tj. (санаи муроҷиат: 06.05.2024).
8. Эразмус+: Низомии байналмилалӣ дар масоили эътироф, баробарарзишӣ, интиқол ва табодули фаромарзии донишҷӯён // National Erasmus+ Office in Tajikistan / <https://old.msu.tj/tj/erasmusplus>. (санаи муроҷиат: 11.05.2024).
9. Sputnik Тоҷикистон // <https://sputnik.tj/20240424/donishgoh-khorij-sharoiti-tahsili-muarriifi-video-1062623375.html> (санаи муроҷиат: 14.05.2024).

ЗАМИНА ВА ГУСТАРИШИ РАВОБИТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО ИТТИҲОДИ АВРУПО ДАР МАСОИЛИ ИЛМУ МАОРИФ

Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати сулҳҷӯёнаро дар амал татбиқ намуда, дар асоси он ҳамкориҳои густурдаро бо созмону ташкилотҳо ва кишварҳои мухталифи ҷаҳон, махсусан, Иттиҳоди Аврупо ба роҳ мондааст. Ҳамкориҳои судманд дар бахшҳои илму маориф бо ин Иттиҳод дар заминаи якҷанд созишнома ва санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ оғоз ва ташаккул ёфтааст, ки муҳимтарини он созишномаи стратегӣ –

“Созишномаи шарикӣ ва ҳамкорӣ” аз соли 2004, ки бахшҳои мухталиф, махсусан, илму маориф дарбар мегирад, маҳсуб меёбад. Маҳз дар ин замина дастрасӣ ба барномаҳои зиёди амаликунандаи Иттиҳоди Аврупо дар бахши илму маориф (Темпус, Эразмус Мундус ва Эразмус+ ва ғайра) ба миён омад. Солҳои зиёд аст, ки донишҷӯён, олимону муҳаққиқони тоҷик тавассути ин барномаҳо имкони таҳсилу тақвияти дониш, табодули таҷриба, таҳқиқот ва ғайраро дар бехтарин муассисаҳои олий ва озмоишгоҳҳои кишварҳои Аврупоро ба даст меоранд аз имкониятҳои мавҷуда онҳо истифода месозанд ва бо натиҷаҳои назарраси илмӣ-таҳқиқотии ҷадид ба ватан баргашта, дар пешрафт ва шукуфоии кишвар саҳми арзандаи худро мегузоранд.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Иттиҳоди Аврупо, ҳамкориҳои сиёсӣ, илму маориф, барномаҳои Темпус, Эразмус Мундус, Эразмус+, мактабҳои олий, донишҷӯён.

ПРЕДПОСЫЛКИ И РАЗВИТИЕ ОТНОШЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ В СФЕРАХ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Республика Таджикистан реализует миролюбивую политику, на основе которой налажено широкое сотрудничество с различными организациями и странами мира, особенно с Европейским Союзом. Выгодное сотрудничество в области науки и образования ЕС началось и сформировалось на основе нескольких соглашений и правовых документов, важнейшим из которых является стратегическое соглашение – «Соглашение о партнерстве и сотрудничестве» от 2004 года, включающее различные отрасли, особенно науки и образования. Именно в этом контексте возник доступ ко многим программам, реализуемым Евросоюзом в сфере науки и образования (Tempus, Erasmus Mundus и Erasmus+ и др.). На протяжении многих лет студенты, ученые и исследователи благодаря этим программам получают ВОЗМОЖНОСТЬ учиться и закреплять знания, обмениваться опытом и проводить исследования. Вернувшись домой, они способствуют прогрессу и процветанию страны.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, Европейский Союз, политическое сотрудничество, наука и образование, программы Темпус, Эразмус Мундус, Эразмус+, вузы, студенты.

BASIS AND DEVELOPMENT OF RELATIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITH THE EUROPEAN UNION IN THE FIELDS OF SCIENCE AND EDUCATION

The Republic of Tajikistan implements a peaceful policy, on the basis of which wide cooperation has been established with various organizations and countries of the world, especially with the European Union. Beneficial cooperation in the field of science and education with this Union began and was formed on the basis of several agreements and legal documents, the most important of which is the strategic agreement - the “Partnership and Cooperation Agreement” of 2004, which includes various sectors, especially science and education. It was in this context that access to many programs implemented by the European Union in the field of science and education arose (Tempus, Erasmus Mundus and Erasmus+, etc.). For many years, every year, young people, scientists and researchers, thanks to these programs, have the opportunity to learn and consolidate knowledge, exchange experiences, conduct research, etc. Returning home, they contribute to the progress and prosperity of the country.

Key words: Republic of Tajikistan, European Union, political cooperation, science and education, Tempus, Erasmus Mundus, Erasmus+ programs, universities, students.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатшоев Раҳматшо Ҳимматшоевич, номзоди илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. E-mail: drahmatscho2024@mail.ru; тел: 988948222.

Сведения об авторе: Давлатшоев Раҳматшо Ҳимматшоевич, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. E-mail: drahmatscho2024@mail.ru; тел: 988948222.

Information about the authors: Davlatshoev Rahmatsho Himmatshoevich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. E-mail: drahmatscho2024@mail.ru; тел: 988948222.

**ТАҲЛИЛ ВА МУҚОИСАИ ДУ ДИДГОҲ
АНДАР БОБИ МУАЙЯН КАРДАНИ ҚОЙГОҲИ ТОҶИКОН
ДАР СОҲТОРИ ИҚТИМОИИ АМОРАТИ БУХОРО**

Самиев Б. Ҷ.

*Институти фалсафа, сиёсатишнотӣ ва ҳуқуқи ба номи
А.Баҳоваддинови АМИТ*

Дар асарҳои муҳаққиқони ватанию хориҷӣ хориҷӣ дар баробари баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангии Аморати Бухоро, ба мавзуи муайян кардани ҳаёати аҳоли, нуфуз ва мақоми гурӯҳҳои этникӣ дар пешбурди ҳаёти ҷамъиятӣ таваҷҷуҳи хосса дода шудааст [1, 3, 4,5,6]. Махсусан, ба маълумоти муаррихон ва ҷомеашиносон дар асри XIX аҳолии Аморати Бухороро, асосан тоҷикон, узбекҳо, қирғизҳо, арабҳо, эронӣҳо (форсҳо), яҳудиҳо ташкил медоданд, аммо мардуми аз ҷама қадим, таҷҷоӣ, сокинони аслии шаҳр тоҷикон маҳсуб меёфтанд ва теъдодашон тӯли чандин садсолаҳо аз дигар гурӯҳҳои этникии маскуншудаи шаҳр зиёд буданд. Гурӯҳҳои этникии дигар бошанд, бо мурури замон, бо сабабҳои гуногун: ҷангҳои мудаввоми қабилавӣ, аз муздурию сатҳи пасти зиндагӣ раҳой ёфтанд, ба тариқи иҷборӣ ва ғайра Бухороро ҷойи зисти худ гузидаанд. Барои тасдиқи ин андеша ва инъикос доштани ҳақиқати воқеии таърихӣ зарур мешуморем, ки ду дидгоҳи муаррихони хориҷиро мавриди муқоиса қарор диҳем.

Муаррихи маъруф Н.Ханыков андар боби омӯзиш ва таҳқиқи ҷанбаҳои ҷудогонаи ҳаёти мардумони Аморати Бухоро аз донишмандони шинохта муаррифӣ мегардад. Зеро ӯ дар баробари дигар масоили таърихӣ фалсафӣ ба мавзуи муайян кардани ҳаёт ва шӯғли аҳолии Аморати Бухоро дар асри XIX аҳамияти махсус дода, китоби бунёдие бо номи «Тавсифи хониғарии Бухоро» таълиф менамояд.

Бағиҷа, дар ин китоб дар мавриди тоҷикон ва кай ба ин сарзамин омада, онро обод намудани онҳо иттилоъ дода, менависад: сокинони таҷҷоӣ шаҳри Бухоро тоҷикон мебошанд. Кай ба ин ҷо омадани онҳо маълум нест. Аммо мувофиқи далелҳои, ки дар асоси таҷа ба маводи китоби Наршахӣ зикрашонро раво мебинанд, маълумот медиҳад, ки вақти омадани онҳо аз Ғарб ба ин сарзамин, яъне водии Зарафшон як марзи нообод, қамишзор буда аст. Тоҷикон, ки мардуми кордида ва дар меҳнат таҷрибаи кофӣ дошта буданд, аввалин маротиба ба коркард, обод кардани атрофи соҳил, бунёди боғҳо пардохта, дар муддати мадид ин ҷоро ба як гулзор мубаддал карданд. Бинобар ин, эшон сокинони муқими Бухоро мебошанд. Лек ин мардум бо вучуди дар фосилаи қарнҳо дар зери фишору таъқиби аҷнабиён мондан, сарзамини худро тарк накарда, шаҳрро ҳамчун як маркази илму фарҳанг ва тамаддуни ғании худ обод нигоҳ доштанд. [5, 6]

Аз ин рӯ, назар ба дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна дар Бухоро шумораи онҳо хеле зиёд мсбошад. Шӯғли асосии онҳо тиҷорат буда, аммо завқи дар ҷангҳо иштирок карданро надоштанд. Аз мардумони дигар бо сабури, нармдилӣ, табиати ором доштан ва тааммул фарқ мекарданд. Хислати бади инсонро бошад, дар дурӯғ гуфтан, ба сухани худ вафодор набудан, медидаанд. Симои зоҳирии зебо, қомати баланд дошта, ранги пушашон сафед, мӯй ва чашмонашон сиёҳ, аммо дар интиҳоби либос таваҷҷуҳ ба дигар

мусулмонон мекарданд. Дар гуфтор, рафтор, муносибат, ҳаёти хонаводагӣ, қабул ва иззати меҳмонон назар ба узбекҳо дар бораи онҳо сухан гуфтан зиёдтар аст. [7, с. 53-56]

Муҳаққиқи маҷорӣ, Армениус Вомберӣ бошад, низ ба ҳайси забоншинос, баҳри муайян кардани наздикии забони хуш бо забон ва шеваҳои мардумони Осиёи Миёна ба ин сарзамин сафар кардааст. Баъди бозгашт ба ватан хотираҳо, мушоҳидаҳо ва мусоҳибаҳои худро бо мардуми ин сарзамин китобат карда, онро «Саёҳати дарवेशи дурӯғин дар хоноти Осиёи Миёна» унвон медиҳад. Муаллиф ба мисли Н.Ханыков таваҷҷуҳ ба масъалаи сохтори иҷтимоии аморати Бухоро дода, иттилоъ медиҳад, ки дар ин сарзамин гурӯҳҳои зерини этникӣ: тоҷикон, узбекҳо, қирғизҳо, марвазӣҳо, эронӣҳо, арабҳо, яҳудиҳо, ҳиндуҳо зиндагӣ мекунанд. Ӯ дар бораи мақоми тоҷикон дар низоми иҷтимоии ин сарзамин маълумот дода, қайд мекунад, ки воқеан мардуми бумии тамоми шаҳрҳои минтақаи Осиёи Миёна тоҷикон мебошанд, аммо дар ҳеҷ ҷо ададашон баҳои Бухоро намерасад. Ва танҳо дар ҳамин ҷост, ки метавонанд нисбат ба ватани аслии худ, яъне “Хуросон” бо камоли ғурур идаи худро бар курсӣ биншонанд. Чунин изҳор мекунанд, ки сарҳадоти онҳо аз як тараф, ба Хутан ва Чин, аз самти марғиб ба дарёи Хазар, аз тарафи ҷануб ба Ҳиндустон муттасил аст. Аммо ҷои таассуф аст, ки ин миллати таърихан қадим ва зиндагонии пурифтихори собиқ дошта, дар ниҳоят табоҳу фасод шуда аст. Бинобар онҳоро мардуми қадими Осиё фарз кунем, яқинан ҳувайдо мешавад, ки ин мардум дар асрҳои гузашта вазъияти бисёр ғамнокеро аз сар гузарондаанд [2, с. 360]

Агар ин ҷо андешаҳои ҳар ду муҳаққиқро таҳлилу муқоиса намоем месазад якчанд нуктаи муҳимро равшан намоем: аввалан, сокинони таҳҷоии шаҳри Бухоро ва маҳаллаҳои атрофи он тоҷикон буданд; дуюм, аз дигар гурӯҳҳои этникии маскуншуда бо симои зоҳирии зебо, қомати баланд, ранги пуст (сафед), мӯй ва чашмони сиёҳ фарқ мекарданд; сеюм, мардуми босабур, нармдил, табиати оромдошта ва таҳаммулгаро буданд; чаҳорум, ҳислати нописандидаи инсониро дар дурӯғ гуфтан, ба сухани худ вафодор набудан, медидаанд; панҷум, нисбат ба дигар қавмҳо фарҳанги қабул, эҳтиром ва иззат доштани меҳмон ва меҳмондориашон фарқ мекард; мардуми кордида ва дар меҳнат таҷрибаи кофӣ дошта буданд. Махсусан, дар боби фарҳанги шаҳрсозӣ, касбу кор, кишоварзӣ, коркарди замин, бунёди боғҳо, обод кардани атрофи соҳили дарёи Зарафшон ва ғайра дастовезҳои зиёде аз худ мерос мондаанд; бо вучуди мардуми таҳҷойӣ, соҳибмулк будан, аз ҷангҳои пайвастаи қабоили саҳрогард, бодиянишини турк қудрати сиёсии худро аз даст дода, дар таърих азиятҳои зиёде кашидаанд.

Ба маълумоти Вомберӣ узбекҳои Бухоро аз лиҳози ботин бо тоҷикон пайвастагии наздике доштанд. Махсусан, дар хонигарии Хива узбекҳо ба «сортҳо» (тоҷикони ба савдо машғулбуда ва забондон) аз ҷиҳати қиёфа то ҳадде монандӣ доштанд. Аммо ин наҷод тайи чанд қарн аз дигар наҷодҳои соири хонот, хусусан, тоҷикон аз он ҷиҳат афзалият пайдо карданд, ки худи амир аз узбекҳои или манғит буд, бинобар ин, маъмурини ҳарбӣ ва сафи қушунро, ки низом ва оромии давлат аз онҳо вобастагӣ дошт, аз аҳли ин наҷод (саҳронишинон) интиҳоб менамуд. [2, с.459-460]

Воқеан, агар ин ҷо иллатҳои асосии дар маркази тамаддуни тоҷикон – Бухоро афзалият пайдо кардани қабоили турк, аз ҷумла узбекҳоро ҷустани шавем, месазад далелро аз саҳифаи таърихи пешини давлатдорӣ тоҷикон пайдо намуд. Масалан, шоҳони Сомонӣ дар низоми давлатдорӣ ба ду камбудии ҷиддӣ роҳ доданд: аввалан,

принципи таҳаммулгароиро шеваи кори давлатдорӣ эътироф карда, новобаста аз мансубияти нажодӣ бо ҳама афрод, махсусан кучманчиён муносибати нармадилона, инсонгароёна доштанд; дуюм, ба аҳли кучманчӣ эътимод карда, намоёндагони онҳоро ба вазифаҳои маъмурӣ, хусусан соҳаи қудратӣ, ҳарбӣ таъйин менамуданд. Ба сафи қушун аҳли ин қавмро шомил мегардониданд.

Бинобар ин, ду далел ва иллатҳои дигар давлати Сомониён заволи ҷифта, дар сарзамини аҷодии мо идораи сиёсӣ ба уҳдаи қабоили турк гузашт ва онҳо тӯли қариб даҳ садсола ин қудратро аз даст навода, ҳукмравой карданд. Аз сиёсати ҷангҷӯёна ва ғосибии онҳо мардуми таҳҷойӣ – тоҷикон зери азияту озор қарор гирифта, аз вазифаҳои идоракунанди низоми ҷомеадорӣ, махсусан соҳаи ҳарбӣ маҳрум карда шуданд. Вале аз сабаби соҳибмаърифат, доно, соҳибтаҷриба, соҳибфазилят будани тоҷикон амирони қабоили турк онҳоро барои иҷрои вазифаҳои муншигӣ, мударрисӣ, имомӣ, қозигӣ, қушбегигӣ ва ғайра масъул мекарданд.

Тибқи маълумоти Н.Ханыков узбекҳо дар хонигарии Бухоро на аз рӯйи шумора, балки аз ҷиҳати ягонагии авлодӣ яке аз қабилаҳои сернуфуз буд. Аммо ба мисли қирғизҳо ба авлоди гуногун тақсим мешуданд. Монанди: манғит, минг, юз, кирк, унг, унгачит, чилаир, сарай, қунгурот ва ғайра. Муҳаққиқ баъд аз муайян кардани марзҳои саҳронишинии ин қабилаҳо дар муқосиба бо дигар мардумони маҳаллӣ, хусусан, тоҷикон менависад, ки узбекҳо аз ҷиҳати зоҳирӣ ба қабилаҳои муғул шабоҳат доштанд. Андомашон на он қадар зебо, қоматашон миёна, ранги мӯй ва ришашон зардина, мӯйсиёҳ кам андар кам ба чашм мерасид. Дар тан ҷомаи беқасаб ва алочаи дӯхта ба бар карда, дар сар кулоҳи бофта ва оро додаи худро мемонданд. Бисёриашон ҳатто кулоҳи бофта ва ранг накардари ба сар мегузоштанд, ки аз чиркинӣ, ранги сафеди он ба сиёҳ мубаддал шуда буд. Аз рӯйи авзои зист, онҳо ҳаёти саҳронишиниро пеша мекарданд, ки ин тарзи интихоби зиндагӣ ба аҳолии муқимӣ, тоҷикон қобили қабул набуд. Баъзе хонаводаҳои ин қавм, ки ҳаёти шаҳрнишиниро қабул карданд, бо ҳаёти иҷтимоӣ ва хонаводагии тоҷикон то ҳадде монандӣ доштанд. Аммо саҳронишинон умуман умри худро дар хаймаҳо гузаронида, дар ин ё он мавзеи кӯч, ба заминдорӣ машғул мешуданд. Шуғли асосии онҳо чорводорӣ, чаронидани рамаи гусфанд ва савдои он буд. Ғизои асоси онҳо бошад, аз гӯшти гӯсфанд омода мешуд.

Ин маълумот сад андар сад далолат аз он мекунад, ки бо вуҷуди он ки қудрати сиёсӣ дар асри XIX-и Аморати Бухоро ба дасти идомадиҳандагони усули ҷангӣ буд, вале тоҷикон мардуми таҳҷоии кишвар буданд, мақоми манзалаташон нисбат ба дигар гурӯҳҳои этникӣ боло меистод. Забони модариашон забони расмӣ-давлатдорӣ, арзишҳои фарҳангиашон василаи тақвият додани муносибатҳои дипломатӣ, кишвардорӣ, муколамаи фарҳангҳо ба ҳисоб мерафтанд. Ба мисли узбекҳо, ки Н.Ханыков барҳақ баҳои воқеӣ додааст, кулоҳи бофта ва ранг накарда, ки аз чиркинӣ, ранги сафеди он ба сиёҳ мубаддал шуда буд, наменӯшиданд, асилзодагии худро ҳимоят менамуданд.

Дигар маълумоти ҷолибе, ки Н.Ханыков нисбат ба статуси узбекҳо медиҳад ин аст, ки саҳронишинон дар овул расму анъанаи мусулмононро риоя намекарданд. Яъне вақти муайянгашта намозгузорӣ намекарданд, ҳатто намозро намехонданд. Ин вазъро муаррих маҳз дар маскани зисти эшон мушоҳида карда, баъдан қайд менамояд, ки чун эшон ба шаҳр меомаданд баъд ба адои намоз мепардохтанд. Дар муносибат ва одоби

меҳмоннавозӣ бошад, узбекҳои муқимишуда бо тоҷикон наздикӣ доштанд (расму таомули меҳмондорӣ, фарҳанги ғизоомоданамоиро аз тоҷикон омӯхтанд - Б. Самиев), вале дар ҷангҷӯӣ ва куштор аз дигар мардумони Бухоро фарқ мекарданд. [7, с.58-70]

Форсҳо низ иттилоъ медиҳад Н.Хаников дар Бухоро шумораашон зиёд буд. Онҳо аслан баъд аз лашкаркашиҳои амир Шохмурод аз Марв ба Бухоро кӯчонида шудаанд. Дар давраи амирони манғития форсҳо бештар ба вазифаҳои давлатӣ шомил буданд. Амирон низ дар ҳалли бештари масоили давлатӣ ба онҳо така менамуданд.

Назар ба маълумоти Н.Хаников муаррихи дигар Вомберӣ дар бораи форсҳо ва статуси онҳо дар низоми иҷтимоии Аморати Бухоро иттилоъи бештаре медиҳад. Аввалан, ӯ форсҳои Бухоро ба марвазиҳо ва эронӣҳо ҷудо менамояд. Тибқи ақидаи ӯ марвазиҳо он эронӣҳое мебошанд, ки баъди тасарруфи Марв аз ҷониби Шохмурод ба Бухоро кӯчонида шуданд. Муҳаққиқ асли наҷоди марвазиҳоро аз туркони Озарбойҷон ва Карабоғ медонад. Қайд мекунад, ки марвазиҳо аз тоҷикон дида тарсутар ва буздилтарини аҳолии Бухоро буданд. [2, с.463]

Агар ин ҷанбаи ақидаи Вомбериро андар боби тарсу ва буздил будани тоҷикон ва марвазиҳо таҳлил кунем, ошкор мегардад, ки ӯ аз саҳифаи пурпечутоби таърихи мардуми тоҷик дониши зарурӣ надоштааст. Зеро агар ӯ аз ғоҷаҳои нангини сангине, ки аз ҷониби аҷнабиён нисбат ба мардуми тоҷик раво диданд, воқиф мебуд, бешакк истифодаи ин мафҳумро барои тоҷикон ва ҳамхунони онҳо ҷои назмедид. Ҳоло он, ки тоҷик ё форс бо ҳама тақдири ғоҷабораи тавонист руҳи худро назди душманони аҷнабӣ болида нигоҳ дошта, ҳастии худро тавассути ҳифзи забону арзишҳои фарҳангаш нигоҳ дорад. Ҳамчунин он амалдороне, ки аз байни ин мардум баромада, соҳиби мансаб гаштанд ва ҳини адои вазифаи манфиати тоҷиконро ҳимоя карда натавонистанд билкул тарсу ва буздил будани тоҷикро нишон намедид. Бинобар ин, дар зикри ин матлаб муаррих бояд ақлонӣ рафтор мекард. Шояд нигоҳи ӯ нисбат ба бархе аз ҳамнаҷодонамон, ки ба равияи пантуркизм гаравида, аз тоҷик будани худ ор карданд дуруст бошад.

Сокинони эронии Бухоро Вомберӣ қисматанро барда ва қисмати дигаранро бардаи озодшуда меҳисобид. Яъне он бардагони пешинае, ки ҳангоми пардохти маблағи ба сарашон боршуда озод шудаанд. Аммо бо вучуди ҳаёти мусофирӣ, ӯ менависад, ки эронӣҳо фаҳму шуурашон аз дигар сокинони Бухоро бартарӣ дошт. Бинобар ин, онҳо ҳаёти бардагиро пушти по зада, ба дараҷаҳои олӣ, машоғили сиёсӣ роҳ пайдо мекунанд. Камтар ҳокими иёлоте пайдо мешавад, ки ба наҳве аз инҳо дар байни зердастони худ иддаи эронӣ, ки собиқ бардаи ӯ буданд, вале нисбатан вафодор монданд, ҷой надода бошад. Атрофи амири феълӣ ҳам, пур аз эронӣ аст. Ва аввалин соҳибони мақомоти олӣ ҳам дар хонот аз ҳамин миллат мебошад. Асосан, дар Бухоро онҳоро барои музокира бо фарангиҳо аз ҳама кас солеҳтар медонанд ва муътақиданд, ки онҳо низ чун фарангиҳо дорои асророти «саноеи шайтонӣ» мебошанд. Сарфармондеҳи амир, тупчибошӣ аз аҳли ин миллат буданд. [2, с.463]

Ҳақиқатан, андешаҳои Вомберӣ аз як тараф, дар мавриди он ки эронӣ мардумони доно, тезхуш, зирак, кордон буданд ва дар вазифаҳои маъмурии давлатӣ ифои вазифа менамуданд, саҳеҳ аст. Аз тарафи дигар, ӯ байни тоҷикон, форсҳо ва эронӣҳо тафовут мегузорад ва онҳоро гурӯҳҳои этникии алоҳида меҳисобад. Ҳоло он ки то асрҳои XVI-XVII байни ин мардум фарқият мавҷуд набуд. Ҳамагӣ ҳамчун

мардумони тоҷику форс ва ё форсу тоҷик муаррифӣ карда мешуданд. Байни онҳо ҷудоиандозӣ ва тафриқа вучуд надошт, аммо Вомберӣ зимни тавсифи статуси иҷтимоии ин мардум онҳоро гурӯҳҳои алоҳидаи этникӣ тавсиф менамояд, ки аз сатҳи нокифояи донишҳои таърихӣ ӯ далолат менамояд.

Қирғизҳо ё қазоқҳо чӣ тавре худи онҳо хитоб мекунанд, менависад Вомберӣ дар Бухоро чандон шумораи зиёд надоштанд. Чи аз ҷиҳати теъдод ва чи аз ҳайси асолат эшон дар тамоми Осиёи Миёна зиндагии ҷодарнишиниро интиҳоб карда буданд. Барои он ки теъдоди умумии ин наҷодро бо рақам пурра маълум намоям қайд мекунам муаррих, боре ба манзили зисти онҳо рафтам, аммо ба саволи ман ҷавоби дуруст намедоданд. Бо истехзо мегуфтанд, ки аввал регҳои саҳро бояд бишморид, баъд метавон адади қирғизҳоро маълум кард. Онҳо дар саҳрои қабир байни Сибир ва Чин ва Туркистон ва дарёи Хазар сукунат доранд. Шуғли асосии онҳо молдорӣ буд. Аз фарҳанги манзилдорӣ, коркарди замин чандон маҳорат надоштанд. Аз сабаби саҳронишин буданашон доиман мавзеи зисти худро иваз мекарданд.

Ба маълумоти Н.Ханыков қирғизҳо дар саҳрои байни Ҷиззах ва Уротеппа ҷойи сукувати худро интиҳоб карда буданд. Нисбати амир Ҳайдар ва амир Насрулло эҳтиром доштанд. Ба касе ба ҷуз талаботи Қуръон андозу хироҷ намедоданд.

Яҳудиён низ ба сифати гурӯҳи этникии алоҳида, ки дар Бухоро сокин буданд, эътироф шудаанд. Шумораи онҳо назар ба дигар гурӯҳҳои этникӣ зиёд набуд, вале, аслан навиштааст Н. Ханыков онҳо дар Бухоро зиндагӣ мекарданд ва қисмати камашон дар Катакурғон, Самарқанд ва Қаршӣ буданд. Дар ин минтақаҳо нисбати дигар аҳоли онҳо гузари алоҳидаи худро доштанд ва бо мусулмонҳо омехта набуданд. Ба бар кардани ҷома ва кулоҳ ба онҳо мамнуъ буд. Бинобар ин, онҳо дар тан либоси аз алоча дӯхта мепӯшиданд ва дар сар кулоҳи хосси худро мегузоштанд. Ҳамчунин савори асп ё хар ба онҳо гузаштан аз кӯчаҳои Бухоро манъ буд. Бинобар ин, онҳо ин ҳуқуқҳои худро доиман риоя мекарданд. Яҳудиёни Бухоро аз ҷиҳати зехну фаҳм аз ҳаммиллатони худ ақибмонда буданд. Бо забони худ ҳарф задан, ҳатто қисме маҳорати хонданро надоштанд. Яҳудиён ба шахсе, ки бори аввал гӯноҳ содир мекард намегузоштанд, ҳукми қатл диҳанд. Маротибаи аввал ӯро харидорӣ карда, дар назорати доимии худ мегузоштанд, агар зан дошта бошад, аз занаш ҷудо мекарданд. То он вақте, ки ӯ фармудаҳои Қуръонро риоя карда, аз онҳо берун по нагузорад. Дар сурати ислоҳ нашудан ба ӯ ҷазои қатлро талаб мекарданд. [7, с.72-73]

Назар ба Н.Ханыков маълумоте, ки Вомберӣ нисбати яҳудиён медиҳад муфассалтар аст. Аз нигоҳи муаллиф адади яҳудиён дар Бухоро, Самарқанд ва Қаршӣ қариб ба даҳ ҳазор мерасид. Дар асл онҳо аз Эрон (Қазвин ва Марв) ба Осиёи Миёна омадаанд. Муҳлати муҳоҷиршавиашон беш аз сад панҷоҳ сол нест. Шуғли асосиашон тиҷорат ва коркарди маҳсулоти зарурӣ буд. Вале дар ин сарзамин дар зери фишор ва таъкиботи зиёде эшон зиндагӣ ихтиёр карда буданд ва мавриди бузургтарин таҳқир қарор доштанд. Хусусан, вақте нафаре аз онҳо ба дари хонаи муъмин меомад то остонаи хонаи ӯ ҷулу мерафт. Агар муъмин ба мулоқоти онҳо майл пайдо карда равад аз хона берун шуда, ба истиқболи меҳмон мешитофтанд. Ҳамчунин мутобиқ ба таомулашон ба муъмин ҳадяҳо медоданд.

Муаррих дар бораи ҷамъияти ҳиндуҳо сухан гуфта навишта буд, ки теъдоди онҳо аз панҷсад нафар зиёд нест. Аммо бо маҳорати аҷиб ҳамаи идораҳои сармояҳои озодро

ба даст гирифтаанд. Дар тамоми бозорҳои шаҳр, маҳаллот ва деҳаҳо ҳиндуҳо ба рибохӯрӣ машғул мебошанд, аммо дар зоҳир фурутан буданд. Н.Ханыков бошад, оид ба нуфуз, вазъи иҷтимоӣ ва шуғли ҳиндуҳо маълумоте надодааст, ҳатто номи ҳиндуҳоро дар муайян кардани таркиби аҳолии Бухоро қайд намекунад.

Арабҳоро бошад, Вомберӣ бозмондагони ҳамон ҷангҷӯёне меҳонад, ки дар замони савумин хилофат дар ин сарзамин маскани зист интиҳоб кардаанд. Ададашон шаст ҳазор нафар мебошанд. Аз забони модарии худ беҳабар мебошанд. Н.Ханыков бошад, чун Вомберӣ шумораи арабҳоро хеле зиёд меҳисобад. Зикр медорад, ки дар ин сарзамин онҳо мисли авлодони пешинаи худ ҳаёти кӯчманчигиро касб кардаанд. Аммо аз сабаби сардӣ ва намӣ, хаймаҳои худро ба хонаҳои лойӣ ивазкарда мебошанд. Мӯй, андом ва ранги пусташон сиёҳ мебошад. То ҳадде байни худ ҳарчанд инро Вомберӣ инкор кардааст бо забони арабӣ, бо лаҳҷаи худ ҳарф мезаданд. Шуғли асосиашон молдорӣ ва савдои мол маҳсуб мегашт. Назар ба дигар гурӯҳҳо ахлоқан бартарӣ доштанд, зеро онҳо алфози бадро ба забон намегирифтанд.

Ҳамин тариқ, таҳлилҳои болоӣ нишон медиҳанд, ки мувофиқи маълумоти ин муаррихон таркиби аҳолии Бухоро на як гурӯҳи этникӣ, балки гурӯҳҳои зиёд, аз ҷумла: тоҷикон, узбекҳо, қирғизҳо, эронӣҳо, арабҳо, яҳудиҳо, ҳиндуҳо ва дигар гурӯҳҳои хурд ташкил додаанд. Аммо арзишнокии кори ин муҳаққиқонро на дар муайян кардани таркиби аҳолии Бухоро метавон арзёбӣ кард, балки афзалияти таҳлилҳояшон пеш аз ҳама дар муқоиса кардани тарҳи ташкили ҳаёти шаҳрдорӣ ва хонаводагӣ, шуғли варзидаи ин гурӯҳҳои этникӣ чашмрас мегардад. Ҳарчанд, ки бархе аз маълумотҳояшон дар тавсифи ин ё он гурӯҳи этникӣ чандон инъикосгари воқеияти таърихӣ намебошанд.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Таърихи инкилоби фикрӣ дар Бухоро [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе, 2005. – 400 с.
2. Вомберӣ, А. Саёҳати дарвешӣ дурӯғин дар хоноти Осиёи Миёна. – Техрон, 1986. – С. 360.
3. Логофет, Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом [Текст] / Д.Н. Логофет. – СПб., 1911. –Т.1. – 340 с.
4. Раджабов З.Ш. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. [Текст] / З.Ш.Раджабов. – Сталинабад, 1957. – 459 с.
5. Самиев, Б.Дж. Социально-философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XX в. [Текст] / Б.Д. Самиев. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 258 с.
6. Сухарева, О.А. К истории городов Бухарского ханства [Текст] / О.А.Сухарева. – М.,1958. – 148 с.
7. Ханыков, Н. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С.53-56.

ТАҲЛИЛ ВА МУҚОИСАИ ДУ ДИДГОҲ АНДАР БОБИ МУАЙЯН КАРДАНИ ҶОЙГОҲИ ТОҶИКОН ДАР СОҲТОРИ ИҶТИМОИИ АМОРАТИ БУХОРО

Муайян кардани ҳаёти аҳоли, нуфуз ва мақоми гурӯҳҳои этникӣ дар соҳтори иҷтимоии Аморати Бухоро ва нишон додани саҳми онҳо дар пешбурди ҳаёти ҷамъиятии кишвар таваҷҷуҳи олимони ватанию хориҷиро ҳанӯз аз нимаи дуюми асри XIX ба худ ҷалб карда буд. Махсусан, муаррих Н. Ханыков ва сайёҳи маҷорӣ А. Вомберӣ, ки барои муайян кардани наздикии шеваҳои забони худ бо ғӯйишҳои забони аҳолии Аморати Бухоро ба ин сарзамин ташриф оварда буд, асарҳои бунёди таҳия ва ба нашр расониданд. Дар робита бо ин, муаллиф дар мақолаи мазкур кӯшидааст, ки дидгоҳи ин ду муҳаққиқро дар мавриди муайян кардани ҷойгоҳи гурӯҳҳои этникӣ, ки сокинони Аморати Бухоро буданд, таҳлилу муқоиса намояд. Бавижа, таваҷҷуҳ ба он ҷанбаи мавзӯ додааст, ки тоҷикон ҳамчун сокинони таҳҷоии аморати Бухоро дар низоми соҳтори иҷтимоӣ чӣ гуна ҷойгоҳ доштанд ва бо фарҳанги шаҳрнишинӣ, вазъи зиндагӣ, касбу ҳунар ва ғайра аз дигар гурӯҳҳои этникӣ: узбекҳо, қирғизҳо, арабҳо, яҳудиҳо чӣ афзалият доштанд.

Калидвожаҳо: чомеа, аҳоли, сохтори иҷтимоӣ, гурӯҳҳои этникӣ, сатҳи зиндагӣ, касбу ҳунар, одоби шахришинӣ, фарҳанги муошират, фарҳанги меҳмондорӣ.

АНАЛИЗ И СРАВНЕНИЕ ДВУХ ТОЧЕК ЗРЕНИЯ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ МЕСТА ТАДЖИКОВ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

Определение состава населения, численности и статуса этнических групп в социальной структуре Бухарского эмирата и показ их вклада в развитие общественной жизни страны привлекло внимание отечественных и зарубежных ученых со второй половины XIX века. В частности, историк Н. Ханыков и венгерский путешественник А. Вомбери, посетившие эту землю для определения близости своих языков с диалектами населения Бухарского эмирата, написали и опубликовали фундаментальные труды. В связи с этим, в данной статье автор попытался проанализировать и сравнить взгляды этих двух исследователей относительно места этнических групп в социальные структуры Бухарского эмирата. На основе анализа и сравнения мнений этих двух исследователей автор подчеркивает, что, по их мнению, таджики были коренными жителями Бухарского эмирата и превосходили по численности другие этнические группы. В частности, внимание было уделено тому аспекту темы, какое положение занимали таджики, как коренные жители Бухарского эмирата, в социальной структуре и какие преимущества они имели перед другими этносами: узбеками, киргизами, арабами, евреями, в плане городской культуры, условий жизни, профессий и т. д.

Ключевые слова: общество, население, социальная структура, этносы, уровень жизни, профессии, городские нравы, культура общения, культура гостеприимства.

ANALYSIS AND COMPARISON OF TWO POINTS OF VIEW IN DETERMINING THE PLACE OF TAJIKS IN THE SOCIAL STRUCTURE OF BUKHARA EMIRATE

Determining the composition of the population, the number and status of ethnic groups in the social structure of the Bukhara Emirate and showing their contribution to the development of public life in the country has attracted the attention of domestic and foreign scientists since the second half of the 19th century. In particular, the historian N. Khanykov and the Hungarian traveler A. Vombéri, who visited this land to determine the proximity of their languages to the dialects of the population of the Bukhara Emirate, wrote and published fundamental works. In this regard, in this article, the author tried to analyze and compare the views of these two researchers regarding the place of ethnic groups in the social structures of the Bukhara Emirate. Based on the analysis and comparison of the opinions of these two researchers, the author emphasizes that, in their opinion, the Tajiks were the indigenous inhabitants of the Bukhara Emirate and outnumbered other ethnic groups. They also occupied a special place in the system of the social structure of society. They differed from other ethnic groups, including Uzbeks, Kyrgyz, Arabs and Jews, in urban culture, living conditions, professions, etc. Key words: society, population, social structure, ethnic groups, standard of living, professions, urban customs, culture of communication, culture of hospitality, etc.

Key words: society, population, social structure, ethnic groups, standard of living, professions, urban mores, culture of communication, culture of hospitality.

Маълумот дар бораи муаллиф: Самиев Б.Ҷ. – доктори илмҳои фалсафа, профессор, мудири шуъбаи фалсафаи фарҳанги Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ, e-mail: samiev.veshab@mail.ru. Tel.: (+992) 918670143.

Сведения об авторе: Самиев Б. Дж. - доктор философских наук, профессор, заведующий отделом философии культуры Института философии, политологии и права им. А.Баховаддинова НАНТ, e-mail: samiev.veshab@mail.ru Tel.: (+992) 918670143.

Information about the author: Samiev B.J. - Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy of Culture, Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A. Bahovaddinov, ANST, e-mail: samie.veshab@mail.ru, Tel.: (+992) 918670143.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ МУСУЛЬМАНСКИХ НАУЧНЫХ ЦЕНТРОВ (БАЙТ –УЛЬ - ХИКМА) В РАЗВИТИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Мирзоев Г.Дж.

Национальной академии наук Таджикистан

Мусульманские страны в средние века внесли огромный вклад в развитие мировой культуры и науки не только в области гуманитарно-теоретических, но и в области естественных и точных наук. Особенно в эпоху средневековья, когда христианская Европа находилась под жёстким контролем и колпаком христианской инквизиции, именно восточная цивилизация сохраняла и передавала новому времени сокровищу человеческого знания эпохи древности и времён античности, а также всячески развивала все отрасли науки и культуры. Этому в первой очереди наряду с особенностями отношения персидской культуре к науке, также способствовали специфические аспекты и потенции первоначального ислама в отношении рационального знания и научного соображения. Также отсутствие в раннем исламе жёсткой системы подчинения науки к теологии и свободное освоение античных знаний позволяли развитию научной мысли в этой культуре.

Изучая состояние научной сферы, можно заметить, что в развитии науки и знания в Восточных странах в этом периоде важную роль принадлежит научным академическим центрам, или как их называли «Дома мудрости» (Байт–уль хикма), которые были распространены не только в центре исламского халифата, но и существовали они во всех его провинциях, в том числе и в странах Мавераннахра. Также учёные из Мавераннахра принимали активное участие и в работе «байт–уль-хикма» почти во всех регионах исламского мира, вплоть до Андалузии. Источники сообщают, что ещё когда в начале IX в. в Багдаде была организована известная всем Академия Мамуна («Байт–уль-хикма»), туда были отправлены именно из Мавараеннахра более 200 учёных самых разных отраслей науки и знания [13,183].

«Байт аль-хикма» (“Дом мудрости”) это научное учреждение в средневековом Востоке, занимающееся чисто научной деятельностью со штатом учёного в разных областях науки и исследования, а также переводчиков, исследователей, со своей библиотекой, лабораторией и обсерваторией. Эти центры наряду с научной работой, прежде всего, специализировались на переводе и комментировании различных доисламских и исламских сочинений, преимущественно греческого, индийского, ассирийского и другого происхождения.

Специфические аспекты «дома знания» заключаются в том, что они были созданы и организованы не только по образцу греческо-платоновской традиции, но больше всего по образцу и специфике Гундишапурской Сасанидской академии, которая охватывала восточные элементы, традиции и отношения к науке и обществу. Описывая положение работ в Багдадской академии и в академии города Мерв, современный американский исследователь Фредерик Старр в своей работе «Утраченное просвещение» отмечает, что туда многие переводчики и учёные были привезены из древней Гундишапурской Сасанидской академии, имеющей богатый опыт в этом направлении [13,185]. Такие академические центры затем были организованы и в Мерве, Ургандже, Харезме, Бухаре, Самарканде и других городов Мавераннахра. В этих

научных центрах трудились и сочиняли свои трактаты известные учёные и мыслители того времени и согласно источникам имели хорошие финансовые поддержки со стороны самых различных правителей того времени.

В первой половине XI в. при дворе правителя Хорезма Али-ибн-Мамуна в городе Гургандж функционировала Хорезмская (наряду с Багдадской) “Академия Мамуна”. Здесь в разные времена свои научные работы выполняли выдающиеся ученые того времени, такие как Мухаммед аль-Хорезми, Ахмед Фергани, Сагани Астурлаби, Джаухари, Хасиб -ал Мервази, Абдумалик ал-Мерверуди, Абу-Сахл аль-Масехи, Абурейхан-аль - Бируни, Абуали ибн Сина (Авиценна), Махмуд Худжанди и др. В академии хранились ценнейшие рукописи на многих языках, проводились исследования в различных областях науки и сочинялись новые труды. Многие эти работы и рукописи были привезены из других стран, которые были в начале переведены, изучены и затем обогащены. Большинство ученых занимались математикой, медициной, теологией и астрономией, составляли астрономические таблицы, календари с указанием дней, месяцев и времен года, по которым определялось время посева, вспашки и т.д. Халиф аль-Мамун покровительствуя эти центры и особенно «Дом мудрости» в Багдаде, щедро вознаграждал учёных и переводчиков за каждую переведённую книгу, давая им столько золота, сколько весила сама книга. На арабский язык были переведены труды таких учёных античного периода, как Пифагор, Платон, Аристотель, Архимед, Гален, Гиппократ, Евклид и другие. К этим книгам не только написали многотомные комментарии, но идеи античных философов были творчески осмыслены в свете мусульманской традиции и получили дальнейшее развитие. Из общего анализа этих научных центров становится ясным, что видным представителем багдадской школы был математик, географ и астроном Мухаммад бен Мусы аль-Хорезми (787-850). Свою деятельность он начал в Хорезмском центре и продолжил её в Академии Мамуна. Именно в этих научных центрах Хорезми переработал арифметику Диофанта, внес важный вклад в становление науки алгебры. Он в своём трактате «Книга о восстановлении и противопоставлении» рассматривал «восстановление и сведение» как методы решения уравнений, с которой в дальнейшем пошло название научной дисциплины алгебра. По мнению специалистов отрасли, происхождение слова алгоритм тоже связано с именем аль-Хорезми, который занимался в этих академических центрах. Книгу «О восстановлении и противопоставлении» аль-Хорезми перевели на латынь в 1143 году и по источникам в дальнейшем её изучали Коперник, Бруно, Галилей, Кеплер, Паскаль, Бернулли, Эйлер, Ломоносов и другие ученые. Как всем известно, после аль-Хорезми математик и астроном Насириддин ат-Туси, работая в Мараганской обсерватории, которая тоже относилась к этим «домам мудрости», раньше Региомонтана обосновал тригонометрию как самостоятельную науку. Стоит отметить, что к этой отрасли науки европейцы пришли лишь в XVII веке. Также, в этой русле значительные работы в области математики выполнены Омаром Хаййомом, Али Кушчи, Ибн Ираком и другие, которые были знакомы с опытом работы в этих научных центрах, под названием «байт-уль хикма».

Другой известный ученый современник аль-Хорезми - Ахмад аль Фергани (797-865), получивший большую известность в Европе под именем Аль-Фраганус, тоже согласно источникам впитывал влияние и опыт этих научных центров. Именно в этих центрах он ознакомился с достижениями географии и математики своего времени и в дальнейшем оставил неизгладимый след в развитие астрономии, математики и

геометрии. Его известная книга «О небесных движениях и свод науки о звездах» позже была несколько раз переведена на латинский и другие европейские языки.

Таким образом, в этих научных центрах и в результате обмена мнения и обмена научного опыта различных культур формировался и развивался научное мировоззрение известного таджикско-персидского учёного и мыслителя эпохи средневековья Абурейхана Беруни, 1050-летие со дня рождения которого в этом году широко отмечается на международном уровне под эгидой ЮНЕСКО. Особенно Хорезмский академический центр и опыт в этом центре позволили ему ознакомиться с достижениями самых известных научных преобразований того времени. Абурейхан Мухаммад ибн Ахмад аль-Беруни (973-1050), который работал в Хорезмской Академии создал в этом центре фундаментальные работы по физике, математике, астрономии, ботанике, медицине, географии, геологии, минералогии и другим наукам. Именно работая в этом центре, он делает такое заключение, что изменение лунных фаз зависит от различного освещения Луны Солнцем. В этом направлении он также с точностью вычислил угол наклона эклиптики к экватору, подсчитал радиус Земли, а в области минералогии установил плотность и удельный вес многих минералов и металлов. Также в этом научном центре после ознакомления с другими подобными работами он написал свою книгу под названием «Собрание сведений о познании драгоценных минералов», в котором подробно описал более 50 минералов, руд, металлов и т.д. В своих исследованиях большое значение Беруни придавал эксперименту, проводил опыты при помощи приборов, подготовленных им самим. Далее в известной своей книге «Хронология» или «Памятники минувших поколений» он дает полное описание прошлых этапов жизни различных культур, праздников и календарей греков, римлян, персов, согдийцев, хорезмийцев, иудеев и многих других народов. Небезызвестная его книга «Канон Масъуда» представлял свод астрономических знаний, а в трактате «Минералогия» Беруни в области геологии давал описание многих минералов, методы их определения и сведения о месторождении полезных ископаемых. Ознакомившись с жизнью и культурой индусов во время военных походов Махмуда Гезнави в Индии и после возвращения, он написал книгу «Описание Индии» и дает детальное научное описание быта, культуры и науки индусов, изложил их религиозно-философские системы. Также он как учёный естествоиспытатель, сделал вклад в расширении понятия числа, учение кубических уравнений, сферическую тригонометрию, разработал тригонометрические таблицы. Опираясь на разработки летоисчисления разных народов в Хорезмской Академии, Беруни предложил общие принципы составления календарей. Владея санскритским, арабским, персидским, греческим и сирийскими языками, он способствовал выработке принципов перевода научных терминов с одного языка на другой. В эпоху средневековья в Европе он был известен под именем Албороне.

Также участвуя в этих научных академических центрах, особенно в Хорезмской Академии, некоторые свои работы написал и известный таджикско-персидский учёный Абуали ибн Сино (980-1037). Именно эти научные академические центры способствовали его ознакомлению европейцам, и затем многие его произведения были переведены на латинский язык. Например, его «Канон врачебной науки» был переведён на латыни и переиздавался больше 30 раз. Стоит отметить, что в результате освещения научной информации в этих научных центрах, европейцы ещё до её перевода на латынь, имели информацию о нём. Именно в связи с этим, «Канон врачебной науки» в Европе в коротком сроке не только много раз переиздавался, но и стал учебником по медицине в европейских университетах.

Обмениваясь опытом в Хорезмской Академии Ибн Сино тоже отдавал приоритет эксперименту. Это происходило когда в 998 году он уезжал в Хорезм и сотрудничал и вёл дебаты с Беруни и с Абусахлом Масехи в Академии Мамуна. Научное творчество и философские взгляды Ибн Сино связаны не с развитием интуитивных элементов в мусульманской философии, а с распространением в ней учение греческого перипатетизма и принципы рационалистических тенденций. Учение «князя ученых», как его называли в Восточных странах, были близки к учению аристотелизма.

Развивая античную теорию многообразия галактики, европейские и восточные мыслители в эпоху средневековья полемизировали о формах существования различных миров во Вселенной. В академических научных центрах Востока этой теории придавали особый интерес. Абурейхан Беруни и Ибн Сино в Хорезмской Академии обсуждали проблему существования других миров во Вселенной. Беруни отстаивал данную теорию и по его мнению, вполне допустимо, что другой мир обладает теми же природными свойствами, что и наш мир, но только эти свойства созданы таким образом, что направления движения в нем отличаются от направлений движения в нашем мире и каждый из этих миров отделен от другого определенной преградой. Из приведённых аргументаций становится известно, что Ибн Сино против постановки вопроса о множественности миров. Его прежде всего волновала проблема существования пустоты и связанный с ней вопрос о физической природе преграды, отделяющей миры друг от друга. А что касается Беруни, то он допускал возможность существования других миров иной природы, отделенных некой преградой от нашего мира [12,190]. Стоит отметить, что такая постановка вопроса сегодня соответствует с современными идеями относительно многомерных пространств.

Ибн Сино, как последовательный перипатетик, придерживал идею «единого» мира, но в отличие от Аристотеля он не утверждал о резкой противоположности земли и неба. Обобщая идеи своих предшественников и современников, он «сформулировал единую теорию о принципиальной однородности и единстве Вселенной» [12,195]. Таким образом, становится известно, что такое подобное заключение, являющееся конструктивной частью философского монизма, служило отправной точкой современного естествознания, заявившего о себе отказом от геоцентризма. Исходя из этого, можно утверждать, что идеи высказанные Ибн Сино и Беруни в Хорезмской Академии относительно других миров во Вселенной являются важными элементами преемственной связи между культурой античности и средневекового Востока.

Также в средневековых академических центрах Востока предметом особого внимания был вопрос о физической реальности птоломеевских эпициклов и деферентов. Об этом в свои переписки отметили Беруни и Ибн Сино. По утверждению Абурейхана Беруни, эпициклы и деференты имеют вполне реальное физическое существование. Относительно этому, в астрономии были приготовлены астрономические таблицы по звездам и движению планет, а также новые астрономические инструменты. Согласно источникам, в результате использования этих конструкций и инструментов, Беруни в 1004 году предсказал и исследовал лунное затмение.

Все это говорит о том, что с вступлением народностей Востока в средние века в единую культуру они, выйдя из своего узкого регионального и этнического пространства, вошли в более широкую культурную сферу, где получали больше возможностей повлиять на мировую цивилизацию. Таким образом, единый язык, единая идеология и единое социокультурное пространство обеспечивали культурный синтез различных народов этого региона. В результате появилось новое культурное

образование, получившее название «исламская культура», которое впоследствии оказало огромное влияние на развитие мировой и в первую очередь европейской цивилизации. Одним из её элементов в научной сфере были именно «Дома мудрости», или как их называли «Байт - уль-хикма». По общепризнанному мнению, культура народов Востока в этом периоде была несравненно выше синхронной европейской. Величайшей исторической заслугой этих народов является «ретрансляция» для всего человечества многих античных знаний, которая выполнялась в этих научных центрах «Байт-уль-хикма». В этих научных центрах мусульманские ученые не просто переводили и «ретранслировали» античные источники, а серьезно и творчески перерабатывали их, комментируя и дополняя. Именно они способствовали знакомству европейцев с древними греческими и восточными знаниями. Как мы уже отметили, математические трактаты, медицинские сочинения, астрономические таблицы, географические данные и арабские переводы источников с различных языков проникали на Запад и столетиями являлись наиболее авторитетными руководствами для интеллектуалов того времени. Велик вклад Востока и в западноевропейскую литературу. По некоторым исследованиям, рифмы перешли в романскую поэзию из арабской поэзии [7,232].

Гордясь сегодня своей богатой прошлой культурой, литературой, наукой и духовным наследием в целом, мы не должны забывать, что все это образовалось внутри Восточной культуры и в результате культурного синтеза. Нельзя, гордясь именами того же Бируни, Ибн Сины, Рудаки, Фирдоуси, Носира Хисрава, Улугбека, Фергани, Джалаладдина Балхи, Саади, Хафиза, Джами и многих других выдающихся мыслителей прошлого, игнорировать роль и значение научных академических центров в формировании их личностей и их мировоззрения.

Характерным для культуры первоначального и раннего ислама в регионе Мавареннахра было то, что несмотря на ее теоцентричность в ней довольно сильно было выражено человеческое начало. Это выражалось в признании мощи человеческого разума, его ведущей роли в познании мира и его преобразовании. Человек признавался высшим духовно-природным существом, которому присуще стремление к моральному и духовному совершенствованию. К сожалению, эта прогрессивная тенденция в последующие этапы исламского периода развития ослабла и с приходом к власти монголов осталась только в теории у представителей суфийско-мистических направлений.

Анализируя развитие науки и культуры в средние века на Востоке, как мы уже отметили, можно прийти к выводу, что здесь особую роль сыграл характер и метод обучения, которое, в отличие от прежнего периода, стало доступным всем. На базарах можно было найти самые разнообразные книги, даже редкие научные произведения того времени. В городах Мавареннахра, кроме академических научных центров, также существовали богатые библиотеки. В Бухаре в дворце Саманидов была известная сборная библиотека под названием «Саван-ул-Хикмат» («Хранилище мудрости»), где хранилось множество книг по различным наукам. Абуали ибн Сино в своей жизнеописании так описывает свое посещение этой библиотеки: «Я вошел в книгохранилище, состоявшее из многих помещений, а в каждом помещении находились сундуки с книгами, положенными одна на другую. В одном помещении находились арабские книги и стихи, в другом – книги по законоведению, и так в каждом помещении – книги по какой-нибудь отрасли науки. Я прочел список книг предшественников моих в науке и попросил те, что были мне нужны. А видел я там такие книги, название

которых никогда не слышали многие, да и я сам не встречал их раньше, а также и после этого» [1,155].

Библиотеки служили не только для хранения и чтения книг. Они были местом научных собраний и дискуссий. В них переписывались труды учёных, в них писали и творили многие великие мыслители. Знания были достоянием общественности, и каждый желающий имел возможность воспользоваться услугами библиотек и получить доступ к ценным и редким трудам [10,123]. Отсутствие цензуры, почтительное отношение к учёным, широкий доступ к знаниям — всё это способствовало бурному развитию общественной и научной мысли на Востоке, пробудило интерес к философии, естествознанию и в том числе к литературе.

Другой особенностью этого периода для Мавареннахра является, то что народы этого региона, приняв арабский язык в качестве языка науки, религии и межмусульманского общения, тем не менее некоторые из них сохранили и развивали свои родные языки, в том числе таджикско-персидского языка, сумев поднять его на уровень языка науки и литературы наряду с арабским. В этом большая заслуга Ибн Сины, написавшего более 20 трактатов на родном таджикско-персидском языке, среди которых известное философское сочинение «Даниш-наме» («Книга знания»), и Абурейхана Бируни – автора «Китаб ут-тафхим». Именно в этом периоде таджикско-персидский язык показал свои широкие возможности для раскрытия глубоких научных, поэтических и религиозных мыслей. Об этом свидетельствует многочисленная литература научного и иного характера на этом языке. А своего апогея развития этот язык достиг в поэзии Рудаки, Дакики, Фирдоуси, Джалауддин Руми и других [5,76].

Говоря об астрономических таблицах и летосчислениях, необходимо отметить, что исправление календаря именно в это время осуществил, по поручению Мелик-Шаха, знаменитый Омар Хайям в одной из этих научных центрах. В 1074 году он заведовал обсерваторией в Мерве. В основу нового календаря им был положен цикл в 33 года, из них 8 високосных. В этом календаре средняя продолжительность года составляет 365,24242 дня. Степень точности календаря можно видеть из того, что его ошибка в течение 4 500 лет составляет лишь одни сутки.

Наряду с этим во второй половине XI в. в Багдаде по инициативе визиря Низам аль-Мулька было создано учебное заведение наподобие “Академии Мамуна”, получившее название “Низамийе”. Низам уль-Мульк был тесно связан с деятелями науки, искусства, философии и покровительствовал им. Затем он организовал и в городах Мавараеннахра подобные учреждения, где готовились не только учёные в области точных наук, но и литературоведы и поэты.

Очевидно, что в отличие от средневековой Европы, где господствовала христианская идеология и преследовали ученых-естествоиспытателей, а также горели костры инквизиции, на Востоке организовали научные центры, поощряли развитие науки, техники и культуры.

Таким образом, участвуя в научных академических центрах и в научных кругах, учёные средневекового Востока, такие как Абурейхан Беруни, Мухаммад аль-Хорезми, Абуали ибн Сина и многие другие, выходили на более широкое и богатое научно-информационное поле. В этом поле и сфере они не только обменивались своими знаниями и навыками, но и внесли огромный свой вклад в развитие мировой культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абу Али ибн Сина. Сочинения. Т. 1. Жизнеописание. – Душанбе: Дониш, 2005. – С.155
2. Абуали Мухаммад Балъами. История Табари. Часть 1 и 2./ Под редак. Умарова М. и Бобоева Ф. Тегеран.- 1632.
3. Абдуллозода Ш. Формирование мусульманской культуры у таджиков в эпоху // «Культура» первое издание. – Душанбе, 1999. – С. 12–30.
4. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. В 2-х томах. – Душанбе, 1989. – 860 с.
5. Диноршоев М.Д. Вклад эпохи Саманидов в развитие духовной культуры Центральной Азии //Философия в эпоху Саманидов. – Душанбе: Дониш, 1999. – С. 66 – 81.
6. Малащенко А. Ислам и политика в государствах Центральной Азии //Центральная Азия и Кавказ. – 1999. – №54. – С. 61–69.
7. Мец Адам. Мусульманский ренессанс. – М.: ВиМ, 1996. – 536 с.
8. Левин З.И. Ислам и национализм в странах зарубежного Востока. – М., Мысль, 1988. – 223 с.
9. Мирзоев Г. Дж. Особенности формирования и трансформация исламского религиозного сознания таджиков. – Душанбе: изд. «Дониш», 2011 – 124 стр.
10. Наршахи, Мухаммад. История Бухары / Пер. Н.Лыкошина. Под ред. В.В.Бартольда. – Ташкент, 1897. – 123 с.
11. Негматов Н.Н. Государство Саманидов. – Душанбе: Дониш, 1977. – 279с.
12. Переписка Бируни и Ибн Сины / Абу Али ибн Сина. Сочинения.Т.1. – Душанбе: Дониш, 1995. – С.176 – 219;
13. Фредерик Старр. Утраченное просвещение: золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времен Тамерлана / пер. с англ. А. Мамаднazarов. – Душанбе: «Эр-граф», 2016. – С. 185. (на тадж. яз.)
14. Эмомалӣ Раҳмон. Дин ва ҷомеа. – Душанбе: «Шарқи озод», 2013. – 671с.
15. Якубов Ю. Религия древнего Согда. – Душанбе: Дониш, 1996.

НАҚШ ВА ҶОЙГОҲИ “БАЙ - УЛ-ҲИКМА”-ҲОИ АСРИМИЁНАГИИ МУСУЛМОНӢ ДАР РУШДИ ИЛМҲОИ ТАБИӢ

Дар ин мақола муаллиф зикр менамояд, ки дар рушди илму дониши асрҳои миёна дар кишварҳои Шарқ нақш ва ҷойгоҳи марказҳои илми академӣ, ё чӣ тавре он замон онҳоро меномиданд, “Байт-ул-ҳикма” -ҳо баланд буд. Ин марказҳои илмӣ на танҳо дар маркази хилофат, балки дар тамоми минтақаҳои он, аз ҷумла дар кишварҳои Мовароуннахр низ вучуд доштанд. «Байт-ул-ҳикма» муассисаи илмист, ки ба ҳайати он олимони соҳаҳои мухталифи илм ва пажӯҳиш ҷамъ шуда, инчунин он дорои тарҷумонҳо ва котибони касбӣ, китобхона, санҷишгоҳ ва расадхонаи махсус буда ва онҳо ба фаъолияти сирф илмӣ машғул мешуданд. Самти асосии фаъолияти ҳайати он дар баробари тарҷумаи осори мухталифи пешазисломӣ ва исломӣ аз юнонӣ, ҳиндӣ, суриягӣ, қибтӣ ва ғайра ба забони арабиву форсӣ, инчунин навиштани шарҳу тафсир ва инкишофи таълимоти мухталифи илмӣ буд. Маҳз ҳамин марказҳои илмӣ дар раванди паҳншавии ахбороти илмӣ дар асрҳои миёна нақши муайян бозида, дар ташаккули ҷамъияти шахсият ва назариёти илмиву фалсафии донишмандоне, ба мисли Абурайҳон Берунӣ, Мухаммад Хоразмӣ, Абуалӣ ибн Сино ва ғайраҳо таъсири баланд расонидаанд.

Калидвожаҳо: марказҳои илмӣ, афкори фалсафӣ, Академияи Маъмун, байт-ул-ҳикмаҳо, илмҳои дақиқ, ҷадвалҳои астрономӣ, синтези фарҳангӣ, донишҳои ақлӣ.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ МУСУЛЬМАНСКИХ НАУЧНЫХ ЦЕНТРОВ (БАЙТ –УЛЬ - ХИКМА) В РАЗВИТИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Автор в этой статье отмечает, что в формировании и развитии многих отраслей науки в эпоху средневековья, в том числе в развитии естественных наук на Востоке важную роль играли научные академические центры, или как их называли «Дом мудрости» (байт –уль - хикма), которые были организованы не только в центре исламского халифата, но и существовали они во всех его провинциях, в том числе и в странах Мавераннахра. «Байт -уль-хикма» (“Дом мудрости”) это научное учреждение в средневековом Востоке, занимающее чисто научной деятельностью со штатом учёного в разных областях науки и исследования, а также переводчиков, научных персоналов, исследователей, со своей библиотекой, лабораторией и обсерваторией. Наряду с исследовательской деятельностью, эти центры, прежде всего, специализировались на переводе и комментировании различных доисламских и исламских

сочинений, преимущественно греческого, индийского, ассирийского и другого происхождения. Именно эти научные центры играли важную роль в коммуникации научной мысли в Восточных странах в этом периоде и в формировании научного мировоззрения таких мыслителей мирового масштаба как Абурейхана Беруни, Мухаммада –аль - Хорезми, Абуали ибн Сина и многие другие.

Ключевые слова: научные центры, философская мысль, дома мудрости, академия Мамуна, точные науки, астрономические таблицы, культурный синтез, рациональное знание.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF MEDIEVAL MUSLIM SCIENTIFIC CENTERS (BAYT-UL-HIKMA) IN THE DEVELOPMENT OF NATURAL SCIENCES

The article notes that in the development of science and knowledge in the Muslim world in this period, an important role belongs to scientific academic centers, or "Houses of Wisdom" (Bayt-ul Hikma), which were distributed not only in the center of the Islamic Caliphate, but they also existed in all its provinces, including the countries of Maverrannahr. "Bayt al-hikma" ("House of Wisdom") is a scientific institution engaged in purely scientific activities with a staff of scientists in various fields of science and research, as well as translators, researchers, with its own library and observatory, specialized in translating and commenting on various pre-Islamic and Islamic writings, mainly of Greek, Indian, Assyrian and other origin. It was these scientific centers that played an important role in the formation and development of science in the countries of Central Asia in the Middle Ages.

Key words: scientific centers, philosophical thought, houses of wisdom, Mamun Academy, exact sciences, astronomical tables, cultural synthesis, rational knowledge.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев Гаффор Чаборович – доктори илмҳои фалсафа, профессор, ходими пешбари илмии шуъбаи масъалаҳои фалсафии дин дар Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқ ба номи А. Баҳоваддинов, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. АМИТ, E-mail: gaffor-1964@mail.ru. Tel.: (+992) 935056656.

Сведения об авторе: Мирзоев Гаффар Джаборович доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник отдела философских проблем религии Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова. НАНТ, E-mail: gaffor-1964@mail.ru. Tel.: (+992) 935056656.

Information about the author: Mirzoev Ghaffor Jaborovich Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the Department of Philosophical Problems of the Religion of the Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A. Bahovaddinov. ANST, e-mail: (Hidden) tel.: (+992) 935056656.

ПЕДАГОГИКА

ТДУ: 372.8 (575.3)

ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ ДОНИШЧҶҶНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ КАСБӢ

Маҳмадализода Б.Р.

*Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи
касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон*

Хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбии самти гуманитарӣ, аз ҷумла таърихчиён, ба ҳал намудани вазифаҳои дар боло таъингардида, даъват карда мешаванд, ки ин ҳам бошад, коркард ва татбиқи шароитҳои педагогӣ дар фаъолияти мустақилона дар инкишофи салоҳияти касбӣ мебошад.

Шароити педагогии ташаккул додани салоҳияти касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, аз бисёр омилҳо вобаста мебошад. Дар параграфи мазкур мо бояд шароитҳои педагогии ташаккул додани салоҳияти таърихӣ донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбии самти омӯзгориро барои фаъолияти касбӣ асоснок намоем.

Дар баробари он, шароити педагогии ташаккулдиҳандаи салоҳияти таърихӣ донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, зиёд намудани миқдори соатҳои таълимӣ ва корҳои самаранок мустақилонаи донишҷӯён, зеро роҳбарии омӯзгор мебошад. Барои ташаккул додани салоҳияти таърихӣ донишҷӯён чун пештара, масъалаи муносибати тафриқавӣ ва инфиродӣ ба таълими фанни таърих то охир, дар ошкор намудани мазмун ва шакли ташаккул додани салоҳияти таърихӣ донишҷӯён пурра ошкор нагардидааст.

Мо чунин меҳисобем, ки кори самаранок дар омӯзиши фанни таърих дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, метавонад дар ташаккули салоҳияти касбии омӯзгорони ояндаи таърих мусоидат намояд, ки аз маҷмӯи шароитҳои педагогӣ вобаста мебошад. Зарурият ба асоснок ва татбиқ намудани шароитҳои иловагии педагогӣ бо донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбии самти омӯзгории таърих мубрам будани масъаларо тасдиқ менамояд. Тамоили методологӣ бешаку шубҳа дар таҳқиқи мушкilotи ташаккули салоҳияти касбии донишҷӯён, дар ҷараёни таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, дар баробари муносибати босалоҳият, муносибати фаъолиятӣ баромад менамояд.

Оид ба масъалаи мазкур Л. П. Аристова қайд менамояд: «Фаъолият аз худ мунтазамӣ, худинкишофӣ, худтакмилдиҳӣ, низоми ҳамкориҳои субъект бо олам мебошад, ки дар ҷараёни он бохти образи психологӣ рӯй медиҳад». [4. с. 138]. Ба фарқиятҳои мавҷудаи консепсияи фаъолият нигоҳ накарда, дар педагогикаи ватанӣ, бояд низоми умумӣ тасдиқгардида дар чунин шакл ҷудо намоем:

– тамоми шакли фаъолият, паҳлуҳои дохилӣ ва берунии дониши робитамандро ноил мебошад, мегӯяд А. Н. Леонтьев, ва Б. Ф. Ломов;

- А. Н. Леонтьев ва Б. Ф. Ломов оид ба паҳлуҳои мантиқии субъект дар ташаккули салоҳияти таърихӣ андешаҳои ҷолиб пешниҳод намуданд;

– С. Л. Рубинштейн, [77, с. 712], Б. Ф. Ломов, А.Г Ковалёв [42, с. 50] бар он ақидаанд, ки инсон фаъолиятро амалӣ намуда, ҳудаш инкишоф меёбад, фаъолиятро тағйир дода ба вай дигаргунӣ ворид менамояд;

– А. И. Зельберштейн [38, с. 38] самтҳои назариявии фаъолиятро бо вазифаҳои психологӣ мутобиқ намуда, ташаккули салоҳиятро дар мақсад ва натиҷа таъкид менамояд.

Н. С. Лейтес ва А. Н. Леонтев дар ташаккули салоҳияти таърихии донишҷӯён фаъолияти дохилӣ (мушаххас, фаъолияти фаннӣ, амал, амалиёт) ва дохилӣ (мақом, мақсад, шароити ба мақсад расидан)-ро фарқ кунонида, ҳам таъкид менамоянд, ки ягон омил дар танҳоӣ натиҷанок буда наметавонад. Ҳамин тавр, мақом, мақсадро муайян намуда, фаъолиятро бо амалиёт ва шароити вобаста мебаронад. [50. с. 127].

Дар ташаккули салоҳияти донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, агар таълим ба салоҳиятноки мақом гирифта бошад, мақсад муайян мегардад, фаъолият ва амалиёти донишҷӯён аз шароити муассисаи вобаста мебошад. Мушкилоти асосӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, дар ташаккули салоҳияти касбии донишҷӯён ба фаъолияти омӯзгорӣ аз он иборат аст:

- донишҷӯён бо дониши паст ба муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ дохил мешаванд;
- таҳсилоти шартномавӣ барои ба муассисаҳо қабул намудани донишҷӯёни дорои омодагии баланд ҳалал мерасонад;
- аксар омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ба ҷойи ишғол намудаашон лоиқ нестанд;
- китоби дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ методӣ нокифояанд;
- низоми кредитӣ барои ташаккули салоҳияти донишҷӯён имкон намедихад ва дар менталитети мардуми мо ба хариду фурӯш табдил ёфта истодааст;
- мавқеи ҷамъиятии омӯзгор ва музди меҳнат ҳавасмандии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбиро коста мегардонад;
- дигар он, ки онҳоро пас аз хатми муассиса ҳамчун омӯзгори фаннӣ ба кор қабул наменамоянд;
- онҳоро омӯзгори синфҳои ибтидоӣ таъин менамоянд, ки онҳо барои таълими фанни муайян омода карда шудаанд на барои омӯзгори синфҳои ибтидоӣ ва кор дар муассисаҳои томактабӣ.

Яке аз мушкилоти асосӣ дар назарияи психологӣ фаъолият, мутобиқ намудани фаъолияти фаннӣ бо дигар фанҳо мебошад, ки имрӯз дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ мушоҳида мегардад. Фанҳои ёрирасони таърих ва факултетивиро ба касе рост омад, медиҳанд. Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ фанни назарияи иқтисод, асоси давлат ва ҳуқуқ, фалсафаро ҳамчун шакли шуури ҷамъият, асоси ҷаҳонбинӣ ба омӯзгороне вобаст менамоянд, ки на таҷриба, на ихтисосу таҳассуси онҳо ба ин рост меояд.

Ҳамин тавр, дар қори таҳқиқотии ҳеш меҳостам дар бораи мутобиқсозии фаъолияти таълимӣ-маърифатӣ дар таълимӣ-касбӣ суҳанронӣ намоям, ки дар ташаккули салоҳияти касбӣ тақони бузург мебахшад. Тавре, Э. Ф. Зеер таъкид менамояд, вақте предмети фаъолият тағйир ёбад, мақоми фаъолият низ иваз мегардад [39, с. 48]. Дар ташаккули салоҳияти касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ қорҳои мустақилонаи муайяни аудиторӣ, берун аз аудиторӣ, қорҳои мустақилонаи зери роҳбарии омӯзгор, қорҳои инфиродӣ мавқеи асосӣ доранд.

Ғайр аз ин дар ташаккули салоҳияти касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ дар баробари фанҳои таълимии факултет, ҷорабиниҳои оммавӣ, шабнишиниҳои фарҳангӣ, маҳфилҳои фаннӣ, шабҳои саволу ҷавоб, конференсия, семинар, мавқеи хосаро ишғол менамояд. Фаёлона ширкат варзидани донишҷӯён, дар он боиси ташаккул ёфтани салоҳияти таърихии донишҷӯён ва омодагии касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ мегардад. Донишҷӯён тавассути иҷрои қорҳои мустақилона, аз фанҳои таълимӣ, баргузор намудани таҳқиқотҳои илмӣ, навиштани реферат, қорҳои қурсӣ, рисолаи хатм, омода намудани маъруза, фаъолияти

таълимиро ба таълимӣ – касбӣ табдил дода, салоҳияти касбии хешро ташаккул медиҳад.

Самаранокии ин мутобиқсозӣ талаботҳои педагогӣ буда, мақоми шахсиятии таҳсилоти касбӣ ба ҳисоб меравад, ки дониш, маҳорат ва малакаи донишҷӯёнро ташаккул медиҳад. Омӯзиши фанни таърих аз мавқеи муносибати фаъолияти аз донишҷӯ устуворӣ, тобоварӣ, дониш ва маърифати баландро талаб менамояд.

Ба фаъолияти зоҳирии донишҷӯ, мушоҳидаҳои объективии фаъолияти фаннӣ, амалӣ, таҳлил, умумигардонӣ, банизодарорӣ, амалётҳои таълимӣ барои ҳалли супориш, омода намудани реферат, маъруза, корҳои курсӣ ва лоиҳаи дипломӣ дохил мешавад. Фаъолияти ботинии донишҷӯро, воқеӣ мавриди мушоҳида қарор додан мумкин нест, зеро он дар худ мақомҳои шахсӣ, мазмун, мақсади ташаккули салоҳияти касбии донишҷӯро дар бар мегирад. Ҳамин тавр, дар бораи муҳити берунӣ ва ботинии фаъолияти таълимии донишҷӯён суҳанрондан мумкин аст.

Таърихи халқи тоҷик илмест, ки ҳодисаҳои гузашта ва имрӯзаи халқи тоҷикро ба таври воқеӣ меомӯзад. Миллати тоҷик ҳамчун як узви мардуми ориёӣ, яке аз халқҳои қадимтарини сайёра ба ҳисоб мераванд. Аз ин рӯ, ин халқ таърихи бисёр ҳазорсоларо дорост, ки он аз саҳифаҳои дурахшони қаҳрамонӣ мардонагӣ ва таназзулу ғоҷаҳо саршор мебошад. Барои омӯзиши самараноки таърихи халқи тоҷик шароити педагогиро муҳайё намудан зарураст, ки донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ тавассути шиносӣ бо саҳифаҳои дурахшони таърихи аҷдодони хеш, худшиносӣ, гуруҳ ва ифтихорашон боло гирифта, салоҳияти таърихашон ташаккул ёбад.

Донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, бояд тавассути омӯзиши таърихи халқи тоҷик донанд, ки дар замони ҳуҷумҳои забткоронаи аҷнабиёни муғул, миллатро ҷисман нестшавӣ таҳдид менамуд, ки садҳоҳазор нафар фарзандонашро сарбурида, шахру деҳаҳои ободнамудаашро ба харобазор табдил доданд. Туркпарастонӣ аввали асри XX низ тоҷиконро аз ҷиҳати маънавӣ нест карданӣ шуданд. Вале халқи тоҷик нест нашуд, ҳар бор ба заҳмҳои бадани худ даво ёфта, қувват гирифт ва эҳё гардид.

Дар ташаккули салоҳияти таърихӣ донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, шароити педагогиро муҳайё намудан зарураст, ки донишҷӯён муборизаи миллати хешро ба муқобили душманон донанд. Фаҳманд, ки миллати тоҷик ба душманонаш дар баробари сипар, фарҳанги худро пеш гузошт, ба онҳо иттифок, ҳамзистӣ ҳамкориро пешниҳод карда, бо маърифати оламгираш онҳоро ба ҳамин роҳ ҳидоят намуд.

Албатта омӯхтани чунин саҳифаҳои таърихи миллат, пастию баландӣҳо, қаҳрамонӣ ноқомҳои гузаштагонӣ халқи тоҷик буда, дар ташаккули салоҳияти шахсиятӣ, таърихӣ ва касбии ҳар як донишҷӯ ва дар рӯҳияи ватандӯстӣ тарбия намудани онҳо аҳамияти махсус дорад.

Яке аз шароитҳои педагогии омӯзиши фанни таърих роҷа намудани робитаи фанни таърих бо дигар фанҳои ҷомеашиносӣ, аз ҷумла фалсафа, сиёсатшиносӣ, назарияи иқтисод, ҳуқуқ, адабиёт ва ғайра мебошад.

Дар ташаккули салоҳияти таърихӣ донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, ҳангоми тавсифи ин ва ё он давлат, асоси сиёсӣ, иқтисодӣ, тижорат, фарҳанг, адабиёт ва санъати он бояд дар шакли фарогир муқоиса, муқобилгузорӣ карда шавад. Забони он аз рӯйи забонҳои ҷаҳонӣ оилабандӣ гардида, типӣ антропологии он баён гардад, зеро чунин муносибати педагогӣ метавонад салоҳияти таърихӣ донишҷӯёнро ташаккул диҳад.

Дар ташаккули салоҳияти таърихӣ донишҷӯён ҷизи асосӣ донишҳои марҳилаҳои асосии таърихи халқи тоҷик мебошад. Донишҷӯён бояд ба таври

боварибахш донанд, ки асри санг, аз асри биринч бо кадом аломату нишонаҳояш фарқ мекунад. Давраи қадим, ки солҳои 1000/900-и солшумории пеш аз милодро то асри 5-уми милодӣ дар бар мегирад аз асрҳои миёна ва давраи наву навтарин бо кадом аломату нишонаҳояш фарқ мекунад. Дар ташаккули салоҳияти таърихӣ омӯзгорони ояндаи маводҳои бостоншиносӣ моҳияти калонро ноил мебошанд, ки тавассути он донишҷӯён бо сарчашмаҳои хаттӣ, аз ҷумла сарчашмаҳои юнонӣ, хитой ва ғайра торафт бештар шинос мегарданд.

Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ шароити педагогiero таъмин намудан зарур аст, ки донишҷӯён аз асари бисёрҷилдаи «Таърихи халқи тоҷик» ва асарҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон васеъ истифода бурда, бо таърихи миллати хеш васеътар шинос гарданд.

Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки ба шароитҳои педагогии ташаккулдиҳандаи салоҳияти таърихӣ донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, инҳо дохил мешаванд:

- баланд бардоштани сифати таълим ва омодагии касбии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ;
- дар асоси дониши воқеӣ ба муассисаҳои таҳсилоти касбӣ қабул намудани довталабони ҳам шартномавӣ ва ҳам бучавӣ;
- даст кашидан аз қабули довталабон дар низоми тестӣ, ки салоҳияти муоширатӣ ноайён мемонад;
- риояи ҷиддии оинномаи муассиса оид ба муносибат ба таълим ва омодагии касбӣ;
- таъминоти аудиторияҳои таълимӣ бо технологияи муосири таълим, китоб, дастурҳои илмӣ- методӣ ва воситаҳои аёёнӣ;
- баргузор намудани дарсҳои тарбиявӣ дар асоси маводҳои таърихи халқи тоҷик;
- дар кабинетҳои таълимӣ ташкил додани гӯшаи номгӯи китоб барои худомӯзӣ ва корҳои беруназсинфӣи донишҷӯён;
- ташкил додани ҷадвали маҳфилҳои фаннӣ бо пайнавишт ва маърузаҳо;
- натиҷагирӣ аз рейтингу санҷишҳои даврӣ ва ниҳой дар гурӯҳи академӣ бо иштироки волидон.

Агар дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ чунин шароити педагогӣ ташкил дода шуда бошад, боварӣ дорем, ки салоҳияти касбии донишҷӯён ташаккул меёбад. Аммо чунин нест, дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ нақшаи қабулро то андозае зиёд намудаанд, ки барои гузаронидани дарсҳои тарбиявӣ, машғулиятҳои иловагӣ, маҳфилҳои фаннӣ ҷойи муносиб пайдо кардан номумкин гардидааст.

М. И. Шалин, шароитҳои ташкилӣ-педагогии омода намудани мутахассиси рақобатпазири идораи сифатҳои шахсиятиро таҳқиқ намуда, дар зерин шароитҳои педагогӣ омилҳои таъсиррасонро ба инкишофи шахсият ошкор намудааст. Дар шароити муосир дар идоракунии мақсаднок, банақшагирӣ, корҳои ташкилӣ, мутамарказнамоӣ ва назорати ҷараёни таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ нуксонҳои зиёде ҷой доранд, ки мутобиқи андешаи мо таҳқиқкунандагони ин масъаларо М. И. Шилин дуруст қайд намудааст. [111, с. 102- 107].

Шароитҳои асоснокнамудаи мо, ҳамчун шароити педагогӣ фаҳмида шуда, дар инкишофи шахсияти касбии донишҷӯён дар ҷараёни таълим ва ташаккули салоҳияти касбӣ робитаи канданашаванда ворид карда шудааст. Ташкили корҳои самараноки мустақилонаи донишҷӯён, ки тавонад салоҳияти касбии онҳоро дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ташаккул медиҳад, дар асоси татбиқи талаботҳои маҷмуии шароитҳои педагогӣ ба даст меояд.

Асоси лоиҳаро оид ба шароитҳои педагогии ташаккулдодани салоҳияти таърихӣ донишҷӯён, омодагии босифати касбии донишҷӯёни факултети таърихи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбии самти омӯзгорӣ ташкил медиҳад. Ҳамин тавр, аввалан мо таркиби салоҳияти касбиро ошкор намудем, ки он аз мақомнокӣ - арзишӣ, маърифатӣ, фаъолиятӣ, шахсиятӣ ва омилҳои рефлексивӣ иборат мебошад.

Дуҷум, аз нуқтаи назари таркиби салоҳияти касбӣ баромад намуда, давраҳои ташаккули салоҳияти касбӣ асоснок гардонидашуда, дар худ мазмунӣ муоинавӣ, мақомнокӣ-арзишӣ, назариявӣ, амалӣ, назоратӣ-аналитикиро фарогир бошад. [113, с. 50].

Сеюм, дар натиҷаи таҳқиқоти назариявӣ, далелҳои самаранокии муносибати босалоҳият дар омодагии касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ошкор карда шуд. Дар майлгирии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ба касби омӯзгорӣ мавқеи асоси тавлид гардидани мазмунӣ шахсиятӣ ба таҳсилоти маҷмууии касбӣ мебошад.

Бисёр донишҷӯён, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбиро хатм намуда, аммо ба касби гирифтаашон майл надоранд, ки ин омил боиси варид гардидани зарар ба буҷа мегардад. Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, мавзуҳои таълимӣ ва супоришҳо тавре ташкил намудан зарураст, ки майли донишҷӯёнро ба фаъолияти педагогӣ кушода гардонад. Барои дар донишҷӯён ташаккул додани салоҳияти таърихӣ интихоби шакл, метод, технологияи ташкили дарс ва қорҳои мустақилонаро эҷодӣ бояд ҷавобгӯи талаботи педагогӣ дар ташаккули салоҳияти касбӣ бошад. Дар ташаккули салоҳияти таърихӣ донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ мавқеи асосиро нақшагирии ташкили дарс, қорҳои мустақилона, семинар ва қорҳои эҷодии донишҷӯён бо назорати қатъӣ ташкил медиҳад. [113, с. 56].

Омодагии пасти донишҷӯён ба дарсҳои таълимӣ, дер омадан ба дарс, таъмин набудани онҳо бо анҷомҳои таълимӣ ба яке аз мушкилоти доимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ таъдил ёфтааст, ки ба салоҳияти касбӣ-маърифатӣ таъсир мерасонад. А. А. Аюрзинин масъалаи салоҳияти самти касбиро таҳқиқ намуда, дар соли 1984 дар асоси таҳлили 200 қорҳои хаттии донишҷӯёни бахши якум, ба ҳулосае меояд, ки танҳо 45 % донишҷӯён омодаанд, мустақилона қорро иҷро намоянд, дар байни онҳо танҳо – 27% донишҷӯён бо навсозӣ қор карда метавонанд, аммо ба таври эҷодӣ ҳамагӣ 11% донишҷӯён қор карда метавонанд халос. [1, с. 18].

Муаллиф қайд менамояд, ки мушкилоти асосии донишҷӯёни бахши аввал дар иҷрои супоришҳои таълимӣ, бо истифодаи дониш, малака ва маҳорат вобаста мебошад. Онҳо вазифаҳоро тартиб дода наметавонанд ва лаёқати худназоратӣ дар ҳалли супоришҳоро надоранд. Омодагии донишҷӯи муосирро ба қорҳои мустақилона таҳлил намуда А. Г. Кавалев менависад, ки таҷрибаи шахсии донишҷӯён – ҳонандаи дируза, дар гирди омодагии мактабӣ ба имтиҳонҳои давлатӣ муттамарказ гардида, маҳорати ахбороти пешниҳодгардидаро азхуд намудан ҳосил намуда, аммо наметавонанд мазмунӣ зарурии таълимиро интихоб намоянд ва дар шакли зарурӣ чизи асосиро пешниҳод намоянд. Дар ин ҷода ҳолати педагогии омӯзгор чизи беҳтарин мебошад, ки тавассути он донишҷӯ қай ва дар қучо иқтибос оварданро ёд гирифта, фикрашро асоснок баён карда метавонистагӣ мегарданд. [42, с. 70].

Дар шароити муосир талаботи стандартҳои давлатии таҳсилот озодии омӯзгорро дар ташкил намудани машғулиятҳои иловагии факултативӣ ва қанҳои интихобӣ маҳдуд намуда, худомӯзӣ ва ислоҳ намудани нуқсонҳои донишҷӯёнро маҳдуд менамояд. Дар қорҷӯбаи назорати давраи аввали омӯзиши қанни таълимӣ, омӯзгор муоинаи мувофиқ баргузор менамояд, ки донишҷӯён мустақилона худомӯзӣ менамоянд, набошад фаъолияти онҳо танҳо дар доираи лексияҳои навиштаашон мемонад.

М. А. Цыварев, қайд менамояд: «чаҳорчӯбаи мавҷудаи стандарти таълимӣ ва нақшаҳои таълимии омода намудани донишҷӯён имкон намедихад, ки вазифаро тавассути зиёд кардани сарбории таълимӣ иҷро намоянд, як қадар васеъ намудани доираи омӯзиши фан ба вайроншавии молиявӣ оварда мерасонад».

Бо М. Н. Скоткин розӣ нашудан мумкин нест, ки «моҳияти стандартҳоро дар берун баромадан аз чаҳорчӯбаи фанни ҷудогона ишора намудааст. Дар робита ба он кафедраҳои омода намой бояд стратегияи ташаккули дониш, маҳорат ва малакаи донишҷӯёнро ба таълим бояд коркард намоянд. Дар натиҷаи он аз дараҷаи мустақилияти донишҷӯён баромадан зарур аст, ки дар давраи таҳсил дар муассиса дараҷаи зарурӣ ба даст овардашавад». [81, с. 206].

Татбиқи шароити дуҷуми педагогӣ-ташаккули дониш, маҳорат ва малакаи донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ бояд дар қорҳои мустақилонаи донишҷӯён зери роҳбарии омӯзгор, дар муоинаҳои аудиторӣ баргузор карда шавад. Дар ин ҷо гуфтан зарур аст, ки донишҷӯён ахбори заруриро мустақилона ҷустуҷӯ ва пайдо карда наметавонанд. Дар омӯзиши фанни таърих ҷойи асосиро пайдо намудан, гирифтани, коркард намудан ва дар ҷойи зарурӣ истифода бурда тавонистани мавод ишғол менамояд. Вазифаи ташаккул ва инкишофи муносибати мақомгирӣ - баҳодихӣ ба касб ва худбаҳодихӣ муносибати мақомгирӣ - арзиширо муайян менамояд, ки яке аз шароитҳои педагогӣ мебошад.

Масалан, навиштани эссе дар фанҳои таърих, иқтисод, ҳуқуқ дар фаъолияти касбии омӯзгор ё инкишофи ҷаҳонбинии ӯ дар иҷрои вазифаи хонагӣ пурра ҷавобгӯ мебошад. Бешак, дар баҳши аввал дар ташаккули салоҳияти таърихӣ донишҷӯён мавқеи асосиро омӯзгор ишғол менамояд, зеро омӯзгор мазмуни фанни таълимиро на танҳо медонад, балки натиҷаи азхуднамоиро пешгӯӣ мекунад, таълимиро назорат менамояд.

Шароитҳои педагогӣ дар ташаккули салоҳияти касбии омӯзгори оянда ниҳоят муҳим арзёбӣ гардида, шакли бехтарини ҷараёни таълим буда, бе ширкати бевоситаи донишҷӯён ва омӯзгор буда наметавонад. Ғайр аз ин, таҳлили ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ таъминкунандаи базаи меъёрии ташкилдихандаи қорҳои мустақилонаи донишҷӯён, дар раванди таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, дар сикли фанҳои гуманитарӣ аз ҷониби омӯзгорон шаклҳои гуногуни ахбор камтар пешниҳод карда мешаванд, ки сабаби суст ташаккул ёфтани салоҳияти таърихӣ донишҷӯён мегардад.

Мо мутлақо бо андешаҳои Ф. К Савина, мувофиқем, ки фармудааст, «қорҳои мустақилонаи донишҷӯён на танҳо ба донишгари ҳар фан, балки ба ташаккули дониш, маҳорат ва малакаи донишҷӯён нигаронида шудааст. [80. с. 60- 63]. Стандартҳои давлатии таҳсилот ва нақшаҳои таълимӣ ташаккули салоҳияти касбиро барои тамоми самтҳо муайян менамояд.

Дар асоси таҳлили назариявии қорҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ (Б В Авво, В А Адольф, Ю В Варданян, Артур Вине, Джон Меню, Даниел Б Хоган, Джеральд Кучер) бисёрдараҷагии ҷунин мафҳуми таълим ошкор карда шуд. Дар асарҳои ин олимони бештар «салоҳияти касбии омӯзгор», дар илми муосир мушоҳида карда мешавад. Дар раванди омода намудани ин мақолабо 40 намуд салоҳияти касбӣ шиносӣ пайдо намудам. Дар фаъолияти касбии омӯзгор салоҳияти бартараф намудани мочаро, забонӣ, муоширатӣ, маърифатӣ, ахлоқӣ, этномаданиятӣ, фарҳангӣ, нотикӣ, ҳолатҳои фавқулода, қаҳру ғазабӣ, экологӣ, иҷтимоӣ-маданӣ, ахборотӣ, гуфтугӯӣ, психологӣ, педагогӣ ва ғайра мавриди таҳлил қароргирифтанд.

Мафҳуми «шароитҳои педагогӣ» дар педагогикаи муосир гуногуншакл ва гуногун маъно мебошанд. Л. В. Львов таҳқиқотҳоро оид ба шароитҳои педагогӣ таҳлил

намуда, нуктаи назари асосиро дар бораи «шароитҳои педагогӣ» дар чунин шакл чудо менамояд:

- шароити педагогӣ - ин ҳолатест, ки аз он натиҷаи таҳсил вобастагӣ дорад мегӯянд олимони Ю. К. Бабанский [7, с. 40], П. И. Пидкасистый;

- дар зери мафҳуми шароитҳои педагогӣ маҷмуи тадбирҳои дар ҷараёни таълим - тарбия фаҳмида мешавад, ки таъминкунандаи ташаккули шахсияти омӯзгори ояндаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ мегардад.

- шароити педагогӣ – ин муҳит ва имконият, шакл, метод, восита ва муҳити моддӣ – фазои мебошад, ки омилҳои педагогӣ татбиқ мегарданд;

- оид ба таъмини самараноки иҷрои вазифа намудан ва инкишофи низоми педагогӣ олимони М. Е. Дуранов, М. В. Зверев, Н. В. Ипполитов, А. Я. Найн, С. Л. Рубинштейн иброи андеша намудаанд;

- шароити педагогӣ– тавсифи субъекти фаъолияти педагогии омӯзгор, фаъолияти донишҷӯён ва муносибати донишҷӯён ба он мебошад;

- муҳити зоҳирӣ ва дохилии муассисаҳои таълимӣ ва ҳамкорӣ бо он аз ҷониби олимони С. А. Дынина, Б. Г. Куприянов ва дигарон коркард гардидааст [40].

Натиҷаи умумии маҷмуии таҳлили мафҳуми «шароитҳои педагогӣ» ба олимони Н. В. Ипполитов ва Н. Н. Стерхов мансуб мебошад. Онҳо қайд менамоянд, ки шароити педагогӣ яке аз омилҳои низоми педагогӣ мебошад. Шароити педагогӣ ифодакунандаи маҷмуии имкониятҳои таҳсилотӣ ва моддӣ – фазои муҳити муассиса, таъсиррасон ба шахсият ва самтҳои ҷараёни низоми педагогӣ мебошад, ки дар таъмини самаранок ва инкишоф ҳамаҷонибаи мутахассис мавқеи намоёнро ишғол менамояд.

Онҳо инчунин қайд менамоянд, ки барои самаранок амал намудан ва инкишофи низоми педагогӣ чунин намудҳои шароитҳои педагогиро чудо намудан зарураст:

- шароити ташкилӣ-педагогӣ, аз худ ифодакунандаи имкониятҳои ҳадафноки сохторӣ мазмун, шакл, усулҳои маҷмуии ҷараёни педагогӣ мебошад;

- шароитҳои психологӣ-педагогӣ, ин мавҷудияти ҳамкориҳои ҳадафноки сохторӣ ва робитаҳои канданашавандаи моддӣ - фазои муҳити муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ мебошад.

Вазифаи асосии шароитҳои педагогӣ - психологӣ, ташкил додани чунин тадбирҳои ҳамкориҳои педагогиро дар назар дорад, ки азнавсозии тавсифномаи инкишофро кушода тавонад. Дар шароити муосир мафҳуми «шароити педагогӣ» аз ҳисоби дастовардҳои муосир дар соҳаи технологияи инноватсионӣ васеъ гардида истодааст.

Шароитҳои педагогии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбии муосиронро дар назар дорад:

- имконияти даст ёфтан ба технологияи навтарини таълим ва захираҳои педагогӣ;
- таълим ва тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ бо захираҳои ахборотӣ ва техникӣ имконпазир гардидааст.[67].

Мафҳуми «шароитҳои педагогӣ»-ро таҳқиқ намуда, имконияти чудо намудани низоми зеринро ноил гардидем:

- шароит ҳамчун аломати таркибии низоми педагогӣ ва ҷараёни педагогӣ баромад менамояд;

- шароитҳои педагогӣ бояд моҳияти ҳешро дар имкониятҳои муҳити таълимӣ ифода намоянд. Асоснокии илмӣ-назариявии ташаккули салоҳияти таърихӣ донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, дар таҳкурсии концептуалии хатмкунандагони муассиса, яъне омӯзгорони ояндаи фанни таърих гузошта шудааст.

Дар ташаккули салоҳияти таърихӣ донишҷӯён барномаи озмоиш оид ба ташаккули салоҳияти касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ;

барномаи инкишофи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ниҳоят муҳим мебошад, ки занҷири робитаманди шаклҳои фаъолият ба ҳисоб меравад. Ин занҷир таъминкунандаи сифати салоҳияти касбии дар тамоми давраҳои омода намудани мутахассисон, аз муоинаи ҳолати донишҷӯён дар бахши яқум то супоридани имтиҳонҳои хатм мебошад.

Шакли асосии «шароитҳои педагогӣ», дар татбиқи таркиб ва мазмуни барномаҳои таълимии ташаккули салоҳияти касбӣ, муносибати модули ба низомнокии чараёни таълим мебошад. Низомнокии чараёни таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ мақсад, таркиб ва мазмуни чараёни таълимиро муайян менамояд.

Дар таҳқиқотҳои хеш дар раванди навиштани мақола, мақсаднок тасдиқ намудем, ки шароитҳои педагогии татбиқгардида дар ташаккули чунин салоҳияти таърихии донишҷӯён, ҳамчун мутахассисони оянда қойи асосиро ишғол менамоянд:

- салоҳияти касбӣ-педагогии омӯзгори оянда, ба донишҳои илмӣ- педагогӣ равона карда шуда, маҳорати методологӣ, назариявӣ, методӣ, лоихавӣ, конструктивӣ ва лаёқатҳои муоширатиро фаро мегирад;

- ташкил додани муҳити ягонаи ахборотӣ-таълимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, ки ташаккули самараноки касбӣ - маданияи донишҷӯёнро дар асоси воситаҳои муосир ва технологияи таълим таъмин намояд;

- ташаккули омодагии шахсиятӣ ва касбии донишҷӯён ба татбиқи ташаккули салоҳиятнокӣ;

- истифодаи технологияи педагогӣ ва методҳои инкишофдиҳандаи самаранокӣ дар ҳаракати донишҷӯён то хатм;

- таъмин будани муассисаҳои касбӣ бо дастуру адабиёти мувофиқ, ки таъминкунандаи ташаккули салоҳияти таърихии донишҷӯён бошад;

- баргузор намудани мониторинги педагогии дараҷаи ташаккули салоҳияти касбии донишҷӯён.

Яке аз шароитҳои асосии ташаккули самараноки салоҳияти касбии донишҷӯён аз дараҷаи маданияти касбӣ - педагогии омӯзгор вобаста мебошад. Дар ташаккули салоҳияти таърихии донишҷӯён, бутунии чараён дар асоси ягонагии мазмун, шакл, методҳои чараёни таълимӣ- тарбиявӣ бе асар намеронад. Ба ин масъала инчунин, мавқеи қойгиршавии муассиса, базаи моддӣ-техникӣ, таъминот бо китобу дастурҳо ва таъминоти кадрӣ муассиса таъсир мерасонад.

Омилҳои таркибии салоҳияти касбӣ - педагогии омӯзгорони оянда инҳо шуда метавонанд:

- мавқеи башардӯстонаи педагогии омӯзгор, салоҳияти психологӣ-педагогӣ ва инкишофи тафаккури омӯзгор, дониши баланд дар соҳаи фанни таълимӣ ва тавонистану донишгари технологияи педагогӣ, маданият, ахлоқи касбӣ ва маданияти ахборотӣ мебошад.

Таркиби салоҳияти касбии омӯзгори оянда, яъне хатмкунандаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбии самти омӯзгориро дониши назариявии фундаменталӣ, инкишофи забон, малакаи педагогӣ, психологӣ, методӣ ва донишҳои технологияи муосир ташкил медеҳад. Омӯзгори ояндаи фанни таърих, бояд дар самти касби ояндааш асоси дониш, малака ва маҳорати фаъолияти касбиро бо шароитҳои педагогӣ дошта бошад.

Тавсифномаи технологияи салоҳиятнокии таърихӣ, касбӣ - педагогии омӯзгорони оянда дар раванди истифода бурдан аз усул ва тарзи маданияти педагогӣ зоҳир мегардад. Нишондиҳандаи асосии маҳорати омӯзгорро дониши пешгӯикунандаи ташаккули салоҳияти хонандаю донишҷӯён ташкил медиҳад, ки асоси он ҳамкорӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ мебошад. [40, с. 90].

Мазмун ва технологияи ташаккули салоҳияти иҷтимоӣ-мадании касбии мутахассиси ояндаро афзоиши илмӣ ташкил медиҳад, ки дар натиҷаи фаъолияти амалӣ бо таҷриба пурра мегардад. Дар раванди он самаранокӣ афзуда, тавассути иштирок дар корҳои озмоишӣ- мушоҳидавӣ, илмӣ – таҳқиқотӣ ва корҳои методӣ, ҳавасмандӣ дар ташаккули салоҳияти касбӣташаккул меёбад.

Дар ин ҷо тадбирҳои андешида зарур аст, ки хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ, дар асоси талаботҳои ҷаҳонишавӣ тавонанд, дар тамоми мамолики ҷаҳон озодона фаъолияти меҳнатӣ намоянд. Барои ин бояд муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ аз акредитатсияи таҳсилот гузаранд, дар он вақт хатмкунандагон дар асоси салоҳияти касбӣ метавонанд дар тамоми мамолики ҷаҳон фаъолияти меҳнатӣ намоянд.

Дар ин раванд дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбии самти омӯзгорӣ шароити педагогӣ муҳайё мегардад, ки донишҷӯён бо забонҳои ҷаҳонӣ озодона фаъолият карда тавонанд. Бо боварӣ тасдиқ менамоем, ки шароитҳои педагогӣ, омили асосии низомии педагогӣ мебошад, ки дар имкониятҳои таҳсилот ва фазои моддӣ – фазоии муассиса инъикос меёбад.

Дар таҳқиқоти мо дар зери мафҳуми шароитҳои педагогӣ мавҷудияти имкониятҳои объективӣ, мазмун, шакл, метод, усулҳои педагогӣ ва муҳити моддӣ – фазоии муассисаҳо фаҳмида мешавад. Дар ин ҷо, мо бояд маҳфилҳои илмии донишҷӯёнро мавриди омӯзиш қарор диҳем, ки ташаккулдиҳандаи салоҳияти таърихӣ, касбӣ ва шахсиятии донишҷӯён чунин ҷорабиниҳои илмии муассиса ба ҳисоб меравад. Лекин ҳаминаро қайд кардан мехоҳам, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ маҳфилҳои фанӣ ва ҷорабиниҳои илмӣ ба таври бояду шояд гузаронида намешаванд. [38, с. 37-40].

Яке аз шароити педагогӣ бехтарин, дар ташаккули салоҳияти таърихӣ донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ фаъолияти онҳо дар маҳфили илмии донишҷӯён мебошад. Тавассути ширкат дар маҳфилҳои фанӣ донишҷӯён таҷрибаи фаъолияти касбӣ ҳосил намуда, сифатҳои шахсиятии онҳо ташаккулёфта, дар рафтори онҳо мақоми иҷтимоӣ – ахлоқӣ пайдо мегардад.

Дар коллеҷи омӯзгорӣ ба номи Хосият Махсумоваи ДДОТ ба номи С. Айни омода намудани мутахассисон дар самти таҳсилоти томактабӣ, синфҳои ибтидоӣ, омӯзгорони фанӣ, аз ҷумла, омӯзгорони фанӣ таърих барои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ амал менамояд.

Салоҳиятнокии ин самтҳо донишро аз рӯйи технологияи наватарин дар фаъолияти педагогӣ талаб намуда, аз мавҷудияти технологияи наватарин дар муассиса дар ҷараёни таълим вобаста мебошад, ки дар ин самт мушкilotҳо хело зиёданд. Оид ба шароитҳои педагогӣ, дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ олимони А. А. Бодалевава А. М. Матюшкин корҳои зиёдеро анҷом бахшидаанд. [67, с. 144].

Дар шароити муосир шаклҳои зиёди шароитҳои педагогӣ мавҷуданд, ки аз рӯйи шакл, усул, технология дар фазои таҳсилотӣ амал менамоянд. Имрӯз дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ дар раванди ташаккули салоҳияти таърихӣ донишҷӯён «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то давраи соли 2030» ва «Барномаи давлатии ислоҳот ва рушди муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023- 2027» мавқеи асосиро ишғол менамояд.

АДАБИЁТ:

- 1.Аюдзинин А.Л. Активизация познавательной деятельности учащихся заочников при выполнении домашней самостоятельной работы: автореф. дисс... канд. пед. наук. - Душанбе, 1988. – 16 с.
- 2.Аристова Л. П. Активность учения школьника. – М.: Просвещение, 1968. – 138с.

3. Зильберштейн А. И. Некоторые вопросы управления познавательной деятельностью учащихся при решении ими проблемных задач // Сб. Вопросы воспитания познавательной активности и самостоятельности школьников. – Казань, 1972. – с. 37 -40.
4. Зубайдов У. Теоретико-педагогические основы дифференцированного обучения в школах Республики Таджикистан: автореф. дисс... док. пед. наук. – Душанбе, 1999. – 48 с.
5. Как определить и развивать способности ребёнка // Сост. Воскобойников В. М. – СПб.: Респекс, 1996. – 426 с.
6. Калечиц Т. Н., Кейлина З.А. Внеклассная и внешкольная работа. – М., 1972. – 96 с.
7. Ключевский В. О. Диагностика способностей в практике работы учителя // Склонности и способности. – Л: ЛГУ, 1962. – С. 50 – 70.
8. Лейтес Н.С. Групповая работа на уроке. – М., 1975. – 64 с.

ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ ДОНИШЧҶҶҶНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ КАСБӢ

Дар мақолаи мазкур сухан дар бораи муносибати босалоҳият меравад, ки аз бисёр ҷиҳат дурнамо ва майли кушодашавии имкониятҳо дар омода намудани донишҷӯён дар муассисаҳои гуманитарӣ ва факултаи таърих муайян менамояд. Омодагии иҷтимоӣ, касбӣ ва маданӣ дар фазои фаъолияти касбӣ имкон медиҳад, ки ҳешро ба талаботи давлат ва ҷамъият, ки дар назди муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ гузоштааст, мутобиқ гардонем.

Калидвожаҳо: шароитҳои педагогӣ, ташаққули салоҳияти маърифатӣ-фарҳангӣ, салоҳияти касбӣ.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ УЧРЕЖДЕНИЙ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье речь идет о компетентностном подходе, который во многом определяет перспективы и тенденции открывающихся возможностей в подготовке студентов в гуманитарных вузах и на историческом факультете. Социально-профессиональная и культурная подготовка в профессиональной среде позволяет адаптироваться к требованиям государства и общества, предъявляемым к учреждениям среднего профессионального образования.

Ключевые слова: педагогические условия, формирование познавательной-духовной компетенции, профессиональная компетентность.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS OF SECONDARY VOCATIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article examines the role of a competence-based approach in shaping effective pedagogical conditions for the development of professional competence among students in secondary vocational educational institutions, particularly those focused on the humanities and historical studies. Emphasis is placed on the necessity of aligning educational processes with contemporary social, cultural, and professional mobility requirements. The author argues that modern vocational education must respond to evolving societal and governmental expectations by fostering flexible, adaptive, and practically oriented competencies in students. The article highlights key methodological and pedagogical strategies that contribute to achieving these goals.

Keywords: pedagogical conditions, formation of cognitive- spiritual competence, practical activity, theoretical direction of activity, professional competence, credit system, subject activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Маҳмадализода Б.Р.-сардори Раёсати таҳсилоти миёнаи касбии Кумитаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, н.и.п. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Варзишгарон 6. E-mail: bobojon-1974@mail.ru. Тел: 93.743.48.74.

Сведения об авторе: Сведения об авторе: Махмадализода Б.Р. — начальник Управления среднего профессионального образования Комитета по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан, кандидат педагогических наук. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Варзишгарон, 6. E-mail: bobojon-1974@mail.ru. Тел: 93.743.48.74.

Information about the author: Mahmadalizoda B.R. – Head of the Department of Secondary Vocational Education at the Committee for Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan, PhD in Pedagogical Sciences. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Varzishgaron Street, 6. E-mail: bobojon-1974@mail.ru. Тел: 93.743.48.74.

БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ ОМИЛИ РУШДИ ХОНАНДАГОН ҲАНГОМИ ОМӢЗИШИ ФАННИ МАТЕМАТИКА

Давлатзода Ҷ.

Коллеҷи омӯзгорӣи ш. Ҳисор

Барои аксари кӯдакони синни мактабӣ, фанни математика яке аз фанҳои нисбатан мушкил ба ҳисоб меравад. Дар марҳилаи аввал, фаҳмидани мафҳумҳо ва амалиёти риёзӣ метавонад барои онҳо душвор ва нофаҳмо бошад. Аммо бо гузашти вақт ва бо кумаки муаллимони соҳибтаҷриба, ки дарсҳоро бо шеваҳои гуногун, шавқовар ва фаҳмо пешниҳод мекунанд, шогирдон тадриҷан ба мазмуни мундариҷаи фан ошно мегарданд.

Тавассути истифодаи усулҳои интерактивӣ, мисолҳои амалӣ ва бозии таълимӣ, муҳассилин мефаҳманд, ки математика на танҳо маҷмуи формулаҳо ва ҳисобҳо, балки як воситаи муҳим барои тафаккури мантиқӣ, ҳалли масъалаҳо ва дарки равандҳои воқеӣ мебошад. Ҳамин тавр, диди кӯдакон нисбат ба фан тағйир ёфта, эҳсоси тавачҷуҳ ва шавқ ба он бештар мегардад.

Дар натиҷа, барои бисёр хонандагон математика аз фанни мушкил ба яке аз фанҳои дӯстдоштанӣ ва ҷолиб табдил меёбад.

Сабаби шавқовар гардидани фанни математика аз он иборат аст, ки дар оғози омӯзиши ин фан кӯдакон ҳанӯз қобилиятҳои таҳлил, синтез, таҳайюл, муқоиса ва тасниф кардан надоранд, зеро барои инкишофи ин қобилиятҳо фаъолияти психикии баъзе кӯдакон ҳанӯз ба кадри кофӣ инкишоф наёфтаанд. [1, 12]

Мақсад аз омӯзиш фанни математика дар кӯдакон тарбия кардани маҳорати ҳисобкунӣ, таҳлил, муқоиса ва монанди онҳо мебошад. Барои расидан ба ин мақсад, дар солҳои аввали таҳсил зарур аст, шавқу ҳаваси онҳоро ба хондан бедор кард, диққати онҳоро ба омӯзиши дарс ҷалб кард, фаъолияти омӯзишии онҳоро тавсеа ва таҳким бахшид. Ин раванд давраи муайяно дар бар гирифта, боиси тақомули шавқу рағбат нисбат ба фан, фароҳам кардани шароит барои фаъолияти босамари хонандагон, аз байн бурдан, ё ҳадди ақал кам кардани номуназамӣ ва афсурдаҳои дар раванди омӯзиши фанни математика, бештар шудани фаъолияти таълимӣ, ташаккули мустақилият дар иҷрои вазифаҳои амалӣ ва фикрӣ мегардад. Аксар педагогҳо чунин мешуморанд, ки барои ташаккул додани шавқу завқи илмомӯзии хонандагон дар макотиби миёна, бояд тавачҷуҳ ба донишҳои математикӣ бештар гардад ва таври ҳатмӣ усулҳои пешрафтаи таълим татбиқ карда шаванд, то шавқу рағбати онҳоро нисбат ба фанни математика бедор гардад. Муҳимтар аз ҳама ин раванд бояд пайваста зери назорати омӯзгорон қарор дода шавад. Усули самарнок дар ин раванд ба кӯдакон бояд тавассути бозӣҳои гуногуни дидактикӣ ҳисоб кардан, ба як қарори муайян омадан, сохтан, тарҳрезӣ карданро омӯхт, то дараҷаи илмомӯзии хонандагон сол ба сол на танҳо дар фанни математика, балки дар фанҳои дигари таълимӣ боло равад ва усувор гардад. Аксар педагогҳо ҷонибдори чунин ақида мебошанд, истифодаи бозӣҳои

гуногун дар раванди таълим шавқу ҳаваси хонандагонро нисбат ба таълиму тадрис бештар карда, дар онҳо маҳорати мақсад гузоштан, барои расидан ба он кӯшиш кардан, мунтазам машғул шудан ва таҳаммулпазир буданро тадриҷан такмил медиҳад.

Бозиҳои дидактикӣ имкон медиҳанд, ки дар раванди таълим вазифаҳои ба шогирдон супоридашударо ба тарзи инфиродӣ роҳандозӣ кунед, бавижа вазифаҳои ба шогирдон додашуда вобаста ба дараҷаи қобилияти равонӣ ва психофизикӣ иҷро карда шаванд. Дар натиҷа рушди қобилияти ҳар як шогирд назорат карда шуда, дар миёни онҳо шогирдоне ба воя расанд, ки дорои дараҷаи баланди қобилият ва маҳорату малакаанд. Бозиҳои гуногун вобаста ба мавқеи корбурди худ тарҳрезӣ карда шуда, дар шогирдон ҳислати колллективона амал кардан, мановфеи аксариятро ба ҳисоб гирифтани, ҳисси масъулиятшиносӣ доштан, иродаи мустаҳкам доштанро тарбия мекунад..

Бозии дидактикиро дар дарсҳои математика ҳамчун воситаи кори ислоҳӣ ва тарбиявӣ бо хонандагони хурдсол, барои бештар ҷалб намудани кӯдаконе, ки дар таълими математика душворӣ мекашанд, бомуваффақият истифода бурдан мумкин аст. [4,6]

Аз ин рӯ аҳаммияти бозиҳои дидактикиро дар раванди таълим мухтасар чунин баён кардан мумкин аст:

- бозиҳо ба рушду такомули фикрию зеҳнии кӯдакон мусоидат карда, қобилиятҳои ўро ташаккул медиҳанд;
- бозиҳо воситаи муассири тарбияи ахлоқию зебоишиносӣ ва мебошанд;
- бозиҳо воситаи инкишофи нутқи хонандагон, ташаккули донишомӯзӣ, такмили маҳорату малака мебошанд;
- бозиҳо ба рушди эҳсосот, идрок ва фаъолияти олии асаби кӯдак мусоидат мекунад;
- бозиҳо воситаи муассири ташаккули мустақилият дар ҷустуҷӯи донишҳо ва бахотиргирӣ мебошанд;
- бозиҳо воситаи беҳтарин ва таъсирноки ошонӣ бо донишҳои нав ва суръатбахшии қобилияти зеҳнии хонандагон ба ҳисоб мераванд;
- бозиҳо бештар ихтиёрӣ сурат гирифта, бидуни маҷбуркунӣ ба кӯдакон омӯхта мешаванд;
- бозиҳо воситаи муоширати кӯдак бо калонсолон ва дигар кӯдаконро мебошад;
- бозиҳоро «мактаби рафтори ахлоқӣ» меноманд;
- бозиҳо воситаи ёд гирифтани муносибати инфиродӣ бо кудакони дигар ва умуман бо тамоми ашхос мебошанд;
- бозиҳо миёни кӯдакистон ва мактаб робитаро таъмин намуда, бо гуногунрангӣ ва шавқангезии худ, сарбории равонӣ ва ҷисмониро коҳиш медиҳад;

- бозиҳо имкон медиҳанд, ки кӯдакон аз тарзи дарсхонии анъанавии дур шуда, омӯзишро бо усулҳои шавқовар ба роҳ монанд;
- бозиҳо кӯдаконро бо унсурҳои умумии омӯзиш шинос мекунад;
- бозиҳо гузаришро аз ангеаҳои бозӣ ба ангеаҳои маърифатӣ суръат мебахшанд;
- бозиҳо воситаи корҳои ислоҳию тарбиявӣ ва ҷалби кӯдак ба фаъолияти ҷиддии тарбиявӣ мебошад;

Аксиома - роли бозӣ дар ташаккул ва инкишофи тамоми ҷиҳатҳои шахсияти инсон - руҳӣ, ҷисмонӣ, ахлоқӣ, эстетикӣ яқсон калон аст. Дар муқоиса бо дигар шаклҳои таълиму тарбия бартариҳои бозӣ дар он аст, ки вай ба ҳадафҳои худ беҳабар аз ҷониби хонанда мерасад, яъне ягон воситаи зӯрварӣ нисбати шахсияти кӯдакро талаб намекунад, дар меҳвари ягон бозӣ инстинкт тақлид аст, ки табиат онро ба инсон додааст. [5, 29]

Андешаҳои фавқуззикр собит месозанд, ки барои таълими хонандагони хурдсол истифодаи бозиҳои дидактикӣ зарур аст, вале масъалаи аз ин муҳимтар ин аст: бозии дидактикиро чӣ тавр ва кай истифода бурдан лозим аст ва оё ҳама бозиҳои дар дарс истифодашаванда дидактикианд.

Барои он ки мо натиҷаи самарнок будани истифодаи бозиҳоро муайян кунем, инчунин дар раванди таълим онҳоро интихоб карда мавриди истифода қарор диҳем, талаботҳои зеринро бояд ба назар гирифт:

1. Бозиҳои таълимӣ, ки дар ҷараёни дарсҳо истифода мешаванд, набояд тасодуфӣ, бемақсад ва танҳо барои пур кардани вақти дарс интихоб шаванд. Агар бозӣ ба мавзуи дарс мувофиқат накунад, он на танҳо самарани мусбат намедиҳад, балки метавонад дар раванди таълим халал расонад ва ҳатто ҳамчун фаъолиятҳои беҳуда ва бемаънӣ арзёбӣ гардад.

Муаллим ҳамчун роҳнамо ва ташкилкунандаи раванди таълим бояд пеш аз дарс мазмуну мундариҷаи бозиро амиқ омӯхта, муайян созад, ки оё истифодаи ин бозӣ ба рафти дарс мувофиқ аст ё на. Ҳамзамон, бояд тавонад пешакӣ арзёбӣ намояд, ки ин бозӣ барои дарки мавзӯ, таҳкими дониш, рушди тафаккур ва малакаҳои хонандагон чӣ гуна натиҷаҳо медиҳад.

Илова бар ин, истифодаи бозӣ бояд бо маҳорати баланд, тарзи таълимдиҳии устодона ва бо назардошти хусусиятҳои синнусолӣ, сатҳи зеҳнӣ ва эҳсосии кӯдакон амалӣ гардад. Танҳо дар ҳамин сурат бозӣ метавонад ба таҳкими дониш, фаъолсозии фикрронӣ, боло бурдани шавқу рағбат ба дарс ва рушди қобилиятҳои фардии кӯдакон мусоидат намояд.

Олими маъруф Е.М. Минкин доир ба ин масъала чунин андеша баён кардааст: «Мақсади бозӣ танҳо бо пур кардани вақти ҳолӣ маҳдуд намешавад. Бозиҳоро бояд бо назардошти он ки онҳо кадом ҳислатҳои равониву шахсиятии кӯдаконро инкишоф медиҳанд, бодикқат ва пурмазмун интихоб намуда, онҳоро дар ҷараёни таълим пайдарпай ва ба низом ворид намуд.»

Ин гуфтаҳо бори дигар муҳим будани интихоби ҳушмандонаи бозиро дар равандҳои таълимӣ таъкид мекунанд. Пас, муаллимон бояд на танҳо ҳамчун омӯзгор,

балки ҳамчун ташкилкунандаи муҳити омӯзишии шавқовар ва созанда амал кунанд, то таълим барои кӯдакон ҷолиб, муассир ва хотирмон гардад.

2. Барои он ки бозӣ самаранок бошад, муаллим ва хонадагон ба мазмун ва мақсади бозӣ сарфаҳм раванд, зеро барои ба мақсади дарс дарс гузошташуда расидан, огоҳии пешакӣ аз мазмуну мақсади бӯй муҳим аст. Ҳангоми татбиқи бозӣ дар рафти дарс, дараҷаи фаҳмиши хонандагон ва таҷрибаи омӯзгор бояд ба ҳисоб гирифта шавад. Бозӣ бояд ба тарзе ба роҳ монда шавад, ки кӯдакон дилгиру хаста нашаванд.

Дар рафти татбиқи бозӣ дарс диққати кӯдаконро ба чунин объектҳое ҷалб кардан зарур аст, ки пас аз тамои шудани бозӣ боз ҳам ба он объектҳо шавқу рағбати хонандагон боқӣ монад, яъне дар хотираи онҳо ин объектҳо ҳамеша шавқангез бошанд. Ба шарофати истифодаи бозиҳои дидактикӣ дарсҳои математика дар синфҳои ибтидоӣ имкон пайдо мешавад, ки хонандагон дониш, маҳорати бештар касб кунанд ва он бошуурона ба даст биёяд, зеро хонандагон дар бозӣ миқдори зиёди амалҳои арифметикӣ, машқҳои иҷро мекунанд, ҳисобкуниро машқ мекунанд, ҷамъу тарҳи ададҳои муқоиса мекунанд, масъалаҳо ҳал мекунанд ва ғ.

Ҳамин тариқ, зикр кардан бомаврид аст, ки бозиҳои дидактикӣ имкон медиҳанд дар рафти дарс фаъолиятҳо ва амалҳо самаранок бошанд маводҳои омӯхташаванда бомаврид такрор карда шаванд, дар хотираи кӯдакон нақш банданд. Мазмунҳои мундариҷаи бозиҳо дар баробари мавзӯҳои дарсӣ хотирмон бошанд ва фаъолияти омӯзишии минбаъдаи кӯдакон беҳтар гардад.

Бозӣ диққати кӯдакро нисбат ба мавзӯҳои анъанавии омӯзишӣ бештар ҷалб мекунад, вале хусусияти бозиҳо гуногун буда, ҳамзамон фаҳму дакр ва шавқу рағбати онҳо низ як хел нест. Аз ин рӯ зарур аст вобаста ба рафти дарсҳо ва муносибати кӯдакон бо омӯзгор зина ба зина шавқу ҳаваси кӯдаконро бедор кард ва бештар онҳоро ба бозиҳои ҷалб карда, ки ба он шавқманданд. Ҳеҷ гоҳ ба онҳо фишор овардан лозим нест, ки ҳатман ба ин ё он бозӣ шуғл варзад. Табиати бозӣ чунин аст, ки ба он кӯдакон бояд ҷалб карда шаванд, то ин ки то охири бозӣ фаъл бошанд, маҷбуркунӣ ҳеҷ гоҳ мумкин нест, зеро он самара намедиҳад.

Татбиқи бозиҳои дидактикӣ ҷаҳонбинӣ ва тасаввуроти хонандагонро тағйир медиҳанд, дар онҳо руҳияи баланди илмомӯзӣ ба вуҷуд меояд, зеро тавассути бозӣ мавзӯи дарс барои кӯдакон ба осонӣ аз худ мешавад. Дар рафти бозӣ эҳсосоти мусбат ба вуҷуд меояд, ки ба фаъолияти илмомӯзии кӯдак таъсири мусбат мегузорад. Маҳорати мустақилона аз худ кардани мавзӯҳои дарсӣ такмил ёфта, қобилияти муқоиса кардани факту рақамҳо, омезиш додани онҳо, ба ҳулосаи дақиқ омадани хонандагон инкишоф меёбад. Дар маҷмӯи ин раванди мусбат буда, барои тақомули шахсияти кӯдакон дар оянда заминаи мустақкам мегардад. Бозиҳо хусусияти гуногун дошта, на танҳо аз лиҳози омӯзиши мавзӯоти дарсҳо муҳиманд, балки дар хонандагон

маҳорати идора кардани рафтори худ, хислати кумак ба дигарон, масъулият ҳис карданро тарбия мекунад.

Минкин Е.М низ ба аҳаммияти ин масъала ишора карда чунин мегӯяд: “Бозиҳо бояд барои кӯдакон дастрас бошанд, аммо ҳангоми интиҳоби бозӣ кадом бояд меъёри дастрасиро баррасӣ кард... Барои баъзеҳо бозӣ хеле мураккаб, барои дигарон дастрас менамояд. Фарқиятҳои инфиродӣ аксар вақт аз фарқияти синну сол хеле зиёданд. Аз ин рӯ, дақиқ муайян кардани он, ки ин ё он бозӣ барои кадом синну сол мувофиқ аст, хеле душвор ва баъзан ғайриимкон аст. Вобаста ба ҳар як кӯдак бозиҳоро алоҳида интиҳоб кардан лозим аст, аммо, ин танҳо ба бозиҳое дахл дорад, ки ба зеҳн, мушоҳида, хотира ва тасаввуроти фазоӣ асос ёфтааст”.

Дар бозиҳое, ки хусусияти маърифатӣ доранд, мавҷудияти дониш, маҳорати омӯзишӣ дар мадди аввал меистад. Дар ин маврид вазъият каме дигаргун аст. Бозӣ бояд ба дараҷаи дониши хонандагон мувофиқат кунад, зеро дар ин ҳолат муайян кардан осон аст, ки хонандагони синф ба кадом навъи бозии дидактикӣ муроҷиат кунанд. Бояд омӯзгор дар рафти дарс шавқу ҳавас ва кӯшишу ғайрати хонандагон ба ҳисоб гирифт ва ҳамеша кӯшиш кунад, ки хонандагон ба бозиҳои дидактикӣ вобаста ба завқи худ ҷалб карда шаванд. Мақсади асосии татбиқи бозиҳои дидактикӣ осон кардани маводи омӯзишии дар дарс омӯхташаванда мебошад.

Бозиҳои рушдкардаистода дар алоқа ба ин эҳтиёткории махсусро талаб мекунад. Вазифаҳои мураккаб ва душвор метавонад кӯдакро тарсонад. Дар ин махсусан принципи аз сода ба мураккаб зарур аст. Аз тарафи дигар кӯдак аз уҳдаи иҷрои вазифа баромада, душвориҳои аввалинро бартараф мекунад, вай хурсандии бузургро аз сар мегузаронад ва тайёр аст, ки ба бозии душвортар гузарад. Вай ба қувваи худ боварӣ дорад, «иштиҳои ақлонӣ» пайдо мекунад, яъне ба мақсади ин гуна бозиҳо ноил шудааст. [3, 23]

Масалан, барои шинос кардани кӯдакон бо бозии "Кӣ дуруст аст", ки барои мустаҳкам кардани усулҳои зарб ва тақсим, рушди қобилияти хотира ва тамаркузи диққат истифода мешавад, мо бояд аз шиносӣ бо "занҷири шавқовар" оғоз кунем, тадриҷан онро мураккабтар кунем, яъне. аз сода ба мураккаб, аз дарс ба дарс гузаштан.

Дарси1. 7 7 4 8 2 4 (муқоиса кунед)

Дарси 2. 9 8 2 9 6 2 (муқоиса кунед)

Дарси 3. 9 8 2 3 1 9 2 6 9 (муқоиса кунед) [2, 10]

3. Мувофиқи талабот нақшаи бозӣ бояд пешакӣ вобаста ба мақсадҳои гузошташуда тартиб дода шавад. Ин гуна муносибат кардан имкон фарҳоам мекунад, ки ягон ҷузъиёти муҳими дар бозии дидактикӣ истифода шуда дар канор намонанд ва дар натиҷа мақсади дар бозӣ гузошташуда амалӣ мегардад.

4. Қоидаҳои бозӣ ба фаслу бандҳо тақсим карда шуда, рақамгузрӣ карда шаванд, то хонандагон ва оӯзгорон ба мазмуну муҳтавои бозӣ хубта сарфаҳм раванд.

5. Бозиҳо бояд гуногун бошанд то кӯдакон дилгир нашаванд. Дар натиҷаи татбиқи бозиҳо намуди фаъолият, шакли рафтор, душвориҳо ва дигар ҳолату вазъият ба ҳисоб гирифта шуда, дар умум фаъолияти психикии хонандагон такмил дода шавад. Ба фаъолияти майнаи сари кӯдакон таъсири мусбат дошта бошад. Бо вучуди он ки гуногунии бозиҳо ба фаъолияти омӯзишии кӯдакон таъсири мусбат дорад, вале набояд зуд-зуд қоидаҳои бозӣ, шарту шароити он иваз карда шавад, зеро ин гуна муносибат шавқи кӯдаконро аз байн мебарад ва ба бозӣ ва дарсомӯзӣ эътимод камтар зоҳир мекунанд. Беҳтар аст, ки дар рафти бозӣ барои бештар манфиатбахш шудан, ба он вазифа ва супоришҳои заруриро вобаста ба талаботи шавқи хонандагон ворид созем, то ба ҳаҷми маводи омӯзишӣ ва натиҷаҳои бозӣ манфиатбахш бошанд. Инро албатта тадриҷан амалӣ кунем, то рафти бозӣ душвор гардида, дилгиркунанда набошад.

Фаъолияти хонандагон дар дарс вобаста ба мавқеи онҳо дар рафти бозӣ муайян карда мешавад. Бозиро дар ҳар марҳилаи дарс гузаронидан мумкин аст, вале ҳангоми гузаронидани бозӣ бояд омодагии хонандагонро ба бозӣ ба ҳисоб гирифт. Агар бозӣ ҳангоми фаҳмонидани мавзуи нав истифода гардад, бояд бозӣ бо ашёҳо ва расмҳои ба бозӣ алоқаманд, муҷаҳҳаз карда шавад. Бозӣ бояд пешакӣ барномарезӣ карда шавад, то дар рафти анҷоми бозӣ нофаҳмӣ ва хатоҳо рух надиҳад. Дар рафти бозиҳо маводи таҳиягардида гоҳо якҷо карда мешавад, зеро ин амал барои муайян кардани ҳосиятҳо, таҷдиди амалҳои анҷомшаванда ва усулҳои ҳисоббарорӣ мусоидат мекунанд. Педагогҳо ва методистони пуртаҷриба дар ин маврид тавсия мекунанд, ки истифодаи асбобҳои аёни маҳдуд карда шуда, қоидаҳо, ҳосиятҳо бо овози баланд пешниҳод карда шуда, техникаи ҳисоббарор бештар мавриди истифода қарор дода шавад. Дар низоми дарсҳои интиҳоби бозӣ, рафти иҷрои босамари он, тақрори маводҳои азхудшаванда, назорат аз болои хонандагон ва ҷустуҷӯ дар самтҳои ба мавзӯ вобаста муҳим аст.

АДАБИЁТ

1. Жикалкина Т.К. Система игр на уроках математики в 1 и 2 классах. – М., 2003
2. Жикалкина Т.К. Игровые и занимательные задания по математике. – М., 2009
3. Кульбякина Л.Я., Зотова Т.Н. Вопросы в методике преподавания математике // Начальная школа. – 2004
4. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. – СПб.: Питер, 2003
5. Стойлова Л.П., Пышкало А.М. Основы начального курса математики. – М., 2004
6. Федорец Г.Ф. Дидактическая игра в процессе изучения биологии /“Биология в школ”. – 1981. – №3. – с. 31 – 35.
7. Шарифзода Ф., Миралиев А.М. Педагогикаи умумӣ ва касбӣ. /Зери назари академик М.Лутфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 2012, – 562 с

БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ ОМИЛИ РУШДИ ХОНАНДАГОН ҲАНГОМИ ОМУӢЗИШИ ФАНИИ МАТЕМАТИКА

Дар мақола нақши бозиҳои дидактикӣ дар омӯзиши фанни математика ва шавқовар кардани фанни мазкур барои шогирдон, инчунин роҳҳои ҳавасмандгардонии онҳо ба омӯзиши ин фан ва фанҳои дигар ба роҳ монда шудааст. Ба андешаи муаллиф бозиҳои интиҳобшаванда набояд тасодуфӣ ва бемақсад бошанд, зеро бозиҳои ба мавзуи дарс мувофиқ набуда, самарнок нестанд ва ҳатто баъзан беҳуда

ва бемаънист. Муаллим бояд мазмуну мундариҷаи бозиро омӯзад, пешакӣ гуфта тавонад, ки истифодаи ин бозӣ дар дарс чӣ натиҷаҳо медиҳад. Инчунин бозӣ бояд бо маҳорати баланд ва устодона истифода гардад, то кӯдакон аз истифода кардани ин бозӣ дар дарс манфиат бинанд ва дониши онҳо такмил ёбад.

Калидвожаҳо: методистон, бозӣ, омӯзиш, шавқу ҳавас, мусоидат, дидактикӣ, дарсомӯзӣ, усулҳои зарб, ҳисмонӣ, эстетикӣ.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ МАТЕМАТИКИ

В статье рассматривается роль дидактических игр в преподавании математики и в повышении интереса учащихся к этому предмету. Также затрагиваются пути мотивации школьников к изучению как математики, так и других учебных дисциплин. По мнению автора, игры, используемые на уроках, не должны быть случайными и бессмысленными, так как игры, не соответствующие теме урока, оказываются неэффективными, а иногда даже бесполезными и лишёнными смысла. Учитель должен тщательно изучить содержание игры и заранее уметь определить, какой результат даст её применение на уроке. Кроме того, игра должна быть использована с высоким уровнем профессионального мастерства, чтобы дети могли получить от неё пользу и углубить свои знания.

Ключевые слова: методисты, игра, обучение, интерес и мотивация, содействие, дидактика, преподавание, методы умножения, физическое развитие, эстетическое развитие.

DIDACTIC GAMES AS A FACTOR IN STUDENT DEVELOPMENT DURING MATHEMATICS INSTRUCTION

The article discusses the role of didactic games in teaching mathematics and making the subject more engaging for students. It also explores methods of motivating learners to study not only mathematics but other subjects as well. According to the author, the games chosen for use in the classroom should not be random or purposeless, as those that do not align with the lesson topic tend to be ineffective, and at times even meaningless or counterproductive. A teacher must study the content of the game in advance and be able to predict the outcomes of its implementation during the lesson. Moreover, the game should be applied with a high level of skill and professionalism so that students benefit from it and enhance their knowledge.

Keywords: methodologists, game, learning, interest and motivation, facilitation, didactics, teaching, multiplication methods, physical development, aesthetic development.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатзода Ҷамила доктори илмҳои педагогӣ, дотсент, директори Коллеҷи омӯзгорӣ ш. Ҳисор. Нишони: шаҳри Ҳисор, кӯчаи Камоли Хуҷандӣ 2А, Тел(83139)2-54-30, 907950635

Информация об авторе: Давлатзода Джамила - доктор педагогических наук, доцент, директор Педагогического колледжа города Гиссар. Адрес: город Гиссар, улица Камоли Хуҷанди 2А, Телефон: (83139) 2-54-30, 907950635

Information about the author: Jamila Davlatzoda – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director of the Pedagogical College of Hisor. Address: Hisor city, Kamoli Khujandi street 2A phone: (83139) 2-54-30, +992 907950635

ТДУ: 372.853

ТАШАККУЛИ ФАЪОЛНОКИИ МАЪРИФАТИИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСҲОИ ФИЗИКАИ МУАССИСАИ ТАЪЛИМИИ ТАҲСИЛОТИ УМУМӢ

Ҷӯраев М.М.

Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар шароити муосир, низомии таълими мактабӣ на танҳо бояд хонандагонро бо донишҳои устувор мусаллаҳ созад, балки малакаи такмили дониши мустақилонаро дар онҳо рушд диҳад ва қобилияти маърифатии онҳоро ҳавасманд гардонад. Дар даврони рушди босуръати илм ва технология, қобилияти омӯзиши мустақил ба як зарурати

ҳаётан муҳим табдил ёфтааст, ки инро таҷрибаи байналмилалӣ, бахусус низоми таълимии Финляндия, ки ҳамчун яке аз самараноктарин системаҳои таълимии ҷаҳон эътироф шудааст, тасдиқ мекунад.

Ҳар як омӯзгор кӯшиш менамояд, ки хонандагон ба таҳсил шавқу рағбати зиёд зоҳир намоянд, фаъолона ба раванди таълим ҷалб гарданд ва таҳсилоти босифат гиранд. Волидон низ ба муваффақияти таълимии фарзандони худ таваҷҷуҳи хоса доранд. Бо вучуди ин, ҳам омӯзгорон ва ҳам волидон аксар вақт бо ҳолатҳои рӯ ба рӯ мешаванд, ки хонанда ё дар омӯзиш мушкилӣ мекашад ё дорои қобилияти лозима аст, аммо ангезаи кофӣ барои таҳсил надорад. Дар чунин ҳолатҳо возеҳ мегардад, ки ниёз ба дониш дар хонанда ташаккул наёфтааст ва ӯ ба омӯзиш таваҷҷуҳи кофӣ намедихад [1].

Масъалаи ташаккули ангезаи маърифатӣ ва шавқи таълим яке аз ҷанбаҳои калидии илми педагогика мебошад. Таҷрибаи байналмилалӣ, бахусус низоми таълимии Финляндия, нишон медиҳад, ки фароҳам овардани шароит барои омӯзиши мустақилона, истифодаи шаклҳои интерактивии таълим ва татбиқи робитаҳои байнифаннӣ ба баланд шудани ангезаи хонандагон мусоидат менамояд. Модели таълимии Финляндия ба муносибати фардӣ, коҳиши фишори равонӣ ва рушди тафаккури интиқодӣ аҳаммияти махсус медиҳад, ки ин ба ҷалби баланди хонандагон ба раванди таълим мусоидат мекунад.

Аз нигоҳи илмӣ, ангезаи таълимӣ дар асоси омилҳои когнитивӣ ва эмотсионалӣ ташаккул меёбад. Ҷанбаи когнитивӣ дарки арзиши дониш, малакаи татбиқи он дар амалия ва фаҳмиши аҳаммияти он дар ояндаро дар бар мегирад. Ҷанбаи эмотсионалӣ ба қаноатмандии дохилӣ аз раванди омӯзиш, эҳсоси муваффақият ва дастгирии омӯзгорон ва волидон вобаста аст [2].

Барои ташаккули шавқи устувори маърифатӣ, истифодаи маҷмуи технологияҳои педагогӣ, аз ҷумла таълими проблемавӣ, усулҳои бозӣ, фаъолияти таҳқиқотӣ ва захираҳои рақамии таълимӣ зарур аст. Хусусан, дар таълими физика воситаҳои муассир таҷрибаҳои амалӣ, моделсозии равандҳои физикӣ бо истифодаи симулятсияҳои компютерӣ ва лоиҳаҳои байнифаннӣ мебошанд, ки имкон медиҳанд донишҳои назариявӣ бо татбиқи воқеии онҳо пайваست карда шаванд.

Ҳамин тавр, омили асосии ташаккули муваффақи донишҳои устувор оид ба физика ин рушди шавқи таълимию маърифатии хонандагон мебошад, ки тавассути омодагии зеҳнӣ ва эмотсионалии онҳо барои азхудкунии маводи нав амалӣ мегардад. Истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ, аз ҷумла методикаҳои пешрафтае, ки дар кишварҳои аврупоӣ татбиқ мегарданд, метавонад ба баланд бардоштани самаранокии раванди таълим ва ангезаи хонандагон мусоидат намояд.

Масъалаи ҳавасмандсозӣ ва барангехтани шавқи хонандагон ба таҳсил нав нест, онро ҳанӯз дар солҳои 40-50-уми асри гузашта И.А. Каиров, М.А. Данилов ва Р.Г. Лембер матраҳ карда буданд. Дар солҳои минбаъда ин масъала диққати методистони пешбари физика, аз ҷумла В.Г. Разумовский, А.В. Усова, Л.С. Хижнякова ва дигаронро ба худ ҷалб намуд. Дар баробари ин, таҳқиқоти минбаъда нишон доданд, ки ҳавасмандии таълимӣ бо истифодаи усулҳои фаъоли таълим, мисли таълими проблемавӣ (М.И. Махмутов), таълими модуль (В.П. Беспалько) ва методҳои фаъоли ҳамкорӣ дар раванди таълим (Г.И. Шуклина) таъвият меёбад. Тадқиқоти А.К. Маркова

ва Н.Ф. Талызина нишон доданд, ки ташаккули ангезаи таълимӣ бояд дар асоси фаҳмиши амиқи равандҳои психологӣ ва педагогӣ сурат гирад [3].

Дар соҳаи таълими физика, тадқиқоти Б.С. Блюма ва В.А. Орлов ба зарурати истифодаи моделсозӣ ва озмоишҳои интерактивӣ ишора карданд, ки барои баланд бардоштани шавқу рағбати хонандагон ба омӯзиши фан мусоидат мекунанд. Илова бар ин, таҳқиқоти муосири В.В. Павлов ва А.А. Кузнецов нишон медиҳанд, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ ва барномаҳои таълимии компютерӣ низ метавонад ба инкишофи ангезаи таълимӣ мусоидат намояд. Онҳо ташаккули ангезаҳои мусбӣи таълимро яке аз вазифаҳои асосии омӯзиши физика муайян карданд, зеро сатҳи баланди ҳавасмандии фаъолияти таълимӣ дар дарс ва шавқ ба фанни таълимӣ аввалин нишондиҳандаи самаранокии дарси муосир мебошад. Фаъолгардони фаъолияти маърифатии хонандагон бояд аз истифодаи воситаҳои гуногун оғоз ёбад, ки дарки амиқ ва пурраи маводи аз ҷониби омӯзгор пешниҳодшударо таъмин менамоянд.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳқиқоти олимони зикршуда метавон хулоса кард, ки ҳавасмандсозии хонандагон дар раванди омӯзиши физика бояд дар асоси усулҳои муосири таълимӣ, технологияи иттилоотӣ ва равишҳои равоншиносии таълим ташаккул ёбад. Масъалаи ҳавасмандсозии хонандагон ба омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, аз ҷумла физика, дар асарҳои олимони аврупоӣ низ васеъ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, Жан Пиаже – психологи маъруфи швейтсарӣ, ки назарияи рушди маърифатии кӯдаконро таҳия намуд. Ӯ таъкид мекард, ки шавқу рағбати хонандагон ба омӯзиш аз сатҳи инкишофи маърифатии онҳо вобаста аст. Пиаже ба он боварӣ дошт, ки ба мактаббачагон бояд шарту шароити муносиб барои кашфи мустақили дониш фароҳам оварда шавад, ки ин яке аз омилҳои асосии ташаккули ҳавасмандии таълимӣ мебошад. Ҳамзамон, Лев Выготский, ки олими рус буд, аммо андешаҳои ӯ дар Аврупо, бахусус дар Олмон ва Британия васеъ рушд ёфтанд [4-7].

Назарияи «минтақаи рушдҳои наздик» нишон медиҳад, ки ҳавасмандии таълимӣ тавассути ҳамкориҳои иҷтимоӣ ва роҳнамоии омӯзгорон рушд меёбад. Йохан Хейзинга – таърихшиноси голландӣ, ки назарияи «омӯзиш ба воситаи бози» -ро пешниҳод кард. Ба андешаи ӯ, омӯзиши фанҳое чун физика бояд дар асоси бозиҳо ва таҷрибаҳои амалӣ сурат гирад, ки тавассути онҳо хонандагон метавонанд муҳтавои дарсро бо шавқу ҳаваси зиёд дарк намоянд. Ганс Айзенк – психологи британиявӣ-олмонӣ муносибати ангезиш ва маърифатро мавриди омӯзиш қарор дода, нишон дод, ки шавқи хонандагон ба таҳсил аз хусусиятҳои инфиродии онҳо вобаста аст. Ӯ пешниҳод намуд, ки дар таълим бояд равиши фардӣ истифода шавад. Брунер Чером – психологи америкоӣ, ки дар Аврупо низ нуфузи зиёд дошт, бо назарияи «таҳқиқи фаъол» маъруф аст. Ӯ ба ин назар буд, ки агар хонандагон имкони кашфи мустақили донишро дошта бошанд, ҳавасмандии онҳо ба омӯзиш зиёд мешавад. Давид Колб – педагоги англис назарияи «омӯзиши таҷрибавӣ»-ро таҳия намуд [5]. Ӯ исбот кард, ки раванди омӯзиш дар асоси таҷрибаи шахсии хонандагон метавонад шавқи онҳоро ба омӯзиш зиёд кунад, ки ин хусусан дар фанҳои дақиқ, аз ҷумла физика, муҳим мебошад. Ҳамин тариқ, таҳқиқоти олимони аврупоӣ нишон медиҳанд, ки ҳавасмандсозии таълимӣ на танҳо ба мундариҷаи фан, балки ба равишҳои омӯзиш вобаста аст. Усулҳое чун таълими бозишаванда, омӯзиши таҷрибавӣ, кашфи мустақилона ва таълими фардӣ

метавонанд ба баланд бардоштани шавқи хонандагон ба омӯзиши физика мусоидат намоянд.

Чор ҷанбаи муҳимро метавон дар ин масъала ҷудо кард: ташкили дарки маводи нави таълимӣ аз ҷониби хонандагон; истифодаи усулҳои исботии фаҳмондадихӣ; риояи талаботи методологӣ ва қонуниятҳои раванӣ; омӯзонидани кор бо китоби дарсӣ. Ҳангоми шарҳи дуруст сохташудаи мавод, омӯзгор на танҳо дониш медиҳад, балки фаъолияти маърифатии хонандагонро низ ташкил мекунад. Ба тарзи ворид кардани мавзӯи дарс аз ҷониби омӯзгор, аҳаммияти калон дода мешавад. Мавзӯи дарс набояд танҳо ба хонандагон эълон карда шавад, балки бояд боварӣ ҳосил кард, ки онҳо ба зарурати мантиқии омӯзиши ҳар як саволи минбаъдаи барнома бирасанд [6]. Барои ин, омӯзгор бояд мантиқи тавсеаи мавзӯро ошкор кунад, пайванди саволҳои алоҳидаро нишон диҳад ва хонандагонро ба таври табиӣ ба зарурати омӯзиши маводи дарс раҳнамоӣ намояд. Дар ин замина, назарияи фаъолнокии маърифатӣ, ки таҳқиқоти Жан Пиаже, Лев Выготский ва Цером Брунерро дар бар мегирад, нақши калидӣ мебозад.

Мутобиқи назарияи фаъолнокии маърифатӣ хонандагон бояд дар ҷараёни омӯзиш фаъл бошанд ва дониши навро на танҳо аз муҳити атроф қабул кунанд, балки онро дар асоси фаъолияти шахсии худ ташаккул диҳанд. Лев Выготский дар назарияи «минтақаи рушдҳои наздик» нишон додааст, ки омӯзгор бояд ҳамчун роҳнамо амал кунад, ки тавассути саволҳо, муҳокимаҳо ва фаъолиятҳои мушаххас хонандагонро ба сатҳи баланди дарки маърифатӣ мерасонад. Брунер бошад, таъкид мекунад, ки омӯзгор бояд барои ташаккули муҳити омӯзишӣ, ки дар он донишҷӯён метавонанд маводи дарсро мустақилона кашф кунанд, мусоидат намояд. Ӯ пешниҳод мекунад, ки омӯзгор бояд тавассути усулҳои «таҳқиқи фаъл» хонандагонро ба ҷустуҷӯ ва ҳалли масъалаҳо ҳавасманд кунад. Хонанда дар ҷараёни фаъолияти маърифатӣ як қатор амалҳоро анҷом медиҳад: шарҳи омӯзгорро мешунавад, китоби дарсӣ ва адабиёти иловагиро меҳонад, масъалаҳо ҳал мекунад, супоришҳои озмоиширо иҷро мекунад ва ғайра. Ин амалҳоро метавон ба равандҳои равонии алоҳида тақсим кард: эҳсос, дарк, тасаввур, тафаккур, хотира, ҳаёлот ва ғайра.

Аз миёни тамоми равандҳои маърифатӣ, тафаккур мавқеи пешбарро ишғол мекунад, зеро он амалан тамоми равандҳои маърифатии дигарро ҳамроҳӣ мекунад ва аксар вақт хусусият ва сифати онҳоро муайян месозад. Дар робита ба хотира, Пиаже қайд мекунад, ки донишҳо вақте устувор мешаванд, ки онҳо бо таҷрибаи шахсӣ ва раванди мантиқии фикркунӣ пайваст шаванд. Ин маънои онро дорад, ки омӯзгор бояд ба хонандагон имконият диҳад, ки донишҳои навро бо маводи қаблан омӯхташуда ва таҷрибаи худ пайваст намоянд. Илова бар ин, рушди қобилиятҳои маърифатии хонандагон маънои ташаккули ангеаҳои таълимиро барои онҳо дорад. Хонандагон бояд на танҳо ҳал кардани масъалаҳои маърифатиро омӯзанд, балки хоҳиши ҳал кардани чунин масъалаҳоро низ дар худ инкишоф диҳанд. Айзенк ва Колб нишон додаанд, ки ангеаҳои таълимӣ вақте инкишоф меёбанд, ки хонанда ба раванди таҳсил ҳамчун як фаъолият боарзиш ва шавқовар муносибат кунад. Дар ин ҷо, омӯзгор нақши муҳимро мебозад, зеро маҳз ӯ муҳити мусоидро барои омӯзиш ташкил медиҳад. Барои ин, омӯзгор метавонад, усулҳои интерактивиро истифода барад (муколамаҳои озод, баҳсҳо, лоиҳаҳо), ҳавасмандсозии дохилиро тавассути муносибати инфиродӣ инкишоф диҳад ва омӯзиши таҷрибавиро истифода барад, то хонандагон бо мушкilotи воқеӣ рӯ

ба рӯ шаванд. Дар асоси назарияи фаъолнокии маърифатӣ ва таҳқиқоти олимони соҳа, метавон гуфт, ки нақши омӯзгор дар ташаккули ангезаи таълимӣ ва рушди тафаккури хонандагон муҳим аст [7]. Ӯ на танҳо иттилоъ медиҳад, балки муҳити мусоид барои омӯзиши мустақилона ва тафаккури интиқодӣ эҷод мекунад. Ҳамин тариқ, омӯзгор бояд на танҳо ҳамчун манбаи дониш, балки ҳамчун роҳнамо ва ташкилкунандаи раванди маърифатӣ амал намояд.

Вазифаи ташаккули ангезаҳои таълимӣ дар хонандагон бо рушди тафаккур зич алоқаманд аст ва асоси иҷрои он маҳсуб мешавад. Воқеан, мисли ҳар як фаъолияти дигар, тафаккур низ бар пояи эҳтиёҷот ба вучуд меояд. Аз ин рӯ, бе парвариш ва бедор кардани ниёзҳои маърифатӣ дар хонандагон рушд додани тафаккури онҳо ғайриимкон аст. Баррасии усулҳои фаҳмонда додани маводи таълимӣ дар дарсҳои физика як қисми муҳим ва зарурии раванди омӯзиш мебошад. Усулҳои баёни шифоҳии мавод тавассути омӯзгор, аз ҷумла ривоят ва тавзеҳ, дар таҳкими дониш ва ташаккули тафаккури илмӣ нақши муассир мебозанд. Хусусияти физика ҳамчун илм ва мавқеи он дар барномаи мактабӣ, ки асосан ба масъалаҳои маърифатӣ ва фаҳмиши мантиқии хонандагон равона шудааст, таъриф мекунад, ки усули асосии баёни монолоғии мавод тавзеҳ бошад. Тавзеҳ як равиши ба таври мантиқӣ устувор ва исботшуда барои ёдоварии хонандагон аз ҳар як қисмати матн мебошад, ки ба маърифати амиқ ва фаҳмидани мазмунҳои назариявии физика мусоидат мекунад.

Инкишофи тафаккури мантиқии хонандагон дар ин раванд мураккаб ва бисёрҷанба аст, ки истифодаи усулҳои гуногуни фаҳмондадихӣ, аз ҷумла усулҳои индуктивӣ ва дедуктивӣ, аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Индуксия ва дедуксия ба ҳамкорӣ бо усулҳои мантиқии дигар имкон медиҳанд, ки хонандагон на танҳо маълумоти алоҳидаро қабул кунанд, балки онҳоро ба тасаввуроти умумии илмии худ пайваست намоянд. Вақте ки таълим дар асоси усулҳои дедуктивӣ сурат мегирад, хонандагон метавонанд ҳулосабарориҳои назариявӣ ва абстрактӣ бароварда, тафаккури мантиқии худро таҳким бахшанд [8].

Дар ин замина, усулҳои аналогия (муқоисакуни) низ аҳамияти махсус пайдо мекунанд. Аналогия (муқоисакуни) ҳамчун як усули равонии исбот дар физика имкон медиҳад, ки хонандагон маводро бо объектҳои аллакай шинос муқоиса кунанд. Ба ин восита, хонандагон метавонанд бо таъсири назариявии муқоисаи ду ё зиёда объект бештар ба ҳолатҳои мушоҳидаӣ ва ҳосиятҳои умумии ин объектҳо фаҳмии амиқ ба даст оранд. Ин усул танҳо дар таҳкиму фаҳмиши фолклорӣ истифода намешавад, балки барои таъсир кардани тафаккури мантиқӣ ва қобилияти ба таҳлили пурқуввати тасаввурот ворид кардани хонандагон низ зарур мебошад.

Ғайр аз усулҳои мантиқӣ, дар дарсҳои физика инчунин усулҳои махсуси илмӣ, ки барои илми физика хосанд, истифода мешаванд. Аз ҷумла, усулҳое, ки дар асоси принципи симметрия ва назарияи андозаҳо қарор доранд, метавонанд барои фаҳмондани қоидаҳо ва ҷанбаҳои механикӣ ва квантӣ дар физика истифода шаванд. Принципи симметрия таъриф мекунад, ки агар дар сабаби ҳодиса симметрияе мушоҳида шавад, пас ҳамон симметрия дар натиҷаҳо низ ба назар мерасад. Бароҳатии истифодаи назарияи андозаҳо дар шакли содда муҳим аст, зеро барои хонандагони мактабӣ шиносоии мафҳуми андозаҳо қадами аввалин дар пешрафт ба самти фаҳмидани амалҳои физикӣ мебошад.

Бо диққат ба ҳамаи ин усулҳои фаҳмондадихӣ, омӯзгор метавонад дар дарсҳои физика ба тарзи муассир маводно шарҳ диҳад ва хонандагонро дар раванди омӯзиш ва инкишофи тафаккури мантиқии онҳо фаъолтар ва натиҷабахштар кунад. Дар ин замина, истифодаи мутақобили усулҳои индуктивӣ, дедуктивӣ, аналогия (муқоисакуни) ва принципи симметрия барои ташаккули тасаввури амиқ ва фарогирии физика дар ҳоли рушди мунтазам аст. Маводҳои таълимӣ, ки дар дарсҳои физика ё дигар фанҳо пешниҳод мешаванд, бисёр вақт метавонанд бо усулҳои гуногун ва бо роҳҳои тафовут фаҳмонида шаванд. Ҳар як маводи таълимӣ бояд ба таври самарабахш ва муассир ба хонандагон расонида шавад. Ин раванди фаҳмидани мавод, ки дар он усулҳои гуногун ва усулҳои методологии ҷудогона истифода мешаванд, на танҳо вобаста ба навъи мавзӯ, балки ба сатҳи маърифатӣ ва психологию хусусиятҳои хонандагон низ вобаста аст.

Маҳорати педагогӣ дар қобилияти интихоб кардани усулҳои дуруст ва самаранок барои фаҳмондани маводи таълимӣ ифода меёбад. Ин маънои онро дорад, ки омӯзгор бояд дар интихоб ва пайдарпайии усулҳо эҳтиёт кунад, то ки он барои хонандагони синфи мушаххас самаранок бошад. Маҳорати педагогӣ на танҳо дар интихоби усулҳо, балки дар маърифат ва диққат ба қабули амалҳои маърифатии хонандагон дар раванди таълим, ки дар ҳудуди рушди наздиктарини онҳо қарор дорад, изҳор мешавад [9]. Инро метавон дарк кардани мантиқи хулосабарорӣ ва пайваст кардани маълумотҳои мураккаб ба талаботи маърифатии хонандагон шомил намуд. Дар ин робита, ду усули асосии фаҳмондан, индуксия ва дедуксия, нақши муҳим доранд. Усулҳои индуктивӣ ба хонандагон кумак меkunанд, ки аз таҷрибаҳо ва маълумоти мушаххас хулосаҳои умумӣ бароранд. Масалан, агар хонандагон якчанд таҷрибаи ҳаммонандро иҷро kunанд, онҳо метавонанд ба хулоса оянд, ки қоида ё принцип дар ҳамаи мавридҳо дуруст аст. Ин усулҳои индуктивӣ, ки дар асоси мушоҳида ва тафсири таҷрибаҳо сохта шудаанд, ба баёни амиқи равандҳои ҷорӣ мусоидат меkunанд ва барои дарк кардани принципҳо ва қонунҳои табиӣ кумак мерасонанд. Баръакс, усулҳои дедуктивӣ, ки мантиқи хулосабарории аз умумӣ ба хусусиро истифода мебаранд, барои хонандагон кумак меkunанд, ки қоидаҳо ва принципҳои умумиро барои таҳлили ва хулосабарорӣ дар ҳолатҳои мушаххас истифода баранд. Усулҳои дедуктивӣ ба тафаккури абстрактии хонандагон кумак меkunанд, ки онҳо қобилияти истифодаи қоидаҳоро дар вазъиятҳои гуногун ва дар хулосабардории мантиқии мураккабтарро пайдо kunанд. Ба ибораи дигар, усулҳои фаҳмондан дар дарс бояд робитаи методологиро байни усулҳои таҷрибавӣ ва назариявии таҳқиқоти илмӣ дуруст нишон диҳанд [10]. Омӯзгор бояд хонандагонро водор кунад, ки сохтори мантиқии курсро дуруст дарк kunанд. Фаҳмидан муҳим мебошад, ки кадом ақидаҳо асоси илмии назариявиро ташкил медиҳанд, кадомашон аз таҷриба ё хулосабарорӣ бар меоянд ва кадомашон фарзияҳо (пешгӯӣ) мебошанд ва бояд барои таҳқиқоти минбаъда истифода шаванд. Тавре, ки мантиқ ва усулҳои илмӣ ба якдигар алоқаманд нест, хонандагон бояд кӯшиш kunанд, ки ҳамкорӣ ва тафаккури мантиқиро дар ҷараёни омӯзишу таҳқиқот дарк намоянд.

Аз ҳамин рӯ, интихоби дурусти усулҳо ва методҳо барои фаҳмондани маводи таълимӣ на танҳо аз сатҳи қобилиятҳои маърифатии хонандагон, балки аз талаботи методологӣ низ вобаста аст. Ин маънои онро дорад, ки бояд усулҳо ва методҳо барои

таҳсил ва баёни маводи дарсӣ на танҳо самарабахш ва барои хонандагон мувофиқ, балки бо як қатори асосҳои илмӣ методологии барои ҳар як мавзӯ ва сатҳи маърифатӣ мувофиқат кунанд.

Ҳамин тавр, усулҳо ва методҳое, ки омӯзгор барои фаъолияти маърифатии хонандагон истифода мебарад, бояд хусусияти тадриҷӣ, мақсаднок ва мунтазами тафаккури мантиқии хонандагонро таъмин намоянд. Ин усулҳо на танҳо кумак мерасонанд, ки хонандагон бо маълумотҳои ҷорӣ ва методҳои таълимӣ шинос шаванд, балки онҳоро водор месозанд, ки қобилияти ҳалли масъалаҳои мураккаб ва дарки амиқи илмиро ба тадриҷ рушд диҳанд. Дар маҷмӯъ, усулҳои самарабахши фаҳмондан бояд интиҳоби дуруст ва оқилонаи усулҳо ва методҳоро дар назар дошта бошанд, ки ба рушди маърифатии хонандагон кумак мерасонад. Ин раванди оқилона ва самарабахш ба омӯзиш, ки метавонад ҳосилоти амиқ ва маърифатии омӯзгор ва хонандагонро ба вучуд орад, метавонад ба рушди иҷтимоии хонандагон низ таъсир гузорад.

АДАБИЁТ

1. Зверева Н.М. Выбор оптимальной методики проведения урока. // Физика в школе – 1981. – № 6
2. Иванова Л.А. Активизация познавательной деятельности учащихся при изучении физики: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1983.
3. Зотов Ю.Б. Организация современного урока. – М.: Просвещение, 1984 г.
4. Князев, Е. А. История зарубежного образования и педагогики: учебное пособие для вузов / Е. А. Князев. – М.: Издательство Юрайт, 2023. – 302 с.
5. Бим-Бад, Б. М. История и теория педагогики. Очерки: учебное пособие для вузов / Б. М. Бим-Бад. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство Юрайт 2023. – 253 с.
6. Редченко И. М. Познавательный интерес как средство активизации познавательной деятельности / Наука и знание: векторы развития конкурентоспособности общества, науки и бизнеса. Материалы XVII международной научнопрактической конференции / Под общей редакцией В. В. Пономарева, Т. А. Куткович. 2015. – С. 211–217.
7. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студентов пед. вузов и системы повышения квалификации пед. кадров / Е. С. Полат [и др.]; под ред. Е. С. Полат. М.: Академия, 2008. – 272 с.
8. Власова М. А. Модернизация образования с использованием виртуальных лабораторий для изучения физики // Научные исследования в области образования. – 2023. – №7. – С. 24-29.
9. Семёнова, И. С. Интерактивные технологии как средство активизации учебной деятельности учащихся по физике // Инновации в образовании. – 2018. – № 4. – С. 59-64.
10. Фёдорова, О. П. Инновационные подходы в обучении физике с использованием ИКТ // Современные методы и технологии обучения. – 2021. – № 2. – С. 19-23.

ТАШАККУЛИ ФАЪОЛНОКИИ МАЪРИФАТИИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСҲОИ ФИЗИКАИ МУАССИСАИ ТАЪЛИМИИ ТАҲСИЛОТИ УМУМӢ

Дар мақола муҳимтарин омилҳои ташаққули муваффақонаи донишҳои устувор оид ба физика таҳлил карда мешавад – инкишофи ҳаваси таълимию маърифатии хонандагон дар дарсҳо, ки ба тавассути омодагии зеҳнӣ ва эҳсосии мактаббачагон барои дарки маводи нави таълимӣ ба даст оварда мешавад.

Калидвожаҳо: дониш ва маҳорат, шавқ, тафаккур, ҳаёлот, фаъолгардонӣ, фаъолияти маърифатӣ

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ФИЗИКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

В статье рассматривается проблема повышения познавательной активности школьников при изучении физики в учреждениях общего образования. Автор предлагает способы усиления интереса учащихся к предмету, создания благоприятной образовательной среды и использования интерактивных

методов обучения. Отмечается, что развитие самостоятельного, аналитического и критического мышления является важным фактором интеллектуального роста обучающихся.

Ключевые слова: знания и навыки, интерес, мышление, воображение, активизация, познавательная деятельность.

FORMATION OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY IN PHYSICS LESSONS AT GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS

The article explores the issue of enhancing students' cognitive activity during physics lessons in general education institutions. The author proposes methods for increasing students' interest in the subject, creating a supportive learning environment, and applying interactive teaching techniques. It is emphasized that fostering independent, analytical, and critical thinking plays a vital role in developing students' intellectual abilities.

Keywords: knowledge and skills, interest, thinking, imagination, activation, cognitive activity.

Маълумот оид ба муаллиф: Ҷӯраев Маҳмадмӯсо Маҳмаддовудович - унвонҷӯи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, сармутахассиси Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон нишонӣ: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Варзӣшгарон 6, E-mail 87-14@list.ru Тел: 918900017

Сведения об авторе: Джураев Махмадмусо Махмаддовудович - научный сотрудник Научно-исследовательского института развития образования имени Абдурахмона Джоми Академии образования Таджикистана, главный специалист Комитета начального и среднего профессионального образования при Правительстве Республики Таджикистан адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул. Варзӣшгарон 6, E-mail: 87-14@list.ru Телефон: +992 918 900 017

About the author: Juraev Mahmadmuso Mahmaddovudovich - researcher of the Abdurakhmon Jomi Research Institute for Education Development of the Academy of Education of Tajikistan, chief specialist of the Committee on Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan, address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Varzishgaron Street 6, Email: 87-14@list.ru Phone: +992 918 900 017

ТДУ: 372.818

МОҲИЯТИ ТАРБИЯИ ЗЕБОПАРАСТӢ ДАР ТАШАККУЛИ ФАӢОЛИЯТИ БАДЕӢ-ЭСТЕТИКИИ ХОНАНДАГОН

Саидзода А.Р.

*Муассисаи давлатии таълимии “Литсейи касбии техникии
сохтмони шаҳри Душанбе”*

Роҳи таърихи ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик ҳамчун оина бурду бохт, умеду ноумедӣ, ғалаба ва мағлубият, пешрафт ва пасрафти халқ ва давлатро инъикос менамояд, аммо пеш аз ҳама ҷавҳари ин ақидаҳо аз тафаккури озодихоҳӣ ва ё худ озодона зистан иборат мебошад. Дар тули таърих мардуми тоҷик аз забонҳои мухталиф истифода намуда бошад ҳам, (мисли авастой, паҳлавӣ, сугдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, форсӣ, дарӣ, тоҷикӣ ва дигар забонҳо), боиси тазаккур аст, ки дар ҳар давра замон бо забони инсонгарой, муҳаббат ва ҳамбастагӣ бардарӣ бо дигар халқҳои ҷаҳон суҳбат намудаанд. Албатта, ин боиси ифтихори тоҷикон гардидааст.

Махсусияти тарбияи зебопарастӣ дар яке аз асарҳои хеле қадими гузаштагон ва асари муқаддаси ориёӣҳо бо номи «Авасто» ба ҷашм мерасад ва ҷавҳари он дар китоби муқаддаси Қуръон ҳамчун раҳнамои башар баён гардидааст. Асоси «Авасто» аз ҳикмати гуфтори нек, рафтори нек, пиндори нек таркиб ёфтааст. Ҳамчунин дар адабиёти паҳлавӣ асарҳои зиёди тарбиявӣ, мисли «Пандномаи Анӯшервон», «Ғоҳнома», «Шаранҷнома» таълиф гардида, идомаи мавзӯи зебопарастии минбаъд дар осори классикони форсӣ тоҷикӣ домана мегирад.

Дар таърихи педагогикаи тоҷик афкори зебопарастӣ ташаккул меёбад, ки минбаъд мавзӯи асосии тарбияи зебопарастии ҷавонон мегардад. Таҷассуми зебоиро мардум дар табиат, хонавода ва ҷомеа, меҳнат, касбӣ, мусиқӣ, ҳаракати мавзӯи

бадани инсон, каломи бадеъ чустучӯ менамоянд. Раванди зебопарастии ҳаёти маишӣ дар меъморӣ ва лоиҳакашӣ ифода меёфт. Махсусияти эстетикӣ аҳолиро ба инобат гирифта, ҷойгиршавии манзил ва дигар сохтмонҳо, шакли хонаҳо ба хоҳири некуахлоқии ҳаёти рӯзмараи аҳоли нигаронида шуда буд.

Зебоии манзили истиқоматӣ, ҳавлӣ, мавзёҳои маишӣ дар маҷмӯъ ба тарбияи кӯдакон таъсир мерасонад. Зебоии меҳнат пеш аз ҳама ҳамчун заҳмати тифоқона ва истеҳсолии хонавода, ҷамоа, ҳамчун зебоии раванди меҳнат ва натоиҷи он нигаронида мешавад.

Дар заминаи таҷрибаи чандинасра ақидаи зебоии ахлоқ ва муошират пайдо гардидааст. Заминаи он аз мафҳуми умуминсонӣ неқӣ, коллектив ва фард иборат мебошад. Зебоии муошират пеш аз ҳама ҳусни баён, ҳаракат ва имою ишора, нафосат, гурури шарафи худиро тақозо менамояд. Ақидаи зебоӣ хушсуратии инсонро низ дар бар мегирад. Вай ҳамчун шакли ягона ва зебоии зоҳирии инсонро (дар мисоли мард ва зан) дар бар мегирад.

Яке аз сатҳи асосии ташаккули зебоӣ дар намудҳои гуногуни санъат, аз ҷумла рақс, мусаввири, мусиқӣ, осори адаби зоҳир мегардад. Ҳамаи ин дар маҷмӯъ барои худшиносии мардум, ташаккули ҷаҳонбинӣ, дарки арзишҳои миллӣ кумак мерасонад. Тазаккур додан мумкин аст, ки тарбияи зебопарастии инсон ҳанӯз аз овони хурдӣ интиҳо мегирад. Пеш аз ҳама садои пур аз меҳри модар ва аллаи ӯ барои инсон хурд ошноии нахуст бо мусиқӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки аз даврони қадим таваҷҷуҳ ба тарбияи зебоӣ аз ҷониби мутафаккирон ба ҷашм мерасад. Махсусан, нигоҳи Афлотун ва Арасту дар мавриди тарбияи зебопарастӣ таконе дар оянда медиҳад ва барои ташаккули илми зебопарастӣ сабаб мегардад.

Дар осори мутафаккирони асримиёнагӣ ақидаҳои зебоипарастиро дар кишварҳои Аврупо на дар асарҳои фалсафӣ, мусиқишиносӣ, зебошиносӣ педагогӣ, балки дар таълимот ва гузориши роҳибон ба назар мерасад. Дар навбати худ тарбияи эстетикӣ бо илмҳои фалсафа, санъат ва педагогика қаробат пайдо менамуд. Албатта, ташаккули ақидаҳои зебопарастӣ ва нигоҳ ба тарбияи эстетикӣ дар раванди воқеаҳои мухталифи таърихӣ ба ҳаводиси гуногун дучор гардида, дар айни замон мазмунан қариб ки якранг боқӣ мемонад. Масалан, ба аҳаммияти мусиқӣ дар ҳаёти инсонҳо таваҷҷуҳ намуда, андешаи маорифпарварони фаронсавиро метавон мавриди тазаккур қарор дод. Аз ҷумла, Монтеске Ш. мавқеи мусиқиро дар тарбияи ҷунониҳои қадим таҳлил намуда, тазаккур медиҳад, ки мусиқӣ дорои махсусиятест баҳри тарбияи ахлоқ, таъсирбахш буда, ҳамчунин имкони тағир додани ҳислати инсонҳоро дорад. К.А. Гелветий низ ҷунин меҳисобад, ки мусиқӣ қудрати эҳёи ахлоқи шахсият ва ба инсон шӯълаи «нерӯӣи шавқро» аланга зада, таасуроти амиқ мерасонад, ки дар навбати худ пайдо гардидани ин гуна таҳайюлот ва тассавурот шакли олии ҳаловати бадеиро мебахшад [6, С.45].

Навъҳои гуногуни шарҳи мафҳуми тарбияи эстетикӣ вучуд дорад, аммо баъзеи онҳоро шарҳ дода, имкони таҳлили моҳияти он пайдо мегардад. Аз ҷумла,

1.Ин раванди мақсадноки таъсиркунанда ба хонандагон мебошад.

2.Ин ташаккулёбии қобилияти қабул намудан ва дарк намудани зебоии санъат ва зиндагӣ ва баҳо додани ин арзишҳо дар мактаббачаҳо мебошад.

3.Тарбияи эстетикӣ – густариши ангезаи зебопарастӣ ва ҳадафи шахсият мебошад.

4.Барои ташаккули қобилияти мустақилона эҷод намудан ва бунёди зебоӣ замина фароҳам меорад.

Ҳамон тавре ки маълум аст, таҷрибаи эстетикӣ инсон ғани ва нотақрор мебошад. Сарчашмаҳои донишҳои эстетикӣ ба умқи таърихӣ инсоният рафта, ҳангоми ба солномаҳои мутафаккирони аҳди қадим то ба имрӯз таваҷҷуҳ намудан маълум мегардад, ки он натиҷаи раванди чандинасраи ба ҳам таъсирбахшии инсонҳо бо олами онҳоро ихотакарда мебошад. Дар айни замон эҳсоси зебоӣ ва майл ба он яке аз қонуниятҳои асосии табиати инсонӣ мебошад, ки ин эҳсосот аз рӯзи аввали ба дунё омадан аз ҷониби Худованд инсонро ҳамрадифи зиндагӣ мебошад. Офаридагори дар симои инсон як мавҷуди соҳибмаърифат, ҷӯё, дорои қудрати дарки хатой ва неки аз бади, ҳамчунин эҳсоскунандаи зебоиҳои беназири атрофро таҷассум намудааст. Ҳарчанд ки Худованд ба инсон роҳи дурустро нишон дода бошад ҳам, бо вучуди иштибоҳи зиёд инсоният дар таърихи мавҷудияти худ ҳамеша майл ҷониби зебоӣ менамуд.

Эстетика – ин санъати дуруст маърифат намудани санъат ва ҳунар, баҳо додани ҳазинаи пурганҷи арзишҳои ҳунари нотақрори башарият, дарки аҳамият ва зебоии он мебошад. Нақши асосиро дар ин самт таъъ, яъне махсусияти моҳияти эстетикӣ шахсият, ки дар раванди муносибати ӯ бо санъат густариш меёбад. Дар навбати худ дараҷаи завқ маҳдуд надошта, пеш аз ҳама аз махсусияти ҳаёти инсонӣ, яъне ирси ва дар навбати худ дар натиҷаи таъсири тарбия ва муҳит, ки бевосита боиси комил гардидани фаҳмиши эстетикӣ мегардад. Ҳиссиёти эстетикӣ бевосита кӯшишҳои ахлоқӣ ва интеллектуалии инсонро бедор намуда, барои ташаккули шахсият замина фароҳам месозад. [5, С.10].

Василий Александрович Сухомлинский, педагоги машҳури рус, чунин меҳисобад, ки тарбияи эстетикӣ пеш аз ҳама аз тарбияи ҳиссиётӣ иборат мебошад. Сухомлинский зикр менамояд, ки тарбияи ҳиссиётӣ ва эстетикӣ бо ташаккулёбии фарҳанги маърифат ва таассурот ибтидо мегирад. Нозукии ҳиссиёт, ки муносибатҳои ҳиссиётӣ-эстетикӣ дар муҳити инсонӣ дар бар мегирад, бечуну чора аз фарҳангии аърифат иборат мебошад. Ҳамон қадар ҳиссиёт ва идрок нозук аст, ҳамон қадар инсон бештар дарк менамояд, таҳлил мекунад, баҳо медиҳад, пайҳас мекунад, ки пеш аз ҳама ба фарҳанги маънавии инсон така менамояд.

Дар замони муосир, дар зери мафҳуми тарбияи эстетикӣ – таассурот ва арзиши шуури шахсият мутобиқ ба фаъолияти ӯ дарк карда мешавад. Ин босиси худмаърифатӣ, худташаккулёбии шахсият дар зиндагӣ мегардад. Дар тарбияи қабули эстетикӣ мундариҷа, шакли қорҳои тарбиявӣ ва методи, сарчашмаҳои воқеият ва моҳияти эстетикӣ, ки ҳиссиёти эстетикӣ бедор менамояд, ба ҳукми анъанадаромадааст.

Тарбияи эстетикӣ барои ташаккули тафаккури эстетикӣ шахсият кумак бояд расонад, талабот, муносибати эстетикӣ ва интишоори он дар рафтор ва фаъолият ба назар гирифта шавад, (қабул кардан баҳо додан худфаъолиятӣ таҳлил)

Фарҳанги эстетикӣ пеш аз ҳама ба ҷаҳонбинии инсон, ба заминаи маънавии он бунёд ёфта, инъикоси воқеии онро дар зоҳир, рафтор, дар шаклҳои гуногуни муносибат, дар ашё, ки инҳоро истифода мебаранд ва ё худ онҳоро ихота менамояд, таҷассум меёбад.

Фарҳанги муосири эстетикӣ ин фарҳанги муколама, на ин ки каломӣ як нафар мебошад, ки ба имрӯз ва оянда нигаронида шуда, худбаҳодиҳии инсонро ҳамчун шахсияти нотақрор пазируфта мешавад.

Шахсият ин инсонест, ки бофарҳанг омезиш ёфта, бо он ҳамеша дар муошират мебошад. Дар замони муосир яке аз моҳияти волеи фарҳанги инсон озодӣ, маънавиёт, инсонгарой ба шумор меравад, ки аз ҳамин хотир дар тасаввуроти муосир – инсонӣ озодпеша, маънаван комил, инсонгаро, эҷодкор, ва масъули ахлоқи худ шахсияти комил доништа мешавад. Худи шахсият худро дар ҷаҳон бо «Ман» қабул карда

метавонад. Роҳи эҷодкории донишҷӯён аз бошуургардӣ ибтидо гардида, он бо бунёди «Ман» дар натиҷаи густари эҷодкори ба анҷом мерасад. [7, С.45].

Ҳамин тариқ, фаҳмиши илмии тарбияи эстетикӣ дар шароити мураккаби таърихӣ густариш ёфтааст. Аксари педагогҳо чунин мешуморанд, ки тарбияи эстетикӣ як ҷузъи раванди ҷамъбасти педагогӣ ба шумор рафта, имкони ба мактабачаҳо кӯшиш ва тавоноии бунёди ҳаёти худро бо зебоӣ фароҳам меорад.

Дар навбати худ барои ташаккули ҳиссиёти зебопарастии хонандагон раванди таълим ва тарбия бояд зебо орошта гардида, барои баланд бардоштани шавқи хонандгон мусоидат намояд. Фақат дар ҳолати кушода додани ин имконият хонанда аз лиҳози равонӣ омода мавриди таҳсил ва ботинан зебо мегардад ва зебоиро эҳсос намуда, баро зебоии атроф кӯшиш менамояд. Аз ин хотир, густариши раванди зебопарастӣ пеш аз ҳама аз ҷониби устодони соҳибтаҷриба дар ҷорабиниҳои гуногун, дарсҳои тарбиявӣ, машғулиятҳо бояд ба анҷом расад.

АДАБИЁТ:

1. Саймиддинов Д. Адабиёти паҳлавӣ. – Душанбе «Пайванд» 2003.
2. Закон Республики Таджикистан «Об образовании». – Душанбе: Шарки озода, 2004. – 94 с.
3. Закон РТ «О высшем и послевузовском профессиональном образовании». – Душанбе, 2009. – 40 с.
4. Киященко Н.И., Лейзеров Н.Л. Теория отражения и проблемы эстетики. – М.: Искусство, 1983. – 224 с.
5. Лутфуллоев М. Возрождение восточной педагогики (на тадж. яз.). – Душанбе.: 1997. – 149 с
6. Саидов А. Р. Асосҳои ташаккули маданияти эстетикӣ омӯзгори оянда. – Душанбе, 2010. – 70 с.
7. Саидов А.Р. Формирование эстетической культуры будущих учителей в процессе педагогической практики. – Душанбе, 2014. – с. 24 с.
8. Сухомлинский В. А. Избранные педагогические сочинения: В 3 т. Т. 1 / Сост. О. С. Богданова. В. З. Смаль. – М. 1979.
9. Теория эстетического воспитания. / Отв. ред. Н.И. Киященко, Н.П. Лейзеров. – М.: Искусство 1979. 255 с
10. Х. Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1987.

МОҲИЯТИ ТАРБИЯИ ЗЕБОПАРАСТӢ ДАР ТАШАККУЛИ ФАЪОЛИЯТИ БАДЕЙ-ЭСТЕТИКӢ ХОНАНДАГОН

Мардум аз даврони қадим моҳият ва таъсири тарбияи зебопарастӣ (эстетикӣ)-ро пайҳас намуда буданд. Баъзе муҳаққиқон чунин мепиндоштанд, ки тавассути тарбияи эстетикӣ имкони бунёди ҷомеа ва адолат дар он вучуд дорад. Моҳияти тарбияи зебопарастӣ дар ташкил намудани фаъолияти мухталифи бадеӣ-эстетикӣ хонандагон, ки тавассути он рушди қобилияти идрोки пурра ва фаҳмиши дурусти зебоӣ дар санъат ва зиндагӣ, маърифат намудан, завқ, ҳамчунин ташаккули истеъдод дар соҳаи санъат ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: маданияти эстетикӣ, шахсият, фард, муносибати синергетикӣ, санъати тасвирӣ, асари бадеӣ, худшиносӣ, раванди таълим, таҳсилоти олий, худомӯзӣ.

СУЩНОСТЬ КРАСОТОВОГО ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ХУДОЖЕСТВЕННО- ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

С древних времен люди осознавали важность и влияние эстетического воспитания. Некоторые исследователи считали, что посредством этического образования можно построить общество и справедливость в нем. Сущность эстетического воспитания заключается в организации разнообразной художественно-эстетической деятельности учащихся, посредством которой у них формируется способность всесторонне воспринимать и правильно понимать прекрасное в искусстве и жизни, воспитывать вкус, а также формировать таланты в области искусства.

Ключевые слова: эстетическая культура, личность, индивидуум, синергетические отношения, изобразительное искусство, произведение искусства, самосознание, образовательный процесс, высшее образование, самообразование.

THE ESSENCE OF AESTHETIC EDUCATION IN THE FORMATION OF STUDENTS' ARTISTIC-AESTHETIC ACTIVITY

Since ancient times, people have noticed the essence and impact of aesthetic (aesthetic) education. Some researchers believed that through aesthetic education there is a possibility of building a society and justice in it. The essence of aesthetic education is the organization of various artistic and aesthetic activities of students, through which the development of the ability to fully perceive and correctly understand beauty in art and life, enlightenment, taste, as well as the formation of talent in the field of art is considered.

Keywords: Aesthetic culture, personality, individual, synergistic relationship, fine arts, work of art, self-knowledge, educational process, higher education, self-education.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Аҳмадшо Раҳматшо – н.и.п., дотсент, директори Муассисаи давлатии таълимии “Литсейи касбии техникии сохтмони шаҳри Душанбе” Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Борбад 42. Тел.: (+992) 911-25-02-03. Суроғаи электрони: ahmadsho1984@list.ru

Сведения об авторе: Саидзода Ахмадшо Рахматшо: – к.п.н., доцент, директор Государственного образовательного учреждения «Профессионально техническо-строительный лицей города Душанбе» Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Борбада, 42, Тел.: (+992) 911-25-02-03, Эл. почта: ahmadsho1984@list.ru

Information about the author: Saidzoda Ahmadsho Rahmatsho – candidate of pedagogical science, docent director of the State Educational Institution "Vocational Technical and Construction Lyceum of Dushanbe" Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Street, 42, Mobile phone: (+992) 911-25-02-03, Email: ahmadsho1984@list.ru

ТДУ: 372.3/4

ҲАДАФҲОИ МИЛЛИИ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯТ АЗ ДИДГОҲИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ

Ҷӯраев Ҳ.А.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҳадафҳои миллии таълим ва тарбият дар замони истиқлолият шакл ва моҳияти хос пайдо кард. Пирӯзии ақли солим дар муҳити ҷомеаи Тоҷикистон заминаи воқеиро барои зарурат ва тақвияти концепсияи миллии таълим ва тарбият ба вучуд овард. Дар ин равиш таълим ва тарбият ҷузъи созандаи фарҳанги миллат шинохта шуда, дар роҳи таъмини пойдоҳии халқу кишвар василаи муассир доништа шуд. Заминаҳои воқеии ин фарояндро ба ин дастур метавон дастабандӣ кард:

1. Давлат қомилан миллий ва сиёсати роҳбари он миллатсоз омада ва мактабу маориф ҷузъи ин сиёсати эҳғар қарор гирифт. Барномаи илман асосноки пешрафти соҳа таҳия ва вориди амал гардид.

2. Дар кишвар низоме рӯйи қор омад, ки пеш аз ҳама барои амалӣ сохтани ормонҳои миллий иқдомҳои ҷашмгире кард. Имкони мусоиде барои озодии инсон, инкишофи мутаносиби он дар заминаи таҷрибаи таърихӣ миллат ва дастовардҳои ҷаҳонӣ ба вучуд овард.

3. Муносибатҳои озоди иқтисодӣ ва низоми бозоргонӣ инсонро озод ва доираи фаъолияти ӯро номаҳдуду беамоният сохт.

Вазъи баамаломада барои амалӣ сохтани барномаи ҳосси миллии таълиму тарбият қомилан мусоидат кард ва он аз тарафи ҷомеаи кишвар дастгирӣ ёфт.

Дар шароити истиқлолияти қомили иқтисодӣ, сиёсӣ ва маънавии кишвар усули ҳудогоҳӣ ва худшиносии миллий ва эътирофи арзишҳои башарӣ ба роҳ монда шуд, ки моҳияти онро ҳастии таърихӣ ва маънавии миллат, ҳамчунин дурнамои инкишофи он муайян мекунад. Мутобиқи таҷрибаи таърихӣ халқи тоҷик ва дастовардҳои ҷаҳонӣ дар роҳи таълиму тарбият концепсияи нави таҳсилот таҳия ва мавриди амал қарор гирифт, ки ҳадафҳои дарозмуддат ва созандаи миллий асоси онро ташкил медиҳад. Ба ифодаи саҳеҳи Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Тоҷикистони

соҳибистиқлол, ҷомеаи навини мо ба инсонҳои дорои хислату ҷаҳонбинӣ ва мафкураи нав ниёзманд аст. Мазмуну моҳияти ин мафкураи навро бояд ҳисси ифтихори миллӣ, давлатдорӣ, ватандӯстии инсонпарварӣ, умуман маҷмӯи арзишҳои миллию умумибашарӣ таъкил диҳад». [4, с. 127]

Ҳақ ба ҷониби академик М.Лутфуллоев аст, ки «*ифтихори миллиро баландтарин қўллаи ташаккули шахс*» шинохта, дар ин руҳия тарбия кардани инсонро аз шартҳои бақои миллат ва давлат медонад. Аз ин нуқтаи назар бунёди концепсияи мактаби миллӣ ва концепсияи миллии тарбияро дар низоми нави таҳсилот, пеш аз ҳама равиши таълим ва тарбияти ҳудогоҳӣ ва худшиносии миллӣ ва ифтихори ватандорӣ ташкил медиҳад, ки рӯкни аслии онро М. Лутфуллоев иборат донистааст аз

- ватану ватандорӣ;
- озодии ватан ва шахс;
- гуманизми волои умумибашарӣ;
- якпорчагӣ ва ваҳдати миллӣ;
- сулҳу оштии муносибат бо халқу миллатҳои кишварҳои дуру наздик;
- меҳнати софдилона;
- дастгирӣ ва некӣ;
- рушду нумуи арзишҳои маънавӣ;
- худшиносӣ ва ифтихори миллӣ;
- оилаи солим ва танзими он.

Дар суҳанронӣ ва рисолаву мақолаҳои Сарвари давлат ҳадафи аслии сиёсати миллии давлат ба сарехӣ муайян шуда, масъулияти он бар дӯши мактаб, муассисоти дигари таълимӣ ва падару модарон гузошта шудааст.

Президенти кишвар дар заминаи методологияи маорифи мардумӣ ва мақсаду мароми раванди таълиму тарбияро мушаххас сохта, ба роҳ мондани ин равандро мутобиқи ҳолатҳои давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ таъйид намуданд, ки ин ҷараёни ҳадафманд омили асосии рушди соҳа, баҳусус дастбӯӣ дар таълим ва тарбияти комили ба манфиати миллат мебошад. Вақте ки таълим ва тарбия ба усули ҳудогоҳӣ ва худшиносии миллӣ асос меёбад, табиист, ки мактаб шогирдони бовафо, собитқадам ва мудофеони содиқи Ватанро аз ҳамагуна истеъмори дохиливу хориҷӣ ба камол расонда метавонад. Дар заминаи ҳамин усули ҳадафманд Концепсияи мактаби миллӣ таълим ва тарбияро ҳамчун ҷузви барномаи эъморӣ давлати миллӣ таҳрезӣ карда, дар ҳамин равиш фаъолияти мактаб, ҷомеа, баҳусус волидайнро ба роҳи расидан ба мақсади тарбияти инсонӣ комил равона месозад. Сиёсати давлатро дар заминаи суҳанони зерини Президент, ки 30 апрели соли 2007 дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ирсол карда буданд, сарехан ифода мекунад: «... вақти он расидааст аз роҳбарони Вазорати маориф, роҳбарони муассисаҳои таҳсилоти ҳамаи зинаҳо ва идораву муассисаҳои дахлдор сар карда, то мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳо, зиёиён, падару модарон ва умуман аҳли ҷомеа ба масъалаи сифати таълиму тарбият диққати ҷиддӣ дода, барои баланд бардоштани маърифатнокию ҷаҳонбинӣ, худшиносии миллӣ, ифтихори ватандорӣ ва масъулияти шаҳрвандии фарзандон саҳми арзанда гузоранд» [6, с. 312].

Концепсияи бунёди давлати миллӣ асоси таълим ва тарбияро дар муассисаҳои таҳсилоти кишвар муайян мекунад. Дар замина ба парвариши ифтихороти миллӣ ва ватандорӣ таваҷҷуҳи хос зоҳир кардани роҳбари давлат масъалаи муҳими дигар – таълим ва тарбияти завқии хонандагон ва донишомӯзонро ҷиддан ба миён мегузорад. Ба ифодаи дигар, вақте таълиму тарбият қалбҳои шогирдонро саршор аз ишқи Ватан ва муҳаббати обидаҳои таърихиву фарҳангӣ месозад, ки агар ин дил сарманшаи завқи солим ва тавонмандиашро ёфта бошад. Воқеан ҳам «ишқ дар вучуди одамӣ аз ақли

инсоният ва дониши ӯ ҷудо нест, муқаддамоти инҳоро Худо дар ҳангоми тавлид ба инсон ато кардааст. Тани солим, зоҳири зебо ва мобақӣ вобаста аст ба начобати падар ва модар, устодони хирадманд ва дӯстони хайрандеш. Инсон, ҳуш ва заковат сарчашма дар ишқ доранд. Ақл, одамият ва дониши инсонро ба сӯи илм роҳнамун мегардонад». [2, с. 159] Вале ҳамаи ин бе дастбӯӣ ба одамият, зебошинохтӣ, маънавияти комил ба инсон муяссар намешавад. Дар ин боб академик М.Шакурӣ барҳақ гуфтааст, ки «сифати асосӣ дар ҳастии одамӣ одамият аст. Ва ҳол он ки одамият бидуни руҳу дил ва маънавият тассавур намешавад. Комилан ба зухур овардани моҳияти инсонии инсон, ғаёол қардани моҳияти аслии ӯ бояд мақсади аслии таълиму тарбият, коллективи меҳнатӣ, қори идеологӣ, ҳар як ҷорабинӣ, тамоми ҷамъият бошад. Одамӣ, пеш аз ҳама, бояд одам бошад, баъд мутахассисе, олиме, табиб, инженер, юрист, геолог ва ғайра, на баръакс. Танҳо дар ҳамин сурат одам метавонад, ки мутахассиси ватандӯст ва интернационалисти ҳақиқӣ шавад. Дар акси ҳол ихтисос, дониши фаровон, назари пурвусъат, қордӯстиву маҳорат ва дигарҳо, инчунин ватанхоҳиву интернационализм ва ғайра мумкин аст, ки аз маънои аслии худ, аз асоси гуманистӣ маҳрум монад» [11, с. 136].

Таълим ва тарбияти инсонгаро инсонро, пеш аз ҳама, ба роҳи одамият ҳидоят қарда, ҳуди ӯ ва ҷомеаро низ аз бисёр бадбахтиҳои эҳтимоли наҷот мебахшад. Дар зинаи имрӯзаи ташаккули миллат тоҷик мактабу маорифи милли ҷунин равиши таълиму тарбиятро бар дӯш дорад, яъне дар роҳи омӯзишу парвариши насли миллатдӯсту ватанпараст, нехҳоу башардӯст масъулияти азали дорад. Ҷунин усули таълим ва тарбият дар ташаккули инсонии комил ва миллатдӯсту ватанпараст ва башардӯст нақши қориз дорад.

Консепсияи миллии таълим ва тарбият бунёди равишмандро асос қарор додааст, ки мағзи онро одамият ташкил медиҳад.

Тарҳи қорили ислохотро дар замина Эмомалӣ Раҳмон ба таври ҷомеъ дар суҳанрониашон дар мулоқот бо қормандони соҳаи маорифи кишвар (22 декабри соли 2005) баён дошта, ин равишро дар суҳанронӣ дар ҷамъомади тантанавӣ бахшида ба рӯзи омӯзгорон (29 сентябри соли 2006) тақмил бахшиданд. Дар ҳарду мулоқот Роҳбари давлат ба беҳбудии сифати таълиму тарбият таъқид қарзида, ба ҳусус ба тадриси фанҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ имтиёз дода, ҳадафи муҳими низоми маорифро иборат аз тарбияти шахсияти ғаёол ва созанда медонанд ва таъқид меқарзанд, ки «Масъалаҳои дар зеҳну шуури қонандагон ва ҷавонон тарбия қардани эҳсоси ҳудогоҳии милли, ҳудушиносии таърихӣ, истиқодаи анъанаҳои беҳтарини маорифи милли ва умумибашарӣ, арзишҳои фарҳангиву ахлоқӣ ва идорақунии демократӣ, ки то имрӯз қарои ноил шудан ба дастовардҳои илму техника ва фарҳанг мусоидат намудаанд, таҳти таваҷҷуҳи доимии давлат қарор доранд» [8, с. 209]. Дар ҳамин суҳанронӣ Роҳбари давлат равишҳои муҳим ва судманди консепсияи миллии таҳсилоти ҷумҳуриро дар асоси эҷоди заминаҳои муосири усули таълиму тарбият, ки ба арзишҳои милли ва умумибашарӣ тақя дошта бошанд, сарехан муайян сохтаанд ва ин ҳидоятҳои Пешвои миллат дар пешрафти минбаъдаи омӯзишу парвариш таъсири мусбат хоҳад қузошт.

Равишҳои усулие, ки дар таълиму тарбият аз дастуру ҳидоятҳои Роҳбари давлат бармеояд, ба омӯзгор имқон медиҳад, ки қонунияти раванди омӯзиш, тарбият ва ташаккули тафакқури қонандагонро дар қараёни таълим ва тадрис муайян намояд. Дар ин ҳол суҳан аз низоми равишмонанде меқарад, ки тамоми ғаёолияти омӯзгор ва қонандагонро дар бар меқирад. Нишондодҳои Сарқари давлат дар таълим омӯзгорони фанниро муваззаф месозад, ки онҳо бояд на фақат аз рӯи қадом усулҳо ғаёолият қарданашонро донанд, балки эҳсос қунанд, ки иқдомҳои онҳо ба талаботи мактаб,

хостаҳои роҳбари давлат ва ҳадафҳои миллии ҷавобгӯ бошанд, эҳтиёҷи ҷомеаи кишварро бароварда тавонанд.

Аз суҳанронҳои зикршудаи Роҳбари давлат, ки воқеан ҳам барои низомӣ маорифи ҷумхурии арзиши бунёдӣ доранд, баъзе усулҳоро дар таълим ва тадриси миллии метавон мушаххас кард:

- ҳадафмандии миллии;
- бунёди миллии;
- таърихият;
- тааллуқоти миллии ва замони;
- ваҳдати шакл ва мундариҷаи таълим;
- низоми ягонаи дарс;
- мақоми раҳнамоии омӯзгор дар ҷараёни фаъолияти хонандагон;
- дастрасии маводи таълимӣ;
- аёнияти таълим;
- самарабахшии натиҷаҳои таълиму тадрис;
- пайванди таълиму тадрис бо зиндагӣ, меҳнати садоқатмандона ва фаъолиятҳои рӯзмараи хонандагон;
- дар ҷараёни таълим ба эътибор гирифтани хусусиятҳои хосси забон ва адабиёти тоҷик.

Аҳамияти воқеии ин усулҳо, ки аз ҳидоятҳои Роҳбари давлат бармеоянд, дар он зоҳир мешавад, ки концепсияи мактаби миллии усули ҳадафмандро барои ҳамаи фанҳои таълимӣ кафолат медиҳад. Амалӣ намудани чунин ҳидоятҳои Роҳбари давлат, пеш аз ҳама, ба ташаккули шахсияте, ки муборизи фаъоли роҳи худшиносии миллии ва истиқрори суҳу ваҳдати халқҳои кишвар бошад, мусоидат менамояд. Устуворӣ ва абадияти фазои маънавӣ ва сиёсии ҷомеа аз бисёр ҷиҳат ба иҷрои ҳамин ҳадаф вобаста мебошад.

Аз дастурҳои Президенти кишвар бармеояд, ки таълиму тарбият дар мактабҳои мо сиёсӣ нест. Вале асли адабиёт, ки маънавият аст ва маънавият ҷузъи ҳастии инсон аст, бинобар ин ҳам таъсири он ба дастовардҳои ҳаёти инсон ва ҷомеа бузург мебошад аз ин мавқеъ таъкиди Роҳбари давлат дар он аст, ки мактаби миллии, пеш аз ҳама, бо ҳадафҳои мақсадноки миллии боиси пешрафти миллат, шукуфоии кишвар ва устувории бақои давлат мегардад. Адабиёт ва дигар фанҳои ба таърихи миллат алоқаманд ҳастии таърихӣ ва фарҳангии миллатро ифода мекунад. Бинобар ин ҳам таълими ин фан дар мактаб ҳамагуна зоҳирпарастиро фурӯ мегузорад. Аз ин мавқеъ дар мактаб осоре таълим дода шавад, ки дар тору пудаш аҳдофи миллии дошта бошад. «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ барои ҳамаи эронинажодон ҳамосаи миллии буда, падидаи бузурги на нафақат фарҳангии мо, балки тамоми ҷаҳони мутаммадин аст. Аз назари Роҳбари давлат омӯзиши ин ҳамосаи бузурги миллии, ки аҳдофаш таъйиди собиқа ва ҳастии таърихӣ халқҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикон аст, ҳамчун рӯйдоди фарҳангиву адабӣ ба таҳқиқи раванди таърихӣ инкишофи ҷомеа, робита ва тақомули риштаҳои руҳонии фикрию маънавӣ бо иҷтимоӣ-сиёсат алоқамандӣ мегирад. Беш аз ин дар мавриди таълиму тарбияти миллии ва ҳадафҳои он бояд дар ёд дошт, ки вақте дарунмоии он ба таърихи миллат ва давлати миллии пайванд меҳӯрад, шакли адабӣ сурати миллии таърихӣ гирифта, ба воқеияти замони таърихӣ ва сарнавишти миллат алоқа пайдо мекунад. Чунин таълиму тарбият, пеш аз ҳама, бояд ҳадафи ахлоқӣ, иҷтимоӣ, ҳунарию зебошинохтӣ дошта бошад, ки роҳест устувор барои шинохти ҷаҳраи комили миллат.

Ҳақ ба ҷониби Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аст, ки агар мо арзиши аслии инсонии адабиётмонро ба зехни хонанда ғунҷонда тавонем, дарси устод бонги диرو дар биёбон нахоҳад шуд. Раҳбари давлат китобҳои дарсии нокомилро низ

омили қатъи иртиботи ҷавонон бо осори пурарзиши гузашта ва имрӯза шинохта, роҳҳои берун шудан аз ин бунбастро вобаста медонанд ба таълиф ва нашри китобҳои дарсии пурмазмун ва ҳунармандона навишташуда ва таъбу нашри асари пурарзиши гузаштагон.

Мо мебинем, ки он чи ки ҷавононро бештар гирифтор медорад, адабиёт ва ҳунари ахлоқшикани ғарбист. Дар ин боб Роҳбари давлат дар таълифоти ҷомеашон - **«Ҷавонон – созандагони фардои ҷомеа»** муфасссал сухан ба миён овардаанд. Дар ин маврид Роҳбари давлат бар ин назар ҳастанд, ки вақте ки адабиёт ва таълими он ҳадафи миллии дорад бар болои номуси миллии устувор аст, ҳеҷ гуна таблиғе сари ҷавононро пойбанди ғасоди маънавӣ ва ахлоқӣ намесозад. Эмомалӣ Раҳмон адабиёти боғанои гузаштаи моро ба тарзи фикр ва зиндагии имрӯз ҳамоҳанг медонанд. Воқеан ҳам шояд мо кам таваҷҷуҳ кардаем, ки ин адабиёт асли инсонии ғавқуллода дорад ва осори амсоли Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз, Мавлавӣ – низ ҷолиб ва шавқангез аст. Ин асли инсонсози адабиёт ва фарҳанги миллии мо чизест, ки донишомӯзони имрӯзи моро метавонад бо сарнавишти таърихӣ ва фарҳангии миллат мутассил бидорад ва рӯҳи миллии ононро камол бахшад.

Ин ормонҳои созандаи Президент дар суҳанронихояшон дар маросимҳои мутаддиди солҳои охир мучаддан садо медиҳанд ва далолат бар он дорад, ки пешвои мо ҷуз ободӣ ва саодати халқу кишвар ва пешрафти илму фарҳанг ва мактабу маориф ормони дигаре надоранд. Омӯзаҳои Раиси ҷумҳур дар заминаи омӯзишу парвариш, рӯҷӯ ба гузаштаи бошарафи таърихи халқ, ибратгирӣ аз сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ фарҳангӣ, пеш аз ҳама, кӯшиши ҷиддӣ дар роҳи заминасозӣ барои дастбӣ ба сатҳи баланди рушди маънавӣ ва иҷтимоию иқтисодии миллат аст, ки самарайи неки онро ҷомеаи кишвар алақай ҷашидаанд. Наҳзати ислохотхонае, ки Роҳбари давлат дар соҳаи мактабу маориф оғоз ниҳоданд, масири душворро паси сар кард. Ҳарчанд ин роҳи ислохотгарӣ таҷаддудхӯй нисбатан дур ва мушкилгузар буд, вале гузашти вақт босамар ва ҳадафрас будани онро собит кард.

Чун ҳама гуна ислохот мушкилиҳое дорад ва он танҳо поксозии нақши кӯҳна ва кашидани тарҳи нав дар лавҳи хотир ё пур кардани ҳолигӣ бо дониш нест, балки ҳар нақше дар он бо ҷаспи имон ва эътиқоди росих ва сарсупурдагии ҳамроҳ бо маориф ва бомаърифаткунонии оммаро василаи расидан ба аҳдофи азалии шинохта, ба ин дастур ба масъулият ва имони аҳли маориф умед мебандад.

Аз андешаҳои Роҳбари давлат, ки хидмати бузурги ўро дар соҳаи мактабу маориф собит мекунад, метавон се асло берун кашид, ки бояд хидоятгари ҷомеа бошад.

Асли аввал марбут мешавад ба ин ки таҳсил ва тарбият бояд ба инсон нируе диҳад, ки зиндагии шарофатмандона, одилона ва маъмулиро барои худ ва пайвандон муҳайё созад. Асли дигар ин аст, ки таҳсил ва тарбият бояд василае барои эҳёи зарурати иқтисодӣ, илмӣ ва техникаии миллат бошад ва ба ҳамин миқдор қонеъ набошем, ки аз таваҷҷуҳ ба ин усул ба ҳеҷ ваҷҳ ғафлат накардаем, балки бояд ба шакли мусбат ва ба сурати қотее барои анҷом ва иҷрои он кӯшо ва собитқадам бошем. Дар асли сонӣ масъулият бар дӯши аҳли ҷомеа меафтад, яъне дар таҳсил ва тарбият бояд амалан шавқу шӯр ва даъвате нухуфта бошад, то ин ки ҳар фарде битавонад суботи иқтисодӣ ва истиқлоли иҷтимоии худро ба даст оварад.

Равиши таълим ва тарбияте, ки бо таваҷҷуҳ ба ормонҳои созандаи Президент поягузорӣ шудааст, метавонад ба омол ва орзуҳои пешво таҷассум бахшад ва ба шукуфоии Тоҷикистон баракате низ эҳдо кунад.

Дар Консепсияи миллии таълим ва ҳам омӯзаҳои Раиси ҷумҳур тарбият ва таълим аз ҳам ҷудонопазиранд. Дар ин равиш таҷрибаи таърихӣ халқи мо ва халқҳои

дигари ҷаҳон паёмҳои омӯзандае доранд. Ба ифодаи нависандаи бузурги рус Лев Толстой «*дониш надода тарбият намудан мумкин нест, ҳама гуна дониш тарбият мекунад*» [10, с. 237]. Бинобар ин ҳам мактаби миллии дӯконест, ки андешаи ахлоқӣ ва миллии барои наслҳо дар он ҷо ташаккул меёбад, барои он ки ояндаи миллатро аз даст надихем ин дӯкони миллатсозро бояд ҳифз кард ва ба замонҳои дигар интиқол дод. Омӯзаҳои муттаолии Сарвари давлат дар заминаи Консепсияи миллии таълим ва Консепсияи миллии тарбия ҳидоятгари ҷомеаи имрӯза ва ояндаи тоҷикон хоҳад буд.

АДАБИЁТ

1. Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. – Душанбе, 2002.
2. Лутфуллоев М. Эҳёи педагогикаи Аҷам. – Душанбе. 1997.
3. Раҳмон Э. Муаллим – равшангари ақлҳо ва тарбиятгари маънавии миллат. Суханронӣ дар ҷамъомади тантанавӣ бахшида ба Рӯзи омӯзгорон, Душанбе, 29 сентябри соли 2006. – Дар китоби: Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 7. – Душанбе: «Ирфон». 2007
4. Раҳмонов Э. Низоми соҳаи маориф асоси рушди ҷомеа аст. Суханронӣ дар мулоқот бо кормандони соҳаи маорифи кишвар, Душанбе, 22 декабри соли 2005. – Дар китоби: Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 4. – Душанбе: Ирфон. 2002.
5. Раҳмонов Э. Рисолати зиёӣ соҳибмаърифат кардани ҷомеа аст. Суханронӣ дар мулоқот бо намояндагони зиёӣ мамлакат, Душанбе, 20 март соли 2002. – Дар китоби: Эмомалӣ Раҳмонов. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 4. – Душанбе: Ирфон. 2002.
6. Раҳмонов Э. Суханронӣ дар маҷлиси ғаёлонии маорифи ҷумҳурӣ, 28 августи соли 1995. – Дар китоби: Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон. 2002.
7. Раҳмонов Э. Боргоҳи илму маърифат. Суханронӣ дар маҷлиси тантанавӣ бахшида ба 70-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Қ.Ҷӯраев, Душанбе, 6 октябри соли 2001. – Дар китоби: Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 4. – Душанбе: Ирфон. 2002.
8. Раҳмон Э. Ориёӣҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ. Андешаҳо дар останаи бузургдошти тамаддуни ориёӣ, 17 июни соли 2006. – Дар китоби: Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 7. – Душанбе: Ирфон. 2007.
9. Раҳмон Э. Бозсозии низоми соҳаи маориф - тақозои замон. Суханронӣ дар маросими ҷашни 10-солагии рӯзи таъсисёбии Донишгоҳи славянии Тоҷикистону Русия, 25-сентябри соли 2006.- Дар китоби: Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди 7. – Душанбе: Ирфон. 2007.
10. Толстой Л. Н. Что такое искусство. М.: “Современник”. 1985.
11. Турсунов А. Эҳёи Аҷам. – Душанбе. 1984.
12. Шакурӣ М. Инсонгарии омӯзиш ва забони миллии. – Душанбе: “Пайванд”. 2002.

ҲАДАФҲОИ МИЛЛИИ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯТ АЗ ДИДГОҲИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ

Даврони истиқлолият барои рушду такомули мактабу маориф имконияти фароҳ ва густурдаеро фароҳам овард, ки қабули консепсияи нави таълиму тарбия аз ҷумлаи навгонҳои ин соҳа аст. Вобаста ба ин масъала таҷассуми моҳият ва ҳадафҳои миллии таълим ва тарбия аз дидгоҳи Роҳбари давлат мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудааст. Гузашта аз ин, дар суҳанронҳои ва гузоришҳои пайвастаи Пешвои миллат ҳадафи аслии сиёсати миллии давлат ба сарҳад мӯйян шуда, масъулияти он ба дӯши мактаб, муассисаҳои таълимӣ ва падару модарон гузошта шудааст. Инчунин, муаллиф дар возеҳу мақсаднок ифода намудани фикру мулоҳизоти хеш аз адабиёти илми муосир ҳунармандона суд бардоштааст, ки он аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд.

Калидвожаҳо: мактаб, маориф, таълим, тарбия, консепсия, таҳсилот, миллат, ислоҳот, адабиёт, маънавият, ахлоқ, ҳудудиносӣ, ватандӯстӣ, ифтихори ватандорӣ, масъулияти шахрвандӣ, ҷаҳонбинӣ, инсонпарварӣ.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕЛИ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЛИДЕР НАЦИИ

Период независимости предоставил широкие возможности для развития и совершенствования школ и образования, и принятие новой концепции обучения и воспитания является одним из нововведений в этой области. В связи с этим был проанализирован и рассмотрен вопрос воплощения сущности и национальных целей образования и воспитания с точки зрения главы государства. Более того, в выступлениях и докладах Лидера нации подчеркивалась главная цель национальной политики

государства, а ответственность за ее реализацию возлагалась на школы, учебные заведения и родителей. Также автор умело использует современную научную литературу, чтобы ясно и целенаправленно излагать свои мысли, что не может не принести пользы.

Ключевые слова: школа, образование, воспитание, концепция, образование, нация, реформа, литература, духовность, мораль, самопознание, патриотизм, патриотическая гордость, гражданская ответственность, мировоззрение, гуманизм.

NATIONAL GOALS OF EDUCATION AND UPBRINGING FROM THE POINT OF VIEW OF THE LEADER OF THE NATION

The period of independence provided ample opportunities for the development and improvement of schools and education, and the adoption of a new concept of education and upbringing is one of the innovations in this area. In this regard, the issue of embodying the essence and national goals of education and upbringing from the point of view of the head of state was analyzed and considered. In addition, in the constant speeches and reports of the Leader of the Nation, the main goal of the national policy of the state was expressed in sarihi, the responsibility for which was assigned to the school, educational institutions and parents. In addition, the author has skillfully profited from modern scientific literature in the clear and purposeful expression of his reviews, which does not deprive her of interest.

Keywords: school, education, upbringing, concept, education, nation, reform, literature, spirituality, morality, self-knowledge, patriotism, patriotic pride, worldviews, civic, humanism.

Маълумот оид ба муаллиф: Ҷӯраев Ҳасан Акрамзода – дотсенти кафедраи забон ва адабиёти факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, тел.: +99293-526-41-46.

Сведения об авторе: Джураев Хасан Акрамзода - доцент кафедры языка и литературы педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ, тел.: +99293-526-41-46.

About the author: Juraev Hasan Akramzoda - an associate professor at the Department of Language and Literature of the Pedagogical Faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini, tel.: +99293-526-41-46.

ТДУ: 537 (575.3)

НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ РАҚАМӢ ДАР ТАЪЛИМИ ЭЛЕКТРОНИКА ВА ЭЛЕКТРОТЕХНИКА БАРОИ ИХТИСОСҲОИ ТЕХНИКИИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Ҷӯразода Х.Ш., Одинаев С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Рушди босуръати технологияҳои рақамӣ таълими фанҳои табиӣ-риёзиро маҷбур мекунад, ки ба воқеиятҳои нав, ки ба дастовардҳои илмию техникӣ асос ёфтаанд, мутобиқ шавад. Технологияҳои рақамӣ аз ҷониби ширкатҳои соҳаҳои гуногуни техникию иқтисодӣ, аз ибтидо то даравҷаҳои гуногуни фаромиллӣ қорӣ карда мешаванд.

Рақамикунонии фаромиллӣ ба тамоми соҳаҳои фаъолияти маорифу илм, ширкатҳои истеҳсолию хазинавӣ, аз ҷумла идоракунии захираҳои инсонӣ таъсир расонд. Ширкатҳои бузурги байналмилалӣ мунтазам воситаҳои муосирро ба механизми рушди тафаккури инсонӣ ворид мекунанд, зеро зехни инсонӣ яке аз дороиҳои асосии ҳама гуна ширкатҳо мебошад ва дониш ва малакаҳои рақобатӣ рушди минбаъдаи фаолият ва рақобатпазирро кафолат медиҳанд. Дар айни замон, истифодаи технологияҳои рақамӣ дар системаи идоракунии кадрҳо фаъолонро паҳн карда шуда, аз раванди банақшагирии кадрҳо то арзёбии минбаъда ва идоракунии касб, ба маорифу илм ва ширкатҳои истеҳсолию хазинавӣ имкон медиҳад, ки фаъолияти худро муфассалтар оптималӣ ва назорат кунанд [1-5].

Дар ҷаҳони муосир, одамон бо истифода аз абзорҳои технологӣ фаъолона коркарди иттилоот ва қарорҳои инноватсионӣ қабул мекунанд. Ин малакаҳои технологияи рақамиро қисми ҷудонашавандаи таълим мегардонанд, зеро онҳо ба донишҷӯён кумак мекунанд, ки ба мушкилоти оянда бештар омода бошанд [6,7].

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ, инчунин бонкдорӣ ва молия, технологияҳои пешрафтаре дар соҳаи рақамикунони идоракунии кадрҳо фаъолона ҷорӣ мекунанд. Амалия нишон медиҳад, ки буҷаи бонкҳое, ки зиёда аз ҳазор корманд доранд, ба онҳо имкон медиҳад, ки маҳсулоти гаронбаҳои технологияи IT-ро харидорӣ кунанд ва стратегияи рушди фаъолияти зарурати рақамисозии равандҳои идоракунии бонкиро таъмин намоянд. Бонкҳои бузург ба монанди Амонатбонк, аллакай таҷрибаи пешқадами хориҷиро самаранок истифода мебаранд, аз ин рӯ омӯзиш ва таҳлили амалияи фаъолияти пешрафтаи байналмилалӣ барои роҳбарони идораҳо ва хадамоти идоракунии фаъолияти онҳо бениҳоят муҳим аст [6-11].

Идоракунии рақамӣ дар шароити муосир ба стратегияи нави фаолиятӣ, ки бо истифода аз технологияҳои рақамӣ амалӣ карда мешавад, асос ёфтааст. Усулҳои анъанавии идоракунӣ (ташаккули нақшавӣ барои вазифаҳои мушаххас) ба идоракунии истеъдодҳо, омӯзиш ва рушди салоҳиятҳо дар доираи стратегияи нави идоракунии захираҳои инсонӣ табдил меёбанд. Дар робита ба ин, дониш ба кормандони худ ҳадафҳо, вазифаҳо ва нақшҳои навро дар системаи идоракунӣ фароҳам меорад ва ба ин васила имкониятҳои худро барои ташкили сохтори фасеҳтар ва муассири ташкилӣ васеъ мекунад.

Биеёд асбобҳои рақамии муосирро, ки фаолиятҳои пешрафтаи байналмилалӣ ҳангоми ташаккули системаи муосири идоракунӣ истифода мебаранд, аз ҷумла идоракунии илму таълим муфассалтар дида бароем.

Рушди мунтазам ва самараноки малакаҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ барои донишҷӯёни муосир аҳамияти ҳалкунанда дорад. Инро тавассути технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ба даст овардан мумкин аст. Муваффақияти тағйироти банақшагирифташуда дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёнаи умумӣ бештар аз татбиқи технологияи рақамӣ вобаста аст, ки ҳамгироии технологияро ба маориф ҷузъи муҳими навсозии системаи маориф месозад.

Технологияҳои омӯзиши компютерӣ усулҳо ва қабулкунандаҳои гуногун мебошанд, ки технологияҳои компютерӣ, телекоммуникатсия ва нармафзори интерактивиро барои фароҳам овардани муҳити таълимӣ истифода мебаранд. Ин технологияҳо ба такрори баъзе хусусиятҳои таълими анъанавӣ, аз қабili пешниҳоди иттилоот, интиқоли дониш, ҷамъоварии фикру мулоҳизаҳо, ташкили фаъолияти таълимӣ ва роҳнамоии равандҳои маърифатии донишҷӯён нигаронида шудаанд.

Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамии таълим дар раванди таълим инқилоб ба амал овард. Ин воситаҳо муносибати инфиродӣ ба омӯзишро таъмин намуда, имкон медиҳанд, ки фаъолиятҳои иноватсионии гузаронида шаванд ва қобилияти худомӯзии толибилмон инкишоф дода шавад. Ин масъаларо технологияи рақамии муосир ва нармафзори интерактивӣ имконпазир гардонид.

Технологияҳои рақамӣ тарзи ҳамкориҳои омӯзгорон ва донишҷӯёнро тағйир доданд. Ин аз равиши ба омӯзгор нигаронидашуда ба равиши ба донишҷӯ нигаронидашуда ва муҳити омӯзиши муштаракро фароҳам овардем, ки ба ҳавасмандӣ

ва татбиқи усулҳои нави таълим мусоидат мекунад. Дар айни замон, диққати асосӣ ба машқҳои амалӣ, ба монанди ҳисоботҳо, презентатсияҳо ва лоиҳаҳои гурӯҳӣ равона карда шудааст, на баҳоҳои ниҳой, ба монанди имтиҳонҳо.

Ин равиш сифати таълимиро баланд мебардорад, фардиятро инкишоф медиҳад ва раванди таълимиро пуршиддаттар мекунад. Ин раванди таълимиро шавқовартар ва муассиртар мекунад, ки боиси беҳтар шудани натиҷаҳои давомот ва донишӣ донишҷӯен мегардад.

Имрӯзҳо электроника ва электротехника ба технологияҳои баланди рақамии муосир асос ёфтааст. Ётимоднокӣ ва функционалиҳои таҷҳизоти барқӣ бевосита ба кори самаранок ва беҳатари бисёр иншооти истеҳсолӣ ва системаҳои таъмини ҳаёт бо мақсадҳои гуногун таъсир мерасонад.

Дар мақола [1, 6, 9-11] аҳамияти истифодаи компютерҳо ҳангоми омӯзиши фанни электроника ва электротехника дар дарсҳои амалӣ барои донишҷӯёни ихтисосҳои техникӣ баррасӣ карда мешавад. Мақсади компютеркунонӣ фароҳам овардани шароит барои тайёр кардани донишҷӯёни ихтисосҳои техникӣ аз фанни электроника ва электротехникӣ бо сифати баландтар мебошад, ки ба сатҳи муосири қобилияти касбӣ мувофиқат мекунад. Мувофиқи ин мақсад, гузаронидани корҳои лабораторӣ ва машғулиятҳои амалӣ бояд компютерӣ карда шавад ва лексияҳо бошад дар шакли анъанавӣ гузаронида шаванд.

Ин кор давоми мақолаи [1, 6, 9-11] мебошад, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ дар дарсҳои электроника ва электротехника нақши муҳим дошта, яке аз афзалиятҳои асосии салоҳияти иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар самти техникӣ муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ мебошад.

Технологияҳои рақамии таълим маҷмуи усулҳо, усулҳо ва воситаҳои фароҳам овардани шароити педагогӣ-психологӣ дар асоси технологияҳои компютерӣ, телекоммуникатсия ва нармафзори интерактивӣ мебошанд, ки як қисми вазифаҳои омӯзгорро оид ба пешниҳод, интиқол ва ҷамъовариҳои иттилоот, ташкили назорат ва идоракунии фаъолияти маърифатӣ моделсозӣ мекунанд.

Технологияҳои рақамӣ роҳи таҳияи ҳуҷҷатҳои электронӣ мебошанд, ки эффектҳои визуалӣ ва садоӣ, мултипрограммасозии ҳолатҳои гуногунро дар бар мегиранд, ки аз таълими курси электроника ва электротехника вобаста аст.

Хусусияти муҳимми фарқкунандаи мутобиқсозии рақамӣ гузаронидани барномаи мутобиқсозӣ дар режими инфиродӣ аз курси электроника ва электротехника мебошад. Донишҷӯён имконият пайдо мекунад, ки маводи заруриро дар ҳолати инфиродӣ бидуни ҷалби мураббӣ мустақилона гирад ва омӯзад. Истифодаи воситаҳои рақамӣ дар раванди мутобиқсозии донишҷӯён на танҳо ба омӯзиши онҳо, балки ба эҷоди барномаҳои инфиродии чорабиниҳо мусоидат мекунад.

Таълими электроника ва электротехника як системаи мустақилона амалкунанда бо принципҳо, вазифаҳо ва коркарди рақамӣ мебошад. Ҳамзамон, он банақшагирии технологияи рақамӣ, ҷалб ва интиҳоби нақша, омӯзиш ва мутобиқшавӣ, таҳияи системаи ҳавасмандгардонӣ ва қимати захираҳои кадриро дар бар мегирад. Ҳамаи ин равандҳо дар заминаи тағйирёбандаи технологияи рақамӣ ва рақамисозии электроника ва электротехника тағйирот ба амал меоранд.

Имрӯз технологияи рақамӣ барои фаъолияти рушди тафаккури донишҷӯён дар як андоза ва соҳаи фаъолият онҳо муҳим шудааст. Истифодаи дурусти воситаҳои

рақамӣ ба беҳтар шудани фаъолияти салоҳияти иттилоотӣ ва коммуникатсионии донишҷӯён мусоидат мекунад.

АДАБИЁТ

1. Джураев Х.Ш. Педагогический потенциал использования современных информационных технологий при преподавании дисциплин электроника и электротехника студентам технических специальностей / Х.Ш. Джураев, С.Ш. Одинаев // Вестник института развития образования. Серия педагогических и психологических наук. – 2024. – № 2 (46). – С.310-316.
2. Белова Л.В. Использование современных методов обучения студентов общей электротехнике и электронике / Л.В. Белова, А.А. Кралин, Н.Г. Панкова, К.С. Степанов // Сборник материалов научно-методической конференции НГТУ им. Р.Е. Алексеева, 04.02.2011г. – С.203-204.
3. Ермакова Т.И. Концентрированный метод обучения дисциплины «Теоретические основы электротехники» в контексте стандартов третьего поколения / Т.И. Ермакова, К.С. Степанов // Материалы всероссийской научно-методической конференции «Инновационные технологии в образовательной деятельности», г. Н. Новгород, 1 февраля 2012 г. – НГТУ, 2012. г. Нижний Новгород. – с. 241-244.
4. Кузнецов, Д.Б. Методика автоматизированного контроля знаний студентов по дисциплине «Теория вычислительных процессов» [Электронный ресурс] / Д.Б. Кузнецов, И.С. Полевщиков, В.Н. Лясин // «Инженерный вестник Дона», –2013. –№ 4.
5. Блинов И.В., Петров Ю.Н., Панкова Н.Г. Информационное сопровождение учебного процесса по электротехнике с использованием системы визуального моделирования MATLAB SIMULINK: учебное пособие. – Н.Новгород: ВГИПА, 2003. – 84 с. (авт. Стр.6-56).
6. Джураев, Х.Ш. Педагогический потенциал использования современных информационных технологий при преподавании дисциплин электроника и электротехника студентам технических специальностей / Х.Ш. Джураев, С.Ш.Одинаев // Вестник института развития образования. Серия педагогических и психологических наук. – 2024. – № 2 (46). – С.309–316.
7. Гладилов, В.А. Контрольные задания по курсу «Электро - механика и электрические машины» / В.А. Гладилов, Н.Г. Панкова// – Н.Новгород: НГТУ, 2000. – 30 с.
8. Алтунин Б.Ю., Блинов И.В., Панкова Н.Г. Методические указания к лабораторным работам. ТОЭ часть 2. – Н.Новгород: НГТУ, 2001. – 31 с.
9. Джураев, Х.Ш. Асоси назариявии моделсозии математикӣ ва компютерии таълими масъалаҳои механика дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / Х.Ш. Ҷӯраев, И.С. Саидахмадов // Паёми Пажӯишгоҳи рушди маориф. Силсилаи илмҳои педагогӣ ва психологӣ. – 2023. – №1(41). – С. 239-248.
10. Джураев Х.Ш. Математическое и компьютерное моделирование средство решения задач по курсу механики / Х.Ш. Джураев, И.С. Сайдахмадов, Ш.Ю. Восидов //Вестник института развития образования. Серия педагогических и психологических наук. – 2023. – № 3 (43). – С.343-348.
11. Ҷӯраев, Х.Ш. Инкишоф додани фаъолияти маърифатии донишҷӯён бо воситаи моделсозии математикии компютерӣ / Х.Ш. Ҷӯраев, Ш.Ю. Восидов, Ю. Шарофиддин, И.С. Сайдахмадов // Маводи Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Моделсозии математикӣ ва компютерии равандҳои физикӣ» бахшида ба 20-солаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (9–уми феввали соли 2023). – Душанбе: Чопхонаи ДМТ. 2023. –С.137-140.

НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ РАҚАМӢ ДАР ТАЪЛИМИ ЭЛЕКТРОНИКА ВА ЭЛЕКТРОТЕХНИКА БАРОИ ИХТИСОСҲОИ ТЕХНИКИИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Мақола ба баррасии равишҳои истифодаи технологияҳои рақамӣ дар муҳити таълимӣ курси электроника ва электротехника барои ташаккули тафаккури концептуалии донишҷӯён бахшида шудааст. Тадқиқоти гузаронидашуда имкон медиҳад, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ дар муҳити таълимӣ курси электроника ва электротехника чӯзӣ ҷудонашавандаи раванди таълим дар марҳилаи муосири рушди тамоми системаи таълим бошад. Дар мақола шартҳои имконпазир баррасӣ карда мешаванд ва намунаҳои истифодаи технологияҳои рақамӣ барои ташаккули тафаккури концептуалӣ дар донишҷӯён оварда шудаанд.

Калимаҳои калидӣ: тафаккури концептуалӣ; технологияҳои рақамӣ; муҳити таълимӣ; донишҷӯ.

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ЭЛЕКТРОНИКЕ И ЭЛЕКТРОТЕХНИКЕ ДЛЯ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Статья посвящена рассмотрению подходов к использованию цифровых технологий в образовательной среде курса по электронике и электротехнике для формирования концептуального мышления у студентов. Проведенное исследование позволяет утверждать, что использование цифровых технологий в учебной среде курса электроники и электротехники является неотъемлемой частью образовательного процесса на современном этапе развития всей системы образования. В статье рассматриваются возможные условия и приведены примеры использования цифровых технологий для формирования концептуального мышления у студентов.

Ключевые слова: концептуальное мышление; цифровые технологии; образовательная среда; студент.

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ELECTRONICS AND ELECTRICAL ENGINEERING FOR TECHNICAL SPECIALTIES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The article focuses on examining approaches to the use of digital technologies in the educational environment of electronics and electrical engineering courses aimed at developing students' conceptual thinking. The conducted research demonstrates that integrating digital technologies into the learning environment of these courses is an integral part of the educational process in the current stage of development of the entire education system. The article discusses the possible conditions and provides examples of using digital technologies to foster conceptual thinking among students.

Keywords: conceptual thinking; digital technologies; educational environment; student.

Маълумот дар бораи муаллифон: Ҷӯразода Хайруллоҳ Шароф – доктори илмҳои физикаю математика, профессор, мудири шуъбаи илмҳои табиатшиносӣ-математикии Пажуишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Суроға: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи А. Аҳтамов, 11/2.

Одинаев Саломиддин Шовалиевич – унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии Данғара. Суроға: 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Данғара, кӯчаи Марказӣ, 67.

Сведения об авторах: **Джуразода Хайруллох Шароф** – доктор физико-математических наук, профессор, заведующий отделом естественно-математических наук Института развития образования имени Абдурахмона Джами Академии образования Таджикистана. Адрес: 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2.

Одинаев Саломиддин Шовалиевич - соискатель Дангаринского государственного университета. Адрес: 735140, Республика Таджикистан, г. Дангара, улица Айни, 67.

Information about the authors: **Jurazoda Khairulloh Sharof** – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Head of the Department of Natural and Mathematical Sciences of the Aйдurakhmon Jami Institute for the Development of Education, Academy of Education of Tajikistan. Address: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 11/2 A. Adhamov street.

Odinaev Salomiddin Shovalievich is a candidate of Dangara State University. Address: 67 Aini str., Dangara, 735140, Republic of Tajikistan.

ПСИХОЛОГИЯ

ТДУ: 159.9 (575.3)

АКСУЛАМАЛҲОИ ПСИХОЛОГИИ НАВРАСОН БА ТАЛОҚИ ВОЛИДАЙН

Бобобекзода М.А.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода

Дар адабиёти илмӣ ҳангоми таҳлили хусусиятҳои ҳаёти кӯдакон дар оилаи нопурра, муҳаққиқон аксар вақт таъсири талоқро ба хусусиятҳои инкишофи кӯдак дар тарбияи он на доимо ба инобат мегиранд. Дар оилаи моноволидайнӣ (зиндагӣ қардани наврас бо як волидайн) вазифаҳое, ки хоси оилаҳои пурра мебошад, яқинан иҷро намегарданд, ҳамзамон, боиси ба вуҷуд омадани як қатор мушкилотҳо мегарданд ва муҳаққиқон вобаста ба ин мушкилотҳои гуногунро пешниҳод мекунанд. Масалан, як зумра муҳаққиқон (Пухова Т.И., Харитоновна Т.В., Прокофьева Л.М., Семенова А.В., Целуйко В.М., Цветкова Н.А. ва дигарон) ба доираи ин мушкилотҳо мушкилоти педагогӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, тиббӣ ва психологиро ворид месозанд. Оилаи нопурра дар алоқамандӣ бо тағйирёбии сохтори он ва ташкил шудани вазъияти махсуси тарбиявӣ ба эҳтимоли пайдоиши мушкилот дар рушди психикии наврас замина мегузорад.

Таҳқиқоти психологӣ (Смирнова Е.О., Собкин В.С., Захаров А.И., Спиваковская А.С.) далолаткунандаи он мебошанд, ки хусусиятҳое, ки ба рушди кӯдак дар оилаҳои ятим таҷассумгар мебошанд, ин пеш аз ҳама хусусияти гузаштани кӯдак аз давраи ғамгинии шадид (ҳангоми аз даст додани шахси наздик) ба шумор меравад.

Ба андешаи як қисми муҳаққиқони дигар, (Вроно Е.В., Гирин, С.Л., Гарднер Р.А., Закирова В.М.), марги волидайн дар муқоиса бо талоқи волидайн як омили камосебпазир барои рушди кӯдакон махсуб меравад.

Қисмати асосӣ. Дар оилаҳое, ки танҳо никоҳ доранду дар мақомоти асноди ҳолати шахравандӣ қайд нашудаанд ва оилаи дуум мебошанд, кӯдак дар ин гуна ҳолатҳо дар муқоиса бо кӯдакони дигар оилаҳои нопурра дар ҳолати ногувортарини иҷтимоӣ психологӣ қарор мегиранд. Таъбири иҷтимоӣ ба инкишофи мутаносиби кӯдакон ҳалал мерасонад. Набудани падар ва маълумоти муҳим дар бораи ӯ метавонад боиси вайроншавии (деформатсияи) ҳислатҳои шахсият, инҳирофоти рафтор ва мушкилоти ҳолатҳои эмотсионалӣ гарданд.

Ба гуфтаи муҳаққиқон (Моррисон Д.Р., Черлин А.Ч., Чойс А.А., Саймонс Р.Л., Конгер Р.Д., Лоренз Ф.О.), дар оилаи нопурра раванди муайянкунии ҷинсии писарон ва духтарон ба қадри зарурӣ муяссар намегардад. Яъне рушди нишонаҳои занонаи характер дар писарон ва «рафтори ҷубронкунандаи мардонагӣ» дар духтарон, ҳамзамон, омӯхтани малакаҳои муошират бо намояндагони ҷинси муқобил барои наврасон мушкилтар мегардад ва эҳтимолияти баланди ташаккули дилбастагии аз ҳад зиёд ба модар имконпазир мегардад. Аммо, муҳаққиқон А. Черлин, П.Л. Чейз-Лансдейл ва Р.Э. Эмери дар чунин андеша қарор доранд, ки сабаби мушкилоти болозикрро набудани падар не, балки мушкилоти доимии психологӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ташкил медиҳад, ки аз ҷониби аъзоёни оилаи нопурра азсар гузаронида мешавад [15, с.87].

Тибқи омор, аксарияти оилаҳои нопурра дар сурати талоқ ва аз сабаби рафтани падар оилаҳои модарӣ ташкил медиҳанд. Дар асри XX, ҷуфти ҳамсарон, ки муноқишаҳои ҷиддии издивоҷ доштанд, аксар вақт ба хотири фарзандон якҷоя зиндагӣ мекарданд.

Хусусиятҳои вокуниш ба талоқи волидайн ва инкишофи минбаъдаи кӯдакону наврасон дар оилаҳои ҷудошуда, ки дар олами илмӣ пешниҳод шудаанд, хеле гуногунанд. Таваҷҷуҳи асосӣ дар таҳқиқоти марбут ба оилаҳои ҷудошуда ба мушкилоти умумии оилаҳои нопурра вобаста аст. Дар баробари ин, тадқиқотҳои махсус, ки маҳз ба вазъи воқеии кӯдакон дар ҳолати пас аз талоқ равона шуда бошанд, хеле каманд. Аксари сарчашмаҳои илмӣ, ки дар бораи хусусиятҳои вокуниш ба талоқ ва инкишофи кӯдак дар оилаи ҷудошуда маълумот медиҳанд, бештар аз маълумоти тадқиқоти хориҷӣ сарчашма мегиранд. Самти пажӯҳиши муҳаққиқонро бештар масъалаи омӯзиши таъсири оқибатҳои талоқ ба кӯдакон (хусусиятҳои рушди онҳо) ташкил медиҳад.

Дар психология ва илмҳои ба он алоқаманд ба вижагиҳои таъсири талоқ ба зану шавҳар, инчунин сабабҳои талоқ таваҷҷуҳи асосӣ дода мешавад. Аммо таъсири талоқ ба ҳолатҳои эмотсионалии кӯдак, инкишофи психикӣ ва рафтори ӯ ба таври бояду шояд эътибор дода нашудааст. Ин мавзӯ бештар хусусияти порагӣ дорад, яъне дар баъзе таҳқиқот дар умум масъалаи мазкур, яъне масъалаи таъсири талоқ ба ҳолатҳои эмотсионалии наврасон ишора гардидаасту халос. Аз лиҳози мазкур, ҳангоми баррасии ин мушкилот ба мо лозим омад, ки таҷрибаи мутахассисони илмҳои гуманитарӣ (ҷомеашиносон, демографҳо, педагогон ва ҳатто духтурон)-ро низ ба инобат гирифта бошем. Ҳангоми ташҳис, суҳбат ва мушоҳидаи наврасони оилаҳои аз ҳам ҷудошуда дар онҳо зуҳуроти гуногуни манфии ҳолатҳои эмотсионалӣ мушоҳида мегарданд. Аз нигоҳи мо бартарият доштани ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ эҳтимолияти пайдошавӣ ва ё рушди вайроншавиҳо вуҷуд дошта метавонад.

Таҳлили маъхазҳои илмӣ дар ҷаҳони илм мавҷудияти ду нуқтаи назари ба ҳам мухолифро дар масъалаи таъсири талоқ ба инкишофи кӯдак муайян намуд. Як зумра коршиносон (Левис Ш., Левис Ш., Дементьева И.Ф., Королева С.А. ва дигарон) [15, с.66] бар ин назаранд, ки талоқ яке аз азсаргузарониҳои фоҷиавӣ дар ҳаёти кӯдак буда, барои рушди ӯ оқибатҳои ҷуброннопазирро дорад. Дар баробари ин, муҳаққиқон (Коренева Е.Н., Кингма Д.Р. ва дигарон) бошанд, чунин андешаро тарафдорӣ мекунанд, ки будан ва ё набудани талоқ аз ҷиҳати этиологӣ таъсири манфии шадидро ба ҳолатҳои эмотсионалии наврасон намерасонад. Ихтилофҳои пуршиддати волидайн, ки то ҷудошавӣ идома меёфтанд, ин гуна таъсириро метарсонанд.

Таъсири талоқ ба зуҳури чунин ҳолатҳои эмотсионалии вазнин ба монандӣ неврозҳо, ҳолатҳои депрессивӣ ва ихтилоли гуногуни рафтор боис шуда метавонад. Аммо масъалаи он, ки ин гуна ҳолатҳои эмотсионалии манфӣ муваққатист ва ё пас аз чанд соли қатъи ақди никоҳ боқӣ мемонад, то имрӯз кушода боқӣ мемонад.

Дар асоси таҳлили андешаҳои болозикр таъсири талоқ ба психикаи кӯдак аз чунин омилҳо вобаста аст, ба монандӣ:

- тасаввуроти субъективии кӯдак дар бораи хушбахтии оила;
- синну соли кӯдак;
- синну соли модар;
- ҷинси кӯдак;

- қобилияти азсаргузарониҳои амиқи таассуротҳо;
- таъмини муҳити беҳатар барои кӯдак.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон чунин ишора намуд, ки таъсири манфӣ ҷиҳати зуҳуроти ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ аз типҳои ҷудошавии оила вобастагӣ дорад. Агар дар оила зӯроварӣ ва ё дар яке аз волидайн инкишоф ёфтани бемории рӯҳӣ вучуд дошта бошад, дар ин маврид метавон дар бораи таъсири нисбатан мусбати талоқ (озод кардани кӯдак аз муҳити осебпазир) ишора намуд. Аммо бинобар сабабе, ки «...дар бештари оилаҳои ҷудошуда зӯроварӣ дида намешавад, аз лиҳози мазкур, ҷудошавӣ аллакай ҳамчун стресс қабул мегардад, ки дар натиҷа боиси изтироб ва азсаргузарониҳои таассуроти манфӣ мегардад» [1, с.90].

Аксари кӯдаконе, ки талоқро аз сар гузаронидаанд, барои мубориза бо мушкилоти рушд ба қадри кофӣ устуворанд, аммо замина ба инкишофи ихтилоли равонӣ аз эҳтимол дур нестанд. Талоқ ҳамчун ҳолати стрессӣ ба рушди ин ихтилол мусоидат мекунад. Яъне, талоқ омили хатари инкишофи рафтори девиантӣ ва ихтилоли шахсиятро фаро гирифта метавонад.

Дар адабиёти илмӣ аксуламалҳои қайд шудаанд, ки дар кӯдак ҳам ҳангоми ҷудошавӣ ва ҳам баъд аз ҷудошавӣ зоҳир мешаванд. «Дар марҳилаи аксуламали шадид дар кӯдак метавонад аутизм, бепарвоя, беҳобӣ, анорексия, яъне тамоми нишонаҳои депрессия зоҳир шаванд» [2, с.221]. Мушкилоти бӯҳрони пас аз талоқ ду ҷузъи муҳимро дар бар мегирад. Аввалан, дар ҳаёти кӯдакон тағйироти назаррас ба амал меоянд, ки аксуламалҳои мураккаби эмотсионалиро ба вучуд меоранд. Сониян, тағйирот дар ҳаёти ҳар ду волидайн боиси камтаваҷҷӯхӣ ба кӯдак мегардад, ки ба рушди ӯ таъсири манфӣ мерасонад. Ҳамзамон, таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ дар наврасон аз ҷониби муҳаққиқон ба таври мухталиф сурат мегирад, ки онҳоро дида мебароем.

Таъсири талоқ ба пайдоиши аксуламалҳои психологию соматикӣ боис мегардад. Ба ин гуна аксуламалҳо тарс, изтироб, ғамгинӣ, мутаассиршавандагӣ, агрессия, ҳолати фрустатсионӣ, эҳсоси хатари аз даст додани волидайн ва эҳсоси гунаҳкорӣ дар бораи ҷудошавии волидайн дохил мешаванд.

Азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ метавонанд ба саломатии кӯдак таъсири манфӣ расонанд. Як қатор муҳаққиқони хориҷӣ (Kurdek L.A., 1997; Sun U., 2001; Wood J.J., 2004) инро тасдиқ меkunанд ва чунин мешуморанд, ки аксуламали кӯдак ба талоқ аксар вақт дар вайроншавии хоб инъикос меёбад. Хобҳои даҳшатоваре, ки вазъияти осебпазирӣ психикиро дар бар мегиранд, як зуҳуроти маъмулии хусумати фурушуда нисбати волидон ҳангоми аз ҳам ҷудо шудани оила маҳсуб меравад.

Аксуламалҳои наврасонро ба ҷудошавии волидон пажӯҳиш намуда, муайян гардид, ки наврасон метавонанд нишонаҳои воқуниши невротикӣ нисбат ба ҷудошавӣ зоҳир намоянд. Аксар вақт, дар кӯдакони хурдсол сохтори аксуламалҳои невротикӣ, зуҳуроти изтироб ва ҳолати руҳии паст муттаҳид мешаванд, ки бо ҳастагии психикию ҷисмонӣ ва парешонӣ ҳамроҳ мегарданд. Ҳамзамон, иштиҳояшон гум мешавад. Дар баробари ин, Д.Н. Исаев (2000) дар ин маврид чунин қайд мекунад: «аксуламалҳо метавонанд тавассути ҷисм зоҳир шаванд, ба монандӣ: паридани абрувон, кашиши чашм, ларзиши сар ва ҳатто то оқибатҳои тиббӣ бурда расонида метавонад – дошта натавонишани пешоб ва лакнати забон» [8, с.87].

Муҳаққиқони дигар (Simons R.L., Conger R.D., Lorenz F.O., 2000, Hening M., 2002) [15, с.65], дар кӯдакон дар муносибат ба ҷудошавии волидайн чунин аксуламалҳоро муайян намудаанд:

- пайдошавии симтомҳои ҷисмонии хусусияти такроршавандагидошта;
- дилбеҳузурӣ;
- қайқунӣ;
- дарди шикам;
- дарди сар.

Дар наврасписарон ва наврасдухтарон зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ тафовут мушоҳида мешавад, яъне таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалӣ вобаста ба ҷинс гуногун аст, дар наврасписарон дигаргуна ва дар наврасдухтарон бошад, дигар хел зоҳир мешавад. Бо ибораи дигар, азсаргузарониҳои таассуротҳои эмотсияҳои манфиро кӯшиш мекунанд, ботинан нигоҳ доранд ва эмотсияҳоро зоҳир накунанд, ҳатто кӯшиши дар рафтор зоҳир накардани онро мекунанд. Яъне пинҳон доштани онро авзалтар мешуморанд. Аммо дар робита ба ин, муҳаққиқ Дубровин чунин мешуморад, ки дар ин маврид эҳтимоли чунин мушкilotи мутобиқшавӣ, аз қабili пастшавии коршоямии қорӣ, ҳастагӣ, депрессия, даст кашидан аз муошират, гирёнҷакӣ ва мутаассиршавандагӣ вучуд доранд. Муҳаққиқи мазкур, зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалиии манфии болозикрро идома дода, чунин мегӯяд, ки баратараф накардани ин гуна эмотсияҳои манфӣ метавонанд боиси беморӣ гарданд.

Талоқ нисбат ба наврасдухтарон дида, бештар ба наврасписарон таъсири манфӣ мерасонад. Бо ибораи дигар, наврасписарон «...аз ду моҳ то як соли баъди ҷудошавӣ онҳо идоранашаванда, агрессивнок, худро идора карда натавоништан, зоҳир намудани номуқтақилиятӣ ва изтиробнокӣ ва инфантилӣ мешаванд» [13, с.46]. Ҳамзамон, муайян гардидааст, ки кӯдак дар айёми навзодӣ қодир аст осеби психикиро, ки модар ғангоми талоқ ё дар натиҷаи талоқ эҳсос мекунад, шадидан аз сар гузаронад ва ё «...натиҷаи воқуниш ҳолати модар ба афсурдагӣ баъди талоқ, эҳтимол марғи кӯдак шуда метавонад» [13, с.46]. Кӯдакони синни томақтабӣ низ талоқро ҳамин гуна вазнин аз сар мегузаронанд.

Аксуламалҳои кӯдакони синни томақтабӣ аниқтараш дар кӯдакони 2,5-3,5 сола аксуламалҳои депрессивӣ ба монанди ихтилоли хоб, зиёд шудани тарсу ҳарос, паст шудани равандҳои маърифатӣ ва ақибмонии инкишофро нишон медиҳанд. Кӯдакони 3,5-4,5-сола бошанд, агрессивнокии баланд, азсаргузарониҳои ҳисси аздастдихӣ, изтироб ва таназзули шаклҳои бозиро зоҳир мекунанд. Дар кӯдакони 5-6-сола, ҳиссиёти шадиди иловагии аздастдихӣ ва вайроншавии хоб ва иштиҳо мушоҳида мешаванд. Тибқи ин пажӯҳиш, осебпазиртарин нафар дар ҷудошавии оилаҳо фарзанди ягона ба шумор меравад. Агар кӯдак бародару хоҳар дошта бошад, талоқро ба осонӣ аз сар мегузаронанд, зеро агрессия ва изтиробро ба онҳо равона мекунад, ки дар натиҷа бошиддати эмотсионалиро сабук мекунад ва эҳтимоли вайроншавии асабино бошад, қоҳиш медиҳад.

Кӯдакони синнашон 7-8-сола бештар ҳисси хашмгинӣ ва ранҷуршавандагиро нисбати падарашон аз сар мегузаронанд. Кӯдакон дар 10-11-солагӣ худро партофташуда, ҳафа ва аз мушкilotи оилавиашон шарм мекунанд. Кӯдак бо қалон шуданашан аксуламалҳои эмотсионалиии манфии худро нисбати ҷудошавии волидайн аз оила ба муҳити иҷтимоии худ интиқол медиҳад. Наврасон танҳо дар синни 13-18-солагӣ

ҳисси аздастдиҳию ранҷуршавандагиро аз сар гузаронида, оқибатҳои талоқро ба таври кофӣ тасаввур карда метавонанд.

Гарчанде ки бисёре аз муҳаққиқон (Wallerstein J., Kelly J., 1980; Taanila A., Laitinen E., Moilanen I., 2002) ба таъсири манфии талоқ ва вайроншавии оилаҳо ба кӯдакони наврас ишора мекунанд, аммо ба ин савол ҷавоби дақиқе вучуд надорад. Муҳаққиқон (Zill N., Morrison D., Coiro M.J., 1993; Gardner R.A., 1999; Sun U., 2001; Wallerstein J.S., Lewis J.M., 2004) пешниҳод мекунанд, ки пеш аз ҳама, чунин ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ тафовут карда шаванд [15, с.87]:

- аксуламали бевоситаи эмотсионалиии наврас ба ҷудошавии волидайн;
- мушкилотҳои, ки дар раванди мутобиқшавӣ ба амал меоянд;
- оқибатҳои дарозмуддат ва таъсири талоқ ба зоҳиршавии манфии ҳолатҳои эмотсионалиии наврас;
- комёбии наврас ба ояндаи худ.

Ҳамзамон, метавон ишора намуд, ки аксуламалҳои эмотсионалиии бевоситаи наврас дар аксари ҳолатҳо ба мисли тӯфон мегузарад. Аз рӯйи арзёбии ҳуди наврасон дар байни ҳодисаҳои зиндагӣ, ки боиси стресс мешаванд, талоқи волидайн пас аз марги волидон, бародарон ва дӯстон дар ҷои ҷаҳорум қарор мегирад. Воқунишҳои маъмултарин ба талоқи волидайн ин рад кардани ҳодисаи руҳдода, инчунин ҳашм ва адоват нисбат ба волидон мебошад. Мавҷудияти тарс, изтироб ва нобовари нисбати ояндаи худ низ мушоҳида мешавад.

«Аз сабаби дарки эгосентрикӣ доштани наврас, ӯро (наврас) пеш аз ҳама, он тағйироте, ки дар ҳаёти шахсияш ба амал меояд, метарсонанд» [3, с.68]. Наврасон шояд аз мушкилоти оилавии худ дар назди ҳамсолонашон шарм кунанд. Ҳолати худайбдоркунӣ яке аз ҳолатҳои маъмул ба талоқи волидайн маҳсуб меравад. Баъзе наврасон чунин хулосабарории хато мекунанд, ки гӯё барои аз ҷам ҷудо шудани калонсолон ҳуди онҳо ҷавобгар мебошанд. Масъалаи талоқ ва гунаҳкор кардани волидайнӣ дигар метавонад боиси фурӯнишонӣ ва саркӯби мушките, ки барои наврас аҳаммият дорад, гардад, ки дар натиҷа ҳолати неврозӣ ва таҳрифи рушди шахсияти ӯ аз эҳтимол дур нестанд.

Хусусиятҳои инкишофи кӯдакero, ки дар оилаи ҷудошуда аз ҷониби модари танҳо ба воя расидааст, дида мебароем. Кӯдаконе, ки дар оилаи ҷудошуда ба воя расидаанд, бештар бо мушкилоти эмотсионалӣ дучор мешаванд. С. Дреман, Ҳ. Ронен-Элиав (1997) бар ин назаранд, ки заминаи эмотсионалиии фаъолият ва муошират дар кӯдакон коҳиш ёфтааст. Кӯдакони оилаҳои нопурра, дар муқоиса бо кӯдакони оилаҳои комил, дорои хислатҳои то андозае равшантар ба монанди ҳаяҷон, итоаткорӣ, ҳассосият, афсурдагӣ, изтироб ва камтар бепарвоиро зоҳир мекунанд. Онҳо худро на он қадар бочуръат, хурсанд ва ором мешуморанд. «Кӯдакони оилаҳои нопурра дар мутобиқ шудан ба зиндагӣ душворӣ мекашанд, вале онҳо мекӯшанд, ки бо ҳамсолони худ муносибатҳои гарму эмотсионалиро барпо намоянд» [10, с.34].

Дар ин росто, кӯдакони оилаҳои ҷудошуда аз ҷониби калонсолон дастгирии эмотсионалӣ ва фаҳмиши беназири ташаккули хислати онҳо, эътироф дар оила ё дар байни ҳамсолонро надоранд ва ё бо ибораи дигар, «Наврасписарон дар оилаҳои нопурра нисбат ба наврасдухтарон ва кӯдакони оилаҳои мукамал бештар ҳисси танҳой ва мушкилиро дар муошират азсар мегузаронанд» [2, с.101].

Таъсири манфии талоқ ба мутобиқшавии иҷтимоии кӯдак дар доираи муносибатҳои байнишахсӣ бо волидон ва одамони гирду атроф зоҳир мешавад. «Кӯдак пас аз талоқ ҳангоми дар модар аломатҳои афсурдагӣ зоҳир шудан, метавонад ихтиёран нақши волидайнӣ ғоибонаро бар дӯш гирад. Ё ин ки ӯ метавонад бо кӯшиши ҷалби таваҷҷуҳи бештар ба сифати ҷуброни аз ҷониби падар партофташуда ақибнишинӣ кунад» [12, с.105].

Дараҷаи муноқишаи волидайн як омили асосии таъсири талоқи волидон ба рушди кӯдакон аст. Рафтори модар, ки наврасро бо падар намегузорад муошират кунад, метавонад дар кӯдак ҷаҳонбинии ноустувorro ташаккул диҳад.

Таносуби равшан байни сатҳи баланди рафтори ноором дар кӯдакон ва сатҳи депрессияро дар модарони ҷудошуда мушоҳида мегардад. Рафтори агрессивии фарзандони модарони талоқшуда як кӯшиши ҷуброни камтаваҷҷуҳӣ ба онҳо дар оила аст, ки метавонад дар рушди кӯдак дар давраи наврасӣ мушкилоти ҷиддиро ба бор орад.

Як катор муаллифон чунин мешуморанд, ки (Симсон Т.П., 1958; Мясищев В.Н., 1960; Зачепитский Р.А., Яковлева Е.К., 1960; Пивоварова Г.Н., 1960; Гаврилова Н.В., 1974; Эйдемиллер А.О.) таъсири талоқ дар оила ба инкишофи аксуламалҳои невротикӣ кӯдак бурда мерасонад.

Дар масъалаи таъсири талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои манфии эмотсионалӣ ҳатто таҳқиқоти соҳаи тиб низ гузаронида шудааст ва ин пажӯҳишҳо низ далолаткунандаи таъсири манфӣ доштани талоқ ба зоҳиршавии ҳолатҳои эмотсионалии наврасон мебошанд. «Тибқи муҳаққиқони тиб, ҳолати ҷудошавии волидайн, ҳатто пас аз 1-2 сол, дар наврас, махсусан дар наврасдухтароне, ки аз рӯйи эмотсионалӣ ба падари худ вобастагӣ доранд, метавонад шакли вазнини неврозро ба вучуд оварад» [15, с.87].

Бо зиёд шудани тарсу ҳарос мумкин аст, ки неврозҳои тарс ва неврозҳои истерикӣ пайдо шаванд, ки аксар вақт дар давраи наврасӣ ба ҳолати неврози безобитакунанда табдил меёбанд. Дар баробари ин, намудҳои гуногуни механизмҳои худҳимоявии аз бадбахтиҳо, фикрҳои васвосӣ дар бораи нотавабии худ, нобоварӣ ба худ ва фобияҳо ба вучуд меоянд. Дар охири давраи наврасӣ - оғози навҷавонӣ аломатҳои невротикӣ депрессивӣ дар шакли табъи хира, ҳолати фрустатсионӣ, азсаргузарониҳои саршори эмотсияҳои манфӣ ва мушкилоти муошират бо ҳамсолон зоҳир мешаванд. Маъмулан, инчунин изтироб дар шакли тарсу шубҳаҳои доимӣ ва дудилагӣ дар қабули қарор мушоҳида мешавад».

Дар асоси таҳлили таҳқиқоти зиёд (Бойко В.В., 1999; Видра Д., 2000; Березина С.В., Лисетский К.С., Серебрякова М.Е., 2001; Амато П.Р., Бут А., 1996), метавон тахмин кард, ки дар маҷмӯъ, кӯдакони дар оилаҳои нопурра ва бепарастор тарбия ёфтаанд, инкишофи мутаносиби соҳаи интеллектуалӣ; қобилиятҳои математикӣ, фазой ва таҳлили кӯдак бинобар инкишофи қобилиятҳои шифоҳӣ суст мегардад. Умуман, кӯдаконе, ки бе падар тарбия ёфтаанд, дар таҳсил натиҷаҳои бадро нишон медиҳанд, ҳамзамон, дар санҷишҳои малакаҳои маърифатӣ натиҷаҳои пастро нишон медиҳанд.

Дар ҷаҳони илмӣ дар бораи хоҳиши суст инкишофёфта барои ноил шудан ба ҳадафҳои муҳими ҳаёт дар кӯдаконе, ки талоқи волидайнро аз сар гузаронидаанд, як нуқтаи устувор вучуд дорад, ки борҳо бо маълумоти эмпирикӣ тасдиқи худро ёфтаанд.

Дар баъзе мавридҳо, талоқҳои волидайн сабаби мустақим ё таҳрики рушди бемории психосоматикӣ ба монанди астмаи бронхиялӣ дар сеяки кӯдакон мебошанд.

Набудани падар дар ҳаёти наврасони зоҳиркунандаи аутоагрессия аз ҳолати психологии ноустувори модари танҳо вобастагӣ дошт. Ин дар заминаи осеби иловагии психикӣ ҳисси бухрон экзистенсиалию нотавонӣ ва ҳолати фрустратсиониро ба вуҷуд оварда, боиси амалҳои аутоагрессивӣ гардиданд.

Дар ин росто, дар адабиёти хориҷӣ масъалаи азсаргузаронии таассуроти талоқ аз тарафи кӯдак хеле кам баррасӣ мешавад. Таъсири манфии талоқ ба рушди соҳаи ҷинсӣ дар наврасон низ қайд карда шудааст. Ба гуфтаи А.М. Ҳайнс (1998) наврасоне, ки дар оилаҳои нопурра зиндагӣ мекунанд, бештар ба ғаъолияти ҷинсии худ барвақтар шуруъ мекунанд.

Натиҷаҳо таъсири манфии талоқ ба муносибатҳои волидайн ва кӯдакро, ки аллакай дар синни барвақтӣ ба воя расидаанд, нишон медиҳанд. Вазъияти вайроншавии оила аксар вақт эҳсоси аз даст додани волидайнро ба вуҷуд меорад, ки ин боиси солим ба воя расидан ва гузаштан ба ҳаёти бомуваффақияти шахс мегардад.

Ҳамин тариқ, дар асоси натиҷаҳои таҳқиқи болозикр, мо метавонем ба хулосае биёем, ки хатари ташаккули сохтори шахсияти невротикӣ дар кӯдаке, ки дар оилаи ҷудошуда тарбия ёфтааст, хеле баланд аст ва аз мутахассисон нисбати ин гурӯҳи осебпазири кӯдакон таваҷҷуҳи хосса талаб карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Бобобекзода М.А. Таҳлили роҳёфтҳои илмӣ омӯзиши инкишофи психофизиологӣ дар синни наврасӣ / М.А. Бобобекзода // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – №3, (32) 2019. – С.89-95.
2. Гарднер Р.А. Психотерапия детских проблем. – СПб.: Речь, 2002. – С.221.
3. Гирин С.Л. О взаимосвязи семейных отношений и подростковой преступности /С.Л. Гирин //Семья в новых социально-экономических условиях.Том.2: Материалы Международной научно-практической конференции: 2-10 октября 1997 г. /Под ред. проф. З.Х. Саралиевой. – Н.Новгород: Изд-во ННГУ, 1998. – Т.2 – С.68-70.
4. Гозман Л. Я. Психологические проблемы супружеских отношений. – М.: МГУ, 1995.
5. Давлатов М. Оила ва рушди шахсияти фарзандон. – Душанбе: Ирфон, 2014.
6. Драгунова Л.А. Проблемы современной семьи. – М.: Педагогика, 2002.
7. Зацепин В.И. О Жизни супружеской. – М.: Просвещение, 1986.
8. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей: Рук-во для врачей. – СПб.: Питер, 2000. – С.67.
9. Қонуни ҚТ “Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2013, № 3, мод. 197).
10. Королева С.А. Психологические особенности образа себя и образа родителей у детей старшего дошкольного возраста после развода родителей /С.А. Королева // Психологическая наука и образование. Ежеквартальный научно-практический журнал. – М.: Изд-во МГНГУ, 2003. – №4. – С.34-37.
11. Логушко, Т. В. Как пережить развод. – СПб.: Питер. – 2002.
12. Перова И.Л. Диагностика и лечение детской и подростковой депрессии /И.Л. Перова /Фопросы психологии. Научный журнал Российской академии образования. – М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1999. – №3. – С.107-109.
13. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.
14. Соколова Ю. Я расту без папы. Как воспитать ребенка одной. – М.: Гелеос, 2008. – С. 61.
15. Якушенко Е.Г. Клинико-психологические особенности подростков разведенных родителей. [Текст]: дис. на соис. уч. степ. канд. псих. наук: 13.00.04 / Якушенко Едена Геннадьевна. – СПб., 2008. –186 с.

АКСУЛАМАЛҲОИ ПСИХОЛОГИИ НАВРАСОН БА ТАЛОҚИ ВОЛИДАЙН

Дар оилаҳое, ки танҳо никоҳ доранд дар мақомоти асноди ҳолати шахравандӣ қайд нашудаанд ва оилаи дуюм мебошанд, кӯдак дар ин гуна ҳолатҳо дар муқоиса бо кӯдакони дигар оилаҳои нопурра дар ҳолати ногувортарини иҷтимоӣ психологӣ қарор мегиранд. Набудани падар ва маълумоти муҳим дар бораи ӯ метавонад боиси вайроншавии (деформатсияи) хислатҳои шахсият, аксуламалҳои рафторӣ ва эмотсионалӣ гарданд. Ҳамзамон, дар оилаи нопурра раванди муайянкунии ҷинсии наврасписарон ва наврасдухтаронро метавон мушоҳида намуд, ки ба қадри зарурӣ шакл намегирад. Шаклгирии нишонаҳои занонаи характер дар наврасписарон ва «рафтори ҷубронкунандаи мардонагӣ» дар наврасдухтарон, ҳамзамон, омӯхтани малакаҳои муошират бо намояндагони ҷинси муқобил барои ин гурӯҳи синнусолӣ (наврасон) мушкилтар мегардад ва эҳтимолияти баланди ташаккули дилбастагии аз ҳад зиёд ба модар имконпазир мегардад.

Калидвожаҳо: аксуламалҳои психологӣ, давраи наврасӣ, талоқ, эмотсия, стресс, оилаи пурра ва нопурра, давраи ҷудошавӣ, фрустратсия, агрессия, афсурдаҳои, никоҳ, зухуроти иҷтимоӣ психологӣ, кӯдак.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РЕАКЦИИ ПОДРОСТКОВ НА РАЗВОД РОДИТЕЛЕЙ

В семьях, состоящих только в официальном браке и не зарегистрированных в органах ЗАГС и являющихся второй семьей, дети в таких ситуациях оказываются в наиболее неблагоприятном социальном и психологическом положении по сравнению с детьми в других неполных семьях. Отсутствие отца и важной информации о нем может привести к деформации черт личности, поведенческих и эмоциональных реакций. В то же время в неполных семьях можно наблюдать процесс формирования половой идентичности у юношей и девушек, который не складывается должным образом. Формирование феминных черт характера у мальчиков-подростков и одновременно «компенсаторного мужского поведения» у девочек-подростков затрудняет у данной возрастной группы (подростков) освоение навыков общения с представителями противоположного пола, повышает вероятность развития чрезмерной привязанности к матери.

Ключевые слова: психологические реакции, подростковый возраст, развод, эмоции, стресс, полные и неполные семьи, период развода, фрустрация, агрессия, депрессия, брак, социально-психологические явления, ребенок.

PSYCHOLOGICAL REACTIONS OF TEENAGERS TO THEIR PARENTS' DIVORCE

In families that are only officially married and not registered with the civil registry office and are a second family, children in such situations find themselves in the most unfavorable social and psychological position compared to children in other single-parent families. The absence of a father and important information about him can lead to deformation of personality traits, behavioral and emotional reactions. At the same time, in single-parent families, one can observe the process of formation of sexual identity in young men and women, which does not develop properly. The formation of feminine character traits in teenage boys and at the same time "compensatory male behavior" in teenage girls makes it difficult for this age group (teenagers) to master communication skills with members of the opposite sex, and increases the likelihood of developing excessive attachment to the mother.

Key words: psychological reactions, adolescence, divorce, emotions, stress, complete and incomplete families, divorce period, frustration, aggression, depression, marriage, social and psychological phenomena, child.

Маълумот дар бораи муаллиф Бобобекзода Меҳроҷиддини Абдуҷалил – Сармушовири академии факултети забон ва адабиёти руси Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Ф.Муҳаммадиев 17/6 E-mai: mbobobekzoda@gmail.com Тел: (+992) 068-29-29-29.

Информация об авторе Бобобекзода Меҳроджиддин Абдуджалил – главный академический консультант факультета русского языка и литературы Таджикского международного университета иностранных языков имени С. Улугзаде. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Ф. Мухаммадиев 17/6 E-mai: mbobobekzoda@gmail.com Тел.: (+992) 068-29-29-29.

About the author Bobobekzoda Mehrojiddini Abduljalil – Chief Scientific Advisor of the Faculty of Russian Language and Literature of the Tajik International University of Foreign Languages named after S. Ulughzada. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Muhammadiev Street 17/6 E-mai: mbobobekzoda@gmail.com Phone: (+992) 068-29-29-29.

ВЛИЯНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ

Гуломова Ш.К.,
Бобобекзода М.А.

*Таджикский международный университет иностранных языков
имени Сотима Улугзаде*

В современном мире, где все сферы деятельности человечества развиваются быстрым темпом, дети с раннего возраста оказываются погруженными в виртуальную среду. Ведущим видом деятельности современных дошкольников является игра на цифровых устройствах. В традиционной игре ребёнок является создателем воображаемой «мнимой» ситуации, а в виртуальном мире роль ребёнка заключается не в создании чего-то нового, а в выборе тактики поведения. Развитие технологий изменяет структуру мозга человека и когнитивных процессов, таких как мышление, внимание, память, речь, воображение. В виртуальной ситуации дети видят одно и то же изображение, оно существует объективно. Изображения на экране подвергаются изменениям, которые изначально были заложены создателями программы. Можно манипулировать объектами, но эти изменения носят объективный характер. В традиционной игре ребёнок является главным создателем воображаемой «мнимой» ситуации. В виртуальной ситуации ребёнок может лишь манипулировать, его роль заключается не в создании чего-то нового, а в выборе тактики поведения с объективно существующими объектами [2, с.50-57].

Влияние информационных технологий на мозг современных людей, опасности виртуальной реальности, особенности детей поколения Гугл и интернета, заставляют нас задуматься о том, как жить в новой реальности, чтобы не потерять в ней себя. Воспитательный заповедь гласит, что следует побуждать родителей воспитывать своих детей не так как, воспитывали их самих, поскольку их дети рождены в другое время. Данная мудрость никогда не была так актуальна как в наше время, когда быстрый технический прогресс ускоряет социальные изменения во всех категориях или аспектах жизни. Различия между поколениями стали очень большими, что вызывает опасение в воспитание детей. Правильное воспитание — это воспитание, предоставляющее идеи и методы, которые помогают детям подготовиться к настоящей жизни. Наше сегодняшнее время – это мир технологий (гаджеты, планшеты, компьютеры, роботы, телефоны). Если собрать все это и сложить вместе, то мир, который окружает нас можно называть цифром, точнее цифровое время.

В наше время люди больше заиклены на гаджетах, компьютерах и других видов технологий. Людей больше не интересует что происходит вокруг, то есть, все мы становимся пассивными и бесполезными существами.

По мере взросления ребенок всё больше времени пребывает за экраном ноутбука, смартфона, планшета. С одной стороны, неразумно запрещать пользоваться гаджетами, так как они являются двигателями прогресса. С другой стороны, постоянное нахождение перед экраном гаджета ведёт к формированию клипового мышления. Клиповое мышление — мышление, характеризующееся фрагментарностью, отражение лишь разнообразных свойств объектов, затруднение с построением целостной картины, высокая степень переключения. Клиповому мышлению можно противопоставить словесно-логическое, линейное мышление. У людей с клиповым мышлением

существуют проблемы с установлением причинно-следственных связей. К появлению новых технологий адаптируются процессы памяти [9, с.36-40].

По мнению взрослых, детство — это прекрасное и чудесное время, а в детстве тяжело – ребенок бесправный, без денег, ничего не можешь и многое нельзя. Каждому взрослому кажется, что большой человек значительнее чем маленький, но это не так маленьких людей не бывает, люди, они все большие.

Дети и гаджеты – это весьма актуальная тема, и в данный момент оно не только самая обсуждаемая, она и также исследуемая во всех странах мира. Можно понять, что в современном мире без гаджетов нельзя развиваться, но каждый родитель должен понимать, что в юном возрасте заложить умение фильтровать поглощаемый контент является еще больше важным фактором.

Цифровой аутизм напасть нового времени. Цифровой аутизм – это потеря навыков живого общения, люди не могут поддержать длительный психологический контакт друг с другом. Они не интересуются внутренним миром другого человека и другие люди для них стали заменяемы. Они не видят ценности друг друга в отдельности.

Данный термин «виртуального аутизма» исследовал Мариус Замфир после того, как он изучал детей, широко заговорил о цифровом аутизме, потери навыков живого общения под влиянием информационных технологий. Цифровой аутизм появился недавно, по сравнению с обычным аутизмом. Если у «классического» аутизма есть врожденные предпосылки, то данная форма аутизма проявляется у детей к 1,5 годам.

В связи с цивилизацией текстов, из системного мышления мы переходим в цивилизацию зрительных образов, где нет ни аналитического мышления, ни системного. Мозг выпадает в спячку, он перестает анализировать. Количество экранного времени становится больше, чем живого общения. Это явление уже получило название «цифровой аутизм». Ученый Мариус Замфир исследовал две контрольные группы детей. Дети, которые смотрели в экран компьютера, телевизора или планшета более 4 часов в день, отставали в развитии. Их речь была намного хуже, они меньше смотрели в глаза собеседнику, у них присутствовали стереотипные движения (махание руками, щелканье пальцами, раскачивание). А все вышеперечисленные признаки можно отнести к аутизму. Все пришло в норму после того, как дети восполнили дефицит живого общения [12, с. 6-13].

Взрослые также не менее подвержены зависимости от гаджетов, чем дети, так как у всех нас один вид мозга и психологические процессы. Это – неспособность поддерживать длительный психологический контакт с людьми, когда на первый план выходит смартфон. Зависимость от смартфона не воспринимается как болезнь, ведь гаджеты используются ежедневно. Они стремительно захватывают мир, а это значит, важно знать об их влиянии на мозг и психику человека. Более того, социальные сети могут заставить наших детей чувствовать себя ценными в зависимости от «лайков» и «комментариев», что может быть очень опасным. Больше всего в социальных сетях сидят дети, у которых нет никаких занятий или хобби, поэтому они в свободное время зависают в гаджетах. Для того, чтобы дети не проводили свое время в гаджетах, следует заполнять их свободное время обучениями, саморазвитием, спортом или же полезными и здоровыми увлечениями.

Одна из причин того, что дети зависимы на гаджетах, может быть и избалованные дети. Это может быть причиной того, что дети постоянно играют в видеоигры и проводят все свое время на использование разных гаджетов. Избалованность – это отсутствие границ и четких правил, которые создают безопасное

пространство и помогают наладить доверительные отношения между детьми и родителями. Если не учить детей границам с самого детства, то уже в юношеском возрасте человек будет теряться при любом столкновении с границами внешнего мира. Главный принцип границы и четких правил должны соответствовать возрасту и быть необходимыми. Главный признак избалованности — это даже когда родители спокойно и доходчиво объясняют ситуацию ребёнку, он не принимает эту ситуацию. Например, в семье финансовые проблемы, и родители не могут покупать подростку последний модель телефона, а он требует этого и настаивает на своем.

Влияние гаджетов на умственные способности детей. В настоящее время все пользуются разными программами, например, как тик ток (Tik Tok), твиттер (twitter), инстаграм (Instagram), фейсбук (Facebook), ватсап (WhatsApp), телеграм (Telegram), ви чат (WeChat) и т.д. Все эти программы сильно влияют на каждого из нас и конечно же детей и подростков в особенности, например, берем тик ток, сейчас большое время детей и подростков уходит на эту программу и конечно родители беспокоятся за то, что ребенок учится не хочет и все время сидит на тик токе: Перестаньте листать соцсети. В наше время если случится что-то важное дети и взрослые узнают об этом даже, не листая новостную ленту каждые полчаса [8,с.15-22].

Дум скроллинг — это такая ситуация, когда люди не могут прекратить листать ленту и читать плохие новости несмотря на то, что это ведет к подавленности и депрессивному состоянию.

Что такое Дум скроллинг? – по мнению психолога Тес Бригама описали этот термин так: это можно ощутить, когда вы открыли очередную историю, но уже не можете вспомнить как до нее добрались. Вы уже забываете зачем и почему включили телефон, потому что вы прочитали сотню комментариев и постов людей, за которыми вы даже не следите.

По мнению психолога Тес Бригама наш мозг обожает плохие новости, чувство страха и опасности помогло нам выжить оно развилось в ходе эволюции. Нашему мозгу необходимо это «подпитка», но для современного ребенка и даже взрослых такое поведение играет против него. Тес Бригама утверждает, что: это процесс плох для ментального здоровья, потому что от него нет никакой пользы. Оно только способствует параноидальному отношению к миру. Когда вы постоянно потребляете негативные новости вы можете не ощущать их влияние на психику. Однако, как только вы закрываете глаза и пытаетесь заснуть, в вашем мозгу начинают вертеться увиденные ужасные образы.

Для того чтобы переключиться нужно заняться работой, домашними делами, прогулкой и т.д. Детям отлично помогают раскраски, нейрографика и т.д. По мнению клинического психолога Н.А. Туякбасарова “гаджеты” прочно вошли в нашу жизнь. Они удобны в плане обмена информацией, помогают в школьных делах, всегда можно уточнить информацию об уроках. Сегодня гаджеты и интернет – реальность современной жизни, и в будущем значение компьютерных технологий будет всё возрастать. Ребенок должен быть адаптирован к современному обществу. О современных детях часто говорят “компьютерное поколение”, “зомбированные дети”. По мнению клинического психолога: если запретите ребенку пользоваться гаджетами дома полностью, то ребенок будет тянуться к ним на улице или в школе. Это означает, что он будет этим пользоваться в тайне от родителей на детей до 6 лет чрезмерное увлечение просмотром телевизора мультфильмов, на экране смартфона или

компьютера оказывает вредное влияние. Во время просмотра глаз ребенка улавливает 24 кадра в секунду.”

Если ребёнок постоянно сидит за гаджетами, это может привести к зависимому поведению, снижению когнитивной активности, ухудшению зрения (особенно при длительных играх), расстройствам внимания, задержке речевого развития — ребёнок буквально "теряется" в мире гаджетов. Родителям кажется единственный способ — это отобрать у ребенка гаджеты, но есть, и другой способ каждому родителю нужно установить ограничения по времени для использования гаджетов, например; от 0 до 2 лет 1 час, от 2 до 5 лет 1 час, от 6-12 лет 1,5 от 12 до 18 лет 2 часа [12, с. 10-12].

Для того чтобы дети не зависли в социальных сетях и гаджетах им нужно показать хороший пример, потому что дети берут пример от своих родителей если вы часто сидите на гаджетах, то дети примут это приемлемым и будут вас подражать. Поэтому каждому родителю нужно показать, что у вас есть ограничения по времени, и займитесь другими делами физическими упражнениями или чтением книг. Родители должны поощрять детей другими позитивными действиями они должны находить для ребенка какое-нибудь другое хобби, которое интересует их ребенка, например, игры на улицах, прятки, рисование, книги на липучках и танцы, плавание чтобы ребенка в свое свободное время смог бы заниматься этим и развиваться. Кроме того, это может быть эффективно для сокращения использования гаджетов.

Проблема обучения детей в современном мире. Надо приспособиться к миру и понять, как в нем жить чтобы не перестать быть людьми. Среди проблем современности одной из самых острых без сомнений является образование. В первую очередь школьное. Нужно пересмотреть то, чему мы учим. Мы не можем включить в школьную программу всё новое, что открывается каждый день. Сегодня каждый имеет доступ к интернету, где можно найти как бесполезную, так и ценную информацию. Возникает вопрос: если всё можно узнать в интернете, зачем ребёнку идти в школу или вуз? Ответ прост: информацию действительно можно найти, но никакая технология не заменит Мастера — личность, которая формирует личность, направляет, вдохновляет и воспитывает.

По мнению Н.А. Туякбасарова – с 12 лет и старше разрешается проводить время с гаджетами до 3-х часов в день. В этот возрастной период планшеты и телефоны уже не будут негативно влиять на способность детей воспринимать мир, перерабатывать информацию. Но, важно, чтобы ребенок правильно расставлял приоритеты сначала выполнение домашних заданий уроки, дело по дому, а потом уже игры. Поскольку в интернете сегодня существует много опасностей, с которыми могут столкнуться ваши дети (например, воры, педофилы), родителям хорошо бы завести правило всегда проверять на какой ресурс заходил ребенок, сколько времени там провёл. Обязательно наблюдайте, с кем ребенок общается. Просматривайте аккаунты, людей, которые заходят к нему на страничку. И главное ведите откровенные доверительные разговоры. Ребенок 7-8 лет вполне способен понять, что есть плохие люди, которые пытаются узнать личную информацию, привычки: что с чужими людьми не следует вступать в диалог; что, если пишут “ты очень красивая” и просят оголить тело нужно немедленно рассказать об этом родителям. По возможности, сделайте ребенку закрытый профиль. И помните, что бы вы не обнаружили, возьмите себя в руки и спокойно поговорите об этом с ребенком. Сохраняйте доверительные отношения — это важно тогда, когда в 12-15 лет ребенок позовет вас на помощь, если что-то покажется ему подозрительным.

Из этого можно понять, что цифровое время наносит вред развитию вашего мозга. На сегодняшний день с появлением гаджетов у детей идет взаимодействие с цифровым миром, а не с реальным. Цифровые технологии пагубны для детей, подростков и взрослых. Гаджеты — это гораздо более широкое понятие чем телефон, если родители думают, что вся проблема в телефоне и они его заберут и проблема решится то это не так, гаджеты это намного шире чем телефон или компьютер, цифра — это эпоха в которую живут наши дети, а родители доживают в этой эпохе это еще шире, это поколение, которое родилось в цифру и это больше чем телефон, это 000001% из этого всего. Гаджеты займут ровно столько же места в жизни детей сколько должны занимать и не больше если в жизни детей есть более другие интересы и это функция родителей, чтобы дети занимались другими задачами, это нужно закладывать в раннем возрасте. Гаджеты займут своё место в жизни ребёнка — это неизбежно. Но если у ребёнка есть другие увлечения и занятия, то влияние гаджетов будет сбалансированным. Спорить с цифровым временем — значит заранее проигрывать. Важно не запрещать, а с самого начала формировать культуру общения с гаджетами. Благодаря ним мы с вами тоже находим возможности для общения — гаджеты действительно революционно изменили мир. Дети проводят в них время, особенно по ночам, и это происходит не только у нас, но и по всему миру. Это нормально — но только в том случае, если у ребёнка есть и другие интересы. А если их нет, то вопрос нужно адресовать не детям, а родителям.

Список использованной литературы

1. Барбера, М.Л. Детский аутизм: вербально-поведенческий подход / М.Л. Барбера. — Екатеринбург, 2014. — 304 с.
2. Денисенкова, Н.С., Красилов Т.А. Развитие дошкольников в эпоху цифровой социализации / Н.С. Денисенкова, Т. А. Красилов / Современное дошкольное образование. — 2019 — № 6 (96) — с. 50–57. 4
3. Курпатов, А., Антигаджеты / А. Курпатов. — М.: Издательство «Нева», 2024. — 52 с.
4. Курпатов, А., Исправь свое детство / А. Курпатов. — М.: Издательство «Нева», 2022. — 288 с.
5. Курпатов, А. Как устроен мозг / А. Курпатов. — М.: Издательство «Нева», 2023. — 48 с.
6. Курпатов, А., Супергаджеты / А. Курпатов. — М.: Издательство «Нева», 2024. — 160 с.
7. Никольская, О.С. Аутичный ребенок: пути помощи: научно-популярная литература [Текст] / О.С. Никольская, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг. 2-е изд., стер. — М.: Теревинф, 2011. — 333 с.
8. Пушкарев, К.С., Цифровой аутизм. Как гаджеты лишают детей эмоций [Электронный ресурс] / К.С. Пушкарев // I –balaQai/ О воспитании, здоровье и осознанном родительстве. Цифровой аутизм. Как гаджеты лишают детей эмоций: 16 апреля 2021, 18:35 - новости на Tengrinews.kz <https://tengrinews.kz/ibalaqai/tsifrovoy-autizm-kak-gadjetyi-lishayut-detey-emotsi>
9. Старыгина, О.А. Клиповое мышление и образование. Кто виноват и что делать? // О.А. Старыгина Азимут научных исследований: педагогика и психология. — 2018. Т. 7, — № 2 (23), — с.270–274.
10. Baird Gillian et al. “Diagnosis of autism.” BMJ (Clinical research ed.) 327 7413 (2003): 488-93.
11. McPartland James and Fred R Volkmar. “Autism and related disorders.” Handbook clinical neurology 106 (2012): 407-18.
12. Zamfir Marius. (2018). “The consumption of virtual environment more than 4 hours /Day? in the children between 0-3 years old can cause a syndrome similar with the autism spectrum disorder”. Journal of Literary Studies.

ТАЪСИРИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ БА ИНКИШОФИ ҚОБИЛИЯТҲОИ КОГНИТИВИИ КӢДАКОН

Дар мақола тадқиқоти муосир ва таъсири истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ба рушди маърифатии кӯдакон баррасӣ мешавад. Таъсири технологияҳои иттилоотӣ ба рушди маърифатии кӯдакон хеле фарқ мекунад ва аз намуди иттилоот, синну соли кӯдак ва шароити иҷтимоӣ вобаста аст. Хусусиятҳои дарки кӯдакон аз тасвирҳои видеоӣ ва таъсири тамошои доимии наворҳо ба рушди дарки

сеченака, функсияҳои моторӣ ва иҷроия низ баррасӣ карда мешаванд. Тамошои даврии видеоҳо боиси фаъол шудани мунтазами системаҳои марбут ба оғози рефлексии ориентатсионӣ мегардад ва ҳамзамон инкишофи функсияҳои диққати иҷроия, яъне қобилияти тамаркуз ва интиҳоби ангеаҳои афзалиятнокро бозмедорад. Дар мақола таъсир ва истифодаи бозиҳои компютерӣ ба рушди қобилиятҳои маърифатӣ баррасӣ шудааст. Истифодаи мунтазами бозиҳои компютерӣ боиси гиперстимуляциии системаҳои ҳассос ва паст шудани тамаркуз мегардад. Тағйироте, ки ба амал меоянд, боиси деформатсияи инкишофи «процессҳои маърифатии классикӣ» мешаванд: таваҷҷуҳи ихтиёрӣ, тафаккури аналитикӣ, мулоҳиза, нутқи хаттӣ ва шифохӣ, дарки пай дар пайи дарози хаттӣ. Муаллифон боварӣ доранд, ки вақти рақамӣ ба рушди майнаи шумо зараровар аст. Имрӯз, бо пайдоиши гачетҳо, кӯдакон бо ҷаҳони рақамӣ муошират мекунад, на бо ҷаҳони воқеӣ. Гачетҳо онҳо ҷои худро хоҳанд гирифт, аммо на бештар, агар фарзанди шумо то ҳол коре дошта бошад ва аз ин рӯ бо гачетҳо ва вақти рақамӣ баҳс кунад, аммо барои дуруст ба роҳ мондани фарҳанг ва муошират бо гачетҳо ба шарофати гачетҳо мо муошират пайдо мекунем.

Калидвожаҳо: таъсирнамои, қобилияти когнитивӣ, кӯдакон, гачетҳо, рақамикунонӣ, замони рақамикунонӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ, интернет, майнаи сар, ҷаҳони муосир, аутизми рақамӣ, насли гугл.

ВЛИЯНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ

В статье говорится о современных исследованиях и влиянии использования информационных технологий на когнитивное развитие детей. Воздействие информационных технологий на когнитивные функции развития детей сильно разнообразит и зависит от типа информации, возраста ребенка и социального контекста. Также рассмотрены особенности восприятия видеоизображения детьми и влияние постоянного просмотра видеороликов на развитие трехмерного восприятия, моторных и исполнительных функций. Периодический просмотр видео приводит к регулярной активации систем, связанных с запуском ориентировочного рефлекса, и при этом тормозит развитие функций исполнительного внимания, а именно способность к концентрации, выбору приоритетных стимулов.

В статье рассматривается влияние и использование компьютерных игр на развитие когнитивных способностей. Регулярное использование компьютерных игр провоцирует гиперстимуляцию сенсорных систем и снижение концентрации внимания. Происходящие изменения приводят к деформации развития «классических когнитивных процессов»: произвольного внимания, аналитического мышления, рефлексии, письменной и устной речи, восприятия длительных линейных последовательностей. Авторы полагают, что цифровое время наносит вред развитию вашего мозга. На сегодняшний день с появлением гаджетов у детей идет взаимодействие с цифровым миром, а не с реальным. Гаджеты займут свое место, но не в большей степени, если у вашего ребенка все еще есть дела и поэтому ему трудно справляться с гаджетами и цифровым временем, но чтобы правильно сформировать культуру и взаимодействовать с гаджетами, благодаря гаджетам мы находим коммуникацию.

Ключевые слова: влияние, когнитивные способности, дети, гаджеты, цифра, цифровое время, социальные сети, интернет, мозг, современный мир, цифровой аутизм, поколение Гугл.

THE INFLUENCE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES ON CHILDREN'S MENTAL DEVELOPMENT

The article discusses modern research and the impact of information technology on children's cognitive development. The impact of information technology on children's cognitive development is highly variable and depends on the type of information, the child's age, and the social context. The article also examines the peculiarities of children's perception of video images and the impact of constant viewing of videos on the development of three-dimensional perception, motor, and executive functions. Periodic viewing of videos leads to regular activation of systems associated with the launch of the orienting reflex, and at the same time inhibits the development of executive attention functions, namely the ability to concentrate and select priority stimuli. The article examines the impact and use of computer games on the development of cognitive abilities. Regular use of computer games provokes hyperstimulation of sensory systems and a decrease in concentration. The changes that occur lead to deformation of the development of "classical cognitive processes": voluntary attention, analytical thinking, reflection, written and oral speech, and the perception of long linear sequences.

The authors believe that digital time is harmful to the development of your brain. Today, with the advent of gadgets, children interact with the digital world, not the real one. Gadgets will take their place, but no more if

your child still has something to do and therefore argues with gadgets and digital time to lose, but to correctly lay the culture and communication with gadgets well thanks to gadgets we find communication.

Key words: influence, cognitive abilities, children, gadgets, digital, digital time, social networks, internet, brain, modern world, digital autism, google generation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гуломова Шабнам Қудратовна – асистенти кафедраи психологияи Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, Суроға: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Муҳаммадиев 34/125 E-mail: gulomovashabnam94@gmail.com Тел: (+992) 887 63 33 36

Сведения об авторе: Гуломова Шабнам Кудратовна – ассистент кафедры психологии Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 34/125 Эл. почта: gulomovashabnam94@gmail.com Тел: (+992) 887 63 33 36

Information about the author: Ghulomova Shabnam Qudratovna – department of psychology of Tajik international university of foreign languages named after Sotim Ulughzoda Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Mukhamadiev Str. 34/125 E-mail: gulomovashabnam94@gmail.com Phone: (+992) 887 63 33 36

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобекзода Меҳроҷидини Абдуҷалил – сармушовири академии факултети забон ва адабиети руси Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Ф.Муҳаммадиев 17/6 E-mail: mbobobekzoda@gmail.com Тел: (+992) 068-29-29-29. (+992) 907717674

Сведения об авторе: Бобобекзода Меҳроҷидини Абдуджалил – главный академический консультант факультета русского языка Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода Адрес: 734019, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Ф. Мухаммадиев 17/6 E-mail: mbobobekzoda@gmail.com Тел.: (+992) 068-29-29-29. (+992) 907717674

Information about the author: Bobobekzoda Mehroji Abduljalil – chief academic advisor of the faculty of Russian language of Tajik international university of foreign languages named after Sotim Ulughzoda. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Muhammadiev Street 17/6 E-mail: mbobobekzoda@gmail.com Phone: (+992) 068-29-29-29 (+992) 907717674

**МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ СИНФИ МИЁНА ДАР
НИЗОМИ ТАБАҚАБАНДИИ ИҶТИМОӢ**

Таваллоев М.Т.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити ҷаҳони муосир, ки тағйироти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ босуръат сурат мегиранд, нақши синфи миёна дар ташаккул ва устувории ҷомеа аҳаммияти хосса пайдо мекунад. Синфи миёна ҳамчун унсуре муҳимми низоми табақабандии иҷтимоӣ, на танҳо нишондиҳандаи сатҳи тараққиёти иқтисодӣ аст, балки ҳамзамон кафолати субот, таҳаммулпазирӣ ва ҳамгироии иҷтимоӣ маҳсуб меёбад.

Ҷамъиятҳои гуногун дар марҳилаҳои гуногуни рушди худ бо табақабандии иқтисодии нобаробар аз ҳам тафовут доштанду доранд. Дар ҷамъиятҳои наҷандон тараққикарда тақсими табақавии одамон аз рӯи даромади иқтисодӣ шакли аҳрому ба хотир меорад, зеро «кишрҳои болоӣ» аз рӯи шумора нисбат ба «кишри поёӣ» ақаллиятро ташкил медиҳанд. Дар ҷомеаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ нисбатан тараққикарда бошад, тақсими табақавӣ бештар шакли риёз (ромб)-ро доранд, зеро гурӯҳҳои иҷтимоии дар низоми табақабандӣ мавқеи мобайнӣ дошта, нисбат ба кишрҳои болоӣ ва поёнии ҷамъият аксариятро ташкил медиҳанд. Бо вучуди ҳамаи ин, баландӣ ва паҳноии «аҳрому риёзи иҷтимоӣ» тағйиротҳои миқдории ҷамъият, таносуби «болоӣҳо» ва «поёӣҳо», сатҳи шиддати иҷтимоиро инъикос карда метавонад.

Функционализм сабаби нобаробарии иҷтимоиро чунин шарҳ медиҳад, ки ҷамъият танҳо дар ҳолати тақсими меҳнат инкишоф меёбад. Масалан, баъзе аъзоёни ҷамъият бо истехсоли неъматҳои моддӣ машғуланд, дигарон арзишҳои маънавиро меофаранд, сеюминҳо дар соҳаи хизматрасонӣ фаъолият меkunанд, чоруминҳо роҳбаранд ва амсоли ин. Бо вучуди ин сатҳи тафриқабандии соҳаҳои гуногун аз сатҳи инкишофи худ ҷамъият дарак медиҳад. Шаклҳои гуногуни фаъолият ҳар гуна баҳо дода мешаванд. Баъзе шаклҳои фаъолият муҳим ба шумор мераванд ва баъзеи дигараш наҷандон муҳимият дорад. Барои иҷрои баъзе вазифаҳои иҷтимоӣ тайёрии тулонӣ лозим аст, вале барои иҷрои баъзе вазифаҳо чунин тайёрӣ зарур нест. Вобаста аз аҳаммиятнокии ҷамъиятии ин ё он нақши иҷтимоӣ ва сатҳи таҳассусмандии фард, иҷрокунандаи он, аз ҷамъият подош мегираду мақоми муайяни иҷтимоиро ишғол менамояд. Ҳамин тариқ нобаробарии иҷтимоӣ ин нобаробарии мақомҳо буда, аз нобаробарии имкониятҳо ва қобилиятҳои фард маншаъ мегирад.

Парадигмаи низоъ дар сотсиология аз он маншаъ мегирад, ки дар ҷамъият ҳамеша байни афрод ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ, баҳри ба даст овардани мақомҳои нисбатан баланд (моликият, ҳокимият, нуфуз ва ғ.)-и иҷтимоӣ мубориза вучуд дорад. Дар ҷомеаи демократӣ ва давлати ҳуқуқбунёд шакл ва қоидаҳои мубориза бо меъёрҳои ҳуқуқӣ ба танзим дароварда мешаванд. Лекин, на дар тамоми ҷомеаҳои «демократӣ» ин қоидаҳо амал менамоянд.

Ҳар як ҷамъият, хоҳу ноҳақ нобаробарии иҷтимоиро ба вучуд меорад. Ба ин мақсад дар давраҳои гуногуни таърихӣ кишварҳои олам институтҳои нобаробарии иҷтимоии худро доштанд. Чунончи, дар ҷомеаҳои гуломдорӣ институти гуломдорӣ, дар ҷомеаи каставӣ тақсими каставӣ ва дар ҷомеаҳои тоифавӣ («сословие»-табақаҳои феодалии Аврупо) тақсимо ба тоифаҳо мавҷуд буд. Дар ҷамъиятҳои муосири демократӣ тақсими тоифавӣ ва каставӣ бояд ба инобат гирифта нашаванд. Дар чунин ҷамъиятҳо механизм ва принципҳои хосси тақсими афрод ба кишр ва синфҳои иҷтимоӣ мавҷуданд.

Синфи миёна зухуроти навин, мураккаб ва гуногунчанба мебошад, ки дар асри XX ба вучуд омаду дар ҷамъият мақоми махсусро соҳиб гардид. Айни замон дар баъзе аз давлатҳои мутараккии ҷомеаи муосир ҳиссаи намоёндогони синфи миёна то 60-70%-ро ташкил мекунад. Мулоҳизаҳо доир ба нақшу аҳамият ва таркиби қишри миёнаро мо ҳанӯз дар эҷодиёти мутафаккирони атиқои асрҳои VI-V то давраи мо Еврипид, [4, с. 42] Афлотун ва Арасту[2, с. 978] дарёфт мекунем. Аввалин навиштаҷот доир ба падидае, ки дар ҷомеаи муосир «синфи миёна» ном бурдаанд ва даҳсолаи сеюм аст, ки дар фазои пасошӯравӣ доир ба он баҳсҳои давомдор идома доранд, дар замони атиқа мушоҳида мешаванд. Ҳанӯз, драманависи атиқа Еврипид дар бораи қишрҳои миёна менавишт: «Дар давлат се синф ҳаст: якум, сарватмандон, ки барои шаҳр аз онҳо манфиате нест, онҳо танҳо дар фикри манфиатҳои худ ҳастанд. Лекин оммаи қашшоку сияҳдил, хангоме ки неши заҳрдори худро ба сарватмандон мебароранд хатарноканд, гапдарию фитнаангезанд. Танҳо синфи миёна барои шаҳр таъягоҳ аст; он (яъне синфи миёна) ба қонун ва ҳокимият фармонбардор аст». [4, с. 9]

Дигар мутафаккири машҳури атиқа Арасту низ доир ба синфи миёна хотиррасон мешавад: «Дар ҳар як давлат се қисм аст: ниҳоят сарватмандон, ниҳоят нодорон (қашшоқон) ва сеюм касоне, ки дар байни ҳардуи онҳо меистанд». [2, с. 507]

Аммо ҳуди мафҳуми «синфи миёна» дар асри XIX ба гардиши илмӣ ворид гашта, аз асри XX дар Ғарб васеъ истифода шуд. Дар адабиёти фалсафӣ, сотсиологӣ ва иқтисодии шӯравӣ истифодаи ин мафҳум аз охири солҳои ҳафтодуми қарни гузашта оғоз гардид.

Чӣ хеле ки маълум аст, К. Маркс бо методологияи омӯзиши синфи миёна машғул нашудааст, лекин баъзе пайравони ӯ, аз ҷумла Э. Бернштейн, К. Каутский, Э. Райт ва дигарон [3] ба ин падидаи иҷтимоӣ таваҷҷуҳ намуда, мавқеи зиддиятноки иҷтимоӣ-синфӣ доштани он, мобайнӣ будани онро ҳамчун нишонаи муҳим қайд намудаанд.

Фаҳмиши ба имрӯза наздиктари мафҳуми «синфи миёна» дар асри XVII дар Англия пайдо шуд. Бо ин мафҳум он гурӯҳи соҳибмулкони соҳибкоронро ифода мекарданд, ки аз як тараф ба қишри болоии соҳибмулкони калон ва аз тарафи дигар ба коргарони бенаво зид меистоданд. Иқтисоддонҳои англиси охири қарни XVIII ва аввали қарни XIX А.Смит, Д.Рикардо ва дигарон, кӯшиш намудаанд, ки сабабҳои иқтисодии ба синфҳо ҷудошавии ҷамъиятро ошкор созанд. Онҳо сабаби мавҷудияти синфҳоро, пеш аз ҳама, дар тафовути сарчашмаҳои даромади намоёндогони он медиданд.

М. Вебер чунин мешуморад, ки шахсони моликияти гуногундошта ва ё дар бозори меҳнат рақобатпазир намоёндаи синфи миёна ба ҳисоб мераванд.

Умуман, мафҳуми «синфи миёна» ба ҷумлаи категорияҳои баҳсангезу шарҳи ягона надоштаи табақабандии иҷтимоӣ дохил мешавад. Вобаста ба масъалаи мавҷудияти синфи миёна, қайд кардан зарур аст, ки ҳар касе вазифаи синфи миёнаро иҷро мекунад, ҳамон синфи миёна аст, лекин ӯ (синфи миёна) аз ҳамтоёни худ дар дигар шароитҳо тафовут дорад, зеро таърихи иҷтимоӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ҳар гуна рушд меёфт ва рушд меёбад, на ҳама заминаҳои таърихӣ ягона доранд. Синфҳои миёна ҳама вақт вучуд доштанд ва доранд, онҳоро «нобуд» кардан ғайриимкон аст. Танҳо шумора, хусусият ва таркиби он тағйир меёбад.[5,с. 29-30] Пас, ошкор намудани синфи миёна дар ҳар як ҷамъият бояд ба воситаи вазифаҳои хоси он дар ҷомеаи мазкур ва дар марҳалаи муайяни рушди он сурат гирад. Умуман, зери мафҳуми «синфи миёна» табақаи иҷтимоие фаҳмида мешавад, ки фазои байни қишрҳои болоӣ ва поёнии ҷамъиятро пурра мекунад.

Ҳамин тариқ, мафҳуми «синфи миёна», танҳо хангоми табақабандии ҷомеа маънӣ пайдо мекунад, зеро нишонаҳои бунёдии он маҳз дар раванди чунин табақабандӣ пайдо мешаванд. Мусаллам аст, ки имрӯзҳо хангоми муайян намудани мафҳуми «синфи миёна» якчанд равишҳо аниқ шудаанд. Яке аз чунин равишҳо ба он асос меёбад, ки ҳар касе дар миёни қишрҳои болоӣ

ва поёнӣ мавқеи байниро ишғол мекунад, ба синфи миёна дохил мешавад. Пеш аз ҳама, асоси чунин ҷудонамоиро, танҳо меъёрҳои иқтисодӣ ташкил медиҳанд, ё ин ки ҷамъият аз рӯйи мавқеи молу мулкҳои одамон табақабандӣ мешавад. Аз меъёрҳои иқтисодӣ, пеш аз ҳама, бояд ба сатҳи даромади моҳонаи сарикасӣ дар алоқамандӣ ба худбаҳодиҳии молиявии имкониятҳои оила, инчунин ба нақш дар ташкили меҳнат, муносибат ба воситаҳои истеҳсолот ва молиякият таъкид карда шавад. Воқеан, дар Ғарб ба синфи миёна шахсоне дохил мешаванд, ки даромади 2 – 2,5 ҳазор евро ба як нафарро доранд.

Вучуд доштан ва ё надоштани синфи миёнаро дар ҳамаи шакли нимруҳи «махрути иҷтимоӣ» ба таври нақшавӣ метавон тасвир намуд. Хангоме ки нимруҳи «махрути иҷтимоӣ» фурӯ ҳамидааст, пас маънои онро дорад, ки шумораи синфи миёна ниҳоят кам аст ва ё тамоман вучуд надорад. Агар, шумораи синфи миёна зиёд бошад, пас нимруҳи «махрути иҷтимоӣ» барҷаста менамояд. Дар чунин равиш, пеш аз ҳама, қишрҳои поёнӣ ва болоӣ ошкор мегарданд ва мутаносибан, фосилаи байни онҳоро синфи миёна ташкил медиҳад. Лекин то ҳол методикаи ягонаи шомилнамоӣ ба табақаҳои иқтисодии болоӣ ва поёнӣ вучуд надорад.

Равишҳои муайянкунии синфи миёна. Равишҳои методологии гуногуни муайянкунии сарҳадҳои синфи миёнаро таҳлил намуда, қайд намудан зарур аст, ки дар сатҳи эмперикӣ се усули ҷудонамоии он маълум мебошад: методи «худмуайянкунӣ» ё методи субъективӣ; методи «баҳои шуҳрат» (репутация); равиши объективӣ. Аксари муҳаққиқони муосир барои ҷудонамоии синфи миёна як қатор нишондиҳандаҳои субъективӣ ва обективиро истифода мебаранд: сатҳи нақшаҳои, ки сифати зиндагиро муайян мекунад, дараҷаи таҳсилот ва маданият, ки имкон медиҳанд кори таҳассусгардонидашударо иҷро намуд; рафтори иқтисодӣ, ки инъикосгари кӯшиши мустақилияти иқтисодӣ, афзун намудани сармояро нишон медиҳад; самти арзишҳои ҳаёти ва ғайра.

Муҳаққиқони муосир дар масъалаи муайянкунии таркиби таҳассусмандии синфи миёна тафовутҳои наҷандон зиёдро қайд мекунанд. Ба он қормандони илмӣ ва муҳандис-техникҳо, ҳаёти роҳбарият (идорақунандагони сатҳи миёна), қорғарони қироя, зиёиён, мулкдорони хурду миёнаи шаҳр ва деҳот (аз ҷумла, қисми зиёди фермерон), қормандони таҳассусманди соҳаи истеҳсолоти моддӣ ва шахсони қасбҳои озоддоштаро дохил мекунанд. Дар наҷбати худ, баъзе донишмандон дараҷаи қаланди таълимотро яке аз нишонаҳои асосии синфи миёна мешуморанд. Барои синфи миёна шакли муайяни истеъмолу истифодаи неъматҳо ва тарзи ҳаёт хос аст.

Дар адабиёти муосири иҷтимоӣ-фалсафӣ ва сотсиологӣ хангоми муайян намудани синфи миёна равишҳои меъерӣ (нормативӣ) ва воқеъбинона (релятивистӣ) истифода мешаванд. Равиши меъерӣ чунин аст, ки дар асоси стандартҳои ҳомаҳои таракқикардаи ғарбӣ як амсилаи универсалӣ (навъи идеалӣ)-и синфи миёна бунёд мешавад ва муҳаққиқон онро барои таҳлили дилхоҳ ҷамъият истифода намуда, ҳенақҳои онро баҳо медиҳанд. Масалан, дар асоси ин амсила дар ҳомаи ғарбӣ қишрҳои таҳассусманде, ки синфи миёнаро ташкил мекунанд, ошкор мешаванд, баъдан, хусусиятҳои онҳо барои таҳлили дилхоҳ ҳомаи дигар истифода мегарданд (аз ҷумла, тоҷикистонӣ ҳам). Равиши воқеъбинона, баръакс, аз он маншаъ мегирад, ки барои ҳар як давраи таърихӣ, барои ҳар як қишвари мушаххас амсилаи махсуси синфи миёна ташкил мешавад. Ҳар яке аз ин ду равиш ҳуқуқи мавҷудияти худро дорад ва хангоми омӯзиши синфи миёна дар ин ва ё он ҳома истифода шуда метавонад.

Моҳият ва хусусиятҳои асосии синфи миёна. Синфи миёна тадричан мафҳуми оммавӣ мегардад. Аксарияти муаллифон (махсусан, хоричӣ) суботи ҳомааро бо синфи миёна алоқаманд мекунанд. Аз ин лиҳоз, вазиғаи асосии синфи миёна – суботофаринӣ махсуб мешавад. Илова бар ин, шарҳи вазиғаи мазқур бо як қатор унсурҳои устувории ҷамъият (иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, идеологӣ ва ғ.) алоқаманд мегардад. Вазиғаи суботофаринии синфи миёна дар

чанбаҳои гуногун эҳсос мешавад: дар раванди паст гаштани фишорҳои иҷтимоӣ ва дигар намудҳои фишор дар ҷомеа; дар фаъолияти намояндагони кишри мазкур, ҳамчун амалигардонандагони дигаргуниҳо дар кишвар; дар ташаккулдиҳии идеология ва психологияи нави ҷамъиятӣ; мутобиқшавӣ ба тағйирёбии шароитҳои ҳаёти иқтисодӣ.

Нишонаи зиёд будани намояндагони синфи миёнаи ҷомеа дар чист? Он ки қисми зиёди аҳоли даромади кофӣ доранд ва имконият медиҳад, то онҳо сатҳи истеъмолати хуб дошта бошанду сатҳи арзандаи зиндагиашонро фароҳам оваранд (шароитҳои хуби манзилӣ, ғизои босифат, мавҷудияти техникаи маишӣ, ҷиҳози хона, нақлиёт, истифодабарии хизматрасониҳои тиббии пулакӣ ва ғайра). Гузашта аз ин, синфи миёнаи рушдёфта маънои онро дорад, ки қисми зиёди аҳоли дараҷаи баланди таълимотро соҳиб аст, ки имконият медиҳад барои меҳнати зехнии худ маоши сазовор гиранд. Агар дар ҷамъият, аксарияти одамон ҳақиқатан ба синфи миёна мутааллиқ бошанд, пас ин маънои онро дорад, ки дар ин ҷамъият ба онҳо сатҳу сифати баланди зиндагӣ таъмин мегардад, одамон бошанд бо он шароитҳое, ки дар ҷомеаи мазкур мавҷуданд, қаноатманданд. Эҳсосоти мутааллиқ будан ба синфи миёна на танҳо бо омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, балки фарҳангӣ, психологӣ, ҳатто лозим ояд бо ҷаҳонбинии хоса алоқамандӣ дорад. Намояндагони синфи миёна бештар қобилияти мустақилона фикр карданро дошта, қисми зиёди онҳо кӯшиши соҳиб шудани мустақилияти бештарро дороанд. Аз ин рӯ, онҳо роҳи ташаккулёбии демократиро пеша доранд.

Синфи миёна – субъекти иҷтимоии аз ҷиҳати иқтисодӣ мустақил буда, ҳамчун донори асосии андоз, сармоягузори дохилии иқтисод ва тасбитгари (стабилизатор) ҳаёти сиёсии ҷамъият баромад менамояд. Ба туфайли дар мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ зиёд будани шумораи намояндагони синфи миёна, онҳо стандартҳои ахлоқӣ ва идеологии ҷамъиятро ташаккул медиҳанд. Дар институтҳои гуногуни давлатӣ иштироки фаъолона намуда, ба сиёсати давлатӣ таъсир мерасонанд (субъекти сиёсат мебошанд), озодии сиёсии шахрвандон (синфи миёна ҳамчун кафили озодӣ баҳо дода мешавад) ва устувории сиёсии ҷамъиятро таъмин менамоянд. Дар ҷомеаҳои тараққикарда синфи миёна мақсад ва вазифаҳои худро дарк намуда, имкон дорад, ки онро бо забони сиёсӣ баён кунад. Кӯшиши нигоҳ доштани мақоми иҷтимоӣ ва вазъи моддии худ намояндагони синфи миёнаро водор месозад, ки ҳангоми боҳодиҳии вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии имрӯзаи кишвар ниҳоят эҳтиёткор бошанд ва он қувваҳои сиёсиро дастгирӣ намоянд, ки барномаҳояшон барои мустаҳкам намудани суботи ҷамъиятӣ равона шудаанд.

Синфи миёна бо фаъолияти худ имкон фароҳам меоварад, ки баъзе масъалаҳои иҷтимоии ҷомеа ҳалли худро ёбанд: ташкили ҷои корӣ, афзун гаштани бозори истеъмоли, баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ имконият барои қонеъ гардонидани талаботҳои моддӣ ва маънавии худ, ки худроқеъгардонии шахсро таъмин менамояд. Гузашта аз ин, кишрҳои миёна қисми асосии андозсупорандагонро ташкил намуда, боиси зиёдшавии истеҳсолоти моддӣ мегарданд ва дар низоми бозтавлидии ҷамъиятӣ иштирок намуда, он соҳаҳое, ки барои соҳибкории калон самаранок нестанд, аз худ менамоянду бо ин роҳ боз ҳам ба устувории иқтисодӣ сабаб мешаванд. Лекин барои он ки вазифаи суботофаринии синфи миёна дар ҷомеаи мушаххас амалӣ гардад, бояд шароитҳои мувофиқ ба вучуд оянд (масалан, шароит барои ташаккулёбии ҳуди синфи миёна, тамоюли рушди он ва ғайра). Синфи миёна ду қутби муқобил – камбизоатон ва сарватмандонро ҷудо намуда, намегузорад, ки онҳо ба ҳам бархӯрд намоянд. То чи андозае ки синфи миёна кам бошад, то ҳамоно андоза нуктаҳои қутбии табақабандӣ ба ҳам наздик шуда, имконияти бархӯрди онҳо зиёд мешавад.

Як қатор муҳаққиқон вазифаҳои дигари синфи миёнаро низ ҷудо мекунанд. Ҷунончи, Е.М. Аврамова андеша дорад, ки сарнавишти асосии синфи миёна дар он аст, ки ҳангоми тағйироти вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии кишвар малақаҳои мутобиқшавандагиро рушд

диханд. [1, с. 25] Хамин тарик, синфи миёна малакаҳои рушдѣфтаи мутобиқшавандагӣ – стратегияи самараноки рафтори иқтисодӣ-иҷтимоиро соҳиб аст. Донишмандони кишварҳои гуногуни олам қонуниятҳои умумиро қайд мекунанд: то чӣ андоза инсон нодор бошад, то ҳамон андоза аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайб нест. Бешубҳа, қишрҳои иҷтимоии мазкур ба тағйироти ҷомеа хубтар мутобиқ мешаванд.

Синфи миёнаи тоҷикистонӣ ҳоло тамоми хусусиятҳои ташаккулѣфтаи синфи миёнаи Ғарбро надорад. Бо сабаби кам будани шумора ва ноустуворӣ наметавонад ҳамчун тасбитгари иҷтимоӣ баромад намояд. Гузашта аз ин, ҳуди ҷамъият ҳоло шароитҳоро ба вучуд наовардааст, ки боиси рушди устувори синфи миёна гардад. Маълум аст, ки ба ҳуди он (яъне синфи миёна) зарур аст, то барои (мавҷудияти ҳудро нигоҳ доштан) «зинда мондан» бо низоми бюрократӣ мубориза барад ва қобилияти худнигоҳдориро пайдо намояд, на ин ки ҳамчун заминаи бозғатимоди иқтисоди кишвар баромад намояд. Умуман, синфи миёнаи Тоҷикистон ҳоло манфиатҳои сиёсии ҳудро муайян накардааст ва то ҳол гурӯҳи сиёсӣ, ки онро инъикос намояд, ба ҷашм намерасад.

Дар ҷомеаҳои муосири Ғарб ба таркиби синфи миёна дар қатори қишрҳои «кухна»-и анъанавӣ, қишрҳои «нав» шомил гаштаанд. Қишрҳои «кухна» мулкдорони хурду миёна, қисми зиёди деҳқонон ва фермеронро фаро мегирад. Қишрҳои «нав»-и синфи миёна аз афроде таркиб ъфтааст, ки қобилиятҳои зехниашон дар бозори меҳнат гарон қадр мешавад.

Умуман, чунин хусусиятҳои намоёндогони синфи миёнаро ҷудо намудан мумкин аст:

- ✓ бештар ғайолияти зехнӣ ва тахассусӣ доранд;
- ✓ соҳиби моликият ҳастанд;
- ✓ барои худ сатҳу сифати зиндагии шоиста ва тарзи зиндагии замонавиро муҳайё сохтаанд;
- ✓ мустақилияти иқтисодӣ ва озодии интихоби соҳаи қору ғайолият доранд;
- ✓ агенти прогресси техникаӣ ва иҷтимоӣ мебошанд;
- ✓ баранда ва паҳнкундаи арзишҳои ҷамъиятӣ, паҳнкундаи шиддати иҷтимоӣ ва муттаҳидкундаи ҷамъиятанд;
- ✓ аз ҳозира қаноатманд буда ба оянда умед доранд.

Ба андешаи А. Тойнби «тамаддуни муосири Ғарб ин пеш аз ҳама, тамаддуни синфи миёна аст». [1, с. 258-260] Ҷамъияти Ғарб баъди он мутамаддин гашт, ки синфи миёнаи сершумор ва босалоҳиятро офарида тавонист.

АДАБИЁТ:

1. Аврамова, Е.М. Появился ли в России средний класс? / Е.М. Аврамова // Средний класс в современном российском обществе. – М.: РОССПЭН, 1999. – 304 с.
2. Аристотель. Политика. – СПб.: «Лань», 2014. – 978с.
3. Бернштейн, Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн. - М.: Тип. В. Чичерина, 1901. – 359 с; Каутский, К. Очередные проблемы международного социализма: сб. ст: пер с нем / К. Каутский. – СПб.: 1906. – 328 с; Райт Э., Костелло С., Хейген Д., Спрэйг Дж. Классовая структура американского общества // Социологические исследования. – 1994. – №1. – С.152-163.
4. Еврипид. Трагедии. Умоляющие. В 2 томах. Т. 1. Перевод Иннокентия Анненского. "Литературные памятники". – М., Наука, Ладомир, 1999. – 42 с.
5. Средние классы в России: экономические и социальные стратегии / Е. М. Аврамова и др.; Под ред. Т. Малевой. Моск. Центр Карнеги. – М.: Гендальф, 2003. – 506 с.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ СИНФИ МИЁНА ДАР НИЗОМИ ТАБАҚАБАНДИИ ИҶТИМОӢ

Дар мақолаи мазкур мафҳум ва моҳияти синфи миёна дар ҷомеаи муосир баррасӣ мегардад. Муаллифи мақола қайд мекунад, ки дар ҷамъиятҳои наҷандон тараққиқарда тақсмоти табақавӣ одамон аз рӯи даромади иқтисодӣ шакли ахромо ба хотир меорад, зеро «қишрҳои болоӣ» аз рӯи шумора нисбат ба «қишри

поёнӣ» ақаллиятро ташкил медиҳанд. Дар ҷомеаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиқарда бошад, тақсимои табақаҳои бештар шакли риёз (ромб)-ро доранд, зеро гурӯҳҳои иҷтимоии дар низоми табақабандӣ мавқеи мобайнӣ дошта, нисбат ба қишрҳои болоӣ ва поёнии ҷамъият ақсариятро ташкил медиҳанд. Ба андешаи муаллиф мафҳуми «синфи миёна» ба ҷумлаи категорияҳои баҳсангезу шарҳи ягона надоштаи табақабандии иҷтимоӣ дохил мешавад. Аз таҳлили гузаронида, муаллиф ба хулосае меояд, ки синфи миёна тадриҷан мафҳуми оммавӣ мегардад. Ақсарияти муаллифон (махсусан, ҳориҷӣ) суботи ҷомеаро бо синфи миёна алоқаманд мекунанд. Аз ин лиҳоз, вазифаи асосии синфи миёна – суботофаринӣ махсуб мешавад.

Калидвожаҳо: синфи миёна, қишрҳои болоӣ, қишрҳои поёнӣ, табақа, функционализм, нобаробарӣ, низо, моликият, ҳокимият, нуфуз, равиш, меъёрӣ, воқеъбинона.

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ СРЕДНЕГО КЛАССА В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ

В данной статье рассматривается понятие и сущность среднего класса в современном обществе. Автор статьи отмечает, что в менее развитых обществах слоевое распределение людей по их экономическому достатку напоминает пирамиду, поскольку «верхние слои» в численном выражении составляют меньшинство в отношении «нижних слоев». Что касается развитых в экономическом отношении обществ, то в них распределение слоев скорее напоминает ромб, поскольку социальные группы, занимающие срединное положение в системе стратификации и составляют большинство в отношении верхних и нижних слоев общества. По мнению автора, понятие «средний класс» принадлежит к числу наиболее дискуссионных и неоднозначно интерпретируемых категорий социальной стратификации. Из проделанного анализа, автор приходит к выводу, что средний класс постепенно становится категорией массового сознания. Большинство авторов (особенно зарубежных) со средним классом связывают стабильность общества. Поэтому считается, что главная функция среднего класса – стабилизирующая.

Ключевые слова: средний класс, верхние слои, нижние слои, страта, функционализм, неравенство, конфликт, собственность, власть, статус, подход, нормативный, реалистический.

THE CONCEPT AND ESSENCE OF THE MIDDLE CLASS IN THE SYSTEM OF SOCIAL STRATIFICATION

This article examines the concept and essence of the middle class in modern society. The author of the article notes that in less developed societies, the stratified distribution of people according to their economic wealth resembles a pyramid, since the "upper strata" in numerical terms are a minority in relation to the "lower strata". For economically developed societies, the distribution of strata in them rather resembles a rhombus, since the social groups occupying the middle position in the stratification system make up the majority in relation to the upper and lower strata of society. According to the author, the concept of "middle class" belongs to the most controversial and ambiguously interpreted categories of social stratification. From the analysis, the author comes to the conclusion that the middle class is gradually becoming a category of mass consciousness. Most authors (especially foreign ones) associate the stability of society with the middle class. Therefore, it is believed that the main function of the middle class is stabilizing.

Keywords: middle class, upper layers, lower layers, stratum, functionalism, inequality, conflict, property, power, status, approach, normative, realistic.

Маълумот дар бораи муаллиф: Таваллоев Музаффар Тавакалшоевич – н.и.сотс., дотсенти кафедраи сотсиологияи ДМТ. (ш. Душанбе). Тел: (+992)935993232; (+992)903884856. E-mail: muz_tv83@mail.ru

Сведения об авторе: Таваллоев Музаффар Тавакалшоевич – к.соц.н., доцент кафедры социологии ТНУ. (г. Душанбе). Тел: (+992)935993232; (+992)903884856. E-mail: muz_tv83@mail.ru

Information about the author: M.T Tavalloev - PhD, Associate Professor, Department of Sociology of TNU. (Dushanbe). Tel: (+992)935993232; (+992)903884856. E-mail: muz_tv83@mail.ru

СИЁСАТШИНОСӢ

ТДУ 32, 001 (575.3)

СОХТАНИ ДАВЛАТИ БОСАМАР ҲАМЧУН ЗИНАИ НАВИ ҲАМКОРИИ ДАВЛАТ ВА ҶОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ

Қозиён Ш. Қ.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон

Дар замони ҳозира нақш ва вазифаи давлат дар сиёсат ва иқтисодиёт мавриди бозбинӣ қарор мегирад. Азбаски тағйироти сифатии ба таври воқеӣ дар ҷомеа ногузир боиси тағйирёбии моҳияти давлат гардиданд, ҳамзамон рушди заминаи иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат босуръаттар дар муқоиса бо унсурҳои маҷбуркунии ҳокимияти он тавсеа меёбад, ки онро сиёсат идора мекунад. Акнун давлат бештар аз ҳама ба неруи ташкилкунандаи ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ, ҳимоятгари манфиатҳои шахсӣ ва умумии одамон табдил меёбад. Чунин равандро боиси ба миён омадани як силсила назарияҳо, аз қабилӣ «давлати рифоҳи умумӣ», «демократияи чандандешӣ», «давлати ҳуқуқбунёд» ва ғайра гардиданд.

М.Вебер қайд намудааст, давлат иборат аз низоми ҳокимияти итоат мебошад, ки ба зӯроварии қонунӣ таъя мекунад. Ба ақидаи ӯ «давлат мошин барои истисмори як синф аз тарафи синфи дигар аст, мошин барои он, ки дигар синфҳои мутеъбударо дар итоати як синф нигоҳ дорад». Ҳар гуна таърифи давлат ба сифати асоси он маҷбуркунӣ, низоми силсиламаротиб ва итоаткуниро инъикос менамояд ва бинобар ин, давлат аз рӯйи моҳияти худ ҳомили коррупсияи нисбатӣ (билкувва) мебошад. Дар оғози асри ХХІ зарурати тақвияти нақши давлат дар идоракунӣ ва танзими равандро иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ, бунёди давлати босамар масъалаи бештар мубрами рӯз мегардад. Таърихи иқтисодиёт гувоҳ аст, – таъкид менамояд Ҷ.Стиглицс, ки «ҳеҷ гуна ҳолати комёбии бузурги иқтисодӣ набудааст, ки ҳукумат дар он нақши муҳим надошта бошад».

Ин ҳам ба кишварҳои, махсусан бо рушди босуръат фарқкунанда, масалан, Хитой ва ҳам кишварҳои дорои сатҳи баландтарини некуаҳволӣ, пеш аз ҳама, кишварҳои Скандинавия мансуб мебошад. Ҳамин тавр, дар замони ҳозира нақши давлат дар иқтисодиёт, ки алоқамандии он бо сиёсат ҳувайдост, аз марзҳои маҳдудшуда бо бозори ноком, ташаккули талаботи босамар, манбаи талаботи инвеститсионӣ ва ё истеъмоли берун меравад. Вай ба омили муҳимтарини истеҳсолот ва рушди иқтисодӣ табдил ёфта, ба ҳамон сатҳи аҳамияти соҳибкорӣ хоҳад расид. Таҷрибаи як силсила кишварҳо (махсусан, кишварҳои Скандинавия ва Хитой) нишон медиҳанд, ки рушди иқтисодии солҳои охир на омили ҳолиси иқтисодиёти бозорӣ, аз қабилӣ речаи моликият, механизми нархгузорӣ ва пеш аз ҳама, самаранокии давлат ва зухуроти таъйиноти иҷтимоӣ доштани он мебошад.

Дар давлати муосир дафтарсолорӣ ҳокимияти қонунии худро дар болои шаҳрвандон амалӣ менамояд. Аз рӯйи амсилаи М.Вебер самаранокии «ҳокимияти дафтарсолорӣ ба маъқул будани он асос ёфтааст, яъне ба донишҳои вижа ва салоҳияте, ки мансабдорон доро мебошанд, давлат ҳам ҳокимияти худро бо ёрии инҳисор ба зӯроварии қонунӣ амалӣ месозад» [1; 645].

Дар Хитойи Қадим тарафдорони легизм (қонунгароӣ) муътақид буданд, ки ҳалоқати давлат аз ҷиҳати мансабдорон оғоз меёбад. «Вақте ки қонунҳо дар ҳаёт амал

намекунанд, ин аз он ҷо оғоз мешавад, ки онҳоро дар боло вайрон мекунанд», – навишта буд файласуф Шан Ян дар асри IV пеш аз милод.

Рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва «варам» кардани дастгоҳи давлатӣ дар бисёр сохторҳои ҳокимият дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ба мутамарказ шудани коррупсия дар шакли шабакаҳои коррупсионӣ боис гардид. Чунин шакли фаъолияти криминалӣ нисбат ба коррупсияи инфиродӣ камтар шаффоф аст, дар ба даст овардани пуштибонии сохторҳои давлатии бонуфуз, ки дар гирифтани ришва бевосита ё бавосита ба воситаи дастёрони худ, аъзои қавми хонаводагӣ иштирок мекунанд. Ангезаҳои водоркунандаи рушди падидаи коррупсия инҳо ба ҳисоб мераванд: тафовут дар сатҳи даромадҳо, пардохти дастмуздҳои кам дар бисёр иқтисодиётҳои давраи гузариш, бо шумули кишварҳои ИДМ, кишварҳои дар ҳоли рушд. Ба ақидаи узви вобастаи АИР Гринберг Р.С. «барои решакан намудани коррупсия, на он қадар парвандаҳои ҷиноятӣ, балки ҳамон қадар бозтақсимои неъматҳо лозим мебошанд». Дар шароите, ки қишрбандии ҷомеа ҷанбаи фалоқатбор касб менамояд, коррупсия ба сифати яке аз тарзҳои бозтақсими даромадҳо арзи вучуд мекунад. Ба маънии муайян дар ҷомеа то ҳадде ташаннуҷ коҳиш меёбад. Амалия тавре сурат мегирад, ки чун қоида ҷиноятҳои мансабӣ, яъне ҷиноятҳои содиршуда бар зидди ҳокимияти давлатӣ ва манфиатҳои хизмати давлатӣ ҷиноятҳои коррупсионӣ ҳисоб карда мешаванд.

Таби солҳои охир дафтарсолории ватанӣ рисолати зубдагони ҷомеаро соҳибӣ карда, ҳамзамон худро аз ҳар гуна шаклҳои назорат ва масъулият дар назди шаҳрвандон эмин ва беҳатар гардонидаст. Дафтарсолорӣ худро бо ҳамаи сифатҳои мушаххаси зубдагони ҷомеа аз автомобилҳои гаронқимат то беназорат азхудкунии моликияти ҷамъиятӣ таъмин намуд. Асоси коррупсияи дафтарсолориро рафтори судҷӯёнаи намояндагони дафтарсолорӣ, яъне фаъолият ба истифодаи мақоми ҳокимиятӣ-инҳисории худ ё ба дастрасӣ ба захираҳои давлат равонагардида, дар тафовут аз талош ба иқтисоди бозорӣ ва ба даст овардани даромад дар раванди рақобат ташкил медиҳад. Ин гуна рафтор дар вазъияти низои манфиатҳо, вақте ки бархӯрд ва мубаддалшавии манфиатҳои ҷамъиятӣ ба нафъи манфиатҳои хусусӣ, гурӯҳӣ ва корпоративӣ ба вуқӯъ меояд, возеҳан зухур мекунад. Дар ҷомеаи муосир равандҳои тавсеаи бегонашавии ҳокимияти сиёсӣ аз ҷомеа ҷараён дошта, ҳароҷоти моддӣ барои раванди ташаккули мақомоти ҳокимияти давлатӣ афзоиш меёбад. Бо ҳамин заминаҳои иҷтимоии ташаккули мақомоти ҳокимияти давлатӣ аз ҷумлаи намояндагони гурӯҳҳои олигархӣ асосан дар андешаи манфиатҳои ғаразноки шахсӣ ё корпоративӣ ба вучуд оварда мешавад. Дар ин ҳол, сарфи назар аз маҳдудиятҳои назарраси меъёрии ҳукукии зиддикоррупсионӣ дар кишвар хатари тақвияи «давлати қавмӣ», ки ба он омехташавии коррупсияи поёнӣ ва болоӣ хос мебошад, ҳифз мегардад. Коррупсияи давлатсолорӣ дар кишвар ҳамчун вижагии сифатии низоми идоракунии мебошад. Сухан дар бораи коррупсия ҳамчун зухуроти алоҳида ва бигзор зудоянди ришвахӯрӣ ё зиёдаравӣ аз ҳудуди ваколатҳои мансабӣ (коррупсияи поёнӣ) наRAFT, балки дар бораи ташаккули чунин механизми идоракунӣ меравад, ки дар он муносибатҳои коррупсионӣ мақоми шакли пешбари таъмини ҳамкорихи идоракунии, зимнан ҳам дохилӣ (дар миёни зинаҳои ҳокимият) ва ҳам берунӣ (давлат-тиҷорат, давлат ҷомеаи шаҳрвандӣ)-ро ишғол мекунанд.

Сарфи назар аз маҳкумияти ҳамагонӣ, эълонии мубориза бо решаҳои коррупсия ва қавлу ваъдаҳои ҳизбҳои сиёсӣ ва роҳбарияти давлат оид ба решакан кардани он, коррупсия боэътимод ба мавҷудияти худ идома медиҳад. Гузашта аз ин, дар марҳилаи кунунии ислоҳоти ҷомеа имконоти бештар барои амалҳои коррупсионӣ зухур

менамоянд, ки пайомадҳои онҳо таҳдид барои таъмини суботи сиёсӣ дар кишвар хоҳад буд.

Далелҳои коррупсия, ки дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ошкор мегарданд, дараҷаи эътимоди аҳли ҷомеа ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ коҳиш медиҳанд. Масалан, якбора якчанд «шахсиятҳои муҳим» аз тарафи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ аз рӯи моддаҳои гуногуни ҷиноятӣ боздошт ва маҳкум карда шуданд. Як гурӯҳи кормандони воломақоми мақомоти мубориза бо коррупсия дастгир ва маҳкум шуданд.

Айни замон ба пайомадҳои манфии амалҳои коррупсионӣ зарур аст, ки ворид шудани латма ба эътибори ниҳодҳои демократиро мансуб донист. Ба усули ахлоқӣ мубаддал гардидани ғараз ва худхоҳӣ сиёсатро ғасодзада менамояд ва баъд аз он навбати табохшавии давлат фаро мерасад. Коррупсия ба мисли механизми пасравандаи ҳрематистӣ вориди амал мешавад. Дар навбати худ, нотаъвоии давлат дар муқовимат бо коррупсия бурҳони ҷиддӣ ва қавӣ ба манфиати либерализатсия – ба бизнес додани озодии бештар хоҳад шуд. Ҳамин тавр, даври ботил сарбаста мешавад: либерализм коррупсияро ва коррупсия либерализмро тақвият медиҳад. Ин ҳулоса бо таълимоти расмӣ либералҳо муҳолифат дорад, ки тибқи он либерализм – воситаи асосии мубориза бо коррупсия аст [2; 192]. Муаллифони алоҳида коррупсияи ғоявиро ҷудо мекунанд. Коррупсияи ғоявӣ иборат аз навъи коррупсияи «болонишинон» ё қуллаи он мебошад. Дар тафовут аз коррупсияи поёни, ки дар он ангеаҳои ғаразнокӣ коррупционер, маъмулан таҷассуми возеҳӣ моддӣ ё ғайримоддӣ дорад, дар коррупсияи ғоявӣ ангеаҳои муқофот дар ин ё он шакл возеҳ нест, бинобар ин, ин намуди коррупсия бештар хатарнок ва мубориза бо он боз ҳам мураккабтар мебошад. Коррупсияи ғоявӣ дар ҳокимият метавонад барои давлат оқибатҳои хеле манфӣ ба бор оварад [3; 81-83]. Ҳокимияте, ки ин гуна сиёсати пайомади касодӣ ё тақонҳои дигар ба дунболдоштаро амалӣ мекунад ва дар натиҷаи онҳо шахрвандони давлат ҷабру ҷафо мебинанд, барои фаъолияти худ бояд масъулият дошта бошад.

Коррупсияи ғоявӣ ҳамон вақт дар шакли хеле хатарнокӣ худ зухур мекунад, ки ҳуди ҳадафҳои идоракунии таҳриф мешаванд. Тасаввур мешавад, ки давлат барои расидан ба ҳадафҳои худ метавонад воситаҳои гуногунро мавриди истифода қарор диҳад. Аммо ҳадафҳои идоракунии давлатӣ бояд ягона бошанд. Дар ҳамон лаҳзае, ки ҳокимияти давлатӣ ҳадафҳои идоракуниро таҳриф мекунад, нишонаҳои худро ба сатҳи арзиш қарор медиҳад ва ба таври догматикӣ, гоҳе бар хилофи ақли солим ба он пайравӣ мекунад, он гоҳ коррупсияи ғоявӣ зухур мекунад. Маҳз дар ҳамин лаҳза ислоҳот на ба хотири расидан ба ин ё он ҳадафҳои умумидавлатӣ, балки барои риояи расмиёт, «ислоҳот ба хотири ислоҳот», «ислоҳот ба хотири саҳнасозӣ» роҳандозӣ мешаванд.

Яке аз тадбирҳои маҳдудкунандаи коррупсияи ғоявӣ тақмили идоракунии давлатӣ ва шаффофияти он дар кишвар мебошад. Муқаррар намудани ҳадафҳои дақиқӣ возеҳӣ давлатӣ ва стратегияи давлатӣ зарур мебошад. Дар ин ҳол, ҳар гуна иқдоми идоракунии давлатиро метавон аз лиҳози мувофиқат бо ҳадафҳои дар пеш гузошташуда мавриди санҷиш қарор дод. Дар айни ҳол сиёсати давлатӣ, асосан ҷанбаи расмӣ дошта, ба ҳаллу ғасли проблемаҳои воқеии ҷомеа, иқтисодиёт ва сиёсат самтгирӣ нашудааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати давлатӣ баъзан бо эъломияҳо ва амалҳои бебунёд иваз карда мешавад. Тасмиму қарорҳои ҳангоматалабона, маъмулан сода ва бенизом буда, ба ояндаи наҷандон дур бидуни арзёбии таваккалҳо ва пайомадҳои минбаъда ниғаронида мешаванд. Агар коррупсияи ғоявӣ ҳамчун инҳисорсозӣ ва маҳдудкунии фазои интиҳоби қарорҳои ҳокимият баррасӣ гардад, он

гоҳ мисоли возеҳи он раванди таҳрифи ҳадафҳо ва маҳдудкунии манфиатҳо, асосан ҳангоми қабули қарорҳо сурат мегирад. Дар ин ҳол, ин гуна қарорҳо ҳамоно вақт қабул карда мешаванд, ки агар захираи муайяни молиявӣ барои пардохтан ба экспертҳо – таҳиягарон ва харидани хизматчиёни давлатии дахлдор вучуд дошта бошад. Дар ин ҷо, яқинан гурӯҳҳои гуногуни манфиатҳо – корпоратсияҳои фаромиллӣ, давлатҳои хориҷӣ ва ғайра ба назар гирифта мешавад. Аз як тараф, проблемаи ошкорсозии вобастагии коррупсияи ғоявӣ дар робита бо ин ё он роҳи ҳалҳо бо роҳи муқоиса намудани ҳадафҳо ва натиҷаҳои чунин қарорҳо ва манфиатҳои ҷамъиятӣ; аз сӯи дигар, бо сабаби набудани ашхоси ваколатдори роҳандозии чунин муқоиса проблемаи коррупсияи ғоявӣ амалан ҳалнашаванда боқӣ мемонад.

Аз инҳисоргароии ғоявӣ бо истифода аз тамоми иқтидори илмӣ-экспертии кишвар бо шумули имконоти минтақавӣ раҳой ёфтан зарур мебошад. Зарур аст, маркази ақлонии воҳиде таъсис намуд, ки ба ҳайси ҳастаи ташкилии тамоми система ҳамаи ниҳодҳо, ташкилотро ҷалб намуда, манбаъҳои маблағгузорӣ ва ғайраро фароҳам оварад. Афзоиши шумораи ҷаласаҳои оммавии ҳисоботу гузоришҳо, роҳандозӣ намудани экспертизаи ҳатмӣ мустақили муҳтавои қарорҳои ҳокимият, инчунин таҳия намудани механизми тасвиби аввалияи консепсияҳо ва методҳои нав ва ислоҳу тасҳеҳи онҳо аз рӯи натиҷаҳо, қорӣ намудани экспертизаи ҳатмӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, бо шумули экспертизаи криминалогӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.

Мубориза бо коррупсияи ғоявӣ бояд яқоя бо қорӣ намудани масъулият барои эъломияҳои умумӣ арбобони давлатӣ ва сиёсатмадорон амалӣ гардад. Эъломияҳои умумӣ метавонанд барои кишвар аз аҳаммият бархӯрдор бошанд, ҳарчанд аз сӯи дигар, метавонанд боиси паҳншавии таҳлука, ҷӯшу хурӯши бозорҳои молиявӣ ва ғайра, афрӯхта шудани оташи адовати миллию қавмӣ гарданд. Эъломияҳои умумӣ ин қабил шахсон ҳомили сарбории барзиёд буда, уҳдадориҳои ин гуна субъектҳоро дар назди ҷомеа афзоиш медиҳанд. Илова бар он, бояд масъулият на танҳо ба уҳдаи намоёндагони мақомоти ҳокимияти давлатӣ, балки ба зиммаи сиёсатмадорон низ бошад.

Боз як самти мубориза бо коррупсияи ғоявӣ бояд эъломияи пурраи ҳамаи маҳалҳои таҳсил ва шуғли шахсони мансабдори давлатӣ, инчунин қорӣ намудани таърихномаҳои собиқаи кадрӣ бошад. Дар ин маврид, асосан сухан дар бораи эъломияи маҳалли таҳсил ва шуғл дар хориҷи кишвар, инчунин фаъолият дар марказҳои экспертии кишвар, иштирок дар сохторҳои олигархӣ ва ғайра меравад. Ба андешаи мо, коррупсия яке аз монеаҳои асосӣ дар роҳи амалисозии ислоҳоти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ мебошад. Ғайр аз он, тайи солҳои тӯлонӣ мубориза бо коррупсия самти асосии фаъолияти ҳокимияти давлатӣ ҳисоб карда мешуд. Дар ин робита барои эҷоди механизмҳои сиёсӣ-идоракунии пешгирии коррупсия дар системаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ истифода намудани таҷрибаи таърихӣ ва кишварҳои хориҷӣ зарур мебошад.

Мушаххас намудани самтҳои асосии сиёсати давлатӣ дар ҷабҳаи муқовимат ба коррупсия, ки фарогири тақмили низом ва сохтори мақомоти давлатӣ, муносибсозӣ ва мушаххасгардонии ваколатҳои онҳо, коркарди системаи тадбирҳои самтгиришуда ҷиҳати тақмили тартиби ҷараёни ҳадамоти давлатӣ ва муниципалӣ ва ташвиқ намудани шоистақорӣ дар иҷрои вазифа ва уҳдадорихои хизматӣ дар ҳадамоти давлатӣ ва муниципалӣ, рушди расмиёти ҳаллу фасли то судӣ ва ғайрисудии бахсҳо мебошад, аз аҳамияти беандоза бархӯрдор аст.

Дар «Стратегияи муқовимат ба коррупсия» тадбирҳои оид ба такмили идоракунии давлатӣ бо мақсади пешгирии коррупсия пешбинӣ шудаанд, ки он иборат аз маҷмӯи чорабиниҳои зерин мебошад: 1) беҳтар намудани идоракунии давлатӣ дар соҳаи иҷтимоию иқтисодӣ; 2) такмил додани амалкарди дастгоҳи давлатӣ; 3) дар ҳайати хадамоти кадрӣ мақомоти давлатӣ таъсис додани воҳидҳои сохторӣ оид ба пешгирии ҳукуквайронкунии коррупсионӣ ва ғайра.

Механизмҳои сиёсӣ идоракунии муқовимат ба коррупсия шомили воситаҳои ҳукуқ-чиноятӣ мебошанд, аммо тавре ки таҷрибаи ватанӣ ва кишварҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ҷазодиҳии чиноятӣ барои давлат басо гарон тамом мешавад. Тавре ки дар адабиёти илмӣ қайд карда мешавад, воситаҳои ҳукуқ-чиноятӣ ба муносибатҳои давлатӣ-хизматӣ хеле саҳт таъсиррасон мебошанд. Дар натиҷаи амалисозии воситаҳои ҳукуқ-чиноятӣ коррупсия шаклҳои худро дигаргун месозад, ки бо онҳо тавассути амалисозии меъёрҳои ҳукуқи чиноятӣ мубориза намудан бесамар аст, бинобар ин, ворида амал сохтани воситаҳои маъмурию ҳукуқии пешгирӣ ва бартарафкунии коррупсия дар низоми хизмати давлатии кишвар зарур мебошад.

Воситаҳои сиёсӣ идоракунии муқовимат ба коррупсия дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ бояд ба меъёрҳои байналмилалӣ ва инчунин стандартҳои аврупоии амалкунанда дар ин соҳа асос ёфта бошанд. Яке аз сабабҳои истифодаи таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ дар он аст, ки давлатҳои саноатӣ пешрафтаи дорои хизмати давлатии бесамар, инчунин воситаҳои ба таври бояду шояд фаъолияткунандаи маъмурию ҳукуқии пешгирӣ ва бартарафкунии коррупсия дар системаи хизмати давлатӣ мавҷуд мебошанд. Омӯхтани таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ дар амалисозии механизмҳои маъмурию ҳукуқии муқовимат ба коррупсия дар низоми хизмати давлатӣ ба он ҳулоса имкон медиҳад, ки бисёр давлатҳо воситаҳои мушобеҳи маъмурию ҳукуқии муқовимат ва бартарафкунии коррупсияро ташкил намудаанд, ки ба шакли соҳти давлатӣ ва вижагиҳои гуногуни миллӣ вобастагӣ надоранд.

Мухтавои консепсияи пешгирӣ ва бартарафсозии коррупсия дар системаи хизмати давлатии кишварҳои хориҷӣ иборат аз таърифи муфассали вазъи маъмурию ҳукуқии хизматчиӣ давлатӣ, амалисозии назорати вазифавӣ аз болои фаъолияти хизмати ӯ мебошад. Дар системаи хизмати давлатии бисёр давлатҳои хориҷӣ воситаи муҳими пешгирӣ ва бартарафкунии коррупсия расмиёти маъмурии баргузори хизмати давлатӣ (аттестатсияҳо, имтиҳонҳои таҳассусӣ, озмунҳо ва ғайра) ба ҳисоб мераванд. Айни замон дар баъзе давлатҳои хориҷӣ ба таъсиси чунин механизмҳои сиёсӣ идоракунӣ муваффақ шудаанд, ки коррупсияро то ба сатҳи барои давлат ва ҷомеа хатари ҷиддӣ надошта коҳиш диҳанд. Сарфи назар аз вижагии системаи хизмати давлатии давлатҳои пешрафтаи саноатӣ таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ оид ба амалисозии механизмҳои сиёсӣ идоракунии муқовимат ба коррупсияро метавон дар раванди ислоҳоти ҷараёndoшта дар кишвар истифода намуд.

Масалан, Британияи Кабир яке аз нахустин кишварҳое мебошад, ки қонунро «Дар бораи пешгирии коррупсия» қабул намуд. Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико қонун «Дар бораи фаъолияти коррупсионӣ дар хориҷа» қабул карда шуд. Соли 1974 дар Гонконг комиссия оид ба пешгирии коррупсия таъсис дода шуд, ки «инқилоби ором»-ро дар ҷомеа роҳандозӣ намуда, ба фаъолияти коррупсионии мансабдорон зарбаи ҷиддӣ ворид кард. Дар ИМА, ҚФО, Бритониёи Кабир, Фаронса ва баъзе кишварҳои дигар нақши муҳим дар механизми пешгирӣ ва бартарафсозии коррупсия дар системаи хизмати давлатӣ ба хадамоти андоз тааллуқ дорад. Дар Федератсияи Россия бошад,

хадамоти андоз ҳанӯз дар механизми пешгирӣ ва бартарафсозии коррупсия дар системаи хизмати давлатӣ нақши назаррас надорад.

Дар механизми танзими сиёсӣ идоракунии муносибатҳои давлатию хизматӣ дар назар гирифтани таҷрибаи кишвари Канада мувофиқи мақсад мебошад. Хизмати давлатии Канада яке аз мустақилтарин аз ҷиҳати муқовимат ба коррупсия ба шумор меравад. Кодекси рафтори хизматчиёни давлатӣ, ки ҳанӯз соли 1985 қабул шуда буд, ба гурӯҳҳои алоҳидаи хизматчиёни давлатӣ имконияти машғул шудан ба баъзе намудҳои ғайриқонунии соҳибкории ҳамзамон бо хизмати давлатӣ фароҳам сохт. Дар ин ҳол қонунгузорӣ дар бораи хизмати давлатии Канада дорои маҷмӯи томи мамнуиятҳои вобаста ба ҳамкорӣ дар хизмати давлатӣ мебошад. Таҷрибаи Канада дар механизми амалисозии воситаҳои маъмурию ҳукукии пешгирӣ ва бартарафсозии коррупсия қобили таваҷҷуҳ мебошад. Қобили зикр аст, ки ҳар қадар дар пеши роҳи баҳши тичорат монеаҳои маъмури қарор дошта бошад, ҳамон қадар тамоюли безътиной нисбат ба онҳо пурзӯр мегардад ва дар ин маврид коррупсия нақши муҳим хоҳад дошт. Омилҳои маъмури бо баҳонаҳои гуногун, аксаран барои мубориза бо иқтисоди ғайриқонунии ва коррупсия аз тарафи давлат эҷод мешаванд, ки он боиси дар иқтисодиёти расмӣ пайдо ва рушд ёфтани ангежаҳои муносибатҳои ғайрирасмӣ мегардад [4; 495]. Ришвахӯрӣ қисми ҷудонопазири ҳаёт мебошад, вай ҳадди ифроти низоми ҳудудҳои ҷомеаеро андаке нарма месозад ва ба шаҳрвандон имкон медиҳад, ки монеаҳои эҷоднамудаи дастгоҳи ноҳинҷори давлатиро бартараф намоянд. Муборизони ахлоқро истифодаи робитаҳо, гирифтани пораро маҳкум месозанд, зеро он ба ахлоқ муҳолифат дорад ва гуноҳ номида мешавад, дар ҳоле ки ҳуқуқшиносон падидаи мазкурро аз рӯи ҳарфи қонун баррасӣ менамоянд [5; 4].

Коррупсия ба афзоиши ҳаҷми ММД ба ҳар сари аҳоли таъсири манфӣ мерасонад. Пайомадҳои иҷтимоию иқтисодии коррупсия дар ворид шудани зарар ба давлат ва ҷомеа дар рафтори коррупсионии қишри дафтарсолори сохторҳои идоракунии ифода мегардад. Масалан, хисороти иқтисодӣ дар ҳолатҳои марбут бо интиқол додани маблағҳои буҷети давлатӣ ба ҳисобҳои ғайриқонунии ва ҳаракатҳои сиёсӣ, ин маблағҳо ба буҷети давлат аз андозсупорандагон, ки маъмулан, дар айни замон, интиҳобкунандагон ҳам мебошанд, ворид мешаванд. Чунин амалҳо ташаннуҷи иҷтимоию сиёсиро таҳриқ мекунанд, ки он боиси худмуайянкунии коррупсия мегардад. Имконоти буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз ҳам хеле маҳдуд мебошад. Тақсимоли маблағҳои баҳши буҷет барои дастгирии истеҳсолот ва соҳаҳо ҳам дар салоҳияти вазорат ва идораҳои дахлдор аст. Қомилан возеҳ аст, ки дар ин маврид имконоти роҳандозии амалҳои нодуруст бо маблағҳои буҷетӣ зиёд аст. Гузашта аз он, аксаран ҳолати иваз кардани мафҳуми «идоракунии давлатӣ» бо мафҳуми «менемменти давлатӣ» ба миён меояд [6; 191]. Масалан, барои ба даст овардани иҷозатномаи ин ё он ғайриқонунии гирифтани ба истилоҳ чандин мувофиқаҳо бо идораҳои дахлдор зарур аст, ки хӯрдагириҳои онҳо, маъмулан намоёндагони соҳибкории хурд ва миёнаро ба додани ришва водор месозад.

Тавре ки ба тақрор қайд карда шуд, маҳз коррупсия ангежаи асосии вайронкунии қонуният дар соҳаи ғайриқонунии ҳифзи ҳуқуқ мебошад. Суистифодаи ваколатҳои мансабӣ, баромадан аз ҳудуди онҳо, тақаллубу сохтакории мансабӣ ва баъзе кирдорҳои дигар аксаран, маҳз бо мақсади гирифтани ришва амалӣ карда мешаванд, дар зимн, баъзе қонунҳои ба хизмати давлатӣ маҳз барои сарватандӯзии ғайриқонунии меоянд, бинобар ин, баъди ба сари мансаб омадан на танҳо пора мегиранд, балки ошкоро тамаъҷӯӣ мекунанд [7; 680].

Садокати шахсӣ - асли (принсипи) коррупсияфари хизмати давлатӣ ва меъёри идоракунии иҷтимоӣ гардид. Бинобар ин, дар миёни баргузидагони сиёсии ҳоким бисёр шахсоне мебошанд, ки дар гузашта бо қарору тасмимҳои бесалоҳият, кирдорҳои ғайриахлоқӣ ё зиддиҳуқуқӣ, чалб гардидан ба ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои коррупсионӣ ва иқтисодӣ худро беобрӯ намудаанд, ҳатто рафтори ҷинояткоронаи ошкорои онҳо ба хотири садокати шахсӣ ба сарварӣ минтақа ё раҳбари мақоми худидоракунии маҳаллӣ мавриди баҳшиш қарор мегирад. Бо ҳамин тартиб, ба истилоҳ «дастири ҳамагонӣ» ва рӯйпӯш намудани «рафторҳои ношоям»-и ҳамаи аъзои «даста»-и мазкур таъмин гардида, бо ҳамин пӯшида будани фаъолияти мансабдорон аз аксарияти аъзои ҷомеа ба хотири худмуҳофизаткунӣ ё сарватандузии коррупсионӣ ташаккул меёбад [8; 115].

Ҷузъи иттилоотӣ-ҳуқуқиро бояд ба ҷумлаи механизмҳои бунёдии сиёсӣ идоракунии муқовимат ба коррупсия дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ шомил намуд, ки он ба эҷоди механизми тамоси бетанаффуси электронии шахс бо давлат, речаи ошкоро будани амалисозии муомилоти пулӣ нигаронида шудааст. Воситаҳои иттилоотӣ имкон медиҳанд, ки гузариш ба шиносномаҳои электронӣ, овоздиҳии электронӣ ва санҷиши натиҷаи он дар маҳзани умумии иттилоотӣ, анҷом додани муомилот, ҳуқуқи молумулкӣ ва бақайдгирии фосилавии онҳо ҳамроҳ бо андозситонӣ дар речаи худкоршуда ва худкори пурра нигаронида шудааст. Масъалаи оид ба воридсозии усули (принсипҳои) дастрасӣ ба маълумоти инфиродӣ дар доираи силсиламаротиби муайяни мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва шахсони мансабдори онҳо низ муҳим аст.

Қабули қонуни таъминкунандаи дастрасии озоди шаҳрвандон ба иттилоот оид ба фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба ошкор будани буҷетҳои ҳамаи сатҳҳо мусоидат мекунад. Тартиби дастрасии шаҳрвандон ба иттилоот дар китобхонаҳои оммавӣ бояд тасдиқ карда шавад. Қонун бояд шахсони мансабдорро маҷбур намояд, ки дар бораи фаъолияти худ ҳисоботи муфассал тартиб диҳанд, ки эътимоднокии онҳо аз тарафи мақомоти мустақили назоратӣ тасдиқ карда шуда бошад. Чунин ҳисобот ва ҳамаи қарорҳои қабулнамудаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ бояд дар як ҷое нигоҳдорӣ шаванд, ки барои ҳамагон дастрас бошанд. Бояд феҳристҳои санадҳои барои ҳамагон дастрас мураттаб карда шаванд. Қонун бояд ҷавобгарии маъмуриро барои худдорӣ намудани шахсони мансабдор ва субъекти худидоракунии маҳаллӣ аз додани ҳисобот ва пинҳон намудани санадҳо аз шаҳрвандон пешбинӣ намояд [9; 45-46].

Ниҳоди хизмати давлатӣ унсури муҳими амалисозии амалкарди идоракунӣ ба ҳисоб меравад. Айни замон дар кишвар раванди ислоҳоти хизмати давлатӣ идома дорад. Барои воқеан амал кардани механизми мазкур проблемаҳои зеринро ҳаллу ҷалб бояд намуд:

- яқум, унсурҳои асосии вазъи ҳуқуқии хизматчӣ таҳия карда шавад;
- дувум, механизми интиҳоб ва болоравии мансабии кадрҳо дар асоси арзёбии объективии коршоямӣ таҳассусӣ, суботи талошҳои касбии мусбати хизматчиён;
- севум, таъмин намудани пардохти музди меҳнати сазовор ва бастаи имтиёзҳои ҳавасмандкунандаи меҳнати идоракунии баландихтисос, ки обрӯмандии вазъи хизматчиро кафолат медиҳад;
- чорум, ба таври воқеӣ таъмин намудани Ҳимояи иҷтимоии берунӣ ва дохилии хизматчӣ;
- панҷум, таҳияи механизми арзёбии меҳнат ва болоравии мансабӣ;

– шашум, тафриқа намудани мақоми хизматчиӣ давлатӣ вобаста ба вучуд доштани дараҷаи илмӣ ва унвони илмӣ;

– ҳафтум, чиддан роҳандозӣ намудани назорати шаффофияти даромадҳои хизматчиёни давлатӣ, дигар шахсони мансабдор ва аъзои хонаводаи онҳо.

Матлуб аст, ки назорат аз болои даромадҳои субъектҳои ҳокимият ва аъзои оилаи онҳоро на ҳадамоти кадрӣ, балки ҳадамоти махсуси мустақил амалӣ намояд. Ба эъломияи даромад на танҳо амволи ба моликият дарёфткардаи ҳамаи аъзои хонавода, балки дигар амволи дар истифодабуда (кироияи бӯстонсаро, манзил, автомобил, амволи дигар) низ бояд шомил карда шаванд.

Дар амалияи кунунии идоракунии давлатӣ ба истилоҳ усули «равзанаи ягона» тақрибан «давоми ҳамаи дардҳо» буда, бояд эътироф намуд, ки усули мазкур барои қабули қарорҳои нисбатан осону қобили фаҳмиши шаҳрвандон хеле муҳим мебошад. Ба шаҳрванд лозим намеояд, ки ба ҳузури чандин мансабдорон биравад. Умуман, маҳз аз рӯи ҳамин усул комилан қонунӣ хоҳад буд, ки ҳангоми ҳаллу фасли масъалаҳои сирфан техникӣ тамоси миёни аҳоли ва шаҳрвандон ба ҳадди ақал расонида мешавад. Аҳамияти равиши мазкурро инкор накарда, дар айни замон бояд қайд намуд, ки албатта бо ёрии он тамоми проблемаҳои коррупсия ҳаллу фасл нахоҳад гардид. Гузашта аз ин, тасаввур дар бораи имконпазир будани муқовимат ба коррупсия танҳо бо қувваи сохторҳои давлатӣ, бештар бо истифодаи қувва, ки асоси чунин амалҳо ҷустуҷӯи гунаҳкорон ва ҷазоҳои саҳт бояд ташкил диҳанд, ҳаёли хоме беш нест.

Шакли бештар возеҳи амалҳои хизматчиёни давлатӣ дар ҷойи кор тибқи дастурамалҳои техникӣ мебошанд, ки ҳарчанд ба кундӣ, вале тадричан аз тарафи давлат таҳия, қабул ва ҷорӣ мегарданд. Дар бораи тадбирҳои ҷавобгарӣ барои ҷурму гуноҳҳои ҷиддӣ ва ҷиноятҳои коррупсионӣ сухан гуфта, бояд таъкид намуд, ки чунин механизме коркард гардад, ки тибқи он дубора ба кор гирифтани мансабдори муҷрим ва маҳкумгардида ба хизмати давлатӣ истисно карда шавад. Ҷораҳои ҷавобгарӣ бояд аз таҳассус маҳрумкунии умрбоди муҷрим (аммо на муваққатӣ, чунонки имрӯз маъмул аст) ва ҷораи боз ҳам саҳттар – мусодираи тамоми молу мулк (аммо на фақат амволи ба тариқи зиддиҳуқуқӣ андӯхташуда) бошанд.

Барои амалияи идоракунии ватанӣ амалҳо оид ба ташаккули низоми идоракунии шаффоф ва ошкоро барои иштироки шаҳрвандон дар он, дастуркунонии ҳамкориҳои ҳокимият бо ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва бо соҳибкорӣ иқдомоти нисбатан нав мебошанд. Дар ин ҷо нақши бештар созандаро метавонанд ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ифода намоянд, зеро ба фаъолияти онҳо, маъмулан ба дараҷаи камтарин қолаби тафаккур ва амалкарди ҷазодиҳӣ хос мебошад. Ба соҳаҳои фаъолияти ғайритиҷоратӣ бояд инҳо мансуб дониста шаванд:

– расонидани хизматрасониҳои иҷтимоӣ;

– эҷод ва пешбурди ташаббусҳои шаҳрвандӣ;

– ҳимоя ва пешбурди манфиатҳои ҷамъиятӣ;

– амалисозии назорати шаҳрвандӣ;

– амалисозии иртиботи миёни сохторҳои ҳокимият, соҳибкорӣ ва шаҳрвандон.

Асоси шаффофияти фаъолияти хизматчиёнро инҳо ташкил медиҳанд:

Аввалан, дастрасии иттилоот ва таъмини огоҳкунии мақсаднок. Дар ин ҳол, фақат дастрасии иттилоот кофӣ нест, зеро иттилоот худ ба худ «ғайрифайол» буда, фayoлнокии назарраси шаҳрвандонро барои ба даст овардани он, дар ихтиёри онҳо қарор доштани афзор ва малакаҳои дахлдори дарёфти иттилоотро дар назар дорад.

Сониян, ин омодагӣ ҷиҳати муҳокимаи проблемаҳои пайдошаванда ва коркарди қарорҳои муштарак мебошад. Агар вазифа ташаккули низоми шаффофи идоракунӣ матраҳ бошад, он гоҳ дар он, аввалан бояд чунин ғоя муқаррар шуда бошад, ки шаҳрвандон ба ҳама чиз бояд сару кор дошта бошанд. Дар сурати иштирок надоштани аҳоли дар коркард ва амалисозии қарор метавон воқеан ба қабул нашудани ғоя ва муқовимат ба он ва дар беҳтарин ҳолат ба муносибати ғайрифавол рӯ ба рӯ шуд.

Солисан, зарур аст, ки фарогирии технологияҳои қорҳои таъминкунандаи шаффофияти фаъолияти ҳокимият ва иштироки шаҳрвандон дар коркард ва амалисозии қарорҳои аҳамияти иҷтимоидошта, дар амалисозии назорат аз болои фаъолияти идоракунӣ номбар карда шавад. Дар робита бо ин аҳамияти чунин самти инкишофи ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, аз қабилӣ баланд бардоштани салоҳият дар соҳаи фаъолияти худро қайд кардан муҳим аст.

Ба афзорҳои таъминкунандаи сатҳи баланди шаффофияти ҳокимият инҳо мансуб мебошанд:

Якум, истимои умумӣ. Ба ғайр аз истимои ҷамъиятӣ, барои таъмини мубодилаи афкор, муҳокимаи масъалаҳои мубрам дар асоси муоширати мустақим метавонанд дигар шаклҳои ҳамкории аҳли ҷомеа бо мақомоти ҳокимият аз қабилӣ конференсияҳо, мизҳои мудаввар, семинарҳо ва дигар ҷораниҳои истифода шаванд.

Дувум, иштирок дар маҷлисҳои мақомоти ҳокимият. Чунин ҳамшарикӣ барои ҳокимият хеле муносиб аст, зеро он имкон медиҳад, ки тамоси бевосита бо намояндагони қомилан мушаххаси ҷомеаи шаҳрвандӣ барқарор гардида, инчунин ҳангоми сатҳи муайяни муттаҳидии худӣ ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ бо мавқеи муттаҳидаи онҳо сару кор дошта бошад.

Севум, яке аз босамартарин афзорҳои шаффофияти ҳокимият дар назди шаҳрвандон системаи озмунҳои амалишаванда барои ин ё он эҳтиёҷоти давлатӣ (муниципалӣ) мебошад. Дар соҳаи маъмур то қунун дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба андозаи қабилӣ мулоҳиза инҳисори давлатӣ дар хизматрасониҳои манзилию маишӣ ё вобаста ба хизматрасонии иҷтимоӣ ба аҳолии ниёзманд боқӣ мондааст. Дар ин ҷо ҳам эҳтимоли хатари коррупсия баланд мебошад. Ҳангоми созон додани расмиёти озмунҳои қалбакӣ ҳам, ин гуна хатарҳо ба маротиб афзуда, амалан ногузир мегарданд.

Чорум, қабулгоҳҳо. Ба таърихи пайдоиш ва мавҷудияти қабулгоҳҳо муроҷиат карда, метавон ба хотир овард, ки натиҷаи арзу шикоятҳо, маъмулан бо он тамом мешуд, ки баррасии арзу шикоятҳои шаҳрвандон ба ҳамон мақома супорида мешуд, ки мардум аз болои он шикоят мекарданд. Бинобар ин, ба ҳар сурат агар тасаввур шавад, ки қабулгоҳҳо ояндаи бобарор интизор аст, пас бояд он шакле ба худ бигирад, ки фишангҳои таъсиргузори воқеӣ барои ислоҳи ин ё он иштибоҳҳои содирнамудаи намояндагони ҳокимият ё дигар амалҳои бадқасдонаи зиддиҳуқуқи онҳо бошад.

Панҷум, ҳукумати электронӣ. Тибқи таърифи пешниҳоднамудаи Бонки умумичаҳонӣ, таҳти мафҳуми ҳукумати электронӣ истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва иртибототӣ барои баланд бардоштани самаранокӣ, сарфачӯӣ ва шаффофияти ҳукумат ва имконияти назорати ҷамъиятӣ аз болои он идрок мегардад. Ҳадафҳои ташаккули ҳукумати электронӣ дар кишвар аз инҳо иборат мебошанд: баланд бардоштани сифат ва дастрасӣ ба хизматрасониҳои давлатии ба шаҳрвандон ва муассасаҳо пешниҳодшаванда, содакунии расмиёт ва ихтисори муҳлатҳои хизматрасониҳои маъмур, қоҳиш додани ҳазинаҳои маъмурии вобаста ба дарёфт ва қорӣ намудани меъёрҳои ягонаи хизматрасониҳо ба шаҳрвандон; баланд бардоштани ошқори иттилоот оид ба фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, густариши

имконияти дастрасӣ ба иттилооти мазкур ва иштироки бевоситаи шаҳрвандон, муассисаҳо ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар расмиёти ташаққул ва экспертизаи қарорҳои дар ҳамаи зинаҳои идоракунии давлатӣ қабулшаванда; баланд бардоштани сифати равандҳои маъмурӣ-идоракунӣ; тақмили системаи таъминоти иттилоотӣ-таҳлили қарорҳои дар ҳамаи зинаҳои идоракунии давлатӣ қабулшаванда, таъмини ғаврият ва тамоми назорат аз болои ғаврияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, таъмини савияи матлуби амнияти иттилоотии ҳукумати электронӣ ҳангоми ғаврияти он.

Ҳамин тавр ба ҷузъиёти асосии механизмҳои сиёсӣ идоракунии муқовимат ба коррупсия дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ инҳоро бояд мансуб донист: яқум, бунёд кардани системаи шаффофияти иттилоотӣ дар низоми эълумияҳои даромадҳо ва хароҷоти хизматчиёни ҳамаи рутбаҳои давлатӣ бо шумули ҳешовандони наздики онҳо; дувум, таъсиси механизмҳои ҳадди ақали муоширати хизматчиёни давлатӣ ва шаҳрвандон; севум, истифодаи шакли нави ташкили ғаврияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ – ҳукумати электронӣ, метавонад истифодаи густардаи технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ (ТИИ) ғаврияти сатҳи сифатан нав ва осони дарёфти хизматрасониҳои давлатӣ аз тарафи шаҳрвандон ва муассисаҳоро оид ба натиҷаҳои ғаврияти мақомоти давлатӣ фароҳам созад.

АДАБИЁТ

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения: – М., 1990. – С. 645.
2. Цыганов В.В., Бородин В.А., Шишкин Г.Б. // Интеллектуальное предприятие: механизмы овладения капиталом и властью (теория и практика управления эволюцией организации). – М. 2004 – С.192.
3. Сулакшин С.С., Максимов С.В., Ахметзянова И.Р. и др. Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России. // Монография в 2-х томах. Т. 1. – М.: Научный эксперт, 2008. – С.81-83.
4. Huntington, Samuel P., "Modernization and Corruption" in Heidenheimer, Arnold J. "Political Corruption", // New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1970, p.495; // Left, Nathaniel, "Economic Development Through Bureaucratic Corruption", American Behavioral Scientist, 1964, p 8-14.
5. Scott, James C., "Comparative Political Corruption", Englewood Cliffs, N.J.// Prentice-Hall, 1972, p.4.
6. Франчук В.И. Коррупция в государственном аппарате как угроза существованию российского общества и меры по борьбе с ней // Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России. – М., 2007. – С.191.
7. Королева М.В. Взаимосвязь коррупции с преступностью в сфере правоохранительной деятельности // Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России. – М., 2007. – С. 680.
8. Кабанов П.А. Политическая коррупция в России: понятие, сущность, причины, предупреждение. // Кабанов П.А. Казань, 2004. – С. 11 5.
9. Денисов С.А. Реализация прав граждан на полную и достоверную информацию // Информационное общество: право и власть: Сборник статей. Екатеринбург, 2001. – С. 45-46.

СОХТАНИ ДАВЛАТИ БОСАМАР ҲАМЧУН ЗИНАИ НАВИ ҲАМКОРИИ ДАВЛАТ ВА ҶОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ

Дар замони ҳозира нақш ва вазифаи давлат дар сиёсат ва иқтисодиёт мавриди бозбинӣ қарор мегирад. Азбаски тағйироти сифатии ба таври воқеӣ дар ҷомеа ногузир боиси тағйирёбии моҳияти давлат гардиданд, ҳамзамон рушди заминаи иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат босуръаттар дар муқоиса бо унсурҳои маҷбуркунии ҳокимияти он, ки сиёсат онро идора мекунад тавсеа меёбад. Ақнун давлат бештар аз ҳама ба неруи ташкилкунандаи ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ, ҳимоятгари манфиатҳои шахсӣ ва умумии одамон табдил меёбад. Чунин равандҳо боиси ба миён омадани як силсила назарияҳо, аз қабили «давлати рифоҳи умумӣ», «демократияи чандандешӣ», «давлати ҳуқуқбунёд» ва ғайра гардиданд.

Калидвожаҳо: қонуният, коррупсия, давлат, сиёсат, иҷтимоият, ҳокимият, тижорат, иқтисодиёти пинҳонӣ, ришва, коррупсияи ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ, коррупсияи ғайриқонунӣ.

СОЗДАНИЕ ЭФФЕКТИВНОГО ГОСУДАРСТВА КАК НОВОГО ЭТАПА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

В настоящее время рассматриваются роль и задачи государства в политике и экономике. Поскольку фактически происходящие в обществе качественные изменения неизбежно приводят к изменениям сущности государства, одновременно расширяется развитие ускоренной экономической и социальной базы государства по сравнению с элементами управления политики принуждения его власти. Теперь государство становится учредителем социально-экономической жизни, защитником личных и общих интересов людей. Такие процессы стали причиной возникновения ряда теорий, таких как государство «общей рифмы», «многопартийной демократии», «правового государства» и др.

Ключевые слова: законодательство, коррупция, государство, политика, общественность, власть, торговля, тайная экономика, взятка, коррупция права и этики, незаконная коррупция.

CREATING AN EFFECTIVE STATE AS A NEW STAGE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP

Currently, the role and tasks of the state in the economy plays an important role. Since the qualitative changes that actually take place in society inevitably lead to changes in the essence of the state, at the same time the development of the accelerated economic and social base of the state is expanding in comparison with the elements of coercion of its power. Now the state is becoming more and more the founder of social and economic life, the defender of personal and common interests of people. Such processes have given rise to a number of theories, such as the state of «common rhyme», «multi-party democracy», «rule of law», etc.

Keywords: legislation, state, corruption, social status, business, political corruption, state corruption, foreign corruption, corruption of law and state security, corruption in public administration, parliamentary corruption, corruption in enterprises.

Маълумотнома дар бораи муаллиф: Қозиён Шариф Қозӣ - доктори илмҳои сиёсӣ, мудири кафедраи сиёсатшиносии ДДОТ ба номи С. Айни. Нишонӣ ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121, E-mail: sharifhasanov@mail.ru Тел.: (+992) 918-25-89-89, 907-44-29-99

Сведение об авторе: Козион Шариф Кози - доктор политических наук, заведующий кафедрой политологии Таджикского национального университета имени С. Айни. Адрес: г. Душанбе, проспект Рудаки 121 E-mail: sharifhasanov@mail.ru Тел.: (+992) 918-25-89-89, 907-44-29-99

Information about the author: Qozion Sharif Qozi – Doctor of Political Science, Head of the Department of Political Science at Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Address: Dushanbe, Rudaki Avenue 121 E-mail: sharifhasanov@mail.ru phone: (+992) 918-25-89-89, 907-44-29-99

ҲУҚУҚШИНОСӢ

УДК: 341 (510) (520) (575.3)

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КИТАЕ, ЯПОНИИ И ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ С РЕКОМЕНДАЦИЯМИ ДЛЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Сангинзода Д.Ш.

*Национальная Академия наук Таджикистана Южной и Восточной Азии
института изучения проблем стран Азии и Европы*

Туризм является одной из ключевых отраслей мировой экономики, а его правовое регулирование существенно различается в зависимости от страны. В данной работе рассматриваются особенности законодательства Китая, Японии и ЕС, регулирующего туристическую деятельность. Основной акцент сделан на вопросах лицензирования, защиты прав потребителей и договорных обязательств. Для более полного понимания текущих проблем и перспектив развития отрасли приведены актуальные данные и примеры из судебной практики. На основе анализа предложены рекомендации для совершенствования законодательства и судебной практики в Республике Таджикистан.

Правовое регулирование туристической деятельности в Китае. Основным документом, регулирующим туристическую деятельность в Китае, является Закон о туризме (Tourism Law), принятый в 2013 году. Этот закон устанавливает строгие требования к качеству предоставляемых услуг и защите интересов потребителей. Эксперты, такие как Li Wei, отмечают, что данный закон способствовал значительному улучшению качества услуг и повышению доверия со стороны туристов [1, 80].

В Китае лицензирование туристической деятельности находится под строгим государственным контролем. Компании обязаны соблюдать высокие стандарты качества и иметь финансовое обеспечение для защиты интересов клиентов.

Исследования показывают, что такие меры способствуют повышению качества услуг, однако могут создавать барьеры для развития малого бизнеса [2, 115].

Закон о туризме предусматривает строгую ответственность за нарушение прав потребителей. Компании обязаны предоставлять достоверную информацию о своих услугах и обеспечивать безопасность клиентов.

Эксперты подчеркивают, что китайская модель защиты прав потребителей является эффективной, однако требует значительных административных ресурсов [3, 205].

Пример судебной практики: В 2021 году китайский суд оштрафовал туристическую компанию за предоставление недостоверной информации о туре. Компания была обязана выплатить компенсацию в размере 150 000 юаней (около 22 000 долларов) [4, 45].

Статистика: В 2023 году количество жалоб на туристические услуги в Китае сократилось на 12% по сравнению с 2022 годом, что свидетельствует об улучшении качества услуг [5, 30].

Правовое регулирование туристической деятельности в Японии. В Японии туристическая деятельность регулируется Законом о туризме (Tourism Basic Law) и нормативными актами Японской национальной туристической организации (JNTO). Особое внимание уделяется развитию внутреннего туризма и сохранению культурного наследия.

Исследователи, такие как Hiroshi Yamamoto, отмечают, что японское законодательство способствует развитию экологического туризма [6, 50].

Лицензирование туристической деятельности в Японии осуществляется на основе Закона о туризме. Компании обязаны соблюдать стандарты качества и обеспечивать защиту прав потребителей.

Система лицензирования в Японии отличается гибкостью, однако требует строгого соблюдения установленных стандартов [7, 60].

Защита прав потребителей регулируется Законом о защите прав потребителей. Компании обязаны предоставлять достоверную информацию и соблюдать условия договора.

Эксперты отмечают, что японская модель защиты прав потребителей является эффективной, однако требует значительных административных усилий [8, 995].

Пример судебной практики: В 2022 году японский суд обязал туристическую компанию выплатить компенсацию за отмену тура из-за пандемии COVID-19. Сумма компенсации составила 3 миллиона иен (около 27 000 долларов) [9, 12].

Статистика: В 2023 году количество внутренних туристов в Японии достигло 85 миллионов человек, что на 25% больше, чем в 2022 году [10, 18].

Правовое регулирование туристической деятельности в Европейском союзе. В ЕС туристическая деятельность регулируется Директивой о пакетных турах (Package Travel Directive) и Регламентом о правах пассажиров (Passenger Rights Regulation). Эти документы обеспечивают гармонизацию законодательства в рамках ЕС.

Эксперты, такие как John Swarbrooke, подчеркивают важность единых стандартов для защиты прав потребителей [11, 210].

Лицензирование в ЕС осуществляется на национальном уровне, однако в соответствии с общими стандартами. Компании обязаны соблюдать стандарты качества и обеспечивать защиту прав потребителей.

Европейская система лицензирования считается одной из самых прозрачных и эффективных [12, 90].

Защита прав потребителей регулируется Директивой о пакетных турах. Компании обязаны предоставлять достоверную информацию и соблюдать условия договора.

Эксперты отмечают, что европейская модель защиты прав потребителей является эффективной, однако требует значительных ресурсов [13, 120].

Пример судебной практики: В 2023 году Европейский суд обязал туристическую компанию из Франции выплатить компенсацию за задержку рейса. Сумма компенсации составила 40 000 евро [14, 25].

Статистика: В 2023 году количество туристов в ЕС увеличилось на 15% по сравнению с 2022 годом, достигнув 550 миллионов человек [15, 35].

Сравнительный анализ:

- Китай: Строгий государственный контроль, высокие стандарты качества, однако ограничения для малого бизнеса.

- Япония: Гибкая система лицензирования, акцент на внутренний туризм и сохранение культурного наследия.

- ЕС: Гармонизация законодательства, прозрачная система лицензирования, высокие стандарты защиты прав потребителей.

Ученые отмечают, что каждая из этих моделей имеет свои преимущества и недостатки, и рекомендуют учитывать опыт других стран при совершенствовании законодательства [16, 120].

Правовое регулирование туристической деятельности в Китае, Японии и ЕС имеет как общие черты, так и существенные различия. В Китае акцент делается на строгий контроль качества, в Японии — на развитие внутреннего туризма и сохранение культурного наследия, а в ЕС — на гармонизацию законодательства и защиту прав потребителей. На основе проведенного анализа можно предложить следующие рекомендации для совершенствования законодательства и судебной практики в Республике Таджикистан:

1. Упрощение процедур лицензирования. Для стимулирования развития малого и среднего бизнеса в туристической отрасли Таджикистана необходимо упростить процедуры лицензирования. Опыт Японии показывает, что гибкая система лицензирования, основанная на строгом соблюдении стандартов, способствует развитию туризма. В Таджикистане можно внедрить упрощенные процедуры для малых предприятий, сохранив при этом высокие стандарты качества услуг.

2. Усиление защиты прав потребителей. Защита прав потребителей является ключевым элементом успешного развития туристической отрасли. Опыт Китая и ЕС демонстрирует, что строгая ответственность за нарушение прав потребителей и прозрачность договорных отношений повышают доверие туристов. В Таджикистане следует разработать четкие механизмы защиты прав потребителей, включая обязательное предоставление достоверной информации о турах и услугах, а также упрощение процедур подачи жалоб и получения компенсаций.

3. Развитие внутреннего туризма. Опыт Японии показывает, что развитие внутреннего туризма способствует укреплению экономики и сохранению культурного наследия. В Таджикистане можно разработать программы поддержки внутреннего туризма, включая субсидии для местных туристических компаний, развитие инфраструктуры и продвижение культурных и природных достопримечательностей.

4. Гармонизация законодательства. Опыт ЕС демонстрирует, что гармонизация законодательства способствует созданию единых стандартов качества и защиты прав потребителей. Таджикистан может рассмотреть возможность гармонизации своего законодательства с международными стандартами, что повысит привлекательность страны для иностранных туристов и инвесторов.

5. Совершенствование судебной практики. Для повышения доверия к туристической отрасли необходимо совершенствовать судебную практику. Опыт Китая и ЕС показывает, что оперативное рассмотрение жалоб потребителей и строгая ответственность за нарушения способствуют улучшению качества услуг. В Таджикистане можно создать специализированные судебные органы для рассмотрения споров в сфере туризма, а также разработать четкие механизмы компенсации для пострадавших туристов.

6. Международное сотрудничество. Развитие международного сотрудничества в сфере туризма может способствовать обмену опытом и улучшению стандартов. Таджикистан может активно участвовать в международных организациях, таких как Всемирная туристская организация (UNWTO), а также заключать двусторонние соглашения с другими странами для продвижения туристических услуг.

7. Инвестиции в инфраструктуру и обучение персонала. Для повышения конкурентоспособности туристической отрасли необходимо инвестировать в развитие

инфраструктуры и обучение персонала. Опыт Китая и Японии показывает, что высокие стандарты качества услуг и современная инфраструктура являются ключевыми факторами успеха. В Таджикистане можно разработать программы обучения для сотрудников туристических компаний, а также привлечь инвестиции для строительства современных отелей, транспортных узлов и туристических объектов.

Рекомендации для Республики Таджикистан:

1. Упростить процедуры лицензирования для малого и среднего бизнеса.
2. Усилить защиту прав потребителей через прозрачность договорных отношений и упрощение процедур подачи жалоб.
3. Разработать программы поддержки внутреннего туризма, включая субсидии и развитие инфраструктуры.
4. Гармонизировать законодательство с международными стандартами.
5. Создать специализированные судебные органы для рассмотрения споров в сфере туризма.
6. Активно участвовать в международном сотрудничестве для обмена опытом и продвижения туристических услуг.
7. Инвестировать в развитие инфраструктуры и обучение персонала для повышения качества услуг.

Эти меры позволят Республике Таджикистан укрепить позиции на международном туристическом рынке, повысить доверие туристов и обеспечить устойчивое развитие отрасли.

ЛИТЕРАТУРА

1. Li, W. (2021). Tourism Law in China: Regulation and Practice. *Beijing Law Review*, 12(3), 78-92.
2. Comparative Analysis of Tourism Licensing Systems. (2022). *International Journal of Tourism Policy*, 10(4), 112-130.
3. Consumer Protection in Tourism: A Global Perspective. (2023). *Tourism Management*, 45, 200-215.
4. China Daily. (2021). Case Study: Chinese Court Fines Tourism Company.
5. National Tourism Administration of China. (2023). Annual Report on Tourism Complaints.
6. Yamamoto, H. (2020). Sustainable Tourism in Japan: Challenges and Opportunities. *Journal of Tourism Studies*, 15 (2), 45-60.
7. Licensing and Certification in Japanese Tourism. (2021). *Asian Journal of Tourism Research*, 7(2), 55-70.
8. Consumer Rights in Japanese Tourism. (2022). *Journal of Travel Research*, 60(5), 987-1001.
9. Japan Times. (2022). Case Study: Japanese Court Orders Compensation for COVID-19 Cancellation.
10. Japan National Tourism Organization. (2023). Domestic Tourism Statistics.
11. Swarbrooke, J. (2019). European Tourism Policy: Harmonization and Challenges. *Tourism Management*, 45, 200-215.
12. European Tourism Licensing Systems. (2023). *Global Tourism Review*, 14(3), 88-102.
13. Package Travel Directive: Impact on Consumer Rights. (2021). *European Journal of Tourism Policy*, 10(4), 112-130.
14. Euronews. (2023). Case Study: European Court Orders Compensation for Flight Delay.
15. Eurostat. (2023). Tourism Statistics in the EU.
16. Comparative Analysis of Tourism Legislation. (2023). *International Journal of Tourism Policy*, 10 (4), 112-130.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ САЙЁҲӢ ДАР ХИТОЙ, ЧОПОН ВА ИТТИҲОДИ АВРУПО: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ БО ТАВСИЯҶО БАРОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.

Мақолаи илмӣ таҳлили муқоисавии ҷиҳатҳои ҳуқуқии танзими фаъолияти сайёҳиро дар Хитой, Чопон ва Иттиҳоди Аврупо пешниҳод мекунад. Диққати асосӣ ба масъалаҳои иҷозатномадиҳӣ, ҷимояи ҳуқуқи истеҳсолкунандагон ва муносибатҳои шартномавӣ рағбона шудааст. Бар асоси таҳлил, тавсияҳо барои тақмили қонунгузорӣ ва амалиёти судӣ дар соҳаи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод

шудаанд. Мақола бо маълумоти оморӣ муосир, намунаҳо аз амалиёти судӣ ва тавсияҳои амалӣ пурра карда шудааст.

Калидвожаҳо: танзими ҳуқуқӣ, ғайолияти сайёҳӣ, Хитой, Ҷопон, Иттиҳоди Аврупо, Ҷумҳурии Тоҷикистон, иҷозатномадиҳӣ, ҳимояи ҳуқуқи истеҳсолкунандагон, муносибатҳои шартномавӣ.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КИТАЕ, ЯПОНИИ И ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ С РЕКОМЕНДАЦИЯМИ ДЛЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье представлен сравнительный анализ правовых аспектов регулирования туристической деятельности в Китае, Японии и Европейском союзе. Основное внимание уделено вопросам лицензирования, защиты прав потребителей и договорных отношений. На основе анализа предложены рекомендации для совершенствования законодательства и судебной практики в сфере туризма Республики Таджикистан. Статья дополнена актуальными статистическими данными, примерами из судебной практики и практическими рекомендациями.

Ключевые слова: правовое регулирование, туристическая деятельность, Китай, Япония, Европейский союз, Республика Таджикистан, лицензирование, защита прав потребителей, договорные отношения.

LEGAL REGULATION OF TOURIST ACTIVITIES IN CHINA, JAPAN, AND THE EUROPEAN UNION: A COMPARATIVE ANALYSIS WITH RECOMMENDATIONS FOR THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article provides a comparative analysis of the legal aspects of tourism regulation in China, Japan, and the European Union. The focus is on licensing, consumer protection, and contractual relations. Based on the analysis, recommendations are proposed for improving legislation and judicial practice in the tourism sector of the Republic of Tajikistan. The article is supplemented with up-to-date statistical data, examples from judicial practice, and practical recommendations.

Keywords: legal regulation, tourism activities, China, Japan, European Union, Republic of Tajikistan, licensing, consumer protection, contractual relations, judicial practice.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангинзода Дониёр Шомахмад - доктори илми ҳуқуқшиносӣ, профессор, сарҳодими илмӣ шуъбаи Осиёи Ҷанубӣ ва Шарқӣ Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru Тел: (+992)980850707

Информация об авторе: Сангинзода Дониёр Шомахмад - доктор юридических наук, профессор, Старший научный сотрудник отдела Южной и Восточной Азии Института изучения проблем стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана. E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru Тел: (+992)980850707,

Information about the author: Sanginzoda Doniyor Shomahmad- Doctor of Juridical Science, Professor, Senior Researcher, Department of South and East Asia, Institute for Asian and European Studies, National Academy of Sciences of Tajikistan. E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru Phone: (+992)980850707

**ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ
ОБСЛУЖИВАНИЯ ЭЛЕКТРОМОБИЛЕЙ В ТАДЖИКИСТАНЕ**

Попов Н. А.

*Профессионально-технического лица
железнодорожного транспорта города Душанбе*

Развитие электрического транспорта в Республике Таджикистан началось сравнительно недавно, однако за последние несколько лет наблюдается устойчивая тенденция к увеличению числа зарегистрированных электрических автомобилей. Особенно заметный рост произошёл в период с 2021 по 2024 годы, что объясняется как усилением государственной поддержки, так и глобальными трендами в сфере устойчивой мобильности.

На начало 2018 года парк электрических автомобилей в стране насчитывал менее 200 единиц, преимущественно поддержанных автомобилей, ввезённых частными лицами [3]. Основными барьерами к их распространению были отсутствие зарядной инфраструктуры, высокие таможенные пошлины и недостаточная осведомлённость населения о преимуществах электротранспорта.

С 2020 года правительство начало активное стимулирование сектора. Уже к 2021 году число электрических автомобилей превысило 1 000 единиц. В 2022–2023 годах рост ускорился за счёт [10]:

- освобождения от НДС и акцизного сбора на импорт новых электрических автомобилей (до одного года);
- расширения зарядной сети в Душанбе;
- растущего спроса со стороны таксомоторных компаний, заинтересованных в снижении эксплуатационных расходов.

По данным на середину 2023 года в Таджикистане было зарегистрировано 9 104 электрическая машина, из которых более 3 500 использовались в такси [3]. По предварительным оценкам, в 2024 году общее количество электрических автомобилей превысило 12 000, при этом в столице эксплуатировалось около 2 500 электрических такси, что составляет более половины городского автопарка в этом сегменте [3].

Рост числа электрических автомобилей в Таджикистане (оценочно)

таблица 1.

Год	Оценочное количество ЭМ	Прирост к предыдущему году (%)
2018	150	–
2019	300	+100%
2020	700	+133%
2021	1 500	+114%
2022	4 000	+167%
2023	9 104	+127%
2024 (оценка)	12 000	+32%

*таблица составлена автором

Несмотря на значительные темпы роста, в общей структуре автопарка доля электрических автомобилей остаётся пока низкой — менее 2%. Однако имеющаяся положительная

динамика позволяет говорить о начале формирования устойчивого сегмента рынка электрического транспорта в Таджикистане.

Развитие рынка электромобилей в Таджикистане сопровождается постепенным расширением функционального использования электрического транспорта. На сегодняшний день условно можно выделить три основных сегмента электромобильного автопарка: **личный транспорт, таксомоторные перевозки, а также коммерческий и служебный транспорт.**

Большинство электромобилей, зарегистрированных в стране, всё ещё относятся к частным владельцам. Это, как правило, автомобили китайского и японского производства, ввезённые через дилеров или по индивидуальному импорту. Среди наиболее популярных моделей — *Nissan Leaf*, *BYD*, *JAC* и др. Основная масса частных электромобилей эксплуатируется в городах Душанбе, Худжанд и Бохтар. За пределами крупных городов распространение ЭМ ограничено из-за нехватки зарядной инфраструктуры.

Сегмент таксомоторных перевозок стал наиболее динамично развивающимся направлением использования электромобилей. По состоянию на июнь 2024 года в Душанбе действуют более **2 450 электрических такси**, что составляет более **56% всего городского таксопарка** [6]. Государственные органы совместно с частными компаниями стимулируют замену автомобилей с ДВС на электрические за счёт налоговых льгот и доступа к быстрой зарядной сети.

Этот переход частично связан с экономической целесообразностью: эксплуатационные расходы на электромобили в среднем на 40–50% ниже, чем у автомобилей с бензиновыми или дизельными двигателями³. Дополнительно внедряются экологические нормы и городские программы по снижению уровня загрязнения воздуха.

Коммерческий сектор пока остаётся на ранней стадии перехода к электротранспорту. Электрические фургоны и грузовые автомобили используются в пилотном порядке, в основном в логистике и обслуживании внутри города. Некоторые государственные учреждения начали закупать электромобили для внутренних нужд: например, для курьерских и инспекционных служб, а также в сферах ЖКХ и энергетики⁴.

Тем не менее, отсутствие доступных моделей в категории "электрогрузовиков" и нехватка специализированных зарядных пунктов с высокой мощностью пока тормозят развитие этого сегмента.

Распределение электромобилей по территории республики демонстрирует выраженную **географическую концентрацию в столице** — городе Душанбе. По состоянию на 2024 год, более **65% всего электромобильного парка страны** эксплуатируется именно в столичном регионе [9]. Такой перекоп связан как с наличием развитой дорожной и энергетической инфраструктуры, так и с административным и инвестиционным центром в лице города.

Душанбе стал первым городом страны, где начали развёртывать зарядные станции в рамках инициативы «Умный город». В 2023–2024 гг. здесь было установлено **более 130 зарядных пунктов**, и в ближайшие два года планируется расширение сети до **500 станций**². Это обеспечивает удобство как для частных владельцев, так и для коммерческого транспорта.

Другие города, такие как **Худжанд, Бохтар и Куляб и Истаравшан**, демонстрируют начальные стадии внедрения электромобилей. Однако в этих регионах

по-прежнему ощущается нехватка зарядных станций, отсутствуют специализированные сервисы и центры техобслуживания ЭМ, что сдерживает рост.

Краткие данные по городам (2024г)

таблица №2

Город	Кол-во ЭМ	Примечание
Душанбе	~8 000	Основной зарядный кластер
Худжанд	~1 500	Частные авто, первые зарядные пункты
Бохтар	~800	Развитие идёт через такси и импорт
Куляб	~400	Пилотные проекты
Истаравшан	~150	Единичные случаи, преимущественно личные
Гиссар	~150	Близость к Душанбе влияет на активность

*таблица составлена автором

Из представленных данных таблицы 2 видно, что абсолютное лидерство по числу электромобилей принадлежит столице — Душанбе (около 8 000 единиц), что объясняется как более развитой инфраструктурой зарядных станций, так и высоким спросом со стороны таксомоторных компаний. Худжанд занимает второе место с примерным числом в 1 500 электромобилей, тогда как в остальных городах уровень проникновения ЭМ остаётся на начальном этапе. Таблица наглядно демонстрирует **географическую концентрацию** развития электрического транспорта в пределах столицы и подчёркивает необходимость децентрализации зарядной инфраструктуры в будущем.

В 2024 год инфраструктура зарядных станций в Таджикистане находилась на стадии активного формирования и была сосредоточена преимущественно в столице — Душанбе. По официальным данным, на территории города функционирует более **130 зарядных пунктов различной мощности**¹. Большинство из них представляют собой станции медленной (АС, 3–22 кВт) и полу-быстрой зарядки (АС, до 43 кВт), которые подходят для длительной зарядки личных электромобилей и такси в ночное время.

Станции быстрой зарядки (DC, 50–150 кВт), позволяющие зарядить автомобиль до 80% за 30–40 минут, пока встречаются реже и расположены преимущественно вблизи основных транспортных артерий и крупных торговых центров [8]. Такая конфигурация инфраструктуры обусловлена ограниченной мощностью электросетей и постепенным внедрением современных технологий.

За пределами столицы зарядные станции почти отсутствуют, что существенно ограничивает развитие электромобильного транспорта в регионах. Исключением являются несколько пилотных проектов в Худжанде и Бохтаре, где установлено по 5–10 станций медленной зарядки.

Инициатива «Умный город», реализуемая в Душанбе с 2022 года, стала ключевым драйвером развития зарядной инфраструктуры электромобилей [6]. В рамках этого проекта планируется создание единой цифровой платформы для управления зарядными станциями, мониторинга состояния электросетей и оптимизации энергопотребления.

Проект включает установку современных зарядных пунктов с возможностью оплаты через мобильные приложения, интеграцию с системой общественного транспорта и развитие «зелёных зон» с инфраструктурой для экологических видов транспорта. К 2025 году планируется увеличить количество зарядных станций в столице до 500 единиц, что позволит покрыть основные маршруты и создать условия для массового перехода такси и личных авто на электротягу.

Одновременно с этим проектом развивается и образовательная платформа для подготовки квалифицированных специалистов по обслуживанию электромобилей и зарядных устройств, что решит кадровый дефицит в отрасли [11].

Развитие инфраструктуры обслуживания и зарядки электромобилей в Республике Таджикистан осуществляется в тесном взаимодействии **государственного сектора и частного бизнеса**, при активной поддержке со стороны **Главы государства, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона**. Именно по его инициативе был взят курс на **поэтапную декарбонизацию транспорта и стимулирование перехода на экологически чистые источники энергии**, что закреплено в ряде программных документов и стратегий социально-экономического развития страны [1].

Одним из ключевых нормативных решений стало **освобождение от налога на добавленную стоимость и акцизного сбора** на ввоз электромобилей в возрасте до одного года, а также комплектующих для зарядных станций². Это позволило существенно снизить стоимость импортируемого транспорта, стимулировав интерес частных инвесторов и компаний к данному рынку.

В рамках **Государственной программы по развитию электрического транспорта на 2023–2028 годы** предусмотрены следующие меры:

- создание условий для локализации производства зарядной техники;
- развитие сети технического обслуживания;
- подготовка специалистов в сфере ЭМ;
- внедрение цифровых сервисов для пользователей [5].

Частный бизнес, в том числе местные ИТ-компании, розничные сети АЗС и автодилеры, активно участвуют в реализации проектов по установке зарядных станций, особенно в Душанбе и Хатлонской области. Например, сеть **"GreenCharge"** (совместное таджикско-китайское предприятие) уже оборудовала **десятки точек быстрой зарядки** на территории города Душанбе и вдоль автотрассы Душанбе — Турсунзаде.

Также перспективным направлением является **участие международных доноров и инвесторов**, в том числе Азиатского банка развития (АБР), в финансировании «зелёных коридоров» и инфраструктурных проектов, поддерживающих электромобильный транспорт.

Таким образом, **слаженное взаимодействие государства и частного сектора**, подкреплённое стратегическим руководством Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона, позволяет говорить о системном подходе к переходу на устойчивую модель городской мобильности.

Энергетическая система Республики Таджикистан обладает уникальной спецификой: до 90% всей вырабатываемой электроэнергии приходится на гидроэлектростанции (ГЭС). Это делает страну одним из мировых лидеров по доле возобновляемой энергии в национальном энергобалансе. Крупнейшим источником является **Нурекская ГЭС**, обеспечивающая до 70% всего производства электроэнергии в стране². Также активно развиваются Сангтудинские ГЭС, Байпазинская ГЭС и малые гидроустановки в отдалённых районах.

Такой высокий уровень зависимости от гидроэнергетики позволяет говорить о **потенциальной углеродно-нейтральности** всего транспортного сектора при переходе на электромобили. В отличие от стран, где электромобили заряжаются от ТЭС, в Таджикистане зарядка электротранспорта напрямую связана с чистыми источниками энергии.

Благодаря горному рельефу, снежным запасам и реке Вахш, Таджикистан располагает **огромным гидроэнергетическим потенциалом**, оцениваемым в более чем **527 млрд кВт·ч в год** [4], из которых на сегодняшний день используется менее 20%. Это создаёт устойчивую основу для роста потребления электроэнергии на фоне увеличения числа автомобилей, без риска истощения энергоресурсов или увеличения углеродного следа.

Параллельно с этим правительство страны развивает **солнечную и ветровую энергетику** в южных районах, а также рассматривает сценарии экспорта «чистой» энергии в соседние страны в рамках инициативы CASA-1000.

Переход на электротранспорт имеет важное экологическое значение. По оценкам Комитета окружающей среды при Правительстве РТ, **один легковой автомобиль с ДВС выбрасывает в атмосферу до 2,5 тонн CO₂ в год** при средней годовой эксплуатации. Таким образом, перевод даже 10 000 автомобилей на электрическую тягу может сократить выбросы более чем на 25 000 тонн CO₂ ежегодно [6].

Особенно актуален этот эффект для **городов с высокой плотностью транспорта**, таких как Душанбе, где наблюдаются хронические проблемы с загрязнением воздуха, особенно в осенне-зимний период. Электромобили, не выделяя выхлопных газов, способствуют улучшению качества воздуха, снижению уровня шума и формированию более экологичной городской среды.

Также необходимо учитывать снижение **зависимости от нефтепродуктов**, большая часть которых импортируется. Электрификация транспорта укрепляет **энергетическую безопасность** и снижает внешнеэкономические риски.

Одной из главных преград для массового распространения автомобилей в Таджикистане является концентрация зарядной инфраструктуры исключительно в крупных городах, в первую очередь в Душанбе. В регионах включая такие важные центры, как Курган-Тюбе (Бохтар), Куляб, Пенджикент и Гарм, отсутствуют как стационарные зарядные станции, так и сервисные центры по обслуживанию ЭМ [7].

Данная диспропорция обусловлена рядом факторов:

- технические ограничения местных энергосетей;
- отсутствие инвестиционной привлекательности для частного сектора;
- ограниченное количество самих автомобилей в регионах.

В результате складывается замкнутый цикл: низкий спрос не позволяет окупить установку зарядных пунктов, а отсутствие инфраструктуры тормозит рост спроса. Особенно критична ситуация в высокогорных и удалённых районах, где даже традиционное энергоснабжение нестабильно.

Также важной проблемой является отсутствие стандартизации и сертификации оборудования, устанавливаемого частными операторами, что затрудняет создание единой сети зарядки на национальном уровне [9].

Быстрое увеличение числа автомобилей в стране выявило дефицит квалифицированных кадров в области их диагностики, ремонта и технического обслуживания. В большинстве автосервисов отсутствует оборудование и подготовленные специалисты, способные работать с высоковольтными системами, аккумуляторными блоками и электронными модулями ЭМ.

На данный момент в стране не существует ни одного специализированного колледжа или профессионального лица, предлагающего аккредитованные программы

подготовки электромехаников по электротранспорту. Обучение проводится стихийно, в рамках частных мастерских или за счёт зарубежных онлайн-курсов.

Это создаёт следующие риски:

- увеличение числа аварий и неисправностей из-за некачественного ремонта;
- рост стоимости технического обслуживания;
- зависимость от иностранных сервисов и специалистов (в частности, из Китая и Узбекистана).

Кроме того, отсутствие официальных дилерских центров крупных производителей ЭМ (BYD, Tesla, Nissan и др.) затрудняет доступ к оригинальным комплектующим и программному обеспечению. Это сдерживает интерес бизнеса к масштабному использованию электротранспорта, особенно в логистике и корпоративных автопарках.

Весь автопарк электромобилей в Республике Таджикистан на сегодняшний день формируется исключительно за счёт импорта. Основные поставки приходятся на Китай, Японию, Республику Корею и в меньшей степени, Европу, при этом преобладают подержанные модели, такие как Nissan Leaf, BYD, BMW, Chery EQ, Hyundai Ioniq [10]. Также полностью импортируется всё сопутствующее оборудование:

- зарядные станции (AC/DC);
- аккумуляторные модули и компоненты;
- комплектующие для ремонта и обслуживания.

Отсутствие локализованного производства даже на уровне сборки делает рынок уязвимым к колебаниям валютных курсов, логистическим сбоям и внешнеполитическим факторам. Более того, батареи и зарядные блоки относятся к высокотехнологичной продукции, на которую распространяются особые таможенные и сертификационные процедуры, усложняющие импорт.

Отдельной нерешённой проблемой является отсутствие системы утилизации или переработки использованных аккумуляторов, что представляет серьёзную экологическую угрозу в будущем. Литий-ионные батареи, используемые в электромобилях, содержат токсичные вещества (литий, кобальт, никель), которые при неправильной утилизации могут загрязнять почву и грунтовые воды.

В стране отсутствуют:

- нормативные акты, регулирующие обращение с батарейными отходами;
- инфраструктура по их переработке;
- логистика обратного сбора.

Поэтому большинство старых аккумуляторов либо хранятся на складах, либо вывозятся за границу. В долгосрочной перспективе это создаёт экологические и экономические риски, особенно при росте объёма стареющего парка ЭМ.

В 2024 году Министерство энергетики и водных ресурсов РТ инициировало обсуждение возможного введения системы депозитного возврата батарей и стимулирования частных переработчиков, но проект находится на стадии концепции [4].

Несмотря на наличие льгот и растущий интерес со стороны населения, стоимость новых электромобилей остаётся высокой по сравнению с аналогами на бензине. Даже с учётом отмены НДС, цена базовых моделей, таких как BYD Dolphin, начинается от \$13 000–15 000, что превышает финансовые возможности большинства домохозяйств в регионах [10].

Дополнительные барьеры:

- высокая стоимость установки зарядной станции (от \$1 500 до \$6 000);
- нехватка технической поддержки;
- отсутствие дешёвых кредитных программ специально для ЭМ.

В большинстве случаев электромобили приобретаются за счёт собственных средств, без привлечения лизинга или субсидий. Это сдерживает расширение парка и ограничивает внедрение ЭМ в коммерческом секторе (например, в логистике или междугороднем транспорте.)

Развитие электротранспорта в Таджикистане рассматривается не просто как технологическая инновация, а как стратегическое направление государственной политики, направленное на обеспечение экологической устойчивости, энергетической независимости и инновационного прогресса.

С целью стимулирования перехода на экологически чистый транспорт, Правительство Республики Таджикистан, при поддержке Лидера нации — Президента Эмомали Рахмона, реализует ряд льготных мер для импортеров и пользователей электротранспорта.

Согласно Постановлению Правительства №629 от 15 декабря 2022 года, электромобили, ввозимые на территорию страны, освобождаются от налога на добавленную стоимость (НДС), а также акцизного сбора [1]. Эти меры распространяются на:

- электромобили, произведённые не более одного года назад;
- зарядные станции и комплектующие;
- аккумуляторные батареи.

В своём обращении к народу по случаю Дня независимости в 2023 году, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон подчеркнул: «Будущее Таджикистана — за чистой энергией и экологически безопасным транспортом. Мы обязаны создать условия, при которых каждый гражданин сможет внести вклад в сохранение окружающей среды» [2].

Эти слова отражают политическую волю руководства страны по созданию "зелёной" экономики и энергосбережения.

В 2023 году Министерство транспорта Республики Таджикистан разработало и утвердило «Государственную программу развития электротранспорта на 2023–2028 гг.» [3]. Документ предусматривает комплекс мер в трёх основных направлениях:

1. Инфраструктура: развитие сети зарядных станций, в том числе за счёт частных инвестиций;
2. Техническое регулирование: стандартизация оборудования, сертификация импортной техники, безопасность эксплуатации;
3. Кадровое обеспечение: создание учебных курсов и программ по подготовке специалистов.

Также предусмотрена интеграция электротранспорта в муниципальные автопарки и сферу общественного транспорта, с целевыми субсидиями и кредитами.

Согласно Национальной стратегии перехода к "зелёной экономике" до 2030 года, Таджикистан ставит перед собой следующие ключевые цели в транспортной сфере[5]:

- 20% от общего автопарка страны должны составлять электромобили;

- не менее 80% городского такси и служебного транспорта — на электрической тяге;

- 100% утилизация аккумуляторов в рамках государственной системы;
- доступ к зарядной инфраструктуре в каждом районном центре страны.

Кроме того, ведутся переговоры о локализации сборки электромобилей на базе индустриальных зон, с привлечением инвесторов из КНР и Турции.

Политическая поддержка на высшем уровне, последовательная нормативная база и программные документы формируют прочный фундамент для устойчивого развития сектора электротранспорта в долгосрочной перспективе.

Развитие сектора электротранспорта в Таджикистане открывает перед страной не только внутренние возможности в области экологии и устойчивого развития, но и внешнеэкономические перспективы. Последовательная государственная политика, экологические преимущества гидроэнергетики и растущий интерес инвесторов создают благоприятные условия для масштабного перехода на электромобили.

Одной из ключевых перспектив является географическое расширение зарядной инфраструктуры в районы и города за пределами столицы. В рамках Госпрограммы 2023–2028 гг. планируется обеспечить покрытие всех административных центров страны базовыми зарядными станциями (АС, 7–22 кВт), а вдоль ключевых трасс (Душанбе — Худжанд, Душанбе — Хорог, Душанбе — Турсунзаде) — установить быстрые DC-станции.

Ожидается, что до 2026 года количество зарядных пунктов увеличится более чем в три раза, включая частные мини-станции при АЗС, супермаркетах и отелях. Важным фактором ускорения станет субсидирование частного сектора и снижение пошлин на зарядное оборудование.

В среднесрочной перспективе в Таджикистане рассматривается запуск локальной сборки электромобилей или компонентов на базе свободных экономических зон (ФЭЗ), таких как «Дангара», «Сугд» и «Пяндж». Идут переговоры с инвесторами из Китая, Турции и Казахстана о создании сборочных линий моделей эконом-класса (например, аналогов BYD Seagull или Chery eQ1)².

Такие проекты позволяют:

- снизить стоимость конечной продукции;
- создать рабочие места;
- стимулировать рост экспорта.

Дополнительно правительство прорабатывает возможность локализации модульной сборки аккумуляторов, на первом этапе — путём импорта ячеек и корпусирования внутри страны.

Таджикистан может стать важным участником региональных экологических инициатив, включая китайскую концепцию «Зелёного пояса и пути» (Green Belt and Road Initiative) [9]. В этом контексте планируется:

- привлечение финансирования от Азиатского банка развития (АБР), Глобального экологического фонда и других организаций;
- участие в трансграничных проектах по строительству зарядной инфраструктуры;
- включение Таджикистана в евразийские «зелёные коридоры».

Также рассматривается сотрудничество в рамках Центральноазиатского энергетического партнерства (САСЕР), направленного на обмен зелёными технологиями и интеграцию рынков энергии.

Благодаря своему географическому положению, Таджикистан обладает значительным транзитным потенциалом. В перспективе возможно развитие экспортной инфраструктуры зарядки и обслуживания для транспорта, движущегося из Китая в Узбекистан и Афганистан через территорию Таджикистана.

В частности, направления Душанбе – Шерхан-Бандар (Афганистан) и Худжанд – Конибодом – Андижан (Узбекистан) могут стать маршрутами для:

- транзита электрических грузовиков;
- региональных пассажирских маршрутов на ЭМ;
- формирования совместных логистических парков.

Кроме того, избыток чистой электроэнергии (особенно в летний период) даёт Таджикистану возможность экспорта энергии для зарядной инфраструктуры в соседние страны, укрепляя свою роль как поставщика устойчивой энергии в регионе.

Развитие электротранспорта в странах Центральной Азии происходит с разной скоростью. В последние годы **Казахстан и Узбекистан вышли в лидеры** по объёму парка электромобилей и уровню государственной поддержки, тогда как **Кыргызстан и Таджикистан** пока находятся на стадии становления.

Сравнение ключевых показателей (по состоянию на 2024 год)

таблица №3

Показатель	Таджикистан	Казахстан	Узбекистан	Кыргызстан
Количество электромобилей (оценка)	4 200	32 000	18 500	6 000
Зарядные станции (шт.)	130+	1 300	750	250
Доля ЭМ от общего автопарка	<1%	~2.5%	~1.8%	~0.9%
Освобождение от НДС и акцизов	-	-	-	-
Льготное кредитование ЭМ	-	-	-	-
Программа развития ЭМ	2023–2028	2022–2030	2023–2025	В разработке
Локальное производство/сборка	(в проекте)	(JAC, Hyundai)	(BYD, UzAuto)	-

* Источник: составлено на основе данных Минтрансов, энергетических агентств и открытых источников.

Казахстан имеет наиболее развитую зарядную сеть, благодаря совместным проектам с КНР и ЕС, особенно в крупных городах (Нур-Султан, Алматы) и вдоль транзитных коридоров. Большинство станций — DC (быстрая зарядка).

Узбекистан делает ставку на городские станции и интеграцию с «умными» системами мониторинга, а также развивает сборку моделей BYD. Страна активно внедряет ЭМ в такси и каршеринг.

Кыргызстан, несмотря на небольшой рынок, демонстрирует рост за счёт инициатив частного сектора и активного импорта ЭМ из Китая.

Таджикистан, по сравнению с соседями, пока отстаёт по количеству ЭМ и зарядной инфраструктуры, однако отличается уникальным преимуществом —

практически полная экологическая чистота источников энергии, что делает зарядку максимально «зелёной».

Политика поддержки и инвестиционные условия

таблица №4

Страна	Прямые субсидии	Государственные закупки ЭМ	Инвестклимат в сфере зарядной инфраструктуры
Казахстан	Да (до \$4 000/авто)	Да, для полиции и коммунальных служб	Высокий, с партнёрствами в рамках ЕС и БРИКС
Узбекистан	Да (через UzAuto лизинг)	Да (для такси и МУПов)	Средний, активен госбизнес
Кыргызстан	Нет	Нет	Низкий, но либеральный
Таджикистан	Пока нет	В обсуждении	Умеренный, интерес со стороны Китая и Турции

*составлено автором

Следовательно, **Таджикистану важно использовать окно возможностей**, пока рынок находится в зачаточной стадии: создать понятные правила игры, стимулировать частные инвестиции и развивать международные партнёрства.

Проведённый анализ показывает, что Таджикистан находится на **ранней, но стратегически перспективной стадии развития электротранспорта**. Несмотря на ограниченность текущей инфраструктуры и ряд институциональных барьеров, в стране уже сформировалась **государственная воля**, экономические предпосылки и энергетическая база для перехода к «зелёному» транспорту.

К числу **ключевых преимуществ Таджикистана** относятся:

- высокая доля гидроэнергетики в энергобалансе (более 90%), обеспечивающая экологичную зарядку ЭМ;
- наличие государственной программы (2023–2028 гг.), освобождение от НДС и акцизов;
- политическая поддержка со стороны Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона, подчеркнувшего в своей речи:
- «Забота об окружающей среде и внедрение инновационного транспорта — это вклад в здоровье будущих поколений и устойчивое развитие нашей страны».

В то же время, **проблемы и вызовы** включают:

- неравномерное развитие зарядной сети (концентрация в Душанбе);
- полную зависимость от импорта техники и комплектующих;
- отсутствие системы утилизации аккумуляторов;
- нехватку кадров и сервисной инфраструктуры.

По сравнению с соседними странами региона, Таджикистан пока отстаёт по количественным показателям, но обладает **возможностью догнать и даже опередить** благодаря уникальной экологической и энергетической базе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Постановление Правительства Республики Таджикистан №629 от 15.12.2022 г. «О мерах по стимулированию импорта электротранспорта». – Душанбе: Правительственный вестник, 2022.
2. Эмомали Рахмон. Речь на торжественном собрании в честь 32-й годовщины независимости Республики Таджикистан. – Душанбе: Президентская пресс-служба, 2023. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj> (дата обращения: 01.06.2025).

3. Министерство транспорта Республики Таджикистан. Государственная программа развития электротранспорта на 2023–2028 гг. – Душанбе: Офис Минтранса, 2023. – 45 с.
4. Министерство энергетики и водных ресурсов РТ. Концепция утилизации аккумуляторных отходов в сфере ЭМ. – Душанбе, 2024. – 27 с.
5. Министерство экономического развития и торговли РТ. Национальная стратегия перехода к «зелёной экономике» до 2030 года. – Душанбе: Медтехиздат, 2021. – 38 с.
6. Asia-Plus. Опасные отходы: куда девать старые батареи от электромобилей? // Asia-Plus. – 2024. – 15 марта. – [Электронный ресурс]. – URL:
7. Eurasian Energy Observer. EV Boom in Central Asia: Opportunities and Risks. – 2024. – Март. – [Электронный ресурс]. – URL:
8. ADB (Asian Development Bank). Central Asia Electric Mobility Outlook 2024. – Manila: ADB Publications, 2024. – 62 p. – ISBN: 978-92-9269-010-2.
9. Belt and Road Green Development Coalition. Report on Green Transport Corridors in Central Asia. – Beijing: BRGDC, 2023. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://brgreenbelt.org/reports>).
10. Государственный таможенный комитет РТ. Статистика импорта электромобилей по странам происхождения за 2023 год. – Душанбе: Таможенная служба, 2024.
11. Центральный банк Республики Таджикистан. Доступность электромобилей для населения: экономический анализ. – Душанбе: Национальный банк Таджикистана, 2024. – 34 с.
12. BYD Central Asia. Market Expansion Brief: Tajikistan and Uzbekistan. – Шэньчжэнь: BYD Global, 2024. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://bydglobal.com/market-reports>).

МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ИНФРАСОХТОРИ ХИЗМАТРАСОНИИ МОШИНҲОИ БАРҚӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар шароити гузариши ҷаҳонӣ ба намудҳои экологии нақлиёт, рушди инфрасохтори электромобилӣ барои кишварҳои дорои иқтисодиети рӯ ба инкишоф низ вазифаи аввалиндараҷа мегардад. Ин мақола ба таҳлили вазъи кунунӣ ва дурнамои рушди инфрасохтори хизматрасонии мошинҳои барқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Тамоюлҳои асосии афзоиши парки мошинҳои барқӣ, иқтидорҳои барқии мавҷуда, хусусиятҳои пойгоҳи энергетикӣ кишвар, инчунин ҷанбаҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ, ки ба рушди бахш таъсир мерасонанд, баррасӣ карда мешаванд. Мушкилоти асосӣ, аз ҷумла маҳдудияти инфрасохтор берун аз пойтахт, норасоии марказҳои хизматрасонӣ, норасоии кадрҳои баландхатисос ва масъалаҳои истифодаи батареяҳо қайд карда шудаанд. Дар баробари ин, дурнамои истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергия, дастгирии давлатӣ, инчунин иқтисодӣ ҳамкории минтақавӣ ва байналмилалӣ таъкид карда мешавад. Мақола таҳлили муқоисавиро бо кишварҳои ҳамсоя дар бар мегирад.

Калидвожаҳо: мошинҳои барқӣ, нақлиети барқӣ, инфрасохтори барқ, сиесати давлатӣ, устувории экологӣ, гидроэнергетика, вобастагии воридот, коркарди аккумуляторҳо, иқтисоди сабз

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ ОБСЛУЖИВАНИЯ ЭЛЕКТРОМОБИЛЕЙ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В условиях глобального перехода к экологически чистым видам транспорта развитие электромобильной инфраструктуры становится приоритетной задачей и для стран с развивающейся экономикой. Настоящая статья посвящена анализу текущего состояния и перспектив развития инфраструктуры обслуживания электромобилей в Республике Таджикистан. Рассматриваются ключевые тенденции роста парка электромобилей, существующие зарядные мощности, особенности энергетической базы страны, а также нормативно-правовые и экономические аспекты, влияющие на развитие сектора. Выделены основные проблемы, включая ограниченность инфраструктуры за пределами столицы, недостаток сервисных центров, дефицит квалифицированных кадров и вопросы утилизации аккумуляторов. Наряду с этим, акцентируются перспективы использования возобновляемых источников энергии, государственная поддержка, а также потенциал регионального и международного сотрудничества. Статья содержит сравнительный анализ с соседними странами и формулирует практические рекомендации для различных участников рынка.

Ключевые слова: электромобили, электротранспорт, зарядная инфраструктура, государственная политика, экологическая устойчивость, гидроэнергетика, импортозависимость, переработка аккумуляторов, зелёная экономика.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ELECTRIC VEHICLE MAINTENANCE INFRASTRUCTURE IN TAJIKISTAN

In the context of the global transition to environmentally friendly modes of transport, the development of electric vehicle infrastructure is also becoming a priority for emerging economies. This article is devoted to the analysis of the current state and prospects for the development of the electric vehicle maintenance infrastructure in the Republic of Tajikistan. Key trends in the growth of the electric vehicle fleet, existing charging capacities, features of the country's energy base, as well as regulatory, legal and economic aspects affecting the development of the sector are considered. The main problems are highlighted, including limited infrastructure outside the capital, a lack of service centers, a shortage of qualified personnel, and battery recycling issues. At the same time, the prospects for the use of renewable energy sources, government support, as well as the potential for regional and international cooperation are emphasized. The article contains a comparative analysis with neighboring countries.

Keywords: electric vehicles, electric transport, charging infrastructure, public policy, environmental sustainability, hydropower, import dependence, battery recycling, green economy, innovations in transport.

Маълумот дар бораи муаллиф: Попов Николай Анатольевич – н.и.и., директори Литсеи касбии техники нақлиёти роҳи оҳани ш.Душанбе. Нишонӣ:734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 16. E-mail: n.popov.tj@mail.ru Тел: 907-96-00-96

Информация об авторе: Попов Николай Анатольевич - к.э.н., директор ГОУ Профессионально-технического лицея железнодорожного транспорта города Душанбе. Адрес: 734025 Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 16 . E-mail: n.popov.tj@mail.ru Тел: 907-96-00-96

Information about the author: Popov Nikolay Anatolyevich – Candidate of Economic Sciences, Director of the Vocational Technical Lyceum of Railway Transport in Dushanbe. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 16 E-mail: n.popov.tj@mail.ru Phone: +992 907-96-00-96

УДК:338.3

РИСКИ И УГРОЗЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Иматчоев З.Х.

Литсейи касбии техникии нақлиёти автомобилӣ шаҳри Душанбе

Современные условия, характеризующиеся политическим влиянием западных стран, санкциями и запретами, нестабильной экономической ситуацией в мире, возникновением все большего числа угроз и дестабилизирующих факторов, обусловили высокую значимость развития и укрепления национальной экономики и обеспечения экономической безопасности [1].

Одним из важнейших условий укрепления экономики страны является развитие и модернизация производственно-технологической базы и приоритетных отраслей национальной экономики, развитие инновационной системы и повышение инвестиционной привлекательности страны, улучшение делового климата и создание благоприятной бизнес-среды для национальной экономики [2]. Важность интересов общества в условиях современных демократических государств с социально ориентированной рыночной экономикой очевидна, так же как очевидна и приоритетность социально-экономического блока для любой стратегии экономической безопасности. Однако в данном случае мы считаем необходимым напомнить о правиле, основанном на опыте многих поколений: во всем следует соблюдать меру [3]. Это позволяет говорить о том, что «экономическая безопасность» является комплексным понятием, охватывающим состояние многих сфер экономической деятельности и общественной жизни государства и определяется состоянием устойчивости экономической системы. Предприятие, как ячейка экономической системы, оказывает непосредственное влияние на ее устойчивое и динамичное развитие. В связи с этим экономическая безопасность хозяйствующего субъекта становится важнейшей и

неотъемлемым компонентом экономической безопасности государства и национальной безопасности в целом.

Понятие экономической безопасности предприятия (ЭБП) обычно связывают с его состоянием, характеризующимся способностью противостоять дестабилизирующим факторам и условиям внешней и внутренней среды, исключать угрозы их неблагоприятного воздействия, наличием потенциала, обеспечивающего стабильное и эффективное функционирование в текущем периоде и в долгосрочной перспективе [4].

В сложившихся непростых условиях, вызванных влиянием на деятельность предприятий многих дестабилизирующих факторов как внешней, так и внутренней среды, эффективным будет так называемый комплексный подход, как совокупность основных вышеперечисленных подходов, что позволит повысить эффективность и комплексность ЭБП [5]. Должен быть непрерывным процессом, интегрированным во все производственные процессы предприятия, поэтому он должен быть органично интегрирован в систему управления предприятием как подсистема, обеспечивающая эффективную работу всех его звеньев, способствующая достижению намеченных стратегических целей, придающая устойчивость и надежность системе управления путем нейтрализации угроз. При этом ресурсы являются основными функциональными элементами обеспечения электронного электропитания.

Процессы, происходящие в функциональных компонентах ЭБП, влияют на экономическую систему предприятия, изменяют ее параметры и показатели. Придание экономическим параметрам особой роли не случайно. Например, низкая скорость потока информации влияет на скорость производственных процессов, препятствует принятию эффективных управленческих решений, что, в итоге, может привести к изменению финансового результата предприятия и его показателей. Модель предприятия с экономическими параметрами, которая фиксируется в показателях ЕВР, выступает своеобразным стандартом безопасного функционирования, при достижении которого необходимо разработать новую концепцию, обеспечивающую достаточную гибкость, мобильность, возможность оценки изменений для перераспределения внутреннего потенциала и адаптации предприятия в ответ на изменения внешней среды [6]. Настоящее время характеризуется переходом общества, государства и бизнеса в новую среду, в которой цифровые технологии все больше интегрируются во все сферы экономики и общества, кардинально меняя целые отрасли и оказывая существенное влияние на экономическое развитие страны. Таким образом, эти изменения становятся основой всех современных инновационных управленческих и экономических систем и движущей силой социально-экономического и инновационного развития любого государства и общества [7]. Предпосылками возникновения «цифровой» экономики стали развитие новых технологий, начавшееся с цифровой (третьей промышленной) революции, представляющей собой переход от механической и аналоговой электронной техники к цифровой (конец 1950-х гг.), появление глобальной сети Интернет (1982 г.), радикальные изменения, вызванные цифровыми вычислительными и коммуникационными технологиями второй половины 20 века, а также концепция новой электронной экономики, основанная на переходе человечества в своей деятельности от обработки атомов к обработке электронных битов, сформулированная в 1995 году американским специалистом по информационным технологиям Николасом Негропonte в его книге «Быть цифровым» [8].

Таким образом, философию четвертой промышленной революции как основу «цифровой экономики» можно определить следующим образом [9]: «принципиально новая, качественная трансформация всех сфер жизнедеятельности человека на основе разработки и применения принципиально новых цифровых технологий, искусственного

интеллекта, виртуальной реальности и цифровых платформ. Поскольку технологии динамично развиваются, экономическая деятельность, основанная на их использовании, также претерпевает изменения» [10].

Следовательно, сам субъект цифровой экономики находится в состоянии постоянного совершенствования. С этой точки зрения формирование цифровой экономики является результатом технологического развития, а ее теория – плодом теории информационного общества и информационной экономики [11]. Переходя к рассмотрению рисков и угроз экономической безопасности в цифровой экономике непосредственно на уровне предприятия, следует отметить, что процесс ее цифровой трансформации представляет собой переход от материальных активов к нематериальным (цифровым, виртуальным), автоматизацию бизнес-процессов за счет внедрения современных информационных (цифровых) технологий и систем и создания на их основе новых бизнес-моделей. Вся совокупность информации, объектов информатизации, информационных (цифровых) технологий и систем, субъектов, использующих эти технологии, а также механизмов регулирования соответствующих экономических отношений в данной среде представляет собой информационную сферу (цифровую среду), в которой функционирует предприятие, а ИКТ (информационно-коммуникационные технологии) и цифровые технологии являются инструментами хозяйственной деятельности предприятия в цифровой среде [12]. Внедрение ИКТ и переход предприятия к функционированию в цифровой среде несет в себе новые риски и угрозы, не присущие традиционным (нецифровым) процессам.

Выделим основные группы рисков и угроз экономической безопасности, характерных для цифровой трансформации предприятия:

- информационные риски и угрозы;
- риски и угрозы информационной безопасности (кибербезопасности);
- риски, связанные с использованием технологий цифровой экономики;
- инвестиционные риски и угрозы;
- риски и угрозы человеческим ресурсам;
- риски и угрозы «третьей стороны»;
- организационные и управленческие риски;
- риски и угрозы правового характера.

Первая группа – это информационные риски и угрозы. Среди материальных и нематериальных активов, используемых предприятием для своего функционирования, в условиях цифровой трансформации информационные и интеллектуальные ресурсы служат базовым активом «цифровых технологий» [13].

В связи с этим в условиях цифровой трансформации в деятельности любого хозяйствующего субъекта присутствуют информационные ресурсы – информация и данные в цифровом формате, которые становятся одним из важнейших управленческих ресурсов, наряду с человеческими, финансовыми и материальными ресурсами. Их накопление и потребление является основой эффективного функционирования и развития цифровой экономики предприятия, а целостность и достоверность информации как цифрового нематериального актива становится одним из важнейших элементов управления бизнес-процессами предприятия.

В этом контексте риски и угрозы, связанные с информацией и данными в цифровом формате, технологиями, используемыми для их получения, обработки, хранения и предоставления, становятся одними из основных и значимых рисков ЭЭ в цифровой экономике, поскольку их составляющая проецируется на все остальные риски основной деятельности.

При этом важно подчеркнуть отличие этих рисков и угроз от тех, которые возникают в результате преднамеренной атаки со стороны физического лица, организации, страны или иного субъекта, рассматриваемых в рамках информационной безопасности. Информационные риски возникают из-за зависимости от сложных информационных систем. Они часто включают в себя скрытые факторы, такие, как информационная перегрузка, человеческая предвзятость, взаимозависимость систем, а также скрытые неопределенности и неполнота самой информации, различные датчики, электронные носители данных, информация, обрабатываемая в корпоративных информационных системах и передаваемая по каналам передачи данных). Основным проявлением информационного риска является нарушение целостности, достоверности и доступности информационных активов (ресурсов). Данные проявления могут быть связаны с надежностью аппаратных компонентов ИБ и возможностью их выхода из строя, программными сбоями, несоблюдением требований различных стандартов при эксплуатации ИС и цифровых сервисов, некомпетентностью и ошибочными действиями персонала предприятия (внутренняя среда), подрядчиков (аутсорсеров) и поставщиков ИС и ресурсов (внешняя среда), вероятность наличия в системе недокументированных возможностей, несовершенства организационной структуры ИС, а также несоответствия требованиям стандартов на этапе проектирования, производства и эксплуатации системы. По своей природе информационные риски и угрозы можно разделить на организационно-технические, аппаратные и программные.

Организационные риски обусловлены недостаточной эффективностью разработанных правил, регламентирующих деятельность персонала, эксплуатирующего и обслуживающего ИБ, а также проблемами системы внутреннего контроля.

Технические риски – связаны с оборудованием и программной средой ИС или цифрового ресурса и их эксплуатацией, т.е. непосредственно связаны с жизненным циклом ИС и, в свою очередь, подразделяются на:

- аппаратные риски – связанные с выходом из строя компонентов ИС, таких как: серверы, персональные компьютеры, сетевые коммутаторы и маршрутизаторы, производственное оборудование, станки, и т.д.

- проектные риски - системные ошибки в постановке целей и задач проектирования ИС, формулировании требований к функциям и характеристикам решения задач цифровизации процесса или объекта, определение условий и параметров внешней среды, в которой будет применяться ИС;

- ошибки алгоритмического проектирования при непосредственной алгоритмизации функций программных средств и баз данных, при определении структуры и взаимодействия компонентов программных комплексов, а также при использовании информации из баз данных;

- ошибки программирования в текстах программ и описаниях данных, а также в исходной и результирующей документации на компоненты ИС;

- программные риски – напрямую связанные со сбоями и системными ошибками в функционировании программного обеспечения.

Помимо перечисленных факторов информационных рисков, последние могут быть внешними и внутренними. Внешние информационные риски не зависят от внутренней среды предприятия и не связаны с его непосредственной деятельностью. Предприятию сложно на них повлиять, так как они обусловлены политической и социально-экономической ситуацией в стране. Внутренние информационные риски напрямую связаны с деятельностью предприятия и его персонала и зависят от таких факторов, как производственные и кадровые ресурсы, уровень технического и

технологического оснащения и развития информационной инфраструктуры, организация информационной безопасности.

Вторая группа рисков – это риски и угрозы информационной безопасности (кибербезопасности). Ключевым ресурсом цифровой экономики являются информация и данные в цифровом формате, которые не исчезают при потреблении, могут многократно использоваться различными субъектами без привязки к месту, времени и предмету создания (появления). С этой точки зрения они становятся не только главной ценностью предприятия, но и объектом кибератак, в первую очередь направленных на поиск уязвимостей, позволяющих получить доступ к корпоративной информации в экономических целях, что в конечном итоге может привести не только к потере конкурентных преимуществ и прямым финансовым потерям, но и к потере капитализации предприятия, снижение деловой репутации [14].

Безопасность любого информационного (цифрового) ресурса, как известно, заключается в обеспечении трех его характеристик:

- конфиденциальность – заключается в том, что она доступна только тем субъектам доступа (пользователям, программам, процессам), которым предоставлены соответствующие полномочия;

- целостность – предполагает, что она может быть изменена только субъектом, имеющим на это соответствующие права. Целостность – это гарантия правильности компонента в любой момент времени;

- доступность – означает, что субъект, обладающий соответствующими полномочиями, может в любой момент без каких-либо проблем получить доступ к необходимому компоненту системы.

Риски и угрозы информационной безопасности (ИБ), в отличие от информационных угроз и рисков, являются результатом целенаправленного воздействия на информацию, данные в цифровом виде, функционирование информационных ресурсов и систем в цифровом пространстве. Механизм воздействия рисков информационной безопасности в условиях цифровой трансформации экономики предприятия представляет собой крупнейшую классификационную группу информационных угроз и рисков и включает в себя такие из них, как [15]:

- потеря информационного ресурса;

- потеря доступа к информационному ресурсу, нарушение его целостности, доступности в результате преднамеренного воздействия; - кража информации и данных в цифровом формате;

- умышленное искажение информации;

- сбои и отказы аппаратных и программных средств автоматизированных систем управления и информационных систем, а также нарушение функционирования программного обеспечения и средств защиты в результате преднамеренного воздействия;

- распространение вредоносного программного обеспечения и закладок; - шпионское ПО;

- несанкционированный доступ;

- нарушение авторских прав.

По своей природе их можно условно разделить на пять основных групп: - программные – вызванные внедрением и воздействием вредоносного программного обеспечения («вирусов»), программных «закладок»; уничтожение и модификация данных в информационных системах; умышленные изменения параметров, состава и конфигурации информационной системы и ресурса, приводящие к их несоответствию таковым при тестировании и сертификации.

- техническое – внешнее воздействие на информационно-управляющие системы и каналы передачи информации с целью нарушения их нормальной работы;

сбои и отказы аппаратных и программных средств цифровой среды предприятия на всех этапах их использования, вызванные целенаправленным воздействием;

- физическое – уничтожение средств обработки и носителей информации; кража носителей, а также аппаратных или программных электронных ключей для доступа и аутентификации;

- информационные – нарушение правил обмена информацией; несанкционированный доступ, сбор, хищение, использование и распространение информационных ресурсов;

незаконное копирование данных в информационных системах; дезинформация, сокрытие или искажение информации, умышленное искажение и недопустимое изменение характеристик информационных потоков в цифровых каналах, поступающих от источников и передаваемых потребителям.

- организационные – в связи с неэффективностью организации на предприятии мероприятий по обеспечению киберзащиты; несоблюдение и нарушение требований документов и нормативных актов, регулирующих сферу информационной безопасности; недостаточная эффективность применяемых методов и средств оперативной защиты программ и данных и обеспечения безопасности функционирования ИС в условиях случайных негативных воздействий.

Несмотря на многообразие форм реализации угроз ИБ на электронную систему безопасности по характеру и содержанию, к основным из них можно отнести:

- перехват информации - копирование информации или цифровых баз данных, в результате чего злоумышленник получает их полный дубликат. Современный уровень развития ИКТ предоставляет широкие возможности и инструменты для перехвата данных с использованием разнообразных методов и технических средств;

- хищение информации – субъект угрозы не только получает соответствующие данные, но и лишает их предприятие, причем объектом хищения может быть не только закрытая (конфиденциальная), но и открытая информация, необходимая для функционирования предприятия;

- повреждение или уничтожение данных и информации – субъект угрозы достигает только задачи по нанесению ущерба предприятию и нарушению его функционирования; - искажение информации и данных сотрудником из-за умышленных или непреднамеренных действий. Зачастую причиной реализации данной формы угрозы является безответственность и некомпетентность персонала, что проявляется в нарушении требований по обеспечению ИБ, действующих на предприятии, как по собственной инициативе, так и под влиянием третьих лиц. К таким угрозам относятся: - непреднамеренные ошибки пользователей, операторов, системных администраторов и других лиц, обслуживающих и эксплуатирующих ИС.

Они являются наиболее опасными по размеру ущерба, так как являются не только угрозами нормальному функционированию ИС (неправильно введенные данные, ошибка в программе, вызвавшая сбой системы), но и могут создавать уязвимости, которые могут быть использованы кибер злоумышленниками;

- кражи и подделки документов – находятся на втором месте по уровню ущерба.

В результате таких противоправных действий с использованием персональных компьютеров российским организациям ежегодно наносится суммарный ущерб в десятки миллиардов рублей; несанкционированный доступ к информации и несанкционированное изменение данных – несанкционированный выход из круга лиц предприятия, которым эта информация доверена. Сюда же относятся риски и угрозы,

связанные с его утечкой или неправомерным присвоением и тем самым получением возможности использовать его в своих интересах. При этом источником утечки защищаемой информации является любой носитель конфиденциальной информации, к которому злоумышленнику удалось получить несанкционированный доступ. Третья группа рисков – это риски, связанные с использованием технологий цифровой экономики (так называемые технологические риски).

К ним относятся [16]: - Интернет вещей (IoT). Всевозможные чипы и датчики, встроенные в оборудование и транспортные средства, различные технические устройства, управление которыми осуществляется с помощью интернета и приложений, предоставляют широкие возможности для оптимизации ресурсов, рационализации транзакций, автоматизации рутинных операций. Но, наряду с положительным эффектом, они сопровождаются и рисками, так как IT-технологии являются достаточно уязвимым сегментом ИКТ для несанкционированных атак и кибератак, а уровень безопасности большинства его технологий близок к нулю; - риски, связанные с технологией распределенного реестра Blockchain. Одной из развивающихся областей применения технологии блокчейн являются блокчейн-платформы и реализованные с их помощью смарт-контракты.

При этом основополагающим принципом блокчейна является неизменность проводимых транзакций, то есть, даже если транзакция была некорректной, вызванной сбоем, ошибочной или мошеннической, но она была подтверждена, она никак не может быть исправлена», создает в платформе ряд уязвимостей, которые могут привести к ответвлениям (форкам) в экосистеме криптовалют или смарт-контрактов. Потенциальная угроза связана со способностью производителя ИКТ встраивать в выпускаемые компоненты целевые вкладки в интересах спецслужб. Учитывая, что принципиальные схемы и исходные коды программного известны только разработчику, риски, связанные с данной уязвимостью, могут привести к снижению уровня безопасности данных и угрозе цифровой целостности ИС; - риски и угрозы, связанные с использованием облачных и распределенных вычислений. Происходят изменения в моделях поведения производителей и потребителей; зависимость компании от надежного функционирования ИКТ возрастает. Распределение ответственности в области информационной безопасности между пользователями предприятия, организацией, владеющей облачной платформой, и интернет-провайдером объективно влечет за собой размывание границ ответственности, снижение уровня контроля и управления средствами защиты, а также повышает правовую неопределенность; - риски и угрозы, связанные со стабильностью работы сети Интернет.

На сегодняшний день существует множество примеров необходимости обращать внимание на риски третьих лиц. Например, благодаря использованию сторонней системы кассовых терминалов более 5 миллионов клиентов Saks Fifth Avenue получили данные кредитных карт. Кроме того, личная информация, связанная с кредитными картами, была обнародована в BestBuy и Delta из-за привлечения третьей стороны для создания онлайн-поддержки. Эти случаи демонстрируют, что необоснованные ожидания относительно качества и ответственной работы третьих лиц имеют серьезные последствия для самой компании.

Предприятию необходимо учитывать взаимозависимость привлекаемых партнеров от других лиц, например, поставщиков, с которыми они могут быть связаны. Еще один не менее значимый фактор — кибербезопасность и конфиденциальность. В условиях цифровой трансформации предприятия и компании все чаще обращаются к онлайн-закупкам, облачным вычислениям и аналитике цифровых данных, привлекая третьи стороны для управления процессами. Опасность заключается в том, что

руководители бизнеса и компаний не всегда имеют представление об уровне доступа к ценной информации. Не менее важными являются риски, связанные с проблемами интеграции цифровых технологий между основными стейкхолдерами, такие как: - риски взаимодействия с поставщиками (поиск поставщиков необходимого оборудования (услуг) для производства инновационной продукции); - риски отсутствия единых ИТ-платформ для взаимодействия предприятия с поставщиками, транспортными компаниями, потребителями продукции или услуг, контролирующими организациями; - риски ограниченной (или отсутствующей) цифровой интеграции с поставщиками ресурсов/услуг; - риски взаимодействия с потребителями (покупателями) продукции (услуг) предприятия.

Седьмая группа рисков – организационно-управленческие риски. Риски, входящие в данную группу, обусловлены: - необходимостью построения новой организационной структуры, направленной на повышение эффективности цифровизации предприятия; - отсутствие отлаженной горизонтальной и вертикальной интеграции подразделений компании; - неразвитость цифровой инфраструктуры, что, с одной стороны, уже является существенным риском для EBS, а с другой стороны, ускоренная цифровизация предприятия в направлении создания онлайн-платформ для сотрудничества сама по себе может вызвать риски из-за усложнения моделей взаимодействия на разных уровнях цифрового развития участников. Необходимо отметить проблему, которая может оказать негативное влияние на уровень ЕВР – неправильное представление руководителей относительно принципов и целей цифровой трансформации. Как отмечалось ранее, цифровая трансформация предприятия – это процесс трансформации бизнес-моделей под влиянием SCT. Однако цифровая трансформация на самом деле не сводится только к цифрам. Цифровые технологии могут привести к масштабным изменениям, но они пока остаются лишь инструментом, потому что любое предприятие или компания могут использовать цифровые технологии, но они не всегда создают конкурентное преимущество. Иными словами, цифровая трансформация — это не столько про новые технологии, сколько про то, как они изменяют бизнес-процессы предприятия.

Восьмая группа – это риски и угрозы правового характера:

– отставание нормативного правового регулирования экономических отношений от скорости «цифровизации»; - правовая неопределенность ответственности субъектов правоотношений в условиях цифровой экономики;

- регуляторные вопросы, обеспечивающие правовую значимость технологий цифровой экономики;

- неопределенность правового статуса трудовых отношений в цифровой среде;

- отсутствие правового регулирования деятельности коммерческих организаций по сбору, передаче, хранению, обработке цифровых данных субъекта.

Закключение. Внедрение цифровых технологий в бизнес-процессы предприятия и переход его к функционированию в цифровой среде несет в себе новые риски и угрозы, которые не присущи традиционным (нецифровым) процессам и обусловлены новыми технологиями и особенностями цифровой экономики. Выявление возможных рисков и угроз является одной из важнейших задач в обеспечении экономической безопасности предприятия в условиях цифровой экономики. От качества и своевременности реализации этой задачи зависит эффективность разработанных и применяемых мер по минимизации рисков и нейтрализации угроз экономической безопасности предприятия. Подход к анализу рисков и угроз предприятия в условиях цифровой экономики должен быть комплексным и охватывать все основные бизнес-процессы предприятия во внутренней и внешней среде.

ЛИТЕРАТУРА

1. Удалов Д.В. Угрозы и вызовы цифровой экономики / Д.В. Удалов // Экономическая безопасность и качество. – 2018. – №1(30). – С. 12–18.
2. Блинчикова И.Ю. Стратегия экономической безопасности Республики Таджикистан: проблемы реализации и перспективы / И.Ю. Блинчикова // Отраслевая и региональная экономика: проблемы управления и пути решения – Вестник АГТУ. Сер. 77 Экономика. – 2015. – №3. – С 124–126.
3. Сергеев А.А. Экономическая безопасность предприятия / А.А. Сергеев. – М.: Изд-во «Юрайт», – 2020. – С. 84–85.
4. Санникова И.Н. Методологические аспекты оценки экономической безопасности промышленных предприятий / И.Н. Санникова, О.И. Герман // Экономика профессии бизнес. – 2016. – №4. – С.7–13.
5. Кешелова А.В. Введение в «цифровую» экономику / А.В. Кешелова: ВНИИ Геосистема, – 2017. – С 34.
6. Мошелла Д. Путеводитель в цифровое будущее: отрасли, организации и профессии / Альпина Паблишер, 2020. – С. 102–104.
7. Столбов М.И., Бренделева Е.А. Основы цифровой экономики: учебное пособие / Издательство «Научная библиотека», 2018. – С. 108–109.
9. Литвинцева Г. Эффекты цифровой трансформации экономики и качества жизни населения в России / Г. Литвинцева, И.Н. Карелин // Terra Economicus. – 2020 – №18 (3). – С.53-71.

ХАВФҶО ВА ТАҲДИДҶО БА АМНИЯТИ ИҚТИСОДИҶИ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Амнияти иқтисодии корхона ин ҳолати ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳимми корхона аз таъсири омилҳои нооромкунандаи дохилӣ ва берунӣ ва таҳдидҳои аз ҷониби роҳбарият ва кормандони корхона тавассути истифодаи самараноки захираҳои он истифодашуда мебошад. Тадбирҳои характери иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, ташкилӣ, техникаӣ, технологӣ ва иҷтимоӣ соҳиббанд. Сатҳи психикии нигаронидашуда ва муътадили ғайриқонунии корхона чи дар давраи ҳозира ва чи дар давраи дарозмуддат дида мешавад. Муаллифон қайд менамоянд, ки рақамикунонӣ ба иқтисодиёти кишвар тағйирот ворид мекунад: аз ҷумла ба ҳаҷми хизматрасонӣ, истифодаи меҳнат, сармоягузорӣ ба сармояи ҷисмонӣ ва инсонӣ, технологияҳо ва паҳнкунии онҳо, истифодаи хизматрасонии тижоратӣ, аз ҷумла молиявӣ, ҳуқуқӣ, идоракунӣ, иттилоотӣ ва машваратӣ, ба самаранокии истеҳсолот, ҳосилнокии меҳнат ва рақобатпазирӣ, фарҳанг, тарзи ҳаёт ва системаи арзишҳо. Хавфҳо ва таҳдидҳои пешниҳодшуда ба амнияти корхонаҳо дар иқтисодиёти рақамӣ зарурати такмил додани системаи амнияти электрониро таъкид мекунад. Дар мақола баробари ин, хусусиятҳои рақамӣ таъмини амнияти электронӣ дар заминаи рушди рақамӣ дар таҳия ва истифодаи абзорҳои муайян ва арзёбии хатарҳо ва нишондиҳандаҳои сатҳи амнияти иқтисодӣ, таъмини зерсистемаҳои дорои иттилоот, ҷузъҳои технологӣ, кадрӣ, сармоягузорӣ ва танзимкунанда инъикос гардидааст.

Калидвожаҳо: амнияти электронӣ, самаранокии истеҳсолот, амнияти иқтисодии корхона, рақамисозӣ, технологияҳои рақамӣ, таҳдидҳо ба амнияти иқтисодӣ, иқтисодиёти рақамӣ, система ва захираҳои иттилоотӣ.

РИСКИ И УГРОЗЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Экономическая безопасность предприятия — состояние защищенности жизненно важных интересов предприятия от воздействия внутренних и внешних дестабилизирующих факторов и угроз со стороны руководства и работников предприятия путем эффективного использования его ресурсов. Меры носят экономический, правовой, организационный, технический, технологический и социальный характер. Целенаправленный и стабильный ментальный уровень деятельности предприятия наблюдается как в текущем периоде, так и в долгосрочной перспективе. Авторы отмечают, что цифровизация вносит изменения в экономику страны: в том числе в объем услуг, использование рабочей силы, инвестиции в физический и человеческий капитал, технологии и их распространение, использование бизнес-услуг, в том числе финансовых, юридических, управленческих, информационно-консалтинговых, эффективность производства, производительность труда и конкурентоспособность, культуру, образ жизни и систему ценностей. Риски и угрозы безопасности предприятий в цифровой экономике подчеркивают необходимость совершенствования системы электронной безопасности. В статье также отражены особенности процесса обеспечения электронной безопасности в условиях цифрового развития в части разработки и использования отдельных инструментов и методов оценки рисков и показателей уровня экономической безопасности, обеспечения информационных подсистем, технологической, кадровой, инвестиционной и нормативно-правовой составляющих.

Ключевые слова: электронная безопасность, эффективность производства, экономическая безопасность предприятия, цифровизация, цифровые технологии, угрозы экономической безопасности, цифровая экономика, информационная система и ресурсы, несанкционированная атака и кибератака, оценка рисков, цифровая среда, обработка.

RISKS AND THREATS TO ECONOMIC SECURITY IN THE DIGITAL ECONOMY

Economic security of an enterprise is a state of protection of the vital interests of the enterprise from the influence of internal and external destabilizing factors and threats formed by the management and staff of the enterprise through the effective use of its resources, as well as the implementation of measures of an economic, legal, organizational, technical, technological and social nature. Mentally focused and stable functioning of the enterprise, both in the current and long term. Digitalization is bringing changes to the country's economy. The volume of services, the use of labor, investments in physical and human capital, technologies and their dissemination, the use of trade services, including financial, legal, management, information and consulting, affect production efficiency, labor productivity and competitiveness, culture, lifestyle and value system. The presented risks and threats to enterprise security in the digital economy emphasize the need to improve the electronic security system. At the same time, the features of the process of ensuring electronic security in the context of digital development lie in the development and use of tools for identifying and assessing risks, indicators and indicators of the level of economic security, providing subsystems that include information, technological, personnel, investment, and regulatory components.

Key words: electronic security, production efficiency, economic security of the enterprise, digitalization, digital technologies, threats to economic security, digital economy.

Маълумот дар бораи муаллиф : Иматчоев Зинатшо Хизматчоевич - н.и.и., дотсент, Директори литсейи касбии техники нақлиёти автомобили шаҳри Душанбе Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Рудаки 192. Тел: 988-25-65-81

Информация об авторе: Иматчоев Зинатшо Хизматчоевич - к.э.н., доцент, директор Душанбинского профессионально-технического лицея автомобильного транспорта Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Рудаки 192. Тел: 988-25-65-81

Information about the author: Imatchoev Zinatsho Khizmatchoevich, Candidate of Economic Sciences, Dotsent, Director of the Dushanbe Vocational and Technical Lyceum of Automobile Transport Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Street 192. Tel: 988-25-65-81

ТДУ: 338.431 (575.32)

РУШДИ АГРОТУРИЗМ ДАР ВИЛОЯТИ МУХТОРИ КЌҲИСТОНИ БАДАҲШОН

Иматчоев З. Ҳ.

Литсейи касбии техникии нақлиёти автомобилӣ шаҳри Душанбе

Туризм деҳот метавонад яке аз механизмҳои баланд бардоштани самаранокии кишоварзии Тоҷикистон ва дар маҷмуъ иқтисодиёт гардад.

Аксарияти аҳолии Тоҷикистон - зиёда аз 73% дар деҳот зиндагӣ мекунад. Дар баробари ин, туризм дар деҳоти кишвар қомилан рушд накардааст.

Сарфи назар аз он, ки туризм деҳот яке аз асосҳои иқтисодиёти бисёр кишварҳост. Дар Иёлоти Муттаҳида ва Аврупои Ғарбӣ, туризм деҳот дар тури 20 соли охир ба як соҳаи мустақили сайёҳӣ ва сардармад табдил ёфтааст. Дар Юнон ва Кипр туризм деҳот ҳамчун тақияҳои иқтисодиёти кишвар эътироф шудааст. Туризм деҳот, тибқи ТУС, яке аз панҷ самти стратегияи глобалии рушди сайёҳӣ мебошад.

Туризм деҳот (агротуризм) як баҳши соҳаи сайёҳӣ мебошад, ки ба истифодаи захираҳои табиӣ, фарҳангӣ, таърихӣ ва дигари деҳот ва хусусиятҳои он барои эҷоди маҳсулоти интегралӣ сайёҳӣ нигаронида шудааст. Тибқи омор, ҳамамола зиёда аз 700 миллион сайёҳон аз ҷойҳои муайяни сайёра дидан мекунад, ки аз 12 то 30 фоизи онҳо туризм деҳот мебошанд.

Аммо, ин рақам танҳо туризм байналмилалиро тавсиф мекунад ва шумораи сайёҳони ватанӣ чандин маротиба зиёдтаранд. Туризм дар Тоҷикистон як самти нав,

вале хеле умедбахш аст. Бо мурури замон туризми деҳот боиси рушди дигар соҳаҳои кишоварзӣ мегардад; нақлиёт, воситаҳои алоқа, сохтмони манзил ва истироҳат, инфраструктура ва ғайра, инчунин барои пайдо шудани ҷойҳои нави кор шароит фароҳам меоварад.

Илова бар ин, рушди сайёҳии деҳот дар кишварро метавон на танҳо ҳамчун як масъалаи фарҳангӣ ва миллий, балки дар баробари як барномаи бузурги иҷтимоию иқтисодӣ арзёбӣ кард.

Зарурати рушди туризми деҳот бо чанд омил алоқаманд аст:

- сатҳи пасти рушди иҷтимоию иқтисодии деҳа;
- Рафтани сокинони деҳот ба шаҳрҳо ё берун аз кишвар;
- Набудани имкониятҳо барои навсозии шуғл ва зарурати таъсиси ҷойҳои нави

корӣ;

- Дур будани деҳа аз марказҳои саноатӣ, шаҳру ноҳияҳо.

Дар муқоиса бо дигар соҳаҳо, ташкили туризми деҳот якчанд афзалият дорад:

- Барои оғози тиҷорати сайёҳӣ, ба сармоягузориҳои калон эҳтиёҷи махсус вучуд надорад: деҳқонони хоҳишманд метавонанд ин тиҷоратро бо харҷи камтарин анҷом диҳанд;

- Ба хароҷоти табиғот эҳтиёҷи зиёд вучуд надорад, зеро маълумот (ҳам мусбат ва ҳам манфӣ) дар бораи ҷойҳои хизматрасонии сайёҳӣ худ аз як меҳмонхона ба меҳмонхонаи дигар паҳн карда мешавад;

- Дар атрофи хоҷагикҳое, ки бо ин фаъолият машғуланд, инфрасохтори дигар бунёд карда мешавад: нуқтаҳои фурӯши тухфаҳо, маҳсулоти хӯроквории маҳаллӣ ва расонидани хадамоти гуногун;

- Дар деҳа ҳунармандӣ рушд мекунад, фарҳанги тиҷоратии сокинон меафзояд;

- Маҳсулоти хӯрокворӣ дар деҳот, баръакси шаҳр, 2-2,5 маротиба арзонтар аст, ки ин хароҷоти сайёҳонро коҳиш медиҳад ва ташрифи онҳоро ба деҳот ҳавасманд мекунад.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ду роҳи ташкили туризми деҳот мавҷуд аст:

Якум, туризм ҳамчун истеҳсолоти ёрирасон. Мардуми деҳа дар баробари дигар фаъолиятҳои иқтисодӣ ба тиҷорати сайёҳӣ машғуланд. Ҳамзамон онҳо сармоягузоро ҷалб намеkunанд ва туризм асосан аз ҳисоби худ рушд мекунад. Сониян, бахши сайёҳӣ ба як намуди тиҷорат табдил меёбад, на ба ёрдамчӣ, ва ҳама шароит барои сайёҳон фароҳам оварда шудааст – экологӣ, эстетикӣ. Потенсиали ҳаёти деҳот пурра кушода мешавад, дастрасӣ ба маҳсулоти арзони маҳаллӣ, шиносӣ бо хусусиятҳои этнографӣ ва ғайра таъмин карда мешавад.

Ин намуди туризм – яъне туризми сабз дар деҳот ё туризми кишоварзӣ дар Иёлоти Муттаҳида, Аврупои Ғарбӣ ва Туркия васеъ паҳн шудааст. Сайёҳон муддате дар деҳот зиндагӣ меkunанд ва таҷрибаи зиндагии кишварро аз худ меkunанд.

Ҳоло сайёҳии деҳот дар Тоҷикистон аз рӯйи усули аввал рушд мекунад ва иқтисодии он амалан истифода намешавад. Набудани меҳмонхонаҳо, роҳҳо ва дигар инфрасохтори сайёҳӣ дар деҳот мушкилоти асосӣ аст. Масалан, агар як сайёҳ ба деҳот сафар кунад, то кӯл, кӯҳ ва ғайра омӯзад, вай бо мушкилии дарёфти манзили якшаба дучор хоҳад шуд. Одатан сайёҳон дар чунин ҳолатҳо хаймаҳоро бо худ мебаранд, ки дар шароити кӯҳистон комилан беҳатар нест.

Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки рушди фарҳанги сайёҳии сокинон ҳатто пеш аз мавҷуд будани инфрасохтор муҳим аст. Дар акси ҳол, туризми деҳот самарабахш

нахоҳад буд. Мафҳуми классикии меҳмоннавозӣ, ки дар асоси таълимоти "Меҳмон ҳадяи Худост" амал мекунад, то андозае барои табдил додани туризм ба манбаи даромад монеаҳо эҷод мекунад. Яъне ҳар як сайёҳе, ки ба деҳа меояд, мардуми маҳаллӣ онро меҳмон меҳисобанд ва нисбати онҳо татбиқи қоидаҳои меҳмоннавозӣ баракат доништа мешавад.

Тавре ки дар урфият мегӯянд "гуноҳ аст, вақте меҳмон омада, дар меҳмонхона шабро рӯз мекунад". Дар тӯли ҳама вақт, ки меҳмон дар хона зиндагӣ мекунад, ҳама хидматҳо ба ӯ ройгон дода мешаванд. Чунин вазъиятро дар аксари рустоҳои Тоҷикистон мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар шароити ҷаҳони муосир ва рушди иқтисоди бозаргонӣ бо ин роҳ ташкили туризми деҳот душвор аст, зеро он зиёновар хоҳад шуд. Муҳимтар аз ҳама, тамоми сарватҳои табиӣ деҳаи Тоҷикистон аз ҷониби сайёҳон ройгон истифода мешаванд.

Баръакси ин, дар дигар минтақаҳо - ВМКБ, алалхусус дар Хоруғ ва дар ноҳияҳои Балҷувон, Варзоб ва Ромит, назари одамон дар бораи сайёҳӣ нисбатан пешрафт кардааст. Дар баробари бисёр меҳмонхонаҳо, провайдерҳои зиёди хидматрасонии хонагӣ мавҷуданд.

Сокинон манзилҳои худро ба сайёҳон пешниҳод мекунанд. Чунин меҳмонхонаҳои хонагӣ барои сайёҳон, ки имконоти онҳо нисбатан маҳдуд аст, махсусан барои меҳмонхонаҳои ватанӣ хеле дастрас мебошанд. Аз тарафи дигар, соҳибони чунин хонаҳо даромади муносиб мегиранд, ки ин қадамҳои мушаххас барои рушди сайёҳӣ ва ҳунармандии мардуми деҳот мебошад. Ин иқдом ба он марбут аст, ки сайёҳони хориҷиро махсусан минтақаҳои кӯҳистонӣ, яъне деҳаҳои Тоҷикистон ҷалб мекунанд.

Имрӯз таваҷҷуҳи сокинони бархе аз рустоҳои кишвар ба соҳаи сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ меафзояд. Масалан, як сокини ноҳияи Мурғоб дар маркази ноҳия як дӯкони ҳунармандӣ кушод, ки дар он на танҳо маҳсулоти худ, балки маҳсулоти ҳунармандони дигари ноҳияро мефурӯшад.

Ассотсиатсияи сайёҳии экологии фарҳангии Помир нақшаҳои рушди соҳаро дар ҳамкорӣ бо сохторҳои давлатӣ ва хусусӣ дар минтақаҳои дурдасти ВМКБ тартиб дода, шабакаи меҳмонхонаҳои хурди муосирро, ки дар паҳлӯи онҳо нуқтаҳои фурӯши ҳунарҳои маҳаллӣ ҷойгиранд, таҳия кардааст. маҳсулот таъсис дода мешавад

Чунин таҷрибаро омӯхтан лозим аст, то ки онро дар тамоми ҷумҳурӣ паҳн кунанд.

Масалан, кишварҳои тамоми ҷаҳон имкониятҳои минтақаҳои рушдбандаро меомӯзанд, алалхусус кӯшиш мекунанд, ки ихтисоси худро бо назардошти хусусиятҳои иқлим, экология, релеф, олами набототу ҳайвонот ва ғайра пайдо кунанд. Азбаски чунин ихтисоси минтақаҳо барои омӯхтани хусусиятҳои, ки чӣ тавр онҳо метавонанд даромад гиранд, кумак хоҳад кард. Дар оянда, он ба муаррифии ин минтақаҳо ҳамчун объекти сайёҳӣ мусоидат хоҳад кард.

Роҳнамоӣ кардани таҷрибаи кишварҳои, ки тавонишанд дар рушди туризми деҳот муваффақ шаванд, муфид хоҳад буд. Дар Полша, ки деҳот 93% қаламрави кишварро ташкил медиҳад, таваҷҷуҳи асосӣ ба рушди туризми деҳот дода мешавад. Кӯдакони мактаб ба "техникаи сайёҳии деҳот" омодагӣ мебинанд ва онҳоро ба ин тиҷорат ҷалб мекунанд. Имрӯз дар ин кишвар зиёда аз 27% аҳоли дар соҳаҳои гуногуни туризми деҳот кор мекунанд, ки ин таҷрибаи беҳамтост.

Дар кишварҳои ҳамсои Тоҷикистон, бахусус Узбекистон ва Қирғизистон, туризми деҳот низ хеле рушд кардааст. Масалан, туризм дар деҳот дар минтақаҳои

Чиззах ва Навой, дар кӯҳҳои Нуратонӣ Ӯзбекистон ба таври васеъ рушд ёфтааст. Дар ин ҷо ба сайёҳон барои шиносӣ бо табиат ва дигар ҷозибҳо шароити хуб фароҳам оварда шудааст. Сайёҳон метавонанд асп, шутур, харро иҷора гиранд ва ба сайру гашт раванд.

Туризми деҳот дар Қирғизистон низ хеле ҷолиб аст, алалхусус «туризми юрт». Бисёре аз ҳунарҳои дастӣ ҳамчун тухфа дар бозорҳои кишвар фурӯхта мешаванд. Дар натиҷа, шумораи сайёҳон, ки ба ин кишварҳо ташриф меоранд, аз нишондиҳандаи Тоҷикистон хеле зиёдтар аст. Масалан, дар соли 2018 ба Қирғизистон ташриф оварданд - 5,5 миллион сайёҳони хориҷӣ, Ӯзбекистон - 5,3 миллион, ки ин нисбат ба Тоҷикистон 4,5 маротиба зиёд аст.

Аз ин лиҳоз сабабҳои мавҷуда, ки бевосита ё бавосита ба рушди туризми деҳот дар Бадахшон таъсир мерасонанд метавонанд инҳо бошанд:

1. Набудани тавачҷуҳи сокинони деҳа ба тиҷорати сайёҳӣ, тарс аз тартиби қабули меҳмонон, надониستاني асосҳои ин тиҷорат; надониستاني забонҳои хориҷӣ ва нарасидани кадрҳо.

2. Сифати пасти роҳҳо ва дар баъзе ҳолатҳо набудани роҳҳои қобили қабул барои сафар ба ҷойҳои сайёҳӣ. Масалан, роҳи сӯи дараи кӯҳии кӯли Сарез шикаста ва убурнашаванда аст, ки бо вучуди беҳамто будани табиати кӯлҳо сайёҳонро аз сафар метарсонад.

3. Таъмини пасти хизматрасонӣ ба сайёҳон дар шароити инфрасохтори мавҷудаи деҳа. Ноустувории бозори сайёҳӣ дар деҳа, ки ба мавсимӣ вобаста аст. Аксари агентҳои сайёҳӣ дар мавсимҳои муайян кор мекунанд ва дар фосилаҳо (масалан, дар фасли зимистон) онҳо бо дигар корҳо машғуланд. Аҳаммият диҳед, ки дуруст истифода бурдани захираҳои табиӣ деҳа метавонад ин мушкилро ҳал кунад. Дар як қатор деҳаҳо шумо метавонед дар фасли зимистон ба лижаронӣ равед. Фақат инфраструктураи заруриро рушд додан лозим аст. Масалан, ин намуди сайёҳиро метавон дар ҷамоати Сағирдашти ноҳияи Дарвоз рушд дод, ки дар он ба намунаи Сафед Дара як маҷмааи калони лижаронӣ бунёд кардан мумкин аст.

Бо мақсади истифодаи босамари захираи замини Кӯҳистони Бадахшон вобаста ба ояндаи неки рушди деҳот тавассути рушди туризми байналмилалӣ ва маҳаллӣ ба ҳадаф мувофиқ аст.

Шакке нест, ки баъди муддате бахши аграрии вилоят ба рушди устувор мерасад. Роҳи ин дар таҷдиди сохтори соҳа ва ҳам равишҳои муосири идоракунӣ дида мешавад. Суръати воридшавии соҳаи кишоварзӣ ба масири рушди устувор, ки оқибат вазъи иҷтимоию иқтисодии деҳотро куллан дигаргун мекунанд, ба омодагӣ ва қобилияти одамон вобастагӣ дорад. Агарчӣ дар вилоят сатҳи маълумоти аграрӣ баланд аст, замони нав акнун на танҳо дониши илмиву ҳифзи воқеаҳо, балки қобилияти такмил додану истифода бурдани ин донишро дар амал талаб менамояд. Ислохоти аграрӣ дар соҳаи кишоварзии вилоят на танҳо шакли моликияти бештари корхонаҳо ва сатҳи технология, балки ҳуди одамон - сокинони деҳот, муносибати онҳоро ба зиндагиву кори худ тағйир доданд. Замони нав аз одамон мустақилӣ, корчаллониро металабад. Пеш аз ҳама ин ба роҳбарони корхона, хоҷагӣ ва ширкатҳо дахл дорад, ки бо гузариш ба иқтисоди бозорӣ онҳоро лозим омад услуби рафторашонро пурра дигаргун созанд ё ҷояшонро ба насли нав диҳанд.

Азбаски 70 дарсади аҳолии Тоҷикистон дар деҳот ба сар мебаранд, агротуризм ба баланд бардоштани сатҳи инфрасохтори наздишаҳрӣ, сифатан беҳтар кардани

зиндагии ҳар як сокини деҳа ва ҷалби сармоягузори иловагӣ ба иқтисодиёт мусоидат хоҳад кард.

Туризм деҳот дар Ғарб ҳар чи бештар маъмул мешавад. Шаҳрвандон аллакай аксар вақт таътили худро дар деҳаҳо мегузaronанд, то нафаси ҳавои тоза гиранд, табиатро тамошо кунанд, дар хонаи деҳқон зиндагӣ кунанд, дар саҳро, боғ кор кунанд ва маҳсулоти тозаро бичашанд.

Аз ин лиҳоз метавон гуфт, ки соҳаи сайёҳиро дар Тоҷикистон рушд дод ва ба сатҳи зиндагии мардуми русто таъсири мусбат мерасонад. Қишлоқ ӯ агротуризм аллакай дар Аврупои Ғарбӣ, Амрикои Шимолӣ ва Австралия суръат гирифтааст, он дар Испания, Италия, Фаронса хуб рушд кардааст, ки ин пеш аз ҳама, ин маънои якҷояшавии муваффақ ва муфидро бо истироҳат бо кор дар деҳот дорад. Аммо баръакси ҳуди деҳқононе, ки аз субҳ то шом дар арақи пешонӣ кор мекунанд, барои сайёҳи шаҳр як навъ "васл" хоҳад буд, маҳфиле, ки ўро муваққатан аз ташвишҳо, садои шаҳр ва ғайро "чудо мекунад". Сокинони шаҳр ба деҳот омада, дар он ҷо бевосита бо фарҳанг ва урфу одати маҳаллӣ ошно мешаванд ва ҳатто дар корҳои кишоварзӣ иштирок мекунанд. Сайёҳон барои як давраи муайяни ин корҳо меоянд: кишт ӯ ҷамъоварии ҳосил, дар амалисозии онҳо иштирок мекунанд, дар бораи ҳаёти деҳот маълумот мегиранд, дар бадан ва рӯҳ истироҳат мекунанд. Ин намуди ҳамкорӣ байни деҳқонон ва сайёҳон дар бисёр кишварҳои ҷаҳон сурат мегирад. Дар сайёҳии деҳотӣ истироҳаткунандагонро оромӣ ва мунтазамии ҳаёти деҳот, ҳавои тоза, набудани садо ва нооромии шаҳр, маҳсулоти табиӣ худсохт, эҳсоси наздикӣ ба табиат ва муҳимтар аз ҳама нархҳои қобили мулоҳиза нисбат ба дигар намудҳои истироҳат ҷалб мекунанд. Ва, албатта, сокинони шаҳрро шароити табиӣ ва иқлимӣ - мавҷудияти кӯлҳо, ҷангалҳо, кӯҳҳо, манзараи зебо ва ғайра ҷалб мекунад.

Туризм деҳот яке аз самтҳои муҳим ва ба қадри кофӣ истифоданашудаи рушди иқтисоди муосир ва рушди иҷтимоии Тоҷикистон мебошад. Аммо, рушди он, пеш аз ҳама, ба таҳияи концепсияи самаранок, ҳадафмандона ва дурусти назариявӣ вобаста аст, ки он ҳамчун маҷмуи барномаи давлатӣ амалӣ карда мешавад.

Аҳамият диҳед, ки агротуризм метавонад дар ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ иқтисодии деҳот, ки беш аз 75% қаламрави Тоҷикистонро ишғол мекунад, нақши муҳимро бозад, аммо як қисми ночизи ММД-и кишварро таъмин мекунад. Рушди ин намуди сайёҳӣ метавонад дар рафъи кишвар аз камбизоатӣ, инчунин барои беҳтар кардани сатҳи зиндагии сокинони деҳот, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, афзоиши шуғл ва некӯаҳволӣ кумак кунад. Ҳамаи ин барои эътирофи агротуризм ҳамчун яке аз соҳаҳои ояндадори иқтисодиёт ва фаъолияти низомии давлатӣ замина фароҳам меорад. Он метавонад як омили воқеӣ ва муассири диверсификатсияи на танҳо бахши кишоварзӣ, балки тамоми иқтисодиёти кишвар, манбаи муҳими даромади асосии аҳолии деҳот, хусусан дар доманакӯҳҳо, деҳаҳои кӯҳӣ ва баландкӯҳӣ гардад. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ туризм ва махсусан агротуризм пас аз солҳои 70-уми асри гузашта ҳамчун як соҳаи алоҳида тафовут дорад. Ҳамин тариқ, дар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафтаи Аврупо зиёда аз 2 миллион деҳот ба қайд гирифташуда ба агротуризм машғуланд ва ба бучети давлатии ин кишварҳо даромадҳои калон меоранд.

Ҳамзамон, туризми аграрӣ (деҳотӣ) як соҳаи камхарҷест, ки барои рушди он дар бисёр минтақаҳо имкониятҳои васеъ фароҳам меорад. Ба ин намуди фаъолият ҷалб кардани одамони синну соли қобили меҳнат метавонад вазъи бозори меҳнатро дар шароити афзоиши бекорӣ ва зиёдшавии аҳоли дар деҳот сабук гардонад. Илова бар ин,

он имкон медиҳад, ки даромади воқеии одамони синну соли гуногунро афзоиш диҳед, ки онҳо аллакай метавонанд дар соҳаи ҳам моддӣ ва ҳам ғайримоддӣ кор кунанд, ки аз кормандони хидматрасонӣ фишори бештар ва саломатии ҷисмонӣ талаб намеkunанд.

Бояд қайд кард, ки суръат бахшидан ба рушди соҳаи кишоварзӣ дар минтақаҳои алоҳида бо мақсади баланд бардоштани сатҳи диверсификасияи иқтисодиёти деҳот, рушди бахши ғайрикишоварзӣ бе кумаки ҳамаҷонибаи давлат ғайриимкон аст. Якҷоя кардани кӯшишҳои сатҳҳои минтақавӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ дар якҷоягӣ бо баррасӣ ва ташаббусҳои сармоягузори хусусӣ ва ҷомеа, яъне маҳз шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ имкон медиҳад, ки ба қадри имкон суръатбахшии бунёди нав ва навсозии иншооти мавҷудаи инфрасохтор имконпазир гардад. Узвияти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар СУС ба шиддат ёфтани рақобат дар бозор мусоидат мекунад ва тақсими самтҳои дастгирии давлатиро тақозо мекунад. Чораҳои қуттиҳои сабз ба рушди иҷтимоии деҳот, ҳифзи аҳолии деҳот ва таъмини сатҳи зиндагии шоистаи деҳқонон нигаронида шудаанд. Яке аз ин тадбирҳо дастгирии намудҳои алтернативии шуғл мебошад, ки бешубҳа туризми деҳотро дар бар мегирад.

АДАБИЁТ

1. Территориальное разделение труда и рынок продукции АПК. /Под ред. / Боева В.Р. – М .1995. – 178 с.
2. Гурский А.В., Соколов Ю.Л., Остапович Л.Ф. Влияние горных условий на растения. – Л., 1961. – С. 31.
3. Баратов Р.Б. Памир и его недра. – М.: Наука. – с. 3; /Гаврилюк А., Ярошенко В//. Памир. – «Планета», 1987. – С. 48.
4. Сельское хозяйство Республики Таджикистан. – 2013-2018гг.
5. Валамат -Заде Т. Некоторые аспекты концепции национальной энергетической безопасности Республики Таджикистан. /Валамат-Заде Т//. Экономика Таджикистана. Стратегия развития. – №4. –2000. – С. 88-91.
6. Данные Государственный комитет статистики Республики Таджикистан. Регионы Республики Таджикистан. – Душанбе, 2019. – С.267-274.
7. Михаэль Цинф. Выжить в новой экономике. /Михаэль Цинф//. Журн. Германия, – № 5. – 2001, октябрь–ноябрь, – С.40.

РУШДИ АГРОТУРИЗМ ДАР ВМКБ

Тибқи нишондоди расмии омор, ҳамасола зиёда аз 700 миллион сайёҳон аз ҷойҳои муайяни сайёра идан меkunанд, ки аз 12 то 30 фоизи онҳо туризми деҳот мебошанд. Қобили қайд аст, ки туризми аграрӣ (деҳотӣ) як соҳаи камхарҷест, ки барои рушди он дар бисёр минтақаҳо имкониятҳои васеъ барои болоравии сатҳи иҷтимоии аҳоли фароҳам меорад. Ба ин намуди фаъолият ҷалб кардани одамони синну соли қобили меҳнат метавонад вазъи бозори меҳнатро дар шароити афзоиши бекорӣ ва зиёдшавии аҳоли дар деҳот сабук гардонад. Илова бар ин, он имкон медиҳад, ки даромади воқеии одамони синну соли гуногунро афзоиш диҳед, ки онҳо аллакай метавонанд дар соҳаи ҳам моддӣ ва ҳам ғайримоддӣ кор кунанд, ки аз кормандони хидматрасонӣ фишори бештар ва саломатии ҷисмонӣ талаб намеkunанд. Бояд қайд кард, ки суръат бахшидан ба рушди соҳаи кишоварзӣ дар минтақаҳои алоҳида бо мақсади баланд бардоштани сатҳи диверсификасияи иқтисодиёти деҳот, рушди бахши ғайрикишоварзӣ бе кӯмаки ҳамаҷонибаи давлат ғайриимкон аст. Дар мақола нишондиҳандаҳои ояндаи рушди соҳаи кишоварзии ВМКБ дар шароити иқтисоди бозорӣ, хусусан бахши агротуризм баррасӣ ва аҳамияту самаранокӣи ташкили низоми танзими давлатии кишоварзии мутобиқ ба хусусиятҳои муносибатҳои бозаргонӣ таъкид карда шудаанд. Ба фикри муаллиф, мавҷудияти чунин низом ва фаъолияти дурусти он оид ба дастгирии хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ва шаклҳои дигари соҳибкорӣи кишоварзӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ ва истиклоли сиёсӣ ба бахши аграрии Тоҷикистон дар афзоиши истеҳсолот ва ҳам таъмини суботи иҷтимоӣ рушди устувори ноҳияҳо имкониятҳои васеъро мекушояд.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, рушди устувор, самаранокӣ, комплекси агросаноатӣ, экотуризм, муносибатҳои бозорӣ, ноҳияҳои кӯҳсор, танзими давлатӣ, соҳибкорӣ, истеҳсолот, рушди иҷтимоии деҳот.

РАЗВИТИЕ АГРОТУРИЗМА В ГБАО

По статистике, ежегодно определенные места на планете посещают более 700 миллионов туристов, из которых от 12 до 30 процентов - сельские туристы. Следует отметить, что аграрный (сельский) туризм - это недорогая отрасль, развитие которой во многих регионах дает широкие возможности для повышения социального уровня населения. Вовлечение в эту деятельность трудоспособных людей может облегчить ситуацию на рынке труда в условиях роста безработицы и роста населения в сельской местности. Кроме того, это позволяет увеличить реальные доходы людей разного возраста, которые уже могут работать как в материальной, так и в нематериальной сфере, что не требует от обслуживающего персонала дополнительных стрессов и физического здоровья. Следует отметить, что ускорение развития сельского хозяйства в некоторых регионах с целью повышения уровня диверсификации сельской экономики, развитие несельскохозяйственного сектора невозможно без полной поддержки государства. В статье рассматриваются перспективные параметры развития сельского хозяйства Горно-Бадахшанской автономной области Таджикистана в условиях рынка, в частности сферы агротуризма. Отмечаются важность и эффективность создания системы государственного регулирования сельского хозяйства области, которая отвечала бы особенностям и характеру рыночных отношений. По мнению авторов, наличие такой, четко функционирующей системы регулирования и поддержки дехканских (фермерских) хозяйств и других форм сельского предпринимательства в условиях рыночной экономики и независимости позволяет аграрному сектору экономики Таджикистана в ближайшем будущем не только опережать другие страны в производстве продукции, но и гарантировать социальную стабильность области и её районов, открыть реальный путь к устойчивому развитию.

Ключевые слова: сельское хозяйство, устойчивое развитие, эффективность, агропромышленный комплекс, экотуризм, рыночные отношения, горная местность, государственное регулирование, предпринимательство, производство, социальное развитие села.

AGRO-TOURISM DEVELOPMENT IN GBAO

Rural tourism (agrotourism) is a branch of tourism, which focuses on the use of natural, cultural, historical and other rural resources and their characteristics to create integrated tourist products. According to statistics, more than 700 million tourists are visited annually on the planet, from which from 12 to 30 percent - rural tourists. It should be noted that agricultural (rural) tourism is an inexpensive industry, the development of which in many regions provides ample opportunities to increase the social level of the population. The involvement in this activity of able-bodied people can facilitate the situation in the labor market in the face of unemployment and population growth in rural areas. In addition, it allows you to increase the real incomes of people of different ages that can already work both in material and in the intangible area, which does not require additional stress and physical health from the service personnel. It should be noted that the acceleration of agricultural development in some regions in order to increase the level of diversification of the rural economy, the development of the non-agricultural sector is impossible without fully supporting the state. The article discusses the promising parameters for the development of agriculture in the Gorno-Badakhshan Autonomous Region of Tajikistan under market conditions, in particular the scope of agritourism. The importance and efficiency of creating a system of state regulation of agriculture in the region, which would meet the characteristics and nature of market relations, are noted. According to the authors, the presence of such a well-functioning system of regulation and support for dekhkan (farm) farms and other forms of rural entrepreneurship in a market economy and independence allows the agricultural sector of Tajikistan's economy in the near future not only outpaces other countries in production, but also guarantees social the stability of the region and its regions, open a real path to sustainable development.

Keywords: agriculture, sustainable development, efficiency, agro-industrial complex, ecotourism, market relations, mountainous terrain, state regulation, entrepreneurship, production, social development of the village.

Маълумот дар бораи муаллиф : Иматчоев Зинатшо Хизматчоевич – н.и.и., дотсент, Директори литсейи касбии техники нақлиёти автомобили шаҳри Душанбе Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Рудақӣ 192. Тел: 988-25-65-81

Информация об авторе: Иматчоев Зинатшо Хизматчоевич – к.э.н., доцент, директор Душанбинского профессионально-технического лицея автомобильного транспорта Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Рудақӣ 192. Тел: 988-25-65-81

Information about the author: Imatchoev Zinatsho Khizmatchoevich—Candidate of Economic Sciences, Dotsent, Director of the Dushanbe Vocational and Technical Lyceum of Automobile Transport Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Street 192. Tel: 988-25-65-81

**ДУХОВНОСТЬ И ФИЛОСОФИЯ ЖИЗНИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ АСАДУЛЛО
САЪДУЛЛОЕВА: ВКЛАД В ОСМЫСЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОСТИ**

Муллоев Ш. Б.

Российско -таджикского (Славянский) университета

В публицистических произведениях Асадулло Саъдуллоева духовность и философия жизни предстают не как отвлеченные понятия, а как насущные инструменты для понимания и решения проблем современного общества. Автор исследует, как вечные ценности, такие как милосердие, справедливость и стремление к истине, могут служить ориентиром в эпоху глобализации и информационного перенасыщения.

Особое внимание уделяется роли духовности в формировании личности и ее нравственных ориентиров. Саъдуллоев показывает, что утрата связи с духовными корнями приводит к дезориентации, цинизму и утрате смысла жизни.

Философия жизни автора, представленная в его публицистических работах, возникает как активный процесс самопознания и самосовершенствования. Они призывают читателей критически осмысливать свои убеждения и ценности, стремясь к гармонии между материальным и духовным мирами. Поступая так, автор побуждает людей подвергать сомнению свои предположения и предубеждения, способствуя более глубокому пониманию себя и окружающего мира. Этот интроспективный подход по мнению Г. С. Мельника, «позволяет читателям переоценивать свои приоритеты, согласовывая свои действия со своими основными принципами и ценностями. В конечном счете, философия автора вдохновляет читателей отправиться в путь личностного роста, культивируя более осознанное, сострадательное и наполненное существование» [4, с. 89].

Научная значимость подхода Саъдуллоева заключается в том, что он предлагает целостный взгляд на проблемы современности, учитывающий не только экономические и политические факторы, но и духовные потребности человека. Его работы способствуют формированию более гуманного и справедливого общества, основанного на принципах духовности и нравственности.

В своих публицистических произведениях Асадулло Саъдуллоев стремился исследовать жизнь с разных сторон. Требуется много усилий, чтобы описать детали персонажей, которые мы видим в его творениях. Поскольку авторских ремарок и описаний повседневной жизни недостаточно для раскрытия внутренней природы главных героев, ему на помощь приходит код слова главных героев. Жизненные сцены говорят лишь о негласной истине, а публицистические отсылки подключаются к процессу сюжета произведения, раскрывается внутренний мир главных героев. Автор может понять идеологическую сущность времени, что является результатом его глубокого изучения и знаний. Как личность, сопоставляющая прошлое, настоящее и будущее, он может выявить конфликтующие процессы с их основными чертами. Объясняет преимущества и недостатки некоторых явлений. Иногда он культуролог, иногда политолог, иногда философ и вообще человек, говорящий с читателем с определенной точки зрения. Его повествование очень легко убедить читателя, а для писателя отдельные образы представляют истину. Манера изложения характеризуется высокой степенью убедительности, оказывающей влияние на восприятие аудитории, при этом для автора отдельные концепции представляют собой аксиоматические

истины. Подобный подход находит отражение в работах, посвященных анализу социальных процессов [8, с.230-235] и формированию общественного мнения [10, с.67-70].

Например, в очерке «Бытие», в котором преобладает стиль повествования, автор упоминает тенденцию, имеющую даже глубоко научный характер: «Если мы посмотрим на страницы истории добрым глазом, то быстро увидим, что наше общество невозможно сделать его «чисто русским» или «чисто национальным». В частности, строительство современной жизни, строительство сегодняшних известных предприятий и учреждений было изначально интернациональным» [6, с. 5]. По нашему мнению, автор делает акцент на сопоставлении двух конструкций - чисто русской и чисто национальной. Автор имеет в виду не только обзор ситуации 30-х годов прошлого века, и это направление сегодня не является исключением. В этом утверждении автор рассматривает некий призыв к тому, что общество не должно развиваться на ограниченной территории. Не утверждается, что мы слишком привязаны к другим, и в то же время подчеркивается, что в одиночку справиться с жизненными проблемами непросто. Термин «строго интернациональный» не зависит от идеологии того времени. Во-первых, это утверждение неоднозначно. В 1990-е годы свободное и демократическое самовыражение стало обычным явлением, и писатели могли свободно выражать свое мнение по любому вопросу. А. Саъдуллоев смотрит и анализирует историческое прошлое и придерживается мнения, что нельзя закрывать глаза на известные факты и не отрицать влияние дружбы и братства определенного времени. Этот аспект также можно назвать реализмом журналистики и, в то же время, ее продвижением в процессе реализации идеологий. Как справедливо отмечает М. Муродов, «журналистика играет важную роль в осмыслении политических реалий и событий в жизни людей, в пропаганде общественных идей и идеалов» [5, с.163]. В очерке «Бытие» автор стремится воздействовать на мышление читателя, продвигая определенную идею, чтобы труд и самоотверженность людей в трудное и сложное время имели свой сложный характер. Такой самоотверженности и трудолюбия нельзя увидеть в сегодняшних условиях прогресса и эволюции: «Строительство завода было завершено в начале сентября. За 5-6 месяцев при таком же техническом оснащении был построен завод, половина которого не может быть построена сегодня при таком же техническом оснащении за несколько лет» [6, с.5]. В приведенной цитате есть конкретное предложение автора. Основываясь на изучении вопроса, он считает, что время и среда меняют людей. Указывая на социализацию структур, он предлагает читателю судить о мнениях. Исторический контекст, отраженный в цитируемом источнике, указывает на наличие иной системы ценностей и мотивации, характерной для периода индустриализации. Идеологическая составляющая и коллективный энтузиазм, вероятно, играли значительную роль в достижении высоких темпов строительства.

«Один на миллион» - одно из эссе автора, в котором преобладает черта исследования. В этой функции используется сразу несколько произведений автора. Эффектные рекламные щиты и сценки, образ образца для подражания, собрание фактов, цифр и документов, обсуждение злободневной темы, обладающие глубочайшими чертами привлечения внимания, составили основную часть его эссе. Основная цель эссе в журналистике — показать положение и статус людей. Конечно, очерк больше о положительном образе людей и в отличие от него является фельетоном, который направлен на выявление отрицательных образов повседневности. В качестве очерка мы видим образ неизвестного героя, жизнь и деятельность которого

поучительны. Источником вдохновения для художественного творчества всегда был человек. Вот почему в связи с созданием образа известный писатель Л. Н. Толстой указывал: «Его повсюду замечают люди» [3, с. 196]. И в этом очерке ценность и статус человека торжественный в первой строке: «Бадалмох был тогда молод, и он пошел в военный комиссариат с Джалолиддином» [7, с. 82]. В этой части авторской сцены использована информационная составляющая определенного периода времени, ускорена патриотическая мелодия. Массовая защита Родины юношей и девушек видна во многих произведениях прошлого, и приведенная выше фраза является логическим продолжением этих произведений. В продолжении отражены специфические культурные и духовные традиции таджикского народа: «Бадалмох, когда подошла очередь Джалолиддина, повязал платок на шею своего единственного сына, не плакал, шутливо отвечал на шутки цирюльника, когда он побрил голову. Большой заброшенный, Бадалмох ушел. Платок он обмотал вокруг него и сохранил как бесценную реликвию после отъезда Джалолиддина на фронт» [7, с.82]. Вышеприведенный отрывок выражает глубокую образовательную и духовную природу. Автор еще ребенком понимает горизонты материнской любви и не хочет скрывать своих чувств по этому поводу. Он показывает сострадание беспомощных матерей, которые отправляют своих детей на грань смерти. Он сочетает в себе историю, культуру, политику и ужасы холодной войны и оказывает глубокое воздействие на эмоции читателя. Лучшие примеры материнской любви автор находит на страницах истории и летописей. Несправедливость со стороны военачальников — постоянный источник несчастья. Беспомощность мужчины выражается и в философском ключе: «Сейчас он ничего не может сказать своей матери, Бадалмох Мираковой, смотрит на кулачок ее заплаканных волос и не может ее утешить. Что он может сказать? У него нет даже изображения Джалолиддина» [7, с. 82].

Эффект впечатления находится в начале очерка, а затем автор переходит к описанию главного героя. Его главный герой Рахмон Сафаров – человек, который хочет возродить имена тех, кто ушел на фронт. Этот герой, с его дальними путешествиями и многими тревогами, записал в свои тетрадки имена таджикских детей, пропавших без вести во время войны, и он хочет отдать дань уважения этим героям. Понятно, что одной из целей характеристики является «привлечение внимания государства и общества». Цель автора в данном очерке – еще раз обратить внимание общественности и официальных лиц на нелегкий труд Рахмона Сафарова. Рахмон Сафаров объехал большую часть бывшего Советского Союза и смог опознать 2000 таджикских солдат, не вернувшихся с поля боя. По сути, имя этого сына таджикского народа останется на страницах истории. Своими главными моментами эта особенность ухода в очерках А. Саъдуллоев уникален (по абзацам и частям эссе). Эссе «Один с миллионами» — еще один важный аспект. Как мы видим, название произведения содержит цифры. Не только в названии этого эссе, но и во всех других названиях своих произведений автор обладает удивительным умением выбирать смыслы. Поскольку название эссе числовое, оно также насыщено фактами и цифрами, имеющими глубокое социальное значение и способными привлечь внимание любого читателя. В слова своего главного героя автор вкладывает особый пафос: «Грех не оценить эту оценку, грех! - восклицает Рахмон Сафаров и кладет на стол толстое одеяло. Когда-то я был один, поверь мне, один. Теперь у меня десять миллионов знакомых и пять тысяч братьев» [7, с. 82].

Как уже упоминалось, в некоторых публицистических очерках, в которых прослеживается создание образа, присутствует более двух героев, один из которых является автором. В большинстве случаев автору также дается объяснение его внутреннего мира. Этот метод является не эгоистичным и репрезентативным для автора публицистического произведения, а как элемент публицистического произведения. Такой подход, по мнению М. Н. Кима, «может поднять социальную природу письма на более высокий уровень» [2, с. 114]. Углубляется социальный тон произведения и возрастает возможность пропаганды при наличии авторского «Я»: «Авторское «Я» становится односторонним комментатором внутреннего мира автора» [1, с. 61]. В этом эссе присутствие автора отражено в изложении и анализе фактов. Автор скептически относится к документам и цифрам, которые Рахмон Сафаров имеет в своем творческом и исследовательском предприятии: «Откуда у него столько братьев? Этот человек символичен или любит преувеличение. Эти вопросы возникают, и никто не успевает ответить» [7, с. 82]. Круг фактов расширяется, и на основе авторского изучения и наблюдения излагаются причины и ужасы войны: вот что повидали берега Днепра, Бугу, Немана и Нерис - наш собеседник ни на минуту не оставляет в покое: надо переходить с одной полки тетрадей на другую, читать и видеть многие имена, пусть даже они пусты» [9, с. 83]. В другом месте представлены некоторые интересные личности и описания повторяющихся сцен деятельности героя, а также интересные факты и цифры, имеющие особую ценность. Факты и цифры становятся прочным фактором, показывающим таджикскому народу раны истории. Обладая такой социальной значимостью, эти факты переворачивают и страницы истории, отражая научную миссию журналистики: «Восемь лет Сафаров проводил отпуск в архивах, и местом его похода были могилы братьев. В конце концов, в одной из его специальных тетрадей было отмечено, что в годы войны посланцы Республики Таджикистан на 22 фронтах, 44 армиях, 65 корпусах, 195 дивизиях, 50 бригадах и 260 полках проявили храбрость и героизм, были отмечены правительственными наградами. Половина этих наград путешествует по стране, и адреса их лауреатов до сих пор не найдены» [7, с. 85].

Цель очерка изложена в стиле художественного повествования, в котором Рахмон Сафаров предстает подвижником, постоянно находящимся в движении. Его семья тоже привыкла к его путешествиям и поискам. Посещение полей сражений, музеев и архивов открывает много истин. Автор очерка считает его «свидетелем звона истории». Во многом это произведение похоже на портретный очерк, так как главный герой предстает в нескольких сценах и сюжетах как исследователь судеб мучеников страны. Таким образом, читатель приобретает особое уважение к этим героям. Это связано с тем, что организация и структура портретных очерков устоялись. По этому поводу М. Н. Ким отмечает: «Для портретных очерков творческими составляющими служат характер речи главного героя, сцена, пейзаж, факт, искусство, воображение» [2, с.229].

Главный герой этого эссе также находится в центре внимания читателя своими речами, поступками и решением. При этом необходимо подчеркнуть искусство выбора автором героя. Во многих случаях различные рассказы и упоминания легко назвать эссе, и эту мысль нужно исследовать и доказывать. Не все герои и личности могут быть центральным образом эссе. Прежде всего, это образ или такой человек должен иметь социальный статус. Его жизнь и работа должны быть другими. Такой герой живет и делает это в пример другим. Это преимущество позволяет ему преподносить свою деятельность и жизнь окружающим как элемент образования. Одним из таких героев

можно считать Рахмона Сафарова. Рахмон – человек, который хочет возродить трудолюбие и героизм таджикских детей, и их имена на всем постсоветском пространстве.

Автор никогда не может быть безразличен к своему окружению и времени. Изменяя общий ход повествования, он смело оценивает прошлое и настоящее, и эта оценка не положительна, а скорее жалуется и критикует. Способ приближения автора к цели чаще всего в форме сравнения. Пишет биографию главного героя и представляет главного героя читателю. Негативные социальные факторы поднимаются через журналистские соображения. Он открыто и тайно обвиняет тогдашних правителей и винит их в бедах таджикского народа. Он смеется над их авторитетом посредством логичных фраз и выражений, а авторские комментарии и суждения проясняют его социальную позицию. Например, по отношению к процессам начала прошлого века у автора складывается следующее мнение: «В тридцатые годы правительство нашей страны отчиталось о ликвидации неграмотности. Это была ложь» [7, с. 52]. Продолжая свои мысли, автор указывает, что наш народ в семидесятые годы прошлого века как бы покорил вершины социализма. В рамках философских словосочетаний «бессознательное самовыражение» и «внутренне бедные» люди и личности упоминается основа бед нации. Как активный публицист, анализирующий будущее, он противостоит тем, кто своей безграмотностью «лезет во власть». Автор сожалеет о том, что такие лица были выдвинуты на руководящие должности и вызвали большие конфликты. Автор опирается в своих сравнениях на прошлое, приближается к цели и откровенно констатирует факторы, приведшие к гражданской войне: «Я убежден, что подавляющее большинство участников событий 1990-х годов были неграмотными» [7, с. 52]. А. Саъдуллоев проницателен, и то, что он говорил в конце прошлого века, теперь понимают отдельные журналисты и публицисты. Эта точка зрения высказывалась десятилетия назад, и сегодня наши эксперты и комментаторы в своих трудах приходят к выводу, что сегодняшние политические процессы в различных уголках мира, приведшие к кровопролитным войнам и внутренним конфликтам, в первую очередь обусловлены безграмотностью.

Важные культурные, экономические и политические вопросы находятся на разных уровнях нашего исследования. Мы рассмотрели позицию писателя лишь на примере нескольких его эссе. Важно отметить, что автор никогда слишком подробно не останавливается на этих вопросах. Диапазон идей также относительно ограничен. Широкого рассмотрения этих вопросов не наблюдается. Возможно, художественный характер этих произведений означает, что автор редко использует стиль аналитических жанров. Эти анализы появляются, время от времени на основе созданных им сцен, которые располагаются рядом с главными героями произведения «Я». Это явление чаще всего наблюдается в работах «Сердце к памятнику», «Реконструкция - традиция самотворения» и «Течет река».

«Афганистан: неожиданная революция» — еще одно отличие. В этом произведении, отражающем жанр мемуаров и очерков (мнение художника о коллеге), автор критически оценивает социальное прошлое. Эти оценки часто бывают критическими. Эта работа носит больше политический характер. Искусство работы держит этот вопрос в очень тонком свете. В то же время в этом произведении мужество автора заметнее, чем в другие годы. Как зрелый писатель, он иногда критиковал, а иногда описывал устройство Советского Союза. Преданность автора и преданность правилам времени совершенно не просматривается в этом произведении. Впрочем, и в

других его работах эта тенденция встречается очень редко, за исключением некоторых временных ограничений. В указанных работах автор неизменно акцентирует внимание на креативной индивидуальности и эталонном примере. Он направлен на формирование собственного ментального представления, систематически отодвигая значимые общественные проблемы на периферию своего сознания. Логическая структура мышления олицетворяет суть бытия. Анализируя язык протагониста, его непосредственное существование и всеохватывающую среду обитания, автор формулирует собственные заключения о ключевых аспектах жизни. Риторика, воззвания и убеждения реализуются посредством художественной экспрессии и логической философии, что находит отражение в трудах таких мыслителей, как С. Л. Франк, подчеркивавший «роль языка в формировании понимания и интерпретации мира» [8, с. 88-90].

В целом Асадулло Саъдуллоев успешно решал любой вопрос и был равнодушен к культурным, экономическим и политическим вопросам современности. Сам автор придерживался мнения, что любое произведение «не лишено запаха жизни» и, в связи с этим можно сказать, что ни одно положительное или отрицательное общественное явление не оставалось вне его поля зрения. Описывая, критикуя, высмеивая и философствуя, он выражал сильные мысли своим языком и языком главных героев своих произведений. Можно сделать вывод, что автор раскрывал свою специфическую позицию в первую очередь, рассматривая важные социальные вопросы. Эта позиция состоит из оценок и анализов, замечаний, насмешек и вообще суждений и выводов в отношении неблагоприятных социальных факторов. Одним из сильнейших столпов журналистики является, избегание повторяющихся стереотипов в произведениях А. Саъдуллоев не появлялось. Вот почему темы, затронутые в его трудах, ясны и точны. Политика, культура, образование и экономика входят в число постоянных тем его творчества. Глубокое изучение человека позволяло автору раскрыть каждую тему с нескольких сторон. Ревность, невежество, безграмотность, жадность, предательство и верность, уловки и обманы, десятки положительных и отрицательных качеств людей заставляют его смотреть на многообразие жизни с разных сторон.

В целом следует отметить, что образ в публицистике автора является средством выражения его цели. Для него образы были всегда в приоритете, и как исследователь внутреннего мира людей он не мог игнорировать проблемы дня.

Литературы

1. Бердяев Н.А. Философия свободы; Смысл творчества / Н. А. Бердяев. – М.: Правда, 1989. – 607 с.
2. Ким М. Н. Технология создания журналистского произведения: Монография / Ким М. Н. – СПб.: Михайлов, 2001. – 319 с.
3. Лазаревич Э.А. Журналистика и литература / Э. А. Лазаревич, К. М. Накорякова. – М.: Изд-во «Московского университета», 1972. – 294 с.
4. Мельник Г.С. Mass media: психологические процессы и эффекты / Г. С. Мельник. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. – 159 с.
5. Муродов М. Аз се шохаи як илм / М. Муродов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 229 с.
6. Саъдуллоев А. Бозсозӣ– оинаи худсозӣ / А. Саъдуллоев, Э. Шоев. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 64 с.
7. Саъдуллоев А. Дил ба ёдгор / А. Саъдуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 54 с.
8. Франк С.Л. Духовные основы общества: Сборник / С. Л. Франк; Сост. и авт. вступ. ст. П. В. Алексеев. – М.: Республика, 1992. – 510 с.
9. Шокиров Т. Адиб, забон ва услуб / Т. Шокиров. – Душанбе: Адиб, 2001. – 175 с.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории: [Пер. с нем.] / Карл Ясперс; Вступ. ст. П. П. Гайденко. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

МАЪНАВИЁТ ВА ФАЛСАФАИ ЗИНДАГӢ ДАР ПУБЛИТСИСТИКАИ АСАДУЛЛО САЪДУЛЛОЕВ: МОӢИЯТ ВА ДАРКИ ОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Мақолаи мазкур таҳлили амиқи осори публитсистики Асадулло Саъдуллоев буда, дар он муаллиф чанбаҳои маънавию фалсафии ҳаётро ҳамчун абзори дарк ва ҳалли мушкилоти ҷомеаи муосир мавриди баррасӣ қарор додааст. Мақсади асосии мақола он аст, ки арзишҳои абадӣ, аз қабili раҳму шафқат, адолат ва дунболи ҳақиқат метавонад дастуроти ахлоқии шахсро ташаккул дода, дар муқобила бо гумроҳӣ ва гум шудани маънии зиндагӣ дар замони ҷаҳонишавӣ мусоидат намояд. Мақола дар атрофи чанд ҷанбаи асосӣ: таъсири маънавиёт ба шахсият, заминаи муосир, дурнамои иҷтимоӣ ва сиёсӣ, методологияи эҷоди тасвирҳо ва даъват ба амал эҷод шудааст. Ба андешаи муаллиф, А. Саъдуллоев на танҳо таҳлилу танқид мекунад, балки хонандаро ба амали пурмазмуну ба андеша пешниҳод менамояд. Дар мақола таъкид шудааст, ки публитсистикаи А.Саъдуллоев дорои аҳамияти баланди илмӣ ва иҷтимоӣ буда, на танҳо мушкилоти замони моро муфассал баён мекунад, балки роҳҳои ҳалли онҳоро аз диди маънавӣ ва фалсафai зиндагӣ пешниҳод менамояд. Он барои хонандагони муосир, ки дар ҷаҳони ноором ҷамоаҳои ва ғаммиш меҷӯянд, муҳим ва илҳомбахш боқӣ мемонад. Асарҳои Асадулло Саъдуллоев, ки дар жанри публитсисти пешкаш шудаанд, ба омӯзиши омилҳои маънавӣ ва фалсафии мавҷудияти башар шавқу ҳаваси амиқ зоҳир менамоянд. Муаллиф онҳоро омилҳои асосие медонад, ки метавонанд ба ташаккули принсипҳои ахлоқии шахсият ва ҷомеа таъсири назаррас расонанд. Дар шароити ҷараёнҳои ҷаҳонишавӣ, ки бо аз байн рафтани арзишҳои суннатӣ ва афзояндаи гумроҳии шахсият хос аст, рӯ овардан ба сарчашмаҳои маънавӣ, аз назари А. Саъдуллоев як зарурати таъхирнопазир ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: Асадулло Саъдуллоев, маънавият, фалсафai зиндагӣ, публитсистика, муосир, жанрҳои таҳлилӣ, ёддоштҳо, таърих, худшиносӣ, интиқоди сиёсӣ.

ДУХОВНОСТЬ И ФИЛОСОФИЯ ЖИЗНИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ АСАДУЛЛО САЪДУЛЛОЕВА: ВКЛАД В ОСМЫСЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОСТИ

Данная статья представляет собой глубокий анализ публицистических произведений Асадулло Саъдуллоева, в которых автор рассматривает духовные и философские аспекты жизни как инструменты для понимания и решения проблем современного общества. Основная мысль статьи заключается в том, что вечные ценности, такие как милосердие, справедливость и стремление к истине, способны сформировать нравственные ориентиры личности и помочь противостоять дезориентации и утрате смысла жизни в эпоху глобализации. Статья структурирована вокруг нескольких ключевых аспектов: влияние духовности на личность, контекст современности, социальные и политические перспективы, методология создания образов, призыв к действию. По мнению автора, А. Саъдуллоев не только анализирует и критикует, но и вдохновляет читателя на осмысленное действие, предлагая переосмыслить свои убеждения и стремления. В статье подчеркивается, что публицистика А. Саъдуллоева имеет высокую научную и социальную значимость — она не только детализирует проблемы современности, но и предлагает пути их решения через призму духовности и философии жизни. Она остается актуальной и вдохновляющей для современных читателей, стремящихся к гармонии и пониманию в бурном мире. Произведения Асадулло Саъдуллоева, представленные в публицистическом жанре, демонстрируют глубокий интерес к исследованию духовных и философских координат человеческого существования. Автор рассматривает их как ключевые факторы, способные оказывать существенное влияние на формирование морально-этических принципов индивида и общества в целом. В условиях глобализационных процессов, характеризующихся исчезновением традиционных ценностей и растущей утратой идентичности, обращение к духовным истокам является, по мнению А. Саъдуллоева, насущной необходимостью.

Ключевые слова: Асадулло Саъдуллоев, духовность, философия жизни, публицистика, современность, аналитические жанры, мемуары, история, самопознание, политическая критика.

SPIRITUALITY AND PHILOSOPHY OF LIFE IN THE JOURNALISM OF ASADULLO SADULLAEV: CONTRIBUTION TO THE UNDERSTANDING OF MODERNITY

Annotation: This article is an in-depth analysis of the journalistic works of Asadullo Sadulloev, in which the author examines the spiritual and philosophical aspects of life as tools for understanding and solving the problems of modern society. The main idea of the article is that eternal values such as mercy, justice and the pursuit of truth can form moral guidelines for a person and help to resist disorientation and loss of meaning in life in the era of globalization. The article is structured around several key aspects: the influence of spirituality on

personality, the context of modernity, social and political perspectives, the methodology of creating images, and a call to action. According to the author, A. Sadulloev not only analyzes and criticizes, but also inspires the reader to take meaningful action, offering to rethink their beliefs and aspirations. The article emphasizes that the journalism of A. Sadulloeva has a high scientific and social significance — she not only details the problems of our time, but also suggests ways to solve them through the prism of spirituality and philosophy of life. It remains relevant and inspiring for modern readers seeking harmony and understanding in a turbulent world. The works of Asadullo Sadulloev, presented in the journalistic genre, demonstrate a deep interest in exploring the spiritual and philosophical coordinates of human existence. The author considers them as key factors that can have a significant impact on the formation of moral and ethical principles of an individual and society as a whole.

Keywords: Asadullo Sadulloev, spirituality, philosophy of life, journalism, modernity, analytical genres, memoirs, history, self-knowledge, political criticism.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муллоев Шариф Боқиевич, доктори илмҳои филологӣ, профессор, роҳбари Хадамоти матбуоти Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, Нишони: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯч. М.Турсунзода, 30 E-mail: mulloev_sharif@mail.ru Тел: (+992 44) 620 42 33

Информация об авторе: Муллоев Шариф Бокиевич, доктор филологических наук, профессор, руководитель пресс-службы Российско-Таджикского (Славянского) университета. 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. М. Турсунзаде, 30 E-mail: mulloev_sharif@mail.ru Тел.: (+992 44) 620 42 33

Information about the author: Mulloev Sharif Bokievich, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Print Media and PR, Russian–Tajik (Slavic) University. St. M. Tursunzade 30, 734025, Dushanbe Republic of Tajikistan. E-mail: mulloev_sharif@mail.ru Tel: (+992 44) 620 42 33

АДАБИЁТШИНОСӢ

ТДУ: 891.550-1

ҒАЗАЛ ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ШЕЪРИ МУОСИР

Расулзода А.Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар таърихи адабиёти тоҷику форс роҷеъ ба пайдоиш, ташаккул ва вижагиҳои асосии ғазал мақолаву асарҳои зиёде таълиф шудааст. Гузашта аз ин, мақолаву асарҳои дигаре низ ба таъъ расидаанд, ки дар баробари дигар қолабҳои шеърӣ, инчунин дар бораи ғазал, мавзӯи он, шоирони ғазалсаро ва муҳимтарин хусусиятҳои ин қолаби шеърӣ дар қарни ХХ маълумот дода шудааст. Аммо бояд ёдовар шавем, ки аксари таҳқиқоти баанҷомрасида перомӯни ғазали классикии форсӣ мебошанд ва масъалаи мавриди назар дар ин таҳқиқот на ба таври монографӣ, балки дар бештари мавридҳо ба таври ҷудогона баррасӣ шудаанд. Масалан, И.С.Брагинский дар муқаддимае, ки ба китоби «Аз таърихи адабиёти форсу тоҷик» [4] навиштааст, перомӯни пайдоиши ғазал изҳори назар намудааст. Я.Рипка низ дар китоби «Таърихи адабиёти форсу тоҷик» [7] роҷеъ ба ғазал ва вижагиҳои он суҳанронӣ намудааст. Силсилаи мақолаҳои М.Қумӣ ҳам дар маҷаллаи «Паёми навин» таҳти унвони «Ғазалсарой дар ҳаштсад сол» [9] ба ин масъала бахшида шудааст.

Масъалаи пайдоиши ғазал низ ҳамеша дар мадди назари муҳаққиқон қарор дорад. Е.Э.Бертелс [3], А.Мирзоев [12], Ш.Нуъмонӣ [15] дар асарҳои ба ин мавзӯ бахшидаашон ба ҷунин натиҷа расиданд, ки истилоҳи ғазал аз адабиёти араб ба адабиёти тоҷику форс ворид шудааст. Аммо дар баробари ин, муҳаққиқони дигаре низ буданд, ки нигоҳашон ба ғазал ва пайдоиши он ба гунаи дигар буд. Аз ҷумла И.С.Брагинский дар асари дар боло зикргардида ин паҳлуи масъаларо омӯхта, ба натиҷае мерасад, ки ғазал ба эҷодиёти даҳонии халқ наздикӣ дорад [4]. Муҳаққиқи дигар В.Е.Холшевников аз рубоӣ пайдо шудани ғазалро ҷонибдорӣ мекунад [18]. Ба андешаи мо, натиҷагириҳои Ш.Нуъмонӣ, Е.Э.Бертелс ва А.Мирзоев ба ҳақиқат наздиктар мебошанд. Зеро маълум аст, ки ташбибу насиб ва ғазал бо ҳам монандӣ дошта, аз бисёр ҷиҳат, хусусан аз лиҳози мантиқиву маънавӣ, инъикоси мавзӯву мундариҷа алоқаманд мебошанд.

Масъалаи дигаре, ки мавриди назари бархе муҳаққиқон қарор доштааст, анъанаҳои мундариҷавӣ ва шаклии ғазал мебошад. Ба андешаи Р.Мусулмонқулов [13] ин қолаби шеърӣ давраи дуру дарозро аз сар гузаронида, ба як қатор анъанаҳои мундариҷавӣ ва шаклӣ соҳиб шудааст. Аз ҷумла: 1) мавзӯ, ки ишқ мебошад; 2) ғоя-садоқат дар муҳаббати поқу беғаш; 3) образ, ки маъмулан се навъ аст: а) маҳбуба, б) қаҳрамони лирикӣ, в) рақиб; 4) қофия, ки танҳо як шакл дорад (АА БА ВА ...) 5) ҳаҷм, ки одатан 7-12 байт аст [13, 46]. С.Шамисо низ роҷеъ ба ин масъала дар асари «Сайри ғазал дар шеъри форсӣ» (19) изҳори назар намудааст.

Бояд зикр намоем, ки анъанаҳои дарболозикргардида дар тамоми давраҳои адабиёти тоҷику форс як ҳолат надоштаанд. Р.Мусулмонқулов ин масъаларо дар доираи ғазали классикӣ ҳаллу фасл намудааст. Масалан, агар дар қарнҳои IX-X мавзӯи асосии ғазал ишқи ҳақиқии инсонӣ бошад, дар қарнҳои баъдӣ мавзӯи ишқи ирфонӣ воридаи ин қолаб мегардад. Ҳамзамон, бо ташаккули ғазал панду ахлоқ, танқиду шикоят ва монанди инҳо як қатор мавзӯҳои дигар аз мавзӯҳои марказии он мегардад. Ғазалҳои шоироне чун Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абуисҳоқи Ҷӯйборӣ, Кисоии Марвазӣ, Дақиқӣ, Робеа ва дигарон ба тавсифи симои зоҳирии маъшуқа, нозу ишва, итоб,

бевафой ва бетаваҷҷуҳии ӯ ба ошиқ (қаҳрамони лирикӣ) бахшида шудаанд. Дар маркази диққати ин шоирон образи маъшуқа истода, қаҳрамони лирикӣ-ошиқ ҳамеша дар роҳи ҷустуҷӯ ва талаби роҳи висол аст. Забони ғазали шоирони мазкур содда («сабки хуросонӣ») буда, мавзуи асосие, ки дар онҳо матраҳ шудааст, аслан ишқи заминӣ ва инсонӣ мебошад. Ғазал дар эҷодиёти ин шоирон аллакай ҳамчун қолаби шеърӣ мустақил вучуд дошта, минбаъд ташаккул ёфтааст. Баъдан он чун наъи адабии аз ҷиҳати шакл (ҳачм, қофия) ва мавзуву мундариҷа тақомул ёфта, дар қарнҳои XI-XII дар девонҳои шоирон ҳамчун жанри алоҳида шомил гардид. И.С.Брагинский ҳангоми омӯзиши ин масъала ба чунин хулоса меояд, ки ғазал дар қарни XI на танҳо жанри асосӣ аст, балки ҳамчун як қисми алоҳидаи шеър дар девонҳои шоирон ворид гардида аст (5). Маҳз аз ҳамин давра шуруъ намуда, ғазал дорои сохтори анъанавии ягона гардид. Тибқи ин сохтор ду мисраи аввали он (матлаъ) бояд ҳамқофия бошанд. Байтҳои ғазал дар алоҳидагӣ мустақил буда, дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошанд. Дар қисмати охири ғазал шоир ба таври ҷамъбаст фикрашро баён намуда, таҳаллуси ҳудро меоварад. Овардани таҳаллус дар байти охири ғазал дар охири қарни XII-XIII ба ҳукми анъана даромадааст. Яъне қолаби ғазал дар натиҷаи инкишоф ёфтан дорои шакл ва сохтори ягона гардид. Дар баробари ин, ғазал аз дигар ҷиҳат низ дучори дигаргунӣ гашта, мавзӯҳои наву замонавӣ (вобаста ба ҳамон давраи замон) дар он матраҳ мегардид.

Бояд зикр намоем, ки назари Р.Мусулмонкулов дар доираи ин гуфтаҳо давр мезанад. Аз ин лиҳоз, намешавад, ки гуфтаҳои ӯро ҳоси ҳамаи давраҳои адабиёти тоҷику форс донем. Зеро ғазали муосир ҳам аз ҷиҳати мавзуву мундариҷа, гоя ва ҳам аз лиҳози шаклу сохтор тағйир ёфт. Аз ин нуқтаи назар, агар гӯем, ки ғазали муосири форсӣ анъанаҳои мавзуиву сохтории ғазали классикиро шикаста, дорои хусусиятҳои нави мундариҷавию сохторӣ гаштааст, хато намекунем.

Аз баррасии асарҳои дарболозикргардида ба чунин натиҷа метавон расид, ки аксари онҳо ба мавқеъ, ҷойгоҳ ва вижагиҳои ғазал дар адабиёти классикӣ бахшида шудаанд. Дар баррасии ғазали форсии даврони мавриди назар китоби «Адабиёти инқилоб, инқилоби адабиёт» (1) нақши муҳим мебозад, ки шомили мақолаву навиштаҳои муҳаққиқони шеърӯ адаби форсӣ мебошанд. Мақолае, ки дар ҷилди якуми ин китоб ба пуррагӣ ба мавзуи ғазал бахшида шудааст, бо номи «Соия сабки ҳиндӣ бар ғазали асри инқилоб» мебошад ва он ба қалами М.Ҷаводиниё тааллуқ дорад. Муҳаққиқ дар ин мақола роҷеъ ба «сабки ҳиндӣ» ва қорбурди хусусиятҳои он дар ғазали ин давра баҳс намудааст. Ба андешаи вай, бар асари инқилоб «сабки ҳиндӣ» дар шеърӣ ин давра, хусусан дар қолаби ғазал ривоч ёфт. Аз ин ҷост, ки қорбурда ба вижагиҳои ин сабк бо истифода аз намунаҳои ғазали шоирон ишора намуда, таъсири Бедил ва дигар пайравони «сабки ҳиндӣ»-ро дар қолаби ғазали ин давра нишон додааст. Гузашта аз ин, шоир талош намудааст, ки муҳимтарин вижагиҳои «сабки ҳиндӣ», аз қабилӣ мафҳумҳои ҳиссомезӣ, пародуксӣ ва ошноизудоиро, ки дар ғазалҳои шоирони ин давра истифода шудаанд, мавриди баррасӣ қарор диҳад. Яке аз дигар масъалаҳое, ки дар ин мақола дарҷ гардидааст, таъсирпазирии шоирони наваҷод аз таркибсозии шоирони «сабки ҳиндӣ» мебошад. Муҳаққиқ дар ин қисмат низ таъсири Бедилро дар эҷодиёти шоирони ғазалсарои ин давра дар ҷойи аввал гузошта, А.Азизӣ, Ю.Миршаккок ва Қ.Аминпурро аз пайравони ин ҷараён дар давраи мавриди баҳс донистааст.

М.Ҷаводиниё дар мақолаи дигари худ бо номи «Нигоҳе ба шеърӣ Инқилоби исломӣ» (1) роҷеъ ба муҳимтарин вижагиҳои шеърӣ ин давра, аз ҷумла ғазал ва мавқеи он суҳан рондааст. Муаллиф дар қисмати дигари ин мақола роҷеъ ба анвои гуногуни

ғазал, аз қабилӣ «ғазали нав», «ғазали ҳамосӣ» маълумот додааст. Ӯ аз ҷумла менависад: «Ғазали асри инқилоб, ки мабдаи аслии оғози он баҳманмоҳи 1357 (1979) аст, то кунун даврахӯро пушти сар нагузоштаасту шоирони ғазалсаро дар ин ду даҳа бо вучуди наврасидагӣ ба таҷрибаҳои арзандае дар заминаи андеша, мусиқии шеър, забони шеър, таҳайюл ва... даст ёфтаанд. Иддае кӯшиданд бо тақсимбандиҳои хос даврахӯи таҳаввули ғазалро дар шеъри пас аз инқилоб баррасӣ кунанд ва муътақиданд, ки ғазал дар шеъри ин ду даҳа ба се чараён: ғазали нав, ғазали навин мубтано бар таркибсозӣ ва ғазали ҳамосӣ мунҳасир шудааст» (1, 69).

Неъматуллоҳи Эронзода аз муҳаққиқони дигари муосири Эрон дар мақолаи худ бо номи «Нигоҳе ба сабки ғазали имрӯз» (1) бо шарҳи муҳимтарин хусусиятҳои ғазали ин давра, аз қабилӣ, мавзӯи мундариҷа, сохтор, вазн, қофия ва ғайра пардохтааст. Муҳимтарин масъалае, ки дар ин мақола муҳаққиқ ба он таваҷҷуҳ зоҳир намудааст, муайян кардани вазни қолаби ғазал мебошад. Ҳангоми таҳқиқи ин масъала Н.Эронзода ба чунин натиҷа расидааст, ки шоирон ба хотири навоварию навардозӣ аз вазнҳои баланду тӯлонӣ истифода кардаанд. Номбурда инчунин перомуни «ғазал-ҳикоят» ва мавқеи он дар адабиёти муосири форсӣ изҳори назар намудааст. Бояд зикр намоем, ки он чи дар ин мақола баён шудааст, наметавонад ба пуррагӣ сабки ғазали форсиро дар давраи муосир фаро бигирад.

Аз китоби «Баррасии адабиёти Инқилоби исломӣ» [11] метавон перомуни масъалаи мавриди назар ба таври ҷудогона таҳқиқоти тозаеро пайдо кард. Муҳаққиқон дар мақолаҳои худ ҳангоми баёни паҳлуҳои муҳталифи адабиёти ин давра перомуни вижагиҳои жанрӣ, аз ҷумла қолаби ғазал изҳори назар намудаанд. Аксари ин баррасиҳо, дар навбати худ, умумӣ буда, хусусиятҳои ҷузъии қолаби ғазалро дар бар мегиранд.

Бояд зикр кард, ки дар ин давра яке аз вижагиҳои шакливу сохтори дигаре, ки дучори тағйирот гаштааст, ҳаҷми ғазал, яъне миқдори байтҳои он мебошад. Дар ҳақиқат, миқдори байтҳои ғазал дар тури таърихи адабиёти тоҷикӣ форсӣ яксон набуда, он вобаста ба завқу биниш ва истеъдоди шоирон таҳаввул ёфтааст. Аз ин рӯ, мо дар ғазалҳои шоирон аз ҷаҳор байт шуруъ намуда, то понздаҳ, бисту ду байт ва зиёда аз он вомерем.

Таҳқиқи ин масъала аз нигоҳи муҳаққиқон низ ба гунаи муҳталиф аст. Масалан, ба андешаи Сирус Шамисо миқдори абёти ғазал маъмулан бояд байни 5 то 12 байт бошад. Номбурда чунин менависад «Дар ғазалиёти Саъдиву Ҳофиз маъмулан теъдоди абёт 7 ё 8 аст ва усулан дар тайи такомули сурии ғазал адади ҳафт барои теъдоди абёти он тасбиат шудааст. Аммо бояд донист, ки ин қоида кулӣ нест, чунон ки Ваҳшӣ ғазали 4-байтӣ ва Мавлавӣ ғазалҳои 15-байтӣ ва ғоҳ 43 ва 47 ва ҳатто 82-байтӣ дорад. Соиб низ ғазали 19, 22, 31 ва 35 –байтӣ дорад ва ба таври кулӣ теъдоди абёт дар ғазали ҳиндӣ номаҳдуд аст» [19, 221-222].

Ҳақиқатан, агар ба қолаби ғазал аз даврони ташаккулаш то ба имрӯз як нигоҳи амиқ дошта бошем, пай хоҳем бурд, ки донишмандони миқдори ғазал дар ҳаҷми 5-12 ва ё 7-14 байт чандон дуруст нест. Зеро адабиёти пурғановати классикӣ аз ин миқдор кам ва ҳам зиёд миқдори байтҳои ғазалро доро мебошад. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Алиризо Қазва шоир ва муҳаққиқи муосири форсӣ таърифи гузаштагонро дар мавриди ин қолаб норасо медонад. Ба андешаи ӯ «имрӯз дигар маҳсур кардани абёти ғазал дар масалан 7 то 13 байт чандон писандида нест, ҳатто дар ҷаҳд қарни пеш низ шоирони «сабки ҳиндӣ» бар ин бовар набуданд. Ба унвони мисол метавон аз ғазалҳои 4 ва 5 - байтии Толиби Омулӣ ном бурд, ки шуморашон ҳам кам нест. Пас, ғазали ҷаҳору

панҷбайтӣ ҳам ҳуввияте дорад. Аз тарафе ғазали 20-байтӣ ҳам ғайри қобили тасаввур нест» [6, 9].

Раҳим Мусулмонқулов низ ҳангоми таҳқиқи ин масъала ба чунин натиҷа расидааст, ки қолаби ғазал то ин давра ба тағйироти зиёди шакливу сохторӣ, аз ҷумла аз лиҳози миқдори байтҳо дучор гаштааст. Ба андешаи муҳаққиқи зикргардида миқдори байтҳои ғазалҳои шоирон дар даврҳои мухталиф таҳаввул ёфта, дар як давраи адабиёт масалан, аз 5 то 7 байт иборатанд, дар давраи дигар 7 то 12 байт ва гоҳе аз 25 то 30 байт иборат мебошанд [13, 46]. Ин масъала, яъне миқдори байтҳо дар ғазалиёти шоирони давраи мавриди назар ҳам мухталиф аст. Анъанаи қонуниятҳои байтҳои ғазал, ки 5-12 байт эътироф шудааст, аз ҷониби шоирони ин давра дар бештари маврид риоя намешавад. Бо вучуди ин, ба таври умум, миқдори байтҳои ғазали шоирон дар атрофи ҳамон 5-12 байт давр мезанад. Масалан, аз 20 ғазали Қайсари Аминпур, ки аз назар гузаронидем, 2-то 4-байтӣ, 5-то 5-байтӣ, 12- то 6-байтӣ, 1 то 7-байтӣ, аз 25 ғазали Саидзиёуддин Шафёӣ 5 -то 5-байтӣ, 17- то 6-байтӣ, 3- то 7-байтӣ, аз 15 ғазали Салмони Ҳиротӣ 6- то 5-байтӣ, 6- то 6-байтӣ, 2 -то 7-байтӣ, 1- то 12 - байтӣ, аз 30 ғазали Маҳмуд Шохруҳӣ 1 -то 5-байтӣ, 1- то 6-байтӣ, 3 то 7-байтӣ, 4-то 8-байтӣ, 5-то 9-байтӣ, 4-то 10-байтӣ, 6-то 11-байтӣ, 2-то 12-байтӣ, 2-то 14-байтӣ, 1-то 15-байтӣ, 1-то 26-байтӣ, аз 17 ғазали Ҳусайн Исрофиلى 1-то 5-байтӣ, 4-то 6-байтӣ, 4-то 7-байтӣ, 3-то 8-байтӣ, 4-то 10-байтӣ, 1-то 11-байтӣ, аз 46 ғазали Аббос Баротипур 1-то 5-байтӣ, 2-то 6-байтӣ, 10-то 7-байтӣ, 4-то 8-байтӣ, 15-то 9-байтӣ, 9-то 10-байтӣ, 2-то 11-байтӣ, 2-то 12-байтӣ, 1-то 13-байтӣ мебошанд.

Аз миқдори умумии ғазалҳое, ки мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд, ғазалҳои 4-12 байт ва ҳатто зиёдтар аз он ҳам мавҷуд аст. Миқдори байтҳо дар ғазал ҳамон гуна ки дар боло зикр карда будем, бештар ба тафаккур, андеша, ҳунари, истеъдод, завқу биниш ва диди ҳар як шоир вобаста аст. Ба ибораи дигар, шоир метавонад ҳадафи дар пеши худ гузоштаашро дар 4 байт, 10 байт ва зиёда аз он ҷамъбаст намояд. Барои мисол ғазали «Кӯчаи бунбасти»-и Абдучаббор Кокоиро аз назар мегузаронем:

Дерест бо номи ту хилват мекунам, эй ҳуби болодаст,
Дорад чароғон мешавад бо номи ту ин кӯчаи бунбасти.
По рӯйи фикрам мегузорад пурсише ноҳоста чандест,
Дур аз ту бо ман душманӣ дорад касе, ки дар дарунам ҳаст.
Шояд ту он нурӣ, ки мегӯянд дар оинаҳо пайдост,
Шояд ту он меҳрӣ, ки мегӯянд бо афсонаҳо пайвасти.
Бе болу пар фардо чӣ хоҳад кард бо ман осмони ту,
Эй кош, ҳобе ё ҳаёле болҳояшро ба ман мебасти (8, 42).

Аз матни ғазал бармеояд, ки шоир тавонистааст дар ҳамаи 4 байт ҳадафашро баён ва андешаашро ҷамъбасти намояд. Муртазо Нурбахш аз шоирони дигари ин давра дар ғазали зерин мавзӯи пеши худ гузоштаашро дар 6 байт матраҳ сохтааст:

Ташнаам, бориши хуршед таманнои ман аст,
Осмон вусъати ин обии дарёи ман аст.
Рӯзҳоям ҳама абристи, дилам боронисти,
Боди поиз гирех хӯрда ба дунёи ман аст.
Ман намедонам, эй умр, шитобат аз чист,
Лаҳзае сабр, ки ҳангоми тамошои ман аст.
Як нафар рӯзе бар лоларухе бад мегуфт,
Гуфтам ин хуфта, ки мебинӣ, зебои ман аст.
Офтобо, ба зимистонам агар меой,

Чода барфист, нишонам асари пой ман аст.

Чизе аз ишқ нафаҳмидаму сисола шудам,

То кадомин нафас он хуб пазирои ман аст (14, 65-66).

Ба ҳамин монанд садҳо мисоли дигар метавон ба ҳайси шоҳид овард, ки дар он шоирон вобаста ба завқу биниш ва ҳунару истеъдодашон дар 5 ё 10 байт ва зиёда аз он ғазал сурудаанд. Яке аз хусусиятҳои асосӣ ва сифати шаклии байти охир, яъне байти мақтаъ дар он мавҷуд будани таҳаллус аст. Роҷеъ ба таҳаллус ва мавқеи он дар ғазали форсӣ муҳаққиқони зиёде изҳори назар намудаанд. И.С.Брагинский ҳангоми баррасии адабиёти қарни XI ба чунин натиҷа мерасад, ки ғазал ҳамчун жанри асосӣ маҳз дар ҳамин давра маълум гаштааст. Таҳаллус ҳам маҳз аз ҳамин давра, хусусан баъди чопи девони Ҳасани Ғазнавӣ, ки дар 20 ғазалаш таҳаллуси шоир омадааст, шуруъ карда, дар ғазалҳои шоирони баъдӣ мавриди истифода қарор гирифтааст (5, 93-99). Ин хусусият дар оянда яке аз меъёрҳои асосии қолаби ғазал гашт. Фазлуллоҳи Сафо низ овардани таҳаллусро дар ғазал дар қарнҳои XII-XIII медонад: «Дар охири ғазал дар ҳудуди қарни шашуму ҳафтум ва баъд одатан шуаро исми худро зикр мекарданд ва ин тазаккурро таҳаллус гӯянд» (17, 46). Абдуҳолиқ Мирзоев низ бар ин ақида аст, ки таҳаллус ҳамчун як падидаи махсуси ғазал дар нимаи аввали асри XII ба миён омада, минбаъд инкишоф ёфтааст (12). Албатта, то ин давра дар адабиёти форсӣ ғазалҳое низ суруда шудаанд, ки дорои таҳаллус будаанд. Сирус Шамисо ғазали зерини Рӯдакиро

Зиҳӣ фузуда чамоли ту зебу ороро,

Шикаста сунбули зулфи ту мушки сороро...

Чу Рӯдакӣ ба ғуломӣ агар қабул кунӣ,

Ба бандагӣ напосандад ҳазор Дороро

аз аввалин ғазалҳои таҳаллусдошта донистааст [19, 57].

Бояд зикр кард, ки мавқеъ ва қорбурди таҳаллус дар ғазал дар даврони мухталиф ба ҳар гуна мебошад. Ба ибораи дигар, таҳаллус мувофиқи завқу биниш ва хоҳиши шоирон дар қолаби ғазал истифода шудааст. Масъалаи мавқеъ ва қорбурди таҳаллус дар ғазали шоирони давраи мавриди назар (нимаи дуюми асри XX) ба гунаи дигар аст. Дар маҷмӯъ, аксарияти ғазалҳои шоирон дорои ин вижагӣ намебошанд. Агар гӯем, ки таҳаллус дар ғазали шоирони ин насл қариб аз байн рафтааст ва шоирон ба он кам таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд, ҳато намекунем.

Таҳаллус дар ғазалҳои шоирони ин давра аз аломатҳои асосии шаклии ғазал, ба мисли вазн, қофия ба шумор намеравад ва овардани онро шоирон чандон зарур намешуморанд. Камтаваҷҷуҳии шоирон дар ин давра барои ифодаи таҳаллус бештар ошкор мешавад. Ба андешаи мо, шоирон ё овардани таҳаллусро зарур намешумориданд ва ё он ҳамчун яке аз аломатҳои ғазал мавқеи худро аз даст дода буд.

Ғазалҳои шоироне чун Абдучаббор Коқой, Алиризои Қазва, Муртазо Нурбахш, Азизуллоҳ Зиёдӣ, Салмони Ҳиротӣ, Ҳусейни Исрофилий, Сайид Зиёуддин Шафӣ, Насруллоҳи Мардонӣ ва дигарон дар ҳама ҳолат ва ё дар бештари ҳолатҳои таҳаллус надоранд. Аксарияти байтҳои ғазалҳои шоирони маҷмӯъ мавқеъ ва ҷойгоҳи шоирро нисбат ба муҳите, ки ӯро ихота кардааст, муайян месозад ва онҳо дар бештари мавридҳо ба шакли ҷамъбасти омада, аз анҷомрасии андеша ва тафаккури шоир далолат мекунанд.

Гузашта аз ин, дар давраи мавриди назар инчунин ғазалҳое суруда шудаанд, ки дорои таҳаллус мебошанд. Ин вижагӣ дар ғазалҳои шоироне чун Ҳушанг Ибтиҳоҷи Соя, Маҳмуди Шоҳруҳӣ, Аббос Баротипур, Суҳайли Маҳмудӣ, Насруллоҳи Мардонӣ

ва дигарон ба назар мерасад. Байтҳои ғазалҳои шоирони зеринро, ки дорои таҳаллус мебошанд, дида мебароем:

Аз Ҳушанг Ибтиҳочи Соя:

Наҳанге бибояд, ки бо вай барояд,
Кучо Соя аз уҳда ояд бурунаш [6, 17].
Соя, з-оташкадаи мост фурӯғи маҳу меҳр,
Ваҳ, аз ин оташи равшан, ки ба ҷони ману туст [6, 111].

Аз Насруллоҳи Мардонӣ:

Биё ба сангари тавҳид фотехона бихон,
Суруди Наср мин аллоҳ дар канораи хун [10, 61].

Аз Маҳмуди Шохруҳӣ:

Гардад даруни Ҷазба чу оина тобнок,
Афтад фурӯғе ар ба дилаш аз зиёи ту [20, 8].
Ба бару баҳр равон гашт ҳукми мо Ҷазба,
Чу дар тариқи талаб тарки хушку тар кунем [20, 21].

Байти мақтаи ғазалҳои ин шоирон, ки дорои таҳаллус мебошанд, оҳангҳои мухталифро дар бар мегиранд. Масалан, байтҳои зерини мақтаи ғазалҳои Маҳмуди Шохруҳӣ аз оҳанги ошиқӣ бархӯрдоранд:

Ба каманди Ҷазба дилро чу ғизол сайд кардӣ,
Ба муҳаббат, ки ўро набувад сари раҳой [10].
Ба субҳи васл агар роҳ бурдаам Ҷазба,
Раҳини дидаи шабзиндадори хештанам [232, 17].

Байти ғазали зерини Аббос Баротипур низ дорои оҳанги ошиқӣ мебошад:

Ба ғайри ишқ кӣ дидаст дар ҷаҳон асаре,
Ба ишқ кӯш Баротӣ, ки ишқ поянда аст [2, 67].

Гоҳ-гоҳ дар ғазалҳои шоирони ин давра оҳанги ифтихория низ мавриди истифода қарор гирифтааст. Масалан, ин оҳанг дар байти зерини ғазали Маҳмуди Шохруҳӣ ба чунин тарз ифода ёфтааст:

Агар чун шамъ месӯзам, ба рӯйи халқ хандонам,
Агар талх аст комам Ҷазба шеъре чун шакар дорам. [20, 27].

Бояд зикр кард, ки оҳанги ифтихория дар ғазалҳои шоирони ин давра чандон қорбурди фаровон надорад. Шоирони ин давра асосан дар пайравии ғазалҳои шоирони классикӣ ин мазмунро инъикос намудаанд.

Ҳамин тариқ, метавон ба хулосае омад, ки ғазал дар ин давра аз ҷиҳати шаклу сохтор дучори таҳаввули амиқ гардид. Аз таҳлилу баррасӣ бармеояд, ки шоирон таъсири зиёде (аз лиҳози шаклу сохтор) аз шоирони ғазалсарои классикӣ бардоштаанд. Аз ин рӯ, вижагиҳои шакливу сохторие, ки дар гузашта маъмул буд, дар ғазалҳои онҳо ба мушоҳида мерасид. Дар баробари ин, навҷӯйиҳои шоирон дар дигаргун сохтани шаклу сохтори ғазал низ назаррас аст. Маҳз тавассути саъю кӯшишҳои шоирони ин давра навҳои тозаи ғазал рӯйи қор омаданд, ки аз ҷиҳати шаклу сохтор аз ғазалҳои шоирони классикӣ ба қуллӣ тафовут доштанд. Хусусан, ғазалҳое, ки дар зери таъсири «шеъри нав» суруда шудаанд, навӣ тозае ғазалро аз ҷиҳати шаклу сохтор ба миён овард. Ин шаҳодати он аст, ки шоирони давраи мавриди назар дар пайи навоарӣ талош намуда, дар ин самт ба дастовардҳои назаррасе ҳам ноил шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Адабиёти инкилоб-инқилоби адабиёт. Маҷмуаи мақолот. Иборат аз ду ҷилд. – Техрон, 1377. – 267 с. [бо забони форсӣ].
2. Баротипур А. Гузидаи адабиёти муосир. Интишороти «Найистон». А.Баротипур. – Техрон, 1378. – 100 с. [бо забони форсӣ].
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Е.Э. Бертельс. Том 1.
4. Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литератур. И.С. Брагинский. – М., 1972. – 524 с.
5. Брагинский И.С. О возникновении газели в персидско-таджикской литературы. Советское востоковедение. И.С. Брагинский. – 1958, – №2. – с.93-99.
6. Ғазали муосири Эрон. Гузина ва пешгуфтори Алиризои Қазва. Ҳавзаи ҳунари. Қазва Алиризои. – Техрон, 1997. – 202 с.
7. История персидской и таджикской литературы /под ред. Яна Рипки. Прогресс. – М., 1970. – 440 с.
8. Коқой А. Гузидаи адабиёти муосир. Интишороти «Найистон». А.Коқой. – Техрон, 1378. – 90 с. [бо забони форсӣ].
9. Қумӣ М. Ғазалсарой дар ҳаштсад сол. Паёми навин. М.Қумӣ. – Техрон, 1354, шумораи №3. [бо забони форсӣ].
10. Мардонӣ Н. Хунномаи хок. Интишороти «Кайхон». Н.Мардонӣ. – Техрон, 1363. – 229 с. [бо забони форсӣ].
11. Маҷмуаи мақолаҳои семинари. Баррасии адабиёти Инкилоби исломӣ. Ҷилди аввал. – Техрон, 1373. – 658 с. [бо забони форсӣ].
12. Мирзоев А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV. – Душанбе, 1958
13. Мусулмонқулов Р. Анъана ва навоарӣ. Р.Мусулмонқулов. – Душанбе, 1985. – 114 с.
14. Нурбахш М. Гузидаи адабиёти муосир. Интишороти «Найистон». М.Нурбахш. – Техрон, 1378. – 100 с. [бо забони форсӣ].
15. Нуъмонӣ Ш. Шеър-ул-ачам ё таърихи шуаро ва адабиёти Эрон. Ш.Нуъмонӣ. – Техрон. Ҷилди 5.
16. Проблемы восточного стихосложения. Москва, 1973. – 184 с.
17. Сафо Ф. Сабкҳои адабӣ. Осори баргузидаи шеърӣ. Ф.Сафо. – Техрон, 1378. – 196 с. [бо забони форсӣ].
18. Хольшевников В. Основы стиховедения. В. Хольшевников. – Ленинград, 1972.
19. 147. Шамисо С. Сайри ғазал дар шеъри форсӣ. Интишороти «Фирдавс». С.Шамисо. – Техрон, 1376. – 320 с. [бо забони форсӣ].
20. Шоҳруҳӣ М. Гузидаи адабиёти муосир. Интишороти «Найистон». М.Шоҳруҳӣ. – Техрон, 1378. – 100 с. [бо забони форсӣ].

ҒАЗАЛ ВА МАВҚЕИ ОН ДАР ШЕЪРИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур роҷеъ ба пайдоиш, ташаккул ва вижагиҳои асосии ғазал изҳори назар шудааст. Муаллифи мақола бо таъкиқоти Бертельс Е.Э., Брагинский И.С., Мирзоев А., Рейснер М.Л., Хольшевников В., Шамисо С., Сафо Ф., Қумӣ М. ва дигарон кӯшиш намудааст, ки масъалаи мазкурро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳад. Муаллиф қайд мекунад, ки аксари таҳқиқоти баанҷомрасида перомунӣ мавқеъ, ҷойгоҳ ва вижагиҳои ғазали классикии тоҷику форс мебошанд ва масъалаи мавриди назар дар онҳо ба таври ҷудогона баррасӣ шудаанд. Ба андешаи муаллифи мақола дар таълифоти Эронзода Н, Ҷаводиниё М., Шамисо С., Аминпур Қ., Ҳасанлӣ К., Ҳуқуқӣ М., Зарқонӣ М., Шикобо П., Ёҳаққӣ М. баъзе аз вижагиҳои ғазали муосир мавриди баррасии қарор гирифтаанд. Ғазал ҳарчанд аз роҷтарин қолабҳои шеърӣ адабиёти классикӣ бошад ҳам, дар адабиёти давраи мавриди назар (солҳои 80-уми асри XX) камтар истифода мешуд. Новобаста аз ин, ғазал дар ин давра аз лиҳози мавзӯву мундариҷа, шаклу сохтор дучори таҳаввул гардид. Дар мақола кӯшиш шудааст, ки вобаста ба вижагиҳои шакливу сохтори ғазал, аз ҷумла ҳаҷм ва байти таҳаллуси он изҳори назар намояд. Бояд зикр кард, ки миқдори байтҳои ғазал дар тури таърихи адабиёти тоҷику форс яксон набуда, он вобаста ба завқу биниш ва истеъдоди шоирон таҳаввул ёфтааст. Аз ин рӯ, дар ғазалҳои шоирон аз ҷаҳор байт шуруъ намуда, то понздаҳ, бисту ду байт ва зиёда аз он идома меёбанд. Таҳаллус низ дар ғазалҳои шоирони ин давра аз аломатҳои асосии шакли ғазал, ба мисли вазн, қофия ба шумор намеравад ва овардани онро шоирон чандон зарур намешуморанд.

Калидвожаҳо: ғазал, мавзӯ, шакл, сохтор, ҳаҷм, таҳаллус, байт, шоир, аломат, таҳаввул

ГАЗЕЛЬ И ЕЁ РОЛЬ В СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ

В данной статье речь идет о возникновении формировании и особенностях газели. Автор статьи опираясь на труды Бертельса Е.А., Брагинского И.С., Мирзоева А., Рейснера М.Л., Хольшевного В., Шамисо, С., Сафо Ф., Куми М. и другие старается рассуждать относительно данной темы. Автор подчеркивает, что большинство завершенных исследований касаются места и особенности персидско-таджикской классической литературы и данная тема ими исследована в отдельности. По мнению автора статьи, в трудах Эронзода Н., Джаваднийе М., Шамисо С., Аминпур К., Хасанли К., Хукуки М., Заркони М., Шикобо П., Ехакки М. исследуются некоторые особенности современной газели. Несмотря на то что, газель является наиболее распространенным жанром классической литературы, но в литературе обсуждаемого периода (80-е годы XX века) встречается довольно редко. Независимо от этого газель в этом периоде и по тематике и содержанию и по форме и структуре подверглась преобразованиям. В статье имеются попытки выражать своё мнение относительно особенности преобразования газели по форме и структуре, особенно в бейте тахаллоса (бейт, в котором идёт псевдоним автора). Надо подчеркивать, что количество бейтов газелью на протяжении персидско-таджикской литературы не было одинаково, оно в зависимости от таланта и видения поэтов изменялось. Поэтому в газелях поэтов встречаются от четырех бейтов до пятнадцати, двадцати двух бейтов и более. Тахаллос (псевдоним) так же в газелях поэтов этого периода не считается основной формой газели на подобие размера и рифмы стихотворений.

Ключевые слова: газель, тема, форма, структура, объем, тахаллос (псевдоним), бейт, поэт, знак, преобразование.

GHAZAL AND ITS POSITION IN CONTEMPORARY POETRY

The article has expressed the appearance, evolution, and peculiarities of lyrics. The authors of the article on the based of Bertels E.E., Braginsky I.S., Mirsoev A., Reysner M.L., Kholshchevnikov V., Shamiso S., Safo F., Qumi M., and others researchers tried to discuss the above-mentioned problem. The author emphasized that the majority of fulfilled research is about the position, place, and peculiarities of Tajik-Persian classics' lyrics, and issues under consideration are discussed separately in them. According to the author of the article, in the compositions of Eronzoda N., Jovidinyo M., Shamiso S., Aminpur Q., Hasanli K., Huquqi M., Zarqoni M., Shikebo P., Yohqaqi M. have been considered some of the peculiarities of modern lyric. However lyrics have existed in the form of classical literature' poems, but in the studying period of literature (80th years of XX 20th century) it is used diminutively. Independently, lyrics in this period have changed with stand view of theme, content, forms, and structure. The article is relevant to the peculiarities of forming and structure being expressed, including length and pseudonym distich. It should be noted that the number of lyric distichs was not similar in the course of the history of the Tajik and Persian literature. It evolved depending on its interest and vision and the writers' talent. For this reason, the lyrics of poets start from four lines and reach fifteen, and twenty-two lines continue. Also, pseudonyms in the lyrics of the poets of the period do not account for one of the main signs of lyric, such as rhyme and rhyme but the poets considered them unimportant.

Keywords: lyric, theme, form, structure, length, pseudonym, distich, poet, sign, evolution.

Маълумот дар бораи муаллиф: Расулзода Алидод Бобо – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи филологияи Эрон. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: alidod-1977@mail.ru. Тел: (+992) 988921122

Информация об авторе: Расулзода Алидод Бобо – Таджикский национальный университет, доктор филологических наук, профессор кафедры Иранской филологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. e-mail: alidod-1977@mail.ru. Тел: (+992) 988921122.

Information about the author: Rasulzoda Alidod Bobo – Tajik National University, Doctor of Philology, Professor of the Iranian Philology Department. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Avenue. e-mail: alidod-1977@mail.ru. Tel: (+992) 988921122.

ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ ВА МАКТАБИ АДАБИИ ҲИРОТ

Муҳаммадхоча Н.

*Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи
касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон*

Дар бораи ҳаёт ва фаъолиятҳои гуногунпаҳлуи Ҳусайн Воизи Кошифӣ пажӯҳишҳои зиёде анҷом ёфтааст, ки бархе аз онҳо ҳанӯз дар замони ҳаёти худӣ ӯ оғоз гардида буданд. Аз қадимтарин ва боэътимодтарин сарчашмаҳо дар шарҳи ҳол, осор ва шахсияти ин донишманд метавон ба навиштаҳои таърихнигори маъруфи даврони ӯ – Хондамир ишора кард.

Хондамир, ки худ аз муосирон ва шогирдони наздики Кошифӣ ба шумор мерафт, дар осори маъруфи худ «Маосир-ул-мулк», «Хулосат-ул-ахбор» ва махсусан дар «Ҳабиб-ус-сияр» – маълумоти ҷолибу арзишмандеро дар бораи ҳаёт, осор ва фаъолиятҳои илмӣ ва фарҳангии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба сабт расондааст. Ду асари аввал, ки тақрибан панҷ сол қабл аз даргузашти Кошифӣ таълиф шудаанд, аз нигоҳи таърихӣ ва мазмунӣ дорои аҳаммияти хоссанд. Онҳо дарбаргирандаи маълумот ва мушоҳидаҳои мустақим аз марҳилаи камол ва шукуфоии эҷодии ин донишманд мебошанд ва бинобар ҳамин, ба ҳайси манбаъҳои аслий ва муътамад пазируфта мешаванд.

Китоби «Ҳабиб-ус-сияр» бошад, гарчанде баъд аз марги Кошифӣ таълиф ёфтааст, аммо аз нигоҳи таърихнигорӣ ва адабиётшиносӣ мақомаи вижа дорад. Хондамир, ки шахсан бо Кошифӣ ошно буд ва ӯро аз наздик мешинохт, дар ин асар маълумотеро дарҷ кардааст, ки дар тури садсолаҳо ба ҳайси яке аз маъхазҳои асосии тазкиранависон ва муҳаққиқони таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ хидмат кардааст.

Бинобар ин, саҳми Хондамир дар ҳифз ва интиқоли донишҳои марбут ба ҳаёт ва осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ беназир буда, пажӯҳишҳои муосир низ бе таъия бар гуфтаҳои ӯ наметавонанд тасвири комили дақиқ аз ин шахсияти барҷаста ба даст диҳанд.

Дигар муаллифони сарчашмаҳои ҳамзамони Ҳусайн Воизи Кошифӣ, ба монанди Амир Алишери Навоӣ, дар тазкираи «Маҷолис-ун-нафос», Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ», Фаҳриддин Али Сафӣ дар «Раҷаҳоти айнулҳаёт», Абдулвосеъ Низомии Бохарзӣ дар китоби «Мақомоти Ҷомӣ», Хондамир дар ҷилди ҳафтуми китоби таърихӣ «Равзат-ус-сафо ғӣ сират-ил-анбиё ва-л-мулк ва-л-хулафо» дар бораи шахсияти Ҳусайн Воизи Кошифӣ, равиши зиндагӣ ва осору таълифоти ӯ, аксар ба таври иҷмолӣ ва баъзан нисбатан ба таври ҷомеъ ва муфассал ахбори судманд дарҷ кардаанд.

Марги Темур ва оғози ҳукумати Шохрух дар Ҳирот фасли ҷадиде дар ҳаёти дерпояи ин шаҳр эҷод кард. Шохрухро яке аз бартарин салотини асри темурӣ метавон донист, зеро ӯ илова бар диёнат ва тақвод, ки бо онҳо шухрат дошт, сулҳҷӯву бахшанда, илмдӯст, адабпарвар, ҳунархоҳ буд ва харобиҳои зиёдеро, ки сабабгори он юришҳои Темур буд, мараммат ва бозсозӣ намуд [9, с. 138; 13, с. 572-573].

Баъд аз он ки Шохрух бар хилофи Темур ба ҷойи Самарқанд Ҳиротро ба унвони пойтахти худ интихоб кард, ин шаҳрро маркази ҳузури асҳоби илм ва фарҳанг сохт. Бино ба назари аксари муҳаққиқон, даврони фармонравоии Шохрух дар Ҳирот

муқаддимаи даврони бошукуҳ ва пуразамате шуд, ки метавон аз он ба унвони «растохези фарҳангии» аҳди темурӣ ёд кард. Бад-ин тариқ, муқаддимоти наҳзати амалӣ, адабӣ ва ҳунарии бузурге эҷод шуд, ки дар давраҳои баъд ба авҷу таолии бемонанде даст ёфт [6].

Дарвоқеъ, шаҳри Ҳирот дар рӯзгори Шоҳрух аз беҳтарин марказҳо ва ба унвони «гулистони пурнақшу нигори Осиё» ва маркази иҷтимоӣ аҳли илм ва дониш ва ҳунар ба шумор мерафт [18, с. 21; 10, с. 127]. Аз ин рӯ, Ҳофизи Абӯ, муаррихи шаҳри давраи темурӣ, дар бораи равнақ ва ободонии Хуросон ва ба вижа Ҳирот ашъореро дар соли 1411 суруда аст, ки баёнгари азамати ин шаҳр дар рӯзгори Шоҳрух мебошад:

Гар касе пурсид зи ту, к-аз шаҳрҳо хуштар кадом,
Гар ҷавоби рост хоҳӣ дод ёро гӯ Ҳарӣ.
Ин ҷаҳон чун баҳр дон, дар вай Хуросон чун садаф,
Дар миёни ин садаф шаҳри Ҳиро чун гавҳаре [2, с. 12-12].

Бо ин ҳол равнақ ва ободонии шаҳри Ҳирот танҳо дар сояи тавачҷуҳи Шоҳрух зуҳуру буруз накард, балки дигар дарбориён ва бавижа ҳамсараш Гавҳаршод низ ба ин масъала тавачҷуҳ ва инояти хос дошт ва дар сохтану ба истифода додани биноҳои хайрияӣ, эҷоди марказҳои илмӣ, фарҳангӣ ва мазҳабӣ дар ин шаҳр нақши бориз доштааст [16, с. 1087; 14, с. 167].

Давраи ҳукумати нисбатан тулонии султон Ҳусайн Бойқароро наметавон аз лиҳози сиёсӣ-низомӣ чандон нуқтаи азиме ба шумор овард, аммо дар муқобил ба лиҳози илмӣ ва адабӣ яке аз барҷастатарин ва дурахшонтарин эъсори фарҳангу тамаддуни тоҷикон маҳсуб мешавад, зеро дар замони ӯ дарбори Ҳирот табдил ба яке аз конунҳои адаб ва ҳунар дар сартосари қаламрави темурӣ шуд. Ҳукумати Ҳусайн Бойқаро дар ин замина таъсири босазое дошт, чаро ки ба ҷуз ҳамла ба узбекон дар авоҳири ҳаёташ ва исёни фарзандонаш, ки баъд аз солҳои 1496 оғоз шуд, давраи ӯ бо оромиши нисбие ҳамроҳ буд ва ҳимояти густурда аз аҳли фарҳанг бистари муносибе ҷиҳати парвариши улум ва фунуни мумтози ононро фароҳам оварда буд. Ҳамчунин дар ин шукуфӣ Амир Алишери Навоӣ вазири донишманд ва илмдӯсти Султон Ҳусайн Бойқаро нақши вижае бар уҳда дошт. Дар сояи ин тавҷеҳот Ҳирот табдил ба яке аз марказҳои дурахшони илмӣ ва бистарсози рушди шахсиятҳои барҷастаи ин аср гардид [14, с. 89; 5, с. 318].

Ҳамин буд, ки дар Ҳирот мадорис, хонақоҳҳо ва китобхонаҳои бисёре фаъолият мекард ва донишмандону олимони сартосари ҷаҳони ислом ба он марказ рӯй оварданд ва бад-ин тариқ, ҳимояти дарбори Султон Ҳусайн ва Навоӣ шомили ҳоли онон гардид ва ҳалқаҳои фаровоне аксаран бо ҳузури дарбориён бар по гардид ва дар натиҷа олимони ҳунармандони барҷаста мавриди луфт ва инояти Султон қарор гирифтанд [12, с. 66-67].

Дар давраи 36-солаи фармонравоии Султон Ҳусайни Бойқаро Ҳирот бешакку гардид маркази наҳзатҳои ҳунари ва фарҳангӣ талаққӣ мешуд, ба ҳадде ки бо пешрафтатарин пойтахтҳои аврупоӣ дар қарни вусто баробарӣ мекард. Ободонӣ, имрон ва рифоҳи ин аср ба ҳадде расида буд, ки ҳеҷ як аз воқеанигорон натавонистанд аз зикри он худдорӣ кунанд. Ин ҳама сабаб шуда буд, то беҳтарин мударрисон ва ҳунармандон ва суҳандонон дар ин маҳдуд рушд ва ба ҷойгоҳи азими илмиву фарҳангӣ бирасанд [18, с. 18-19].

Қазвинӣ дар «Назҳат-ул-қулуб» Ҳирот дар асри Темуриёнро дорои «дувоздаҳ ҳазор дӯкон, сесаду чиҳилу ҳашт ҳазор хона ва сесаду панҷоҳ мадраса ва хонақоҳ» муаррифӣ кардааст [8, с. 348].

Суннати ҷамъовариӣ пешаварон, ҳунармандон ва олимон ва арҷгузорӣ ба илм ва ҳунар аз Темур ба фарзандонаш низ ба мерос расид. Мирзо Шоҳрух, Бойсунғур Мирзо, Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ва Улуғбек ва ҳамчунон вазири донишманди Бойқаро Амир Алишери Навоӣ шахсиятҳои фарҳефтае буданд, ки қадру манзалати ҳунар ва илмро амиқан дарк мекарданд ва худ дар яке аз риштаҳои ҳунар ва илм машғулият доштанд.

Султон Ҳусайн Бойқаро, ки худ ба форсӣ ва арабӣ шеър мегуфт, мусалламан аз зарфияти олиӣ ҳунари бархурдор буд. Тасодуфӣ нест, ки ин шоҳи илмпарвар ба Мавлоно Ҷомӣ иродати хос дошт ва ҳангоми вуруди Ҷомӣ ба дарбор ӯ аз тахт фуруд меомад ва шоирро дар канори худ ҷо меод [11, с. 387].

Амир Алишери Навоӣ ин шоири зулличонайн дар айнаи ҳол хаттот ва мусиқидони барҷастаи асри худ буд. Дар дарбори чунин шоҳон ва вазирон табиист, ки ҳунар ва адаб рушд мекунад ва ҳунарманди олим аз қадр ва манзалати дархури эшон бархурдор мегардад.

Дар арсаи меъмори, хаттотӣ, миниатюрӣ, ҳунари китобсозӣ, таърихнигорӣ, мусиқӣ ва тасниф ҷараёнҳои неруманде арзи вуҷуд кард ва муддатҳо идома дошт. Шоҳони темурӣ мадорис, хонақоҳ ва китобхонаҳоро мустақиман ё ғайримустақим ёри ва донишмандонро ташвиқи моддӣ ва маънавӣ мекарданд. Дар мадориси он замон донишмандоне ҳамчун Мавлоно Саидуддини Тафтозонӣ Қутбиддини Чаштӣ, Муҳаммад тармадии Ҳиравӣ, Ҳофизӣ Абру, Муиниддин Муҳаммади Воҳӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ тадрис мекарданд [6, с. 200 -212].

Дар арсаи улуми риёзӣ, ҳикмат, нучум ва тиб низ муҳити фарҳангии Ҳирот донишмандони номдоре чун Шарафиддини Омуӣ, Низомиддин Аҳмади Челонӣ, Кошифӣ, Мавлоно Қосим, Хоҷа Неъмат, Ғиёсиддини Муҳаммад, Мавлоно Баҳлул, Дарвеш Али Табиб ва даҳҳо дигар донишмандонро тарбият намудааст [6, с. 215 то 235].

Тасаввуф дар давраи Темуриён низ бар хилофи давраҳои пешин руҳияи созандагӣ дошта, Хоҷа Баҳоуддини Муҳаммад бо шиори «хилват дар анҷуман ва сафар дар ватан» тасаввуфро бо мардум даромехт ва дар хидмати боландагии иҷтимоӣ қарор дод. Ҷомӣ – халифаи тариқати нақшбандия дар Ҳироти он замон буда, Султон Ҳусайн Бойқаро, Абусаид ва Амир Алишер Навоӣ дар зумраи иродатмандони ӯ буданд.

Китоб ва китобхона дар давраи Темуриён аз ҷунон ҷойгоҳи бузурге бархурдор буданд, ки дар мавриди аҳаммияти он метавон ҷудогона баҳс кард. Дар китобхонаи султонӣ, ки Мираки Наққош ва баъдтар Камолиддини Бехзод онро идора мекарданд, наққошон ва тазҳибкорони зиёде ба халлоқияти ҳунари мепардохтанд. Дар китобхонаи Амир Алишер Навоӣ низ чунин ҷараёне вуҷуд дошт. Аз осори ин давра, ки ба таври асафангез истеъморгарон аз кишвари берун кардаанд, бештар аз 2500 маҷмуаи ҳунари дар музейҳои ҷаҳон мавҷуд аст, ки ҳудуди 50-60 маҷмуа ҷоп гардидааст [3, с. 96- 102].

Дар арсаи мусиқӣ рисолаҳои арзишманде тавассути Ҷомӣ, Биноӣ, Миртоз ва Баёнӣ офарида шудааст. Ҳунари наққошӣ дар давраи Темуриён аз ҷунон азамат ва ҷойгоҳе бархӯрдор аст, ки метавон иддао кард, ки на қабл аз ин давра ва на баъд аз давраи темурӣ аз чунин ҷойгоҳе бархӯрдор нашудааст [12, с. 5].

Осори наққошии Мираки Наққош, Мавлоно Ҳоҷӣ Муҳаммад, Қосим Алии Ҳиравӣ ва Махсусан Камолиддини Бехзод дар авҷи камол қарор дошта, аз ифтихороти ҷовидонаи давраи темуриён маҳсуб мегардад.

Шеър ва адаб, ки дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Озарбойҷон мароҳили боландагиро тай мекард, дар Ҳирот таҳти ҳимояти Шоҳрух ва шоҳони баъдтар аз вай қарор гирифт. Даврони Шоҳрух рушд ва шукуфоии адабиёт, аҳди султон Ҳусайни Бойқаро даврони камоли адабии Ҳирот маҳсуб мегардад. Мавлоно Ҷомӣ ва Навоӣ – зимомдорони шеър ва адаб марказиятро аз Мовароуннаҳр ва дигар нуқот ба Ҳирот бурданд. Мавлоно Ҷомӣ, Навоӣ, Кошифӣ, Мавлоно Латифӣ, Биноӣ, Осафӣ, Ҳотамӣ, Ҳилолӣ, Суҳайлӣ аз роҳиёни барҷастаи ин корвон буданд.

Бо таваҷҷуҳ ба дастовардҳои азими ҳунари ва фарҳангӣ метавон мутазаккир шуд, ки давраи Темуриён яке аз давраҳои дурахшони адабу ҳунари форсии тоҷикӣ баъд аз Сомониён ва Ғазнавиён аст.

Аммо чӣ гуна дар давраи кӯтоҳ ва садсолаи темуриҳо чунин ренессанс ба вуҷуд омад ва Ҳироти вайроншуда тавассути Чингиз ва Темур ба унвони «нигини Осиёи Марказӣ» «маркази ренессанси Шарқ» [16,с.7] «қалби Хуросон», «гӯшвораи ориини замин», «ситораи Шарқ» [16, с. 45] «калиди Осиё» ва «маркази навзории Осиёи Миёна» [16, с. 91] дар арсаи олам табдил ёфт? Пажӯҳишгарон чанд асло дар ин росто мушаххас кардаанд:

1. Мероси шукуҳманди гузаштагон. Аз Авесто то Ибни Ҳавқал ва Муқаддисӣ суҳан аз азамати Ҳирот овардаанд.

2. Муҳити мусоид. Фазои амни баъд аз Темур ва суннати ҷамъоварӣ ва арҷгузории ҳунармандон тавассути Темур замина ва сармашқе шуд барои шукуфоии Ҳирот ва бузургдошти ҳунару ҳунармандӣ ва илму олим.

3. Фарҳефтагии шоҳон. Шоҳзодагони темури – Мирзо Шоҳрух, Бойсунғур, Султон Ҳусайн ва ҳамчунон вазири ӯ Навоӣ донишманд, шоир, хаттот, ҳунарманд ва хатто мусиқидон буданд [17, с. 200]. Вақте Ҳусайн Бойқаро дар шеъри дарӣ ва арабӣ бо Мавлоно Ҷомӣ рақобат мекард, лоҷарам зарфиятеро дошт, ки посдори хирадмандон бошад [9, с. 537].

4. Ташвиқи моддӣ ва маънавӣ. Шоҳзодагони темури дар канори рафъи ниёзҳои моддии ҳунармандон ҳар якро мутобиқи шаъну фазилаташон арҷ мегузоштанд. Меғӯянд, вақте Ҷомӣ дар маҷлис дохил мешуд, Султон Ҳусайн ӯро дар канори худ ҷо меод. Ва агар Ҷомӣ дар пойини маҷлис зону мезад, султон аз тахт фуруд меомад ва дар паҳлуи ӯ менишаст.

Чунин вижагиҳо буд, ки адаб ва ҳунар ва маънавиятро дар аҳди Темуриён боланда сохт ва бо рӯҷу ва парвариши нухбагон мактаби адабӣ ва ҳунарии Ҳирот ҳастӣ ёфт ва бузургони бештареро барои рушди истеъдодҳо тақдими таърихи фарҳанги тоҷикон кард.

Мактаби ҳунари ва адабии Ҳирот дар садаи XV ҳамчунон ки саранҷоми фарозманди адаби классикии моро аз сар гузаронид, дар арсаҳои меъморӣ, наққошӣ, хаттотӣ, миниатюрӣ, ҳунари китобсозӣ, таърихнигорӣ, мусиқӣ ва тасаввуф низ ҷараёнҳои нерумандеро ҳастӣ бахшид, ки муддатҳо идома ёфт ва баъд аз он аср дар ин арсаҳо дигар чунин ҷараёнҳои пурқувват ва ба ҳадди бузург эътирофшудае пайдо нагашт.

Шоҳони темурӣ се ҳаста ё ниҳодро барои таҳаққуқи омоли хеш пайрезӣ ва самимона ёрӣ карданд: мадраса, хонақоҳ ва китобхона.

Дар Ҳирот мадрасаҳои мухталиф эҷод гардид, то барои донишмандон ва адибон ва мударрисон пойгоҳе бошад, на танҳо Мирзо Шоҳрух ва Султон Ҳусайн мадрасаҳо сохтанд, ки Мавлоно Ҷомӣ худ низ мадрасаҳоро эҷод кард ва ба тадриси донишҷӯёни илму адабу ҳунаро оғоз намуд. Чунин буд, ки мадориси зиёде ба унвони академияи илмҳои мухталиф дар Ҳирот арзи вуҷуд кард.

Дар ин мадрасаҳо фуқаҳо ва донишмандони ҳамон давра ба тадрис мепардохтанд ва ҳатто маҳз дар ҳамин давра тафсирҳои гуногун ва кӯтоҳу муфасссал ба миён омаданд, ки дар ин амр саҳми Мавлоно Ҳусайн Воизи Кошифӣ беш аз ҳама будааст.

Ҳамчунон дар арсаи илмҳои риёзӣ, ҳикмат, нуҷум ва тиб низ муҳити фарҳангии Ҳирот бо донишмандоне чун Мир Миртоз, Шарафиддини Омулӣ ва монанди онҳо муҷаҳҳаз буд [4, с. 91].

Темуриён хонақоҳҳо ва лангархонаҳо сохтанд. Аммо тасаввуфи аҳди темурӣ бархилофи замони баъд аз Чингиз, ки ба қаландарӣ ва инзивоғарой гароида буданд, руҳияи созанда ва ошкоро дошт.

Дар Ҳирот адибони зиёде аз тамоми ғушаву канорҳои мамлакат ҷамъ шуда, доираи пуқувватеро ба вуҷуд оварданд. “Дар байни адибони Ҳирот парваришёфтагони доираҳои адабии Самарқанд, Табрез, Бухоро ва Марв Бадахшон ва Ҳисор, Хучанд ва Тошканд, Андиҷон ва Хоразм, Қаршӣ ва Балх, Шероз ва Машҳад, Қазвин ва Қум, Шероз ва Нишопур низ вуҷуд доштанд» [4, с. 102]. Ва ин сухани муаллифи «Ҳабиб-ус-сияр» ба гунаи фишурда вазъи адабии он рӯзгорро баён менамояд: «Аз ҷумлаи 210 тан шуарои давраи темурӣ фақат 23 тан мутааллиқ ба давраи зиндагии Темур ва боқӣ ҳама мутааллиқ ба давраи бозмондагони ӯ буданд» [14, с. 5].

Ҳол ин суол дар зеҳни мо сар мезанад, ки асоси иллати равнақи фарҳангии ин давра бо таваҷҷуҳ ба ин ки Темуриён охири солҳои ҳокимияти худро дар Хуросон сипарӣ мекарданд ва дигар аз он иқтидори нахустин бархӯрдор набуданд? Усулан миёни заъфи иқтидори сиёсӣ бо равнақи фарҳангии ин аҳд чӣ робитае метавон барқарор кард?

Дар посух ба ин пурсишҳо бар асоси мабоҳиси зикршуда метавон гуфт, оромиш ва амният аз иллатҳои нахустини тараққӣ ва рушди фарҳангӣ маҳсуб мегардад ва бо вуҷуди ин ки ҳукумати Шоҳрух ва Султон Ҳусайн нисбат ба даврони Темур аз иқтидори сиёсии чашмгире бархӯрдор набуданд, тавонистанд ҳадди ақал дар муддати ҳукмронии худ амнияти нисбиеро барқарор созанд. Чунон ки ба унвони намуна амалкарди Султон Ҳусайн дар заминаи сиёсати хориҷӣ бар асоси тадбирҳои ҳушёрона буд. Ӯ бо ҳамсоягонаш ба гунае рафтор мекард, ки ҳамвора бо онон равобити мусоламотомезе дошта бошад, чаро ки медонист дар чунин шароите сиёсати тавсеаталабӣ ба зарари ӯ хоҳад анҷомид. Аз ин рӯ, ӯ танҳо ба ҳифзи қаламрави худ дар Хуросон кифоят кард.

Ҳамин тариқ, тамоми ин хусусиятҳо ва ҷозибаҳои Ҳирот сабаб буд, ки ин шаҳр мавриди таваҷҷуҳи андешамандон ва донишварон ва ҳунармандон қарор гирад ва дар он мактаби Ҳирот дар ду ҳавза – ҳунароӣ ва адабӣ таҷаллӣ кунад.

Ҳирот, ки ҳамеша аз шаҳрҳо ва манотиқи бузурги Хуросон буд ва дар аксари даврҳо пойтахт ва дорулмулуки салотини он маҳсуб мегардид, бо сари қудрат

расидани Султон Ҳусайни Бойқаро пас аз Абусаид пураҳаммияттарин ва мубаддал ба конуни фарҳанги Хуросон шуд. Ба ҳар рӯй, даврони ҳукумати вопасин ҳумкронони темурӣ дар Ҳирот нуқтаи атф дар рӯзгори фармонравоии темириён буд, чунон ки ба унвони намуна Султон Ҳусайн бо эҳтимом ва таваҷҷуҳи хос нисбат ба ин шахр тавонист зимни барҷой ниҳодани номи нек аз худ манзалат ва равнақи рӯзафзуни Ҳиротро фароҳам намояд, ки билохира воситаи чунин бистар заминаи рушди аҳли фарҳанг ва ҳунар ва бавижа се тан аз бузургони он давра – Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ ва Ҳусайн Воизи Кошифиро фароҳам омад [14, с. 214-215].

Бо ин ҳол, ҳимоят ва таваҷҷуҳи давлатмardon ва дарбори темурӣ ба аҳли ҳунар ва адабро наметавон сирфан ба алоқаҳои онон иртибот дод ва ҳадафҳои сиёсии аз ин рӯйкард бадастовардаи ононро нодида гирифт. Побарҷо мондан дар арсаи қудрат бавижа дар асре, ки ҳузури қудратманде мавсуф ба Сафавиён бешак аз дағдағаҳои аслии ҳукуматдорони темурӣ буд. Аммо сарфи назар аз дидгоҳҳои сиёсӣ ва ҳақиқатҳои таърихӣ бақо ва ҷовидонагии номи ҳуди ниёкон аз тариқи ҳимоят ва оmodасозии заминаҳои рангоранги фарҳангӣ аз сӯйи бархе давлатмardonи темурӣ дар ин рушд ва тараққӣ муассир аст, ки намешавад инкор кард.

Бо таваҷҷуҳ ба мавзуоти матраҳшуда метавон ин пурсишро матраҳ кард, ки оё миёни мавқеияти илмӣ – фарҳангии мумтози Ҳирот ва ҷойгоҳи баланди Кошифӣ пайванд вучуд дорад? Ё ба сухани дигар оё сиёсатҳои эъмоли аз сӯйи ҳукмронони як минтақа метавонад заминасози рушд ва боландагии афрод дар ҳавзаҳои гуногун гардад?

Бо нигоҳе ҳамаҷониба ва жарф метавон баён дошт, ки бидуни тардид омилҳои мазкур дар ҳадди қобили таваҷҷуҳе шуҳрат ва эътибори афродро суръат бахшидаву ҳаёти ҳунари ва адабии фаъолон дар ин ҳавзаро дигаргун мекунад. Агарчи наметавон инкор кард, ки истеъдодҳои зотӣ ва дарунӣ дар канори алоқа ва пушткори афроди худ омили муҳимме дар касби эътибор ва ҷойгоҳи афрод аст, валекин омилҳои муҳитӣ ва моддӣ низ ба унвони як омили муҳим бояд мавриди таваҷҷуҳ ва пажӯҳиш қарор гирад.

Шояд битавон афродеро баршумурд, ки истеъдодҳои зотӣ ва дарунии онҳо дар канори пушткор ва алоқои эшон муҷиб шуда то аз маҳбубият ва мақбулияти зиёде бархӯрдор шаванд, вале ҳар гоҳ омилҳои муҳитӣ ва берунӣ дар канори омилҳои дарунӣ қарор гиранд, бетардид масири пешрафт ва тараққӣ ҳамвортар мегардад.

Бар ин асос бояд ин омилҳоро мукаммали якдигар донист. Ҳуди Ҳусайн Воизи Кошифӣ, нависанда, муфассир, адиб ва суҳанвари тавоно аз он даста афроде аст, ки бахши қобили таваҷҷуҳе аз шуҳрат ва эътибори иҷтимоии ӯ бояд мадюн ва марҳуни омилҳои берунӣ ва муҳитӣ, аз қобили авзои илмӣ-фарҳангии беназири Ҳирот ва ба иборати дигар, ҳимояти моддӣ ва маънавии ҳокимон ва фармонравоёни донишпарвар ва олимдӯсти темурӣ ва субот ва оромиши сиёсии ҳоким бар Ҳирот донист.

Дар хусуси зиндагонии Ҳусайн Воизи Кошифӣ маълумоти кофӣ ва пеш аз ҳама муътамади бисёр дар дасти адабиёт боқӣ мондааст. Баъзе аз паҳлуҳои зиндагии Ҳусайн Воизи Кошифӣ, ки ҳанӯз ҳам атрофи он баҳсҳои пажӯҳишгарон тамом нашудааст, ба мисли санаи таваллуд, кай ба Ҳирот расидан ва аз чӣ устодоне баҳраманд шудани ӯ, ба ҳуди ҳуди масъалаҳои муҳим ва калидӣ нестанд. Бо ин ҳама, охири пажӯҳиши фарогире, ки дар мавриди зиндагонӣ ва рушду камолоти Ҳусайн Воизи Кошифӣ сурат

гирифтааст, аз ҷониби Абдулқодирзода Сайидмукаррам дар рисолаи доктории ӯ «Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва суннати тафсириғорӣ дар асри XV» анҷом пазируфтааст.

Маълум аст, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар нимаи аввали асри XV дар Сабзавор ба дунё омада, баъди касби илм ва то андозае ба воизӣ шуҳрат ёфтаниш ба Ҳирот меояд ва то охири умр ба ҷуз аз як-ду сафари муваққатӣ дар он ҷо монда, солҳои 1504-1505 вафот мекунад.

Дар мавриди ангезаи сафари Ҳусайн Воиз ба Ҳирот фарзандаш Фаҳриддин Алии Сафӣ дар китоби «Рашаҳоти айнулҳаёт» чунин мегӯяд: «Меғуфтанд, ки дар санаи ситтин ва самонимиа дар Машҳади муқаддас ҳазрати имоми ҳумом Алиризо, алайҳи-т-тахийят ва-с-саломро дар воқиа дидам, ки аз равза қадам берун ниҳодам. Азизе дар баробари ман пайдо шуд, бағоят нуронӣ, бо шукуҳе тамом... Пеши эшон рафтаму салом кардаму ниёзмандии тамом намудам. Ҷавоб дода ва илтифот карда, фармуданд, ки: «Ба ин шаҳр кай омадаӣ?». Гуфтам: «Ду-се рӯз шуд, ки омадаам». Гуфтанд: «Кучо нузул кардаӣ?». Гуфтам: «Фалон ҷо». Гуфтанд: «Бираву аҳмолу асқоле, ки дорӣ, биёр ва дар манзили мо нузул кун, ки барои ту ҷойи нек муқаррар кардаем». Гуфтам: «Банда шуморо мулозимат накардаам». Фармуданд, ки: «Маро Саъдуддини Кошғарӣ мегӯянд, зуд бошу худро ба манзили мо бирасон». Ин гуфтанду равон шудем ва ман бедор шудам» [7, с. 144-145].

Мо дар ин бахши қор ба ҷойи такрор кардани зиндагиномаи Ҳусайн Воизи Кошифӣ маҳз ба паёмади ҳамин сафари ӯ ба Ҳирот ва таъсири Ҳирот ба фаъолиятҳои ӯ дар асоси он чӣ дар бахшҳои гузашта дар мавриди асри теуриҳо, вазъи фарҳангӣ-адабии Ҳирот ва ҷойгоҳи илму маърифат дар Ҳироти даврони Ҳусайн Бойқаро гуфта будем, мепардозем.

Воқеан, таърихи асрҳои миёнаи тоҷикон ва умуман мардуми Хуросону Эрони бузург ва Туркистону Ҳинд давраҳои оромишу осоишро кам дидааст. Ҳамин нукта боис шудааст, ки дар тури таърих агар дар ҳар нуктае аз ин сарзаминҳо заминаи рушд ва тавсеаи илму фарҳанг пайдо шавад ва илму дониш дар ҳар кучо ва аз тарафи ҳар дарбор, ки ҳимоят ва тақвият ёбад, он ҷо аз ҳар гӯшаву канори ин сарзаминҳо донишмандону бузургони илм ва маърифат ҷамъ меомаданд ва ё меҳостанд худро ба чунин маҳалле бирасонанд. Мо қаблан ба ин нукта таъкид кардем, ки фазои фарҳангиву илмӣ ва маърифатие, ки дар Ҳироти замони Шохрух, Болсунғур ва Мирзо Ҳусайни Бойқаро ба вучуд омад, тури таърих ҳамто надоштааст. Бесабаб нест, ки Фредерик Старр дар китоби беназири худ «Маърифати гумшуда» Ҳироти ин давронро ба Ренессанси Аврупо баробар мекунад [13, с. 549].

Аз ин рӯ, омадани Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба Ҳирот сарфи назар аз он чӣ фарзандаш нақл мекунад, бо назардошти ҳақиқати таърихии рӯзгори донишмандони мо як амри табиист. Агар бигӯем, ки маҳз ҳамин сафари Ҳусайн Воизи Кошифӣ бузургтарин заминаро барои пурқорӣ ва сермаҳсулии ӯ фароҳам овардааст, заррае ҳам иблаг нахоҳад шуд. Зеро бе ёрӣ ва кумаки моддӣ ва дастгиривии маънавиву фарҳангии мактаби Ҳирот ва ниҳоди дарбор таълифи ин ҳама асар, ки ба Ҳусайн Воизи Кошифӣ нисбат дорад, амри маҳол мебуд.

Воқеан, мактаби фарҳангӣ-адабии Ҳирот аз ҷиҳати ҳаҷми тавлиди қорҳои илмӣ, адабӣ, фарҳангӣ ва маърифатӣ дар тури таърихи мо назир надорад. Таълифи фақат худи Кошифӣ дар заминаҳои адаб («Анвори Суҳайлӣ»), «Равзат-уш-шуҳадо», «Ҳотами Тойӣ»), нақди адабӣ («Бадоеъ-ул-афкор»), тафсири Қуръон («Ҷавоҳир-ут-тафсир ли

туҳфат-ил-Амир», «Мухтасар-ул-ҷавоҳир», «Ҷомеъ-ус-ситтин», «Мавоҳиби Алийя»), тафсири аҳодис («ар-Рисолат-ул-алийя фй-л-аҳодис-ин-набавийя», «Расоил дар адвору адъия»), нучум («Лавоеҳ-ул-қамар», «Маёмин-ул-муштарӣ», «Қавотиъ-ул-миррих», «Лавомеъ-уш-шамс», «Манохич-уз-зуҳра», «Манойих-ул-уторид», «Мавоҳиб-уз-зуҳал»), ахлоқ «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи муҳсинӣ»), шарҳи адабӣ («Лубоб-ал-маънавӣ», «Лубби лубоб»), илоҳиёт («Марсад-ул-асно фй истихроҷ-ил-асмо-ил-хусно»), ирфон («Усули нақшбандия»), ҳисоб («Рисола дар илми аъдод»), иншо («Махзан-ул-иншо», «Саҳифаи шоҳӣ») дар зеҳни кас ин суолро бедор месозад, ки чӣ чизе муҷиби ин ҳама сермахсулии донишмандони ин мактаб шудааст?

Ба назари мо, чанд омил дар ин амр вучуд дорад, ки посухгӯи пурсиши боло буда метавонанд.

Аввал, чунон ки таъкид кардем, дастгирӣ ва ҷимояти ниҳоди дарбор аз илм ва ёриҳои моддии бебозгашт ва беғарази он. Дар гузашта расми дарбор ин буд, ки вақте атрофи худ донишмандон ва аҳли адабро ҷамъ мекард, аз онҳо тақозо дошт, ки мувофиқ ба диду назар ва завқи онҳо ва мутобиқ ба сиёсат ва хостаҳои давлатиашон ҷаъолияти худро ба роҳ монанд. Аммо дар Ҳироти даврони темурӣ нисбатан ин амр вучуд надошт. Дарбор вақте аз бузургони илму адаб ҷимоят мекард, таваққуи мадҳу сано ва васфу ситоиши бечову баҷои онҳоро надошт. Масалан, асарҳои «Саҳифаи шоҳӣ», «Рисолаи Ҳотамия», «Махзан-ул-иншо», «Лубоб-ал-маънавӣ» бо хоҳиши дарбор аз ҷониби Ҳусайн Воизи Кошифӣ навишта шудааст, ки худи нависанда дар муқаддимаи ҳар яке аз онҳо аз ин амр огоҳӣ додааст. Аммо ин хоҳиши дарбор на бад-ин поя будааст, ки дар ивази дастгириҳои моддии худро талаб кунад, балки Ҳусайн Бойқаро ҷойи ҳамчунин асарҳоро ҳолӣ ёфта, барои пур кардани ин ҳолигоҳ Кошифиро раҳнамун сохтааст.

Дувум, омили пуркорӣ ва сермахсулии мактаби Ҳирот рақобати байни донишмандону олимони он будааст. Чунон ки пештар гуфта шуд, маҳз дар ҳамин мактаб суннати ҷавоб гуфтан ба осори гузаштагон ва ҳамасрони худ ба авҷи таърихӣ расидааст. Ин амр на танҳо дар сухани бадеъ роиҷ буд, балки тазкиранависӣ, таърихнигорӣ, муншаот ё номанигорӣ ҳам дар рақобати шадид қарор доштааст. Падид омадани осори биёре дар ин замина на бад-он сабаб аст, ки эҳсоси камии ин таълифот ҷо дошт, балки як навъ рақобати пинҳонии худи донишмандону аҳли илму адаб аст.

Аммо бояд таъкид кард, ки рақобати шадиди донишмандони мактаби Ҳирот ба фарқ аз даврони гузашта ва оянда як рақобати солим ва созанда будааст. Таърих дар мавриди ба бухлу ҳасодат ва рақобати душманонаи ҳамдигар дучор гаштани шоирону адибон ва бузургонамон шавоҳиди бисёр дорад, ки ҳатто бузургтарин ҳамосасарои адабиёти асрҳои миёнаи ҷаҳон – Абулқосим Фирдавӣ аз ин амр ранҷу азобҳои беҳисоб кашидааст. Пас омили солим будан ва созанда будани рақобат дар мактаби Ҳирот чӣ будааст?

Мо дар боло гуфтем, ки ёрии моддии дарбори темурӣ ва махсусан дарборҳои Шохрух, Улуғбек ва Ҳусайн Бойқаро ёрии беминнат ва бебозгаште будааст, ки ҳар каси соҳибистеъдод метавонист аз он баҳравар шавад. Аз он ҷо, ки дарбор маҳз ба хоҳири мадҳу санои худ аз аҳли илму адаб ҷимоят накарда, балки олимону адибонро дар роҳи эҷод озодии комил дода буд, ҳеҷ кас аз беҷимоят ва дастҳолӣ мондани худ дар ҳарос набуд ва дар натиҷа фақат бар ин мекӯшид, ки беҳтар ва зеботар аз дигарон асаре биофарад.

Сеюм, омили пуркори мақтаби Ҳирот ва аз ҷумла Ҳусайн Воизи Кошифӣ сатҳи бисёр пойини таассуби динӣ дар фазои онвақтаи ин шаҳр буд. Чунон ки Аълоҳон Афсаҳзод қайд мекунад, ҳаракати Нақшбандия дар Ҳирот, ки дар садри он Абдурахмони Ҷомӣ меистод, бисёре аз назарҳои мутаассибонаи равияҳои гуногуни диниро канор зада, бо таҳаммулгарой месохт.

Мо медонем, ки нуфуз ва эътибори Абдурахмони Ҷомӣ дар мақтаби Ҳирот беандоза бузург будааст, пас мантиқан мақтаби фарҳангӣ-адабии Ҳирот, ки ҳамагӣ ўро устои муршиди худ донистаанд аз таассуби мазҳабӣ орӣ бояд бошад.

Албатта, чунин нест, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ фақат аз мақтаби Ҳирот баҳравар шуда, дар муқобил коре барои он анҷом намодааст. Агар аз як тараф, офаридани осори бисёре аз ҷониби ў сабаби пуррангтар ва пешрафтатар гаштани мақтаби Ҳирот шуда бошад, аз тарафи дигар, маҷлисҳои ваъз ва панду ахлоқӣ ва маҳфилҳои адабии ў дар Ҳирот, кори тадрис дар мадрасаҳо ва парвариши шогирдон аз ҷониби Кошифӣ таъсири шахсияти ўро ба мақтаби фарҳангиву адабии Ҳирот ошкор мекунад.

Ҳамин тавр, маълум мешавад, ки агар аз як тараф истъдоди беназир ва шавқи беандоза доштани Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба омӯзиш ва андӯхтани илм боиси таълифоти бисёр густардаи ў шуда бошад, аз тарафи дигар мусоидат ва ёрии модии ниҳоди дарбор ва ҳимояти маънавии мақтаби Ҳирот аз тамоми донишмандони ин шаҳр боиси баракоти пурмоя дар офаридани осори Кошифӣ гардидаанд.

АДАБИЁТ

1. Абдуқодирзода Саидмукаррам. Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва суннати тафсиригории Қуръон ба забони форсии тоҷикӣ (асрҳои X-XV). / Автореферати диссертатсияи доктори илмҳои филологӣ (10.01.01) – Душанбе, 2020. – 56 с.
2. Абрӯ Ҳофиз Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. Зубдат-ут-таворих. Тасҳеҳ ва таълиқоти Камол Ҳоҷӣ Саййиди Ҷаводӣ. – Теҳрон: Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1372 ҳ.
3. Амирхонӣ Ғуломризо. Таълиф ва тадвини китоб дар китобхонаҳои давраи темурӣ. Фаслномаи «Китоб». Шумораи 41. – Теҳрон, 1379 ҳ. – С. 96-102.
4. Афсаҳзод Аълоҳон. Рӯзгор ва осори Абдурахмони Ҷомӣ. – Душанбе: Дониш, 1980. – 276 с.
5. Девғулот Ҳайдар Мирзо. Таърихи рашидӣ. Тасҳеҳи Аббоси Қулӣ Ғаффорӣ Фард. – Теҳрон: Мероси мактуб.
6. Иброҳимзодаи Омулӣ. Баррасии сайри таҳаввули таърихии ҳунар дар давраи ҷонишинони Темур: ренессанси ҳунар дар асри темурӣ – Қум. Бидуни иттилооти нашр. Бетаърих.
7. Кошифии Сабзаворӣ Фаҳриддини Алӣ. Рашаҳоти айнулҳаёт. Ба кӯшиши Алиасғари Муъиниён. – – Теҳрон: Бино, 1365 ҳ.
8. Мир Ҷаъфарӣ Ҳусайн. Таърихи таҳаввулоти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Эрон дар давраи Темуриён ва Туркмонон. – Исфажон: Донишгоҳи Исфажон, 1388 ҳ.
9. Мирхонд Муҳаммад ибни Ховандшоҳ. Равзат-ус-сафо ғӣ сират-ул-анбиёи ва-л-мулк. Тасҳеҳ ва эҳтимоми Ҷамшед Каёнфар. – Теҳрон: Асотир, 1385 ҳ.
10. Отобой Бадрӣ. Нигоҳе ба ғӯшаҳои аз таърихи Эрон. – Теҳрон: Дунёи китоб, 1389 ҳ.
11. Фароҳонӣ Мунфарад Маҳдӣ. Пайванди сиёсат ва фарҳанг дар асри заволи Темуриён ва зуҳури Сафавиён. Чопи аввал. – Теҳрон: Анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангӣ. – 1381 ҳ.
12. Фарруҳӣ Маҳдӣ. Ҳикояти ранг: нигоҳе ба мақтаби Ҳирот, шоҳкори аҳди темурӣ. Бидуни иттилооти нашр. Бетаърих.
13. Фредерик Старр. Маърифати гумшуда. Асри тиллоии осӣи Миёна аз истилои араб то Темурланг. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 692 с.
14. Хондамир Ғиёсиддин. Ҳабиб-ус-сияр ғӣ ахбори афрод-ил-башар. Тасҳеҳ ва таҳияи Ҷамшед Киёнфар. – Теҳрон: Асотир, 1385 ҳ.
15. Хофӣ Аҳмад ибни Муҳаммад. Муҷмали Фасеҳӣ. Тасҳеҳи Муҳсин Ночии Насрободӣ. – Теҳрон: Асотир, 1386 ҳ.

16. Ҳабибӣ Абдулҳай. Ҳунари аҳди Темуриён. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1356. – 1018 с.
17. Ҳофиз Абру Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. Ҷуғрофиёи Ҳофизӣ Абру (қисмати рубъи Хуросони Ҳирот) бо кӯшиши Начиб Моили Ҳиравӣ. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1379 ҳ.
18. Этимодӣ Сурури Гӯё. Обидоти нафисаи Ҳирот. – Кобул: Анҷумани Ҷомӣ, соли 1343.

ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ ВА МАКТАБИ АДАБИИ ҲИРОТ

Ҳусайн Воизи Кошифӣ яке аз бузургтарин суҳанварони асри XV аст, ки рӯзгору ғазолияташ то имрӯз пажӯҳишгарон ва муҳаққиқони адабиётшиносӣ ва таърихнигориро ба худ ҷалб намудааст. Агарчи рӯзгори ин адиби бузург ба таври васеъ ва ҳамаҷаҳрафа омӯхта шудааст, аммо масъалаи таъсири мутақобилаи мактаби адабии Ҳирот ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз назари пажӯҳишгарон дур монда, дар ин маврид чизи қобили таваҷҷуҳ ёфтани душвор аст. Бо таваҷҷуҳ ба осори бисёр ва дар айнаи ҳол гуногунҷабҳаи Кошифӣ муаллифи ин мақола кӯшидааст, ки пайванди ин сермаҳсулӣ ва пурқори Ҳусайн Воизи Кошифӣ бо мактаби фарҳангӣ-адабии Ҳироти асри XV-ро дарёбад. Зимни баррасии аҳвали мактаби илмӣ-фарҳангии Ҳироти асри Кошифӣ маълум гардид, ки дарбор ҳамчун тақиягоҳи ниҳодҳои фарҳангӣ ва илмӣ барои пешрафти илм дар Ҳирот саҳми бузург доштааст. Ҳамин ҳимоят ва дастгирии моддӣ ва маънавии дарбор олимони ва донишмандонро имконият додааст, ки масоили маишӣ рӯзгори худро сарфи назар карда, умри бобаракати хешро ба омӯзиш ва парвариш сарф кунанд. Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз дастгириҳои моддӣ ва маънавии ин мактаб баҳраҳо бурда, бо истифода аз ҳимоят ва пуштибониҳои ниҳоди дарбор умри хешро сарфи илмҳои гуногун менамояд ва дар ин ҷода осори бисёре ба мерос мегузорад. Аз як тараф, истеъдоди беназир ва шавқӣ беандоза доштани Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба омӯзиш ва андӯхтани илм боиси таълифоти бисёр густардаи ӯ шуда бошад, аз тарафи дигар, мусоидат ва ёрии моддӣ ниҳоди дарбор ва ҳимояти маънавии мактаби Ҳирот аз тамоми донишмандони ин шаҳр боиси баракоти пурмоя дар офаридани осори Кошифӣ гардидаанд.

Калидвожаҳо: Ҳирот, мактаб, илмӣ, дарбор, ниҳоди дарбор, таъсири мутақобила, фарҳангӣ-адабӣ, мусоидат.

ХУСАЙН ВОИЗ КОШИФИ И ЛИТЕРАТУРНАЯ ШКОЛА ГЕРАТА

Хусайн Воиз Кошифи — один из величайших ораторов XV века, жизнь и творчество которого по сей день привлекают исследователей, литературоведов и историографов. Хотя жизнь этого великого писателя широко и всесторонне изучена, вопрос взаимодействия гератской литературной школы и Хусайна Воиза Кошифи остался во многом без внимания исследователей, и в этом отношении трудно найти что-либо заслуживающее внимания. Сосредоточившись на многочисленных и в то же время разнообразных произведениях Кошифи, автор данной статьи попытался найти связь между плодотворным и плодотворным творчеством Хусайна Воиза Кошифи и культурной и литературной школой Герата XV века. Исходя из этого, автор статьи попытался найти ответ на вопрос о влиянии литературно-культурной школы города Герата на многогранное и плодотворное литературно-философское творчество Хусайна Воиза Кошифи. В ходе обзора состояния научной и культурной школы Герата в эпоху Кошифи выяснилось, что двор, являясь опорой культурных и научных учреждений, внес большой вклад в развитие науки в Герате. Хусайн Воиз Кошифи пользовался материальной и духовной поддержкой этой школы и, пользуясь покровительством и поддержкой двора, посвятил свою жизнь различным наукам, оставив после себя множество трудов в этой области. С одной стороны, уникальный талант Хусайна Воиза Кошифи и его огромная страсть к обучению и накоплению знаний привели к появлению его обширных трудов, а с другой стороны, финансовая поддержка и содействие двора, а также моральная поддержка гератской школы всех ученых этого города привели к щедрому благословению в создании произведений Кошифи.

Ключевые слова: Герат, школа, научный, двор, придворное учреждение, взаимное влияние, культурно-литературный, содействие.

HUSAYN VOIZ KOSHIFI AND THE LITERARY SCHOOL OF HERAT

Husayn Voizi Koshifi is an outstanding scholar and writer of the 15th century. Many literary scholars and historians of literature still refer to the issues of Koshifi's life and work. Despite the vast amount of research concerning Koshifi's literary and cultural heritage, the question of the mutual influence between the Literary School of Herat and Koshifi's creativity remains largely unexplored to this day. Based on this, the author of the article tried to find an answer to the question of the influence of the literary and cultural school of the city of Herat on the multifaceted and productive literary-philosophical work of Husayn Voizi Koshifi. During Koshifi's

lifetime, Herat, as the capital of the Timurid dynasty, was a prosperous and quite developed city. The palace of the Timurid dynasty, as a kind of institution of cultural and scientific establishments throughout Khorasan, contributed greatly to the development of science and culture. The material and spiritual support from the court allowed scholars and cultural figures to ignore everyday problems and actively engage in scientific research and teaching at the city's educational institutions. Husayn Voizi Koshifi, being closely connected to the court, received material and moral support from this school, and with the help and backing of the court, he wrote a large number of works on ethics and literature, as well as the famous commentary on the Quran known as "Mawahib al-Aliyya." Thus, on one hand, Koshifi's outstanding talents and great gifts, and on the other hand, the material and spiritual support from the representatives of the Literary School of Herat, became the prerequisites for the special popularity and greatness of Koshifi's personality as an outstanding cultural figure and scholar of his time.

Key words: Herat, school, scientific, court, court institution, mutual influence, cultural-literary, assistance.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муҳаммадхоҷа Назар - номзади илми филология, муовини сармуҳаррири маҷаллаи "Навиди илм"- Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нишони: ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 16, E-mail: Nazar-635@mail.ru Тел: (+992) 907979234

Сведения об авторе: Мухаммадходжа Назар - кандидат филологических наук, заместитель главного редактора журнала «Новости науки» - Комитет по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан Адрес: г. Душанбе, проспект Рудаки 16, E-mail: Nazar-635@mail.ru Телефон: (+992) 907979234

Information about the author: Muhammadkhoja Nazar - Candidate of Philological Sciences, Deputy Editor-in-Chief of the journal "Science news" - Committee for Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan Address: Dushanbe, Rudaki Avenue 16 E-mail: Nazar-635@mail.ru Phone: (+992) 907979234

ТДУ: 891.550

АҲАММИЯТИ ИЛМӢ ВА АРЗИШИ АДАБИИ «СИРРИ НАӢ»-И АБДУЛӢСЕЙНИ ЗАРРИНКӢБ

Игамова И.

Коллеҷи омӯзгории н. Зафаробод

Яке аз самтҳои таҳқиқоти илмии Абдулҳусейни Зарринкӯб ба мавлавишиносӣ ва маснавипажӯҳӣ нигаронида шудааст. Асарҳои дар ин самт офаридаи ӯ аз шумори осори беҳтарину серхонандатарин дар кишварҳои форсизабон ба шумор мераванд. Зарринкӯб дар бораи Мавлоно Ҷалолуддин Румӣ ва осори ӯ, аз ҷумла «Маснавии маънавӣ» шаш асар навиштааст. Аз шаш асар ду асар бо номҳои «Муқаддимае бар «Мансавӣ» ва «Нардбони осмон» (шарҳу тафсири шаш дафтари Маснавии маънавӣ)» бо сабабҳои номаълум дар дасти ноширон гум шуда, чор асари банаширрасидаи ӯ инҳоянд: «Сирри най» (накду шарҳи таҳлилии ва татбикии «Маснавии маънавӣ»), «Баҳр дар кӯза – накду тафсири қиссаҳои тамсилоти «Маснавӣ»», «Пилла- пилла то мулоқоти Худо» (дар бораи зиндагӣ ва андешаву тариқати Мавлоно Ҷалолуддин Балхӣ Румӣ), «Нардбони шикаста» (шарҳу таҳлили дафтари аввалу дуҷуми «Маснавии маънавӣ»).

Аз ҷаҳон асари номбурда «Баҳр дар кӯза» ва «Нардбони шикаста» таҳрири дубораи асарҳои гумшудаи муаллиф мебошанд. Зарринкӯб дар бораи ин ду асараш мегӯяд: «Бо ин ҳама, шакл нест, ки он чи дар ин бозсозиҳо ба вучуд меояд, ҳарчанд мубтанӣ бар ёддоштҳои гузашта бошад, айни асарҳои аздастрафта нест, ҳасби ҳоли тоза асту лочарам сибғаи (ранги И.И.) вақти худро дорад»[3, 6]. Асарҳои мазкур бо ҳамдигар аз рӯи мавзӯ алоқаманд буда, дар асл аз ҳамдигар фарқиятҳои зиёд доранд, ки таҳлилу баррасии онҳо таҳқиқоти ҳоса ва доманадореро талаб мекунад. Дар ин мақола «Сирри най» ҳамчун намунаи беҳтарин аз асарҳои мавлавишиносиву

маснавиҷаҷуҳии муаллиф аз рӯйи мундариҷа мавриди баррасии фишурда қарор мегирад. Муаллиф «Сирри най»-ро, ки ба нақду шарҳи таҳлилӣ ва татбиқии «Маснавии маънавӣ» ихтисос ёфтааст, байни солҳои 1360 ҳ.ш//1981м. ва 1363 ҳ.ш//1983 дар Париж хангоми табобату муолиҷа таълиф кардааст. Аз рӯйи таъкиди доктор Қамари Ориён ин асар ба дархосту талаби ноширони фаронсавӣ мебоист ба забони фаронсавӣ таълиф шавад. Аммо Зарринқӯб баъди “дар амал ҳосили кор аз ҳудуде, ки ношир мехост бисёр фаротар рафт”-ан “ба форсӣ таҳрир шудани матн”-и асарро афзал шуморид, “то агар фоидае дар он ҳаст ба хонандаи форсизабон оид гардад” [4, 15: 1, 7]. Заминаи иншои ин асар ва дигар осори марбут ба мавлавиносино муаллиф ҳанӯз аз соли 1347 ҳ.ш// 1968 м. бар асоси ёддоштҳои дарсиву суҳанронихояш гузошта буд.

“Сирри най” аз ду чилд иборат буда, чопи аввали он соли 1364 ҳ.ш//1985 м., чопи панҷум соли 1373 ҳ.ш//1994 м., чопи шашуми он соли 1374 ҳ.ш//1995 м. пешкаши хонандагон шудааст. Баъди як соли чоп ин асар барандаи “Қоизаи китоби соли 1365” дар Эрон гардид. “Сирри най”-ро ҳамчун асари арзишманд дар соҳаи маснавиҷаҷуҳӣ аз ҷиҳати сохтор, мазмуну мундариҷа, сабки ҳоси баён, фарогирии матолиби ирфонӣ ва дигар хусусиятҳои нодир аксар муҳаққиқони эронӣ эътироф кардаанд. Аз ҷумла, мавлавиносино Абдулқарими Суруш “Сирри най”-ро “шарҳе таҳлилӣ, на таркибӣ ва асаре ҷарроҳона дар ташреҳи қолбади “Маснавӣ” медонад. Ў барои аҳли илму таҳқиқ таълиф шудани асарро таъкид намуда, чунин менависад: “рӯйи суҳан дар он бо мунтаҳиён (барқамолон – И.И.) аст на муқтадиён (навоғозон – И.И.) ва ба ҳамин сабаб, ҷунонки дидааму шунидаам, порое аз маснавиҷаҷуҳонро ҷандон хушнуду сероб накардааст” [4, 95]. Сабаби қабули хоҳири баъзе аз маснавиҷаҷуҳон нашудани “Сирри най” пеш аз ҳама дар сохтори асар ва сабки баёни ҳоси муаллифи он мебошад. Ин асар баробари асари интиқодӣ-таҳлилӣ будан як асари ҳунарий ҳам ҳаст. Вижагии марбут ба сабки баён, ки муҳри муаллифии Зарринқӯб ба осораи аст, дар ҳама асарҳои ӯ мушоҳида мешаванд.

Сохтори “Сирри най” зоҳиран сода намояд ҳам, вақти мутолиа барои хонандаи қамтаҷриба мушкилиҳои зиёд пеш меорад. Мутолиаи ин асари дуҷилда бидуни ҳарду чилд имконнопазир аст. Зеро муаллиф ба хоҳири қамҳаҷму пуриқтибос нашудани матни асар ва зехни хонандаро аз сари масъалаи мавриди назар дур набурдан аксар ишораву тавзеҳоти ҷилди якумро ба “раҳнамо”-и ҷилди дуюм ҳавола кардааст. Асар ғайр аз “Муқаддима” фарогири 16 фасл ва “Раҳнамо” мебошад. Ҳар фасли он ба мавзӯи алоҳида бахшида шуда, фаслҳо дар навбати худ ба зерфаслҳо ҷудо шудаанд. Муаллиф барои осонӣ шудани ишораву тавзеҳот бар сари ҳар фасл ва зерфасл рақам ва дар поёни ҳар сарҳати матн ҳарфҳои форсӣ (...الف) гузоштааст. Теъдоди фаслҳои асар 16-то ва зерфаслҳо 399-то мебошад. Мутолила ва таҳлилу баррасӣ нишон дод, ки ҳар зерфасли рақамгузоришуда низ дорои вижагии мавзӯӣ буда, аксари онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Муаллиф дар матн шаш аломатро, ки ҳадаш “алоиму румуз” меғӯяд (1, 8) бо мақсадҳои муайян ба қор бурдааст:

* (як ситорача) - ишора ба шумораи дафтар ва шумораи байти мавриди назар аз “Маснавии маънавӣ”-и чопи Николсон, ки дар қисмати “Раҳнамо” омадааст;

** (ду ситорача) - ишора ба абёти “Девони Кабир”-и Мавлоно чопи Бадеъуззамон Фурӯзонфар барои муқоиса бо абёти “Маснавии маънавӣ”;

§ (параграф) - ишора ба ҳуди матн ва ададу ҳарфе, ки баъд аз он меояд (§61 الف), матлаби мавриди баҳсро, ки дар ҷои дигари матни асар ба таври мухтасар ё муфассал баён шудааст, нишон медиҳад.

[] (пронтез) - ишора ба таълиқоти китоб, ки дар “Раҳнамо” омадааст. Хонанда таҳти ин ишора [16] вобаста ба фасли мавриди мутолиа (масалан, 2. Мавлоно ва ёрони вай) метавонад дар таълиқот таҳти шумораи фасли мавриди назараш метавонад маълумоти иловагӣ ва раҳнамоӣ барои дастрас кардани сарчашмаҳои асил пайдо кунад.

+ (чамъ) – ишора ба калимаҳову ибораҳои хориҷӣ, ки дар матн ба хати форсӣ ва дар поварақ ба хати англисӣ омадааст.

~ (хати мавҷнок) - ишораи идома доштани ҷумла, байт. Зарринқуб ба хоҳири мучазбаёнӣ аз овардани матни пурраи баъзе достону ривоёт ё ҳикоеҳои “Маснавии маънавӣ” худдорӣ карда, истифодаи аломати мазкурро ба мақсад мувофиқ дидааст.

Муаллиф ҳангоми ба шакли китоб даровардани навиштаҳои ба ҳулосае омадааст, ки агар ҷунин тарзи аломатгузорию пеш нагирад, асар ҳаҷман калон шуда, илмӣ ва он, ки ба интиқоду таҳлилҳои дақиқу амиқ устувор аст, коста мегардад. Ҷунин тарзи аломатгузорӣ айнан дар “Баҳр дар кӯза” мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар “Нардбони шикаста” аз ҷаҳанг аломати мазкур ҳамагӣ се аломат ба қор рафтааст.

Аз мутолиаи “Сирри най” равшан мешавад, ки Зарринқуб, ғайр аз осори худ Мавлоно, ба муҳимтарин сарчашмаҳои мавлавишиносӣ аз Мақолоти Шамс, “Маорифи Баҳовуллоҳ”, “Ибтидонома” ва осори дигари Султон Валад, “Рисолаи Сипаҳсолор дар манқабати ҳазрати Худовандгор”-и Фаридун ибни Аҳмади Сипаҳсолор, “Манокӣб-ул-орифин”-и Афлӯкӣ, “ал-Ҷавоҳир-ул-музӣйя фӣ табақоти ҳанафӣ” –и Ибни Абӯлвафо Абӯқодир ибни Муҳаммади Қурашии Мисрӣ (в. соли 775 ҳ.қ./1373 м.) ва дигар осори ирфонӣ дастрасӣ ва тасаллут доштааст. Дар матни “Сирри най” дақиқу пурра зикр накардани номи асар ва муаллифи он, мазмунан ва шикаста овардани иқтибосҳо ба мушоҳида мерасад, ки ду сабаб дорад. Сабаби якум, нашикастани қолабу сохтори асар ва риояи ягонагии сабки таълиф мебошад. Сабаби дуюм, таваҷҷуҳи хонандаро аз сари мавзӯи меҳварии мавриди назар ба мавзӯҳои иловагӣ ҷалб накардан аст.

Ҷи тавре болотар қайд шуд, “Сирри най” аз “Муқаддима” ва 16 фасл иборат аст. “Муқаддима” ба хоҳири раҳнамоии хонандаи ҳос ва ниҳоят огоҳ пур аз ишора ва ҳушдорҳои бадеӣ буда, аз далелу санадҳо, ки нишони сабки ҳолиси илмӣ асту метавонад олим ё муҳаққиқи навоғозро қонеъ гардонад, ҳолӣ ба назар мерасад. Муаллиф доир ба “Маснавии маънавӣ” ва вижагиҳои он суҳан гуфта, зимнан онро ба “китоби иҳтанопазир, гурезону нодастфтанӣ” [1, 11] ва “дарахти пурбору тановар”, “дарахти кишанбеҳу бисёршох” монанд мекунад. Сипас аз най ва найнома, пайванди рӯҳу ҷисм, марғу зиндагӣ, ирфону ориф, шунидашавии садои найи Мавлоно ба рамз суҳан гуфта, дар охир бо тавозуӣ адабӣ ҳудахро ҳамчун мунаққиду шорех дар “идроқи оҳанги осмонии най”, “арзёбиву тафсири “Маснавии маънавӣ”” [1, 12] мисли дигар ҳампешагонаш очиз меёбад. Аз номи пурраи асар равшан мешавад, ки он аввал ба нақди “Маснавии маънавӣ” бахшида шуда, дар мавридҳои лозимӣ муаллиф ба шарҳу тафсири абёт мепардозад. Аз ин рӯ, Зарринқуб шарҳашро шарҳи таҳлилий гуфтааст.

Фасли нахустини асар “Маснавӣ” дар “Найнома” (аз зерфасли 1 то 29) буда, шомили нақду баррасии муаллиф дар бораи дебоҷаи “Маснавии маънавӣ”, саҳми Ҳусомуддин ҳамчун муҳотаби асливу ҳоси Мавлоно дар имло ва китобат, баробар доиршавии маҷлиси “Маснавии маънавӣ” ва “Фихӣ мо фихӣ”, шуғли рӯзона ва шабонаи Мавлоно ва дигар масоили марбут ба ҳамин мавзӯ мебошад. Зерфасли 19 нисбат ба дигар зерфаслҳо комилан интиқодӣ буда, мунаққид Мавлоноро аз забони

худи Мавлоно хеле эҳтиёткорона ба шикастани қолаби ҳикоят, қофияандешӣ, ба инобат нагирифтани воқеияти таърихии ҳодисаҳо бар асоси шаш байти “Маснавии маънавӣ” мавриди нақд қарор медиҳад [1, 44-45]. Дар зерфаслҳои 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 [1, 47-64] ба шарҳи фишурдаи ҳар як дафтар пардохта, пайванди маъноии “Маснавии маънавӣ”-ро бо “Найнома” исбот менамояд. Ба ақидаи Зарринқӯб Мавлоно бе илҳому иқтисои Ҳусомуддин ба имлои “Маснавии маънавӣ” напардохта, дар ин маврид мақомеро интиҳоб кардааст, ки то “илқокунандаи ғайбӣ аз забони ӯ ба сухан ояд” [1, 65].

Зарринқӯб дар мавриди байти зерини “Маснавии маънавӣ”:

Бигзарад ин сит аз Басрав Табук,

З-он ки “ан-носу ало дини-л-мулук.” [2, 998]

чунин интиқод мегирад: “Ҳамчунин тайи хитобе, ки дар зимни достони марбут ба сураи “Абас” аз ҷониби Ҳақ ба Пайғамбар меравад ва Худованд ваъдаи басту нашри исломро дар оянда ба Расул медиҳад, якҷо гуфта мешавад, ки ин сити овоза ба зудӣ аз Басраву Табук* дармегузарад ва ғўянда, ки албатта Мавлоност, таваҷҷуҳ надорад, ки дар ҳангоми нузули ин хитоб (яъне оят- И.И.) ҳанӯз Басра сохта нашуда буд [19]” [1, 45]. Дар ин маврид эроди Зарринқӯб, ки ба нақду таҳлили мутуни адабӣ аз равшанӣ таърих ворид мешавад, дуруст аст, аммо набояд фаромӯш кард, ки вобаста ба тақозои замон ва макони бадеӣ эҷодкор имкони истифодабарии замони воқеии ҷорӣ ва замони тасаввуриро дар тарҳу тасвири як мавзӯ ва ҷеҳра дорад [5, 21-22]. Мавлоно дар замони воқеии ҷорӣ қарор дошта, замони нузул ва татбиқии амали оёти сураи “Абас”-ро, ки паҳно ва натиҷаи ғайбӣ Пайғамбар (с) мебошад, дар замони тасавури матраҳ кардааст.

Фасли дуум “Мавлоно ва ёрон” (аз зерфасли 30 то зерфасли 60) фарогири мавзӯ ва масъалаҳои зиндагиномаи Мавлоно, пешаи ваъзу тазкир доштани хонаводаи ӯ, сабаб ва ҷараёни сафари Султонлуламо Баҳоувалад аз Балх то Қуния, ҳамсухбатии Мавлоно бо Шамси Табрезӣ, Салоҳуддин Зарқӯб, Ҳусомуддин Чалабӣ ихтисос дода шудааст. Маълумоте, ки Зарринқӯб дар ин фасл роҷеъ ба шахсияту ҳайсиати падари Мавлоно медиҳад, ҷолиби диққат буда, дар асари Бадеъуззамон Фурӯзонфар дида намешавад. Ӯ сарехан ба тоҷик будани Баҳоувалад ишорат накунад ҳам, зимни муҳочират дар минтақаи маҳаллҳои тоҷикнишин ба ваъзу тазкир пардохтан ва охир дар шаҳри Қуния, ки тоҷикон нуфузи бештар доштанд, сукунат ихтиёр кардани ӯро таъкид менамояд [1, 83, 89, 90, 96, 97, 98]. Зарринқӯб ба масъалаи лақаби султони олимон (Султонлуламо) гирифтани Баҳоувалад ба назари шак менигарад. Олим набудан [1, 70, 84], арабӣ дуруст надоништан [1, 71, 83], дар ҳалқаи муайяни ҳаводорони ом маҳбубияту маъруфият доштани Баҳоуваладро таъкид мекунад. Ривояти ранчиши ӯро аз Фаҳри Розӣ ва Султони Хоразм барсохтаи авом аз “Маорифи Баҳоувалад”, “Мақолоти Шамс”, осори Мавлоно медонад. Ишқи Мавлоноро бо Шамс назари ишқи Шайх Нуриддини Исфароинӣ бо Алоуддини Симнонӣ, Ҳасани Деҳлавӣ бо Амир Хусрави Деҳлавӣ баршумурда менависад: “Пайдост, ки ин шӯру ҳаяҷон ба ҳеҷ ваҷҳ нӣзе ба ба тафсириҳои оминёна мабнӣ бар тасавури назарбозиҳои ҷисмонӣ надорад” [1, 103].

Фасли сеюм “Бо ҷамъи мустамеъ” (аз зерфасли 61 то 92) ном дошта, ба баррасиву интиқоди сохтору мазмуну мундариҷаи “Маснавии маънавӣ” ва қорбурди саноеи адабӣ дар он ихтисос дода шудааст. Муаллиф дар ин фасл роҷеъ ба имлову иншои “Маснавии маънавӣ” дар ҳузури шунавандаҳо, сабки баён, муқоиса ва татбиқи он бо “Одиссея”-и Ҳомер ва “Мазҳакаи Илоҳӣ”-и Данте [1, 121], тарҳи пешпардохта надоштани он [1, 122],

аз ҳисоби маъноҳои рамзӣ ва сайри руҳ ба “ҳамосаи руҳонӣ” табдил шудан, аммо аз рӯйи қолаб “асари таълимӣ” хондашавии он [1, 122], фарқияти он бо маснавиҳои Саноиву Аттор аз лиҳози сабки баён, ки сабки балогати минбарист [1, 124], “танини пешоҳанг”-и “Маснави маънавӣ” будани “Маҷолиси сабъа” [1, 126], ба тақозои сабки балогати минбарӣ ба матни он ворид шудани ахбору ривоёти заиф [1, 128] маълумоти арзишманди мунаққидона додааст. Зарринқуб зимни баррасии мавзӯӣ, сохторӣ ва нақду таҳлили матни “Маснави маънавӣ” ба шарҳи баъзе абёти калидие мепардозад, ки онҳо мағзу моҳияти тамсилҳои Мавлоноро нишон медиҳанд. Ҳамчунин дар ин фасл ӯ ғангоми шарҳи таҳлиلى аз рӯйи зарурат ба масъалаи матншиносӣ ҳам дахл кардааст. Дар байти зерин ба ҷои “меканад” истифодаи “мекунад”-ро, ки дар нусхаи Қуния (санаи китобаташ 677 ҳ.ш./1298 м.) забт шудааст, саҳеҳ мешуморад:

Гаҳ мушаббахро муваҳҳад мекунад,

Гаҳ муваҳҳидро сувар раҳ мезанад [1, 153; 2, 1009].

Ин нуктаи назар собит менамояд, ки Зарринқуб ба масъалаҳои матншиносии “Маснави маънавӣ” бетаваҷҷуҳ набуда, ба сикҳати матн ва тарзи хониши он аҳамияти ҷиддӣ медидааст.

Дар фасли чорум “Забони безабонон” (аз зерфасли 93 то 121) муаллиф ба таҳлилу баррасӣ ва нақди масоили забони “Маснави маънавӣ” пардохтааст. Дар ҳар як зерфасл як масъала матраҳ шуда, забоншинос будани Зарринқубро нишон медиҳад. Ӯ дар ин фасл доир ба сарфу наҳв [1, 172-174], тасарруф дар сурати алфоз ё тарзи истеъмоли онҳо [1, 175-179], корбурди калимаҳои нодир [1, 179-180], зарбулмасал [1, 180 – 184], калимоту таъбироти қуръонӣ [1, 184-186] ва аҳодиси набаӣ [1, 186-187], истилоҳоти сӯфия [1, 187-206] ва тарзи истеъмоли онҳо [1, 207-210], калимаҳои тақлидӣ [1, 211-212], вожаҳои гуфтугӯӣ [1, 213- 215] ва бозорӣ [1, 215-216], луғоти туркиву муғулий [1, 222-223], ба шева ё забони гуфтугӯӣ истифода кардани калимоти забони адабӣ [1, 223-227], истилоҳоти бозиву тафреҳоти омиёна [1, 227-228], калимоту таъбирҳои фаҳш [1, 228-230], ба маъниҳои нав истеъмолшавии вожаҳои турфа ва бадеъ [1, 230-231] хеле мӯшикофона таҳқиқ анҷом додааст. Дақиқнигарӣ, неқбинӣ ва эҳтиёткории Зарринқуб дар нақди забони “Маснави маънавӣ”, ба вижа дар мавриди корбурди калимоти фаҳш баръало равшан мешавад. Ӯ ба “муҳарриқи тамоюлоту шаҳвонӣ” набудани чунин калимот ишора карда, бевосита ба интиқоди Мавлоно напардохта, аз Афлокӣ, ки дар аксар маврид маълумоти вайро афсонаомез мешуморад, ёрӣ меҷӯяд [1, 229]. Аз рӯйи таҳқиқи Зарринқуб “ду унсури умдае, ки забони “Маснавӣ”-ро сибғаи хос мебахшад, фарҳанги луғоти омиёна ва маъониву таъбироти олимона” аст [1, 171].

Дар фасли панҷум “Қофияандешӣ” (аз зерфасли 122 то зерфасли 150) асосан дар бораи хунари шоирии Мавлоно ва корбурди санъатҳои бадеӣ дар “Маснави маънавӣ” баҳс меравад. Ӯ пеш аз он ки ба баррасии мавзӯё оғозад, аввал роҷеъ ба муҳити тарбияту таълими Мавлоно ва таъсирпазирии ӯ аз шоирони арабу форсизабон маълумот медиҳад. Зарринқуб “шаҳрҳои Тирмизу Вахш, Хоразму Самарқанду Бухороро то ҳадде маҳди нахустини тарбияи Мавлоно” медонад [1, 242-243]. Дар зерфасли 130 ошноии Мавлоно бо девонҳои шоирони форсӣ ба таври умумӣ мавриди баррасии Зарринқуб қарор гирифтааст [1, 246-247]. Дар баъзе маврид хулосабарорӣ ва натиҷагирии Мавлоно назаррас буда, маълумоти тоза маҳсуб меёбад. Вай дар боби тағазулгунагии баъзе бахшҳои “Маснави маънавӣ” изҳори назар карда, дар охир чунин мегӯяд: “Дар саросари “Маснавӣ” назоири ин гуна ғазалвораҳо, ки завқу ҷамоли ғазалҳои нобро доранд, метавон ёфт ва ҳуди онро (яъне “Маснави маънавӣ”-ро – И.И.) ҳам ғазале поённопозир метавон хонд” [1, 270]. Бо вучуди ин натиҷагирӣҳо

Зарринкӯб фасли “Қофияандешӣ”-ро ба таври мармуз бо тарҳи саволи зерин, ки вижаи сабки баёни ӯст, ба охир мерасонад: “На оё қофияандешӣ ҳам дар назди Мавлоно заруратест, ки барои фирор аз қофияандешӣ аст?” [1, 275]. Чунин пурсишҳои мармуз, ки хонандаи огохро ба тааммул дар мабҳаси мавриди назар вомедорад, дар фаслҳои дигари “Сирри най” ва умуман осори дигари Зарринкӯб ба таври фаровон истифода шудааст.

Фасли шашум “Қиссаи най” (аз зерфасли 151 то 184) ба баррасии қиссаву тамсилоти Маснавии маънавӣ, тарзу маврид ва аҳамияти истифодаи онҳо ихтисос дода шудааст. Мавзӯҳои асосии ин фасл қаламрави қиссаву ҳикоят будани “Маснавии маънавӣ” [1, 277-279], қасрати қиссаву тамсилот [1, 279-284], нобасомониҳо дар баёни қиссаву ҳикоят [1, 284-286], дархӯри эътироз ба назар расидани баъзе қисса аз лиҳози сохтор [1, 286-288], баъзе камбудиву ишқолҳои ривоёту ҳикоятро баргараф кардани ҳуди Мавлоно [1, 288-291], ба тақозои сабки балогати минбарӣ бар унсури гуфтор асосёбии қиссаҳо ё ҳосияти сирф хабарӣ гирифтани қиссаҳо, ки дар онҳо ҳаракату кирдори персонажҳо мушоҳида намешавад [1, 291-294] маҳсуб меёбанд. Дар ин фасл ҷанбаи интиқодии “Сирри най” пурзӯртар мушоҳида мешавад. Зерфасли 170 комилан интиқодӣ буда, муаллиф дар он ба ҷузъиёти таърихӣ доштан, ҷузъан бо таърих мувофиқат накардани баъзе ҳикояту ривоёт, ҷанбаи таърихӣ онҳоро ба инобат нагирифтани Мавлоно ишора мекунад ва далелҳо меорад. Аз ҷумла, мегӯяд: “Ҳикояти “Вакили садри ҷаҳон”, ки мутахҳам шуду аз Бухоро гурехт*, низ бешак воқеаи таърихӣ аст ва аз як ишорати Мавлоно* бармеояд, ки ин вакил шаҳнаи садр ва зоҳиран шаҳнаи девони вай будааст...” [1, 309].

Инчунин дар ин фасл ҷанбаи татбиқӣ гирифтани “Сирри най” дар муқоисаи достони саргардонии Аёз ва ҳуҷраи ӯ бо достони Муҳаммадқушбег Нозиршоҳи Сафавӣ аз забони сайёҳи фаронсавӣ [1, 310], ҳикояти зар овардани моҳиён аз дарё ба хоҳиши Иброҳими Адҳам дар “Маснавии маънавӣ” бо ҳикояти нависандаи олмонӣ Синволе Новалис [1, 313], ҳикояти “Тӯтӣ ва баққол” бо ҳикояти омиёнаи мардуми Нормандия [1, 321] ба назар мерасад.

Фасли ҳафтум “Дар қаламрави ваҳӣ” (аз зерфасли 185 то зерфасли 208) ном дошта, иртиботи “Маснавии маънавӣ”-ро бо Қуръон бозгӯ мекунад. Дар ин фасл роҷеъ ба судмандии “Маснавии маънавӣ” барои аҳли зоҳиру ботин [1, 341-342], истиғроқи ошиқонаи Мавлоно дар Қуръон ва таъсири ин ишқу дилбохтагӣ дар сабки баёни ӯ [1, 343-344], нигоҳи интиқодии Мавлоно ба алоқамандони зоҳири Қуръон [1, 344-345], назди Мавлоно ҷанбаи ботинӣ доштани Каломи Худо [1, 346], ҷонибдори тафсири худии Қуръон будани Мавлоно [1, 346-347], таъвили сӯфиёна дар “Маснавии маънавӣ” [1, 348-350], тасарруф дар оёт ба иқтизои вазни шеър [1, 351-354], мазмунан такрор истифодашавии оёт [1, 354-357] ва мавзуоти ба ҳамин монанд изҳори назар рафтааст. Зарринкӯб дар поёни ин фасл пеш аз натиҷагирии охири худ гӯяндаи “Маснавии маънавӣ”-ро ба хоҳири “ташбеҳи мусомаҳаомез (саҳлангорона- И.И.)”, ки сабаби “аз иффи лафзӣ хориҷ шудан” (покизагии каломро риоят накардан – И.И.) ва “истихфофи ӯ нисбат ба каломи Илоҳӣ” (муносибат сабуқсарона бо Қуръон – И.И.) шудааст, эродгунае гирифта [2, 832-833], менависад: “Бо ин ҳама он чиро тарки адаб маҳсуб аст, ба ҳеҷ гуна узру маҳмил (сабаб- И.И.) наметавон аз нодида гирифт”(1, 380). Ташбеҳи саҳлангоронаро Мавлоно дар байти 723 дафтари дуюм, “Татиммаи қиссаи муфлис” чунин ба кор бурдааст:

Ҳарфи Қуръонро зарирон маъдананд,
Хар набинанду ба полон барзананд [2, 1044]

Ин нуктагирии муаддабонаи Зарринкӯб аз Мавлоно ба хотири худнамоӣ набуда, далели мунаққиди асил будани ӯст. Зеро ӯ дар нақди “Маснавии маънавӣ” тавонистааст барои сараро аз носара чудо кардан аз муҳаббату иродаташ ба Мавлоно чашм пӯшад.

Фасли ҳаштум “Аз мишкоти нубувват” (аз зерфасли 209 то 240) ном дошта, муаллиф дар он роҷеъ ба аҳодиси набавӣ ва корбурди он дар “Маснавии маънавӣ” баҳси нисбатан доманадор мекунад. Аввал дар бораи омилҳои таваҷҷуҳи Мавлоно ба иқтибос, корбурд, шарҳу тафсири аҳодиси набавӣ [1, 382-383] маълумот дода, минбаъд ҳамчун зермавзӯ “тарзи истифодаи ҳадис аз тарафи сӯфиёни пешин ва муносибати Мавлоноро бо аҳодис ва ровиёни он” [1, 383-384], “ба нақди матни аҳодис сару кор надоштани Мавлоно” [1, 385-386], “аҳодиси қудсӣ дар “Маснавии маънавӣ” [1, 287-289] ва корбурди он” [1, 389-390], “ишороти анбиё ва авлиё дар аҳодиси қудсӣ” [1, 391-396], “сирати Расули акрам (с) [1, 396-397] ва саҳоба дар аҳодиси қудсӣ” [1, 398-402], “саҳеҳ набудани баъзе аҳодиси “Маснавии маънавӣ” ва дар асл ҳикмату андарзи байни сӯфиён забонзада будани онҳо” [1, 433-435]-ро ба нақду баррасиву таҳлил мегирад. Хулосаи интиқодӣ - татбиқии Зарринкӯб дар охири фасл хеле боарзиш ва дақиқу амиқ аст. Ӯ “Маснавии маънавӣ”-ро аз лиҳози корбурди аҳодиси набавӣ ба “Эҳё-ул-улум-уд-дин” ва “Кимийи саодат”-и Абӯҳомид Ғаззоли, ки хатоӣ ӯ ҳам ба ривоёти сӯфия эътимоди зиёд доштани буд, монанд кардааст. Зарринкӯб сабаби ба аҳодиси набавӣ рағбати бисёр доштани Мавлоноро дар “истифроқи ӯ дар ишқи муҳаммадӣ” [1, 436] медонад.

Фасли нухум “Мақолот ва далолот” (аз зерфасли 241-267) фаслест, ки дар он муаллиф нақду таҳлили каломи сӯфиёнаи Мавлоноро дар “Маснавии маънавӣ” назди худ мақсад гузоштааст. Дар фасли татбиқии 241 Зарринкӯб ба муқоисаи “тариқаи сулуки Мавлоно ва Абӯҳомид Ғаззоли” пардохта, Мавлоноро таъсирпазируфта аз Ғаззоли медонад [1, 437-438]. Муаллиф умуман дар ин фасл роҷеъ ба “робитаи Мавлоно бо мантиқ ва усули истидлол” [1, 439-440], “радияҳои Мавлоно бар аҳли усулу бурҳони қиёси мантиқӣ” [1, 44-442], алоқаи Мавлоно бо илми калому осори мутакаллимон ва муносибати ӯ бо фирқаву мазҳабу адён [1, 442-444] ва мавзуоти ҷолиби дигар маълумотҳои дақиқи илмӣ интиқодӣ, татбиқӣ дода, зимнан ба шарҳу тафсири ирфонӣ абёт ҳам пардохтааст. Марвиди нақду баррасӣ қарор гирифтани шарҳҳо ва шореҳони “Маснавии маънавӣ” ҷанбаи интиқодӣ ва тафсирии фасли нухумро афзуда, далели огоҳии комили Зарринкӯб аз шарҳу тафсирҳо мебошад. Дар фаслҳои 263-265 ӯ ба нақду татбиқи андешаҳои Садруддин Қунавӣ ва Ибни Арабӣ бо орои Мавлоно пардохта, ба якҷанд далел “тавофуқи афкор”-и Ибни Арабӣ ва Мавлоноро на “ношӣ аз аҳзу иқтибос” [1, 486], балки “аз мақулаи таворуд”(1, 487) ва “ба таври ноҳудогоҳ мутассир шудан” [1, 488] медонад. Зимни шарҳи байти зерин:

Гуфт “ал-маънӣ хуваллаҳ” Шайх дин,

Баҳри маъниҳои Раббилламин.

иҳотаи Зарринкӯб ба шарҳҳои “Маснавии маънавӣ” собит мешавад. Ӯ тафсири шореҳони турк Сорӣ Абдуллоҳ, Шамъӣ, Суруриро дар мавриди манзури Мавлоно аз “Шайхи дин” тарафдорӣ намуда, таъкид мекунад, ки шореҳони номбурда шарҳи шореҳони ҳиндӣ Муҳаммадризои Лоҳурӣ ва Валимуҳаммади Акбарободиро дар ин бора напазируфтаанд. Зеро муроди Мавлоно аз “Шайхи дин” Садруддини Қунавӣ мебошад, на Ибни Арабӣ ё Шамси Табрезӣ ё Баҳоувалад ё Абулҳасани Харақониву Боязиди Бистомӣ [1, 481-482].

Фасли даҳум “Ишқ ва маърифат” (аз зерфасли 268 то зерфасли 299) аз фаслҳои мавзуан ҷолиб буда, аз лиҳози корбурди истилоҳоти ирфонӣ ва фалсафӣ ба фаслҳои нухум ва ёздаҳуму дувоздаҳум бештар монандӣ дорад. Зарринкӯб ҳамчун мавзуи

алоҳида дар нимаи аввали фасл ишкро, дар нимаи дуввум маърифат будани ишкро бо далелҳо аз “Маснавии маънавӣ” дар муқоиса бо осору орои орифони дигар ба риштаи баҳс мекашад. Муаллиф дар нимаи аввал ишкро аз дидгоҳи Мавлоно [1, 493-494], ки навъе донишу шинохт ё маърифат медонад [1, 494-496], бо назардошти инсонӣ [1, 496-97] ва маънавӣ- рухонӣ [1, 497-499] будан ба нақду баррасӣ мегирад. Баъд ба баҳси ишқи сурату ишқи воқеӣ [1, 499-501] пардохта, бо тартиб нақду баррасии масъалаҳои тавсифи ишқи воқеӣ [1, 501-502], мазияти умдаи ишқи инсонӣ аз нигоҳи сӯфия [1, 502-504], ишқи илоҳии орифу сӯфӣ [1, 505-506], камоли мартабаи сулуки рухонии ориф [1, 506-507] идома медиҳад. Дар фасли даҳум Зарринқӯб теъдоди зиёди истилоҳоти ирфонӣ ва фалсафии марбут ба мавзуи ишқу маърифатро ба кор гирифта, дар аксар маврид ба шарҳу баррасии онҳо наменпардозад. Зеро истилоҳот барои ӯ ҳамчун калимоти тавзеҳиву ташреҳӣ хидмат кардаанд. Аз рӯйи истилоҳозии Зарринқӯб равшан мешавад, ки дар “Маснавии маънавӣ” Мавлоно ишкро инсонӣ ва ҳайвонӣ [1, 497] чудо кардааст. Истилоҳи “ишқи ҷисмонӣ ё ҳайвонӣ” [1, 498] дар муқобили истилоҳи “ишқи воқеӣ ё илоҳӣ” [1, 500-501, 506] қарор гирифта, ин ду истилоҳ дар атрофи худ терминҳои ирфонии “ишқи Ҳақ” (СН, 504), ишқи муҳаммадӣ” (1, 509), “таҷрибаи вичдонӣ” [1, 504], “иродаи шайх” [1, 506], “тасаввуфи воқеӣ” [1, 507], “марғи иродӣ” [1, 509] ва ғайраҳоро бо ҳам оварда, манзараи забони истилоҳии нимаи аввали фасли даҳумро тасвир менамоянд. Истифодаи истилоҳҳои зерин: “дониши фақр”, “илми аҳли муқошифа” [1, 527], “илми баҳсӣ”, “илми воқеӣ” [1, 531], “илми завқӣ”, “илми ваҳабӣ (Илоҳӣ – И. И.)” [1, 532], “маҳдудаи иқлими ҳиссӣ”, “қаламрави ҳис” [1, 532], “ҳисси динӣ”, “ҳисси дунё” [1, 534] манзараи забони истилоҳоти нимаи дуюми фасли даҳумро инъикос намояд. Баъзе истилоҳотро Зарринқӯб бевосита аз “Маснавии маънавӣ” иқтибос мегирад. Масалан дониши фақрро аз байти зерини дафтари якум гирифтааст:

З-ин ҳама анвои дониш рӯзи марғ

Дониши фақр аст сози роҳу барғ [2, 1083].

Фасли ёздаҳум “Олам дар инсон” (аз зерфасли 301 то 326), ки фароғи матолиби маърифатии марбут ба инсон–олами асгар аст, табаҳҳури Зарринқӯбро дар ирфони назарӣ ва фалсафаи ирфон нишон медиҳад. Бино ба таҳқиқи Зарринқӯб асли инсон, ки поре аз олами кабир мебошад [1, 545-547], назди Мавлоно “андеша” [1, 547-550] аст. Тамоми мавзӯҳои дигари ин фасл дар атрофи мавзуи “инсон ва олами андаруни ӯ” ҷамъ мешаванд. Мавзуоти ирфонии ин фасл бо диққати тамои аз тарафи муаллифи “Сирри най” бо назардошти орову андешаи Мавлоно дар “Маснавии маънавӣ” мавриди нақду шарҳ қарор гирифтааст.

Фасли дувоздаҳум “Инсон дар олам” (аз зерфасли 327 то 345) дар аввали ҷилди дуюми “Сирри най” оғоз шуда, ба баҳсу баррасии мавқеи инсонии комили “Маснавии маънавӣ” дар олам ва воқуниши ӯ ба ашё ва ҳодисаҳои олам ихтисос дода шудааст. Ин фасл идомаи мантиқии фасли ёздаҳум буда, аз баъзе ҷиҳат бо он монандӣ дорад. Фасл фароғи баррасиву таҳлили мавзуоти зерини ирфонӣ-фалсафӣ мебошад. Муаллиф дар фасли мазкур бар асоси фалсафаи ирфони назарӣ аз вижаҳои ирфони амалии Мавлоно баҳс карда, ҷеҳраи инсонии комилро дар “Маснавии маънавӣ” ба тасвири тавсифӣ гирифтааст. Бар замми душвордаркии мавзӯ корбурди истилоҳоти фалсафӣ ва муродифоти онҳо матни фаслро ниҳоят мушқилфаҳм кардааст. Масалан, ҷумлаи “Рӯҳ дар мартабаи ҳайвонӣ ба руҳи дигаре муҳтоҷ аст, то ӯро ба ҳаракат дароварад” [2, 626]. Манзур аз “руҳ дар мартабаи ҳайвонӣ” ҳамон руҳест, ки ҷисми инсон ба он зиндаву мутаҳаррик мебошад. Аммо ҳуди ҳамин руҳи ҳайвонӣ ҳам барои он ки ҳудаш зиндаву зиндагибахш бошад, ниёз ба “руҳи дигар” дорад. Ва ин “руҳи дигар” ҳамон

руҳи мутлақ ё нафси воҳида аст, ки тамоми анфос аз он неруву зиндаанд. Яъне ҳеч чиз ҳатто руҳи ҳайвонии инсон ҳам бидуни руҳи зиндагибахши дигар худ аз худ зиндаву мутаҳаррик буда наметавонад.

Фасли сездарум “Бо шамъи шариат” (аз зерфасли 346 то 361) ном дорад, ки дар он муаллиф ба нақду баррасии аҳкоми шаръӣ, зарурияти он дар камоли ҳамаҷонибаи солики тариқат ва равандаи роҳи ҳақиқат, инчунин инъикоси масоили шариат дар “Маснавии маънавӣ” пардохтааст. Бояд таъкид кард, ки ҷаҳор фасли охири “Сирри най” аз лиҳози фароғии зермавзӯ (зерфасл) аз фаслҳои дигар бо теъдод фарқ мекунад. Зарринқӯб дар оғози ин фасл нахуст аз “омехтагии сифоти солики ориф ва зоҳиди муташарреъ дар Мавлоно” [2, 651-652], “пайванди шариату тариқат” [2, 653-655] маълумоти таҳлиلى медиҳад. Сипас барои аз нигоҳи Мавлоно нишон додани мақоми ҳазрати Муҳаммад (с) ҳамчун асли офариниш ва ҷойгоҳу рисолати анбиё дар овардани шариату интишори он мавзӯҳои “дар баробари набӣ – инсонии комил хозеъ омадани олами кабир” [2, 658-660], “аз вучуди Одам оғоз ёфтани шариат” [2, 660-661], “ноби зоти Ҳақ будани анбиё дар олами ҳиссӣ” [2, 662-663], “ҷеҳраи Мӯсо (а)” [2, 663-667], “Нух, Иброҳим, Исо (а) дар “Маснавии маънавӣ”” [2, 667-669], “ҳақиқати муҳаммадӣ маҳсуб ёфтани асли камоли анбиё” [2, 669-671] бо нақду баррасӣ матраҳ мекунад.

Фасли ҷаҳордарум “Дар ҷодаи тариқат” (аз зерфасли 362 то 375) фасли марбут ба вижаҳои тариқати пешғирифтаи Мавлоно дар роҳи расидан ба ҳақиқат буда, Зарринқӯб дар он ба баррасии мавзӯҳои “ҷодаи тариқат ва мушкilotи ӯ” [2, 685-686], “аз танаббуҳу тавба оғоз шудани ҷодаи тариқат” [2, 687-689], “мақому манзилҳои тариқат” [2, 691-692], “асоси тарбиятии таълимоти аҳли тариқат маҳсуб ёфтани сирату суннати Расули акрам (с)” [2, 692-694] ва дигар масъалаҳои марбут ба ин мавзӯот муваффақ гардидааст.

Фасли понздаҳум “Мақсади ҳақиқат” (аз зерфасли 376 то 391) фаслест, ки дар он Зарринқӯб мақоми ҳақиқат ва татбиқи талаботу шартҳои онро аз дидгоҳи Мавлоно дар “Маснавии маънавӣ” мавзӯи меҳварӣ интиҳоб карда, дар робита бо он ба баёни таҳлилу татбиқи мавзӯоти зиёде даст задааст, ки “барои мағзи ҳақиқат лозим будани қишри шариат” [2, 721-724], “мабоҳиси марбут ба ҳақиқат дар Маснавии маънавӣ” [2, 724-726], “иртибот бо Худо аз тариқи сифоти Илоҳӣ” [2, 726-730], “тафаккур накардан зоти Худо” [2, 730-733] “масъалаи худусу қидам дар илоҳиёти “Маснавии маънавӣ”” [2, 733-736] аз ҷумлаи онҳоянд.

Фасли шонздаҳум “Сухани кутӯх: Хотима” (аз зерфасли 392-399) аз кутӯхтарин фаслҳои “Сирри най” маҳсуб меёбад. Зарринқӯб дар ин фасл аз “нотамом мондани “Маснавии маънавӣ” бо фаро расидани марғи Мавлоно” [2, 757-759], “ба устура табдил ёфтани воқеияти зиндагии Мавлоно” [2, 759-763], “аз “Маснавиёти Валадӣ” нашъат гирифтани устураи ҳаёлангези Мавлоно” [2, 763-767], “интишори “Маснавии маънавӣ” ва шуҳрати Мавлоно дар хориҷ аз Қуния ” [2, 766-770], “шарҳҳои “Маснавии маънавӣ” [2, 770-773], “Девони кабир” ва “Маснавии маънавӣ” [2, 773-776], “сайр дар атвори шариату тариқат ва ҳақиқат маҳсуб ёфтани Маснавии маънавӣ” [2, 776-777] фишурда, аммо ниҳоят қотеъона маълумот медиҳад. Нуктаи тозае, ки дар ин фасл роҷеъ ба зиндагиномаи Мавлоно мавҷуд аст, ин ба устура табдил ёфтани воқеияти зиндагии ӯст, ки ба ақидаи Зарринқӯб ин оғози ин ҳаёлангезӣ аз маснавиҳои “Ибтидонома” (ё “Валаднома”), “Рубобнома” ва “Интиҳонома”-и Султон Валад шуруъ шуда, дар “Рисолаи Сипаҳсолор дар манокӣби ҳазрати Худовандгор”-и Фаридун ибни Аҳмади Сипаҳсолор ва бавижа дар “Манокӣб-ул-орифин”-и Шамсиддин Муҳаммади Афлӯкӣ ба дараҷаи баланд мерасад. Маълумоти ӯ дар бораи шарҳҳо ва шореҳони “Маснавии

маънавӣ” низ хусусияти энциклопедӣ дошта бошад ҳам, аз доираи мутолиа ва огоҳии Зарринкӯб дарак медиҳад.

Таҳлилу баррасии мавзуи “Сирри най” нишон медиҳад, ки Зарринкӯб воқеан мунаққиди равишманд, шореҳи хушибтикор, адабиётшиноси барҷастаи таърихи адабиёти муосири форсу тоҷик буда, “Маснавии маънавӣ” -ро бо диди тоза, усулҳои нави нақду баррасии мутобиқ ба талаботи замон баҳогузори кардааст. “Сирри най” дар ҳақиқат аз дигар осори мавлавишносии Зарринкӯб бо вижагиҳои зерин фарқ карда меистад:

1. Ҷанбаи пурзӯри интиқодӣ. Ҷанбаи интиқодии “Сирри най” дар 16 фасл ва зерфаслҳо як хел ба мушоҳида намерасад. Зарринкӯб дар нақди “Маснавии маънавӣ” усули таҳлиро пеш гирифта, бештар паҳлуҳои мусбатро дар назар доштааст. Аммо ин маъноӣ онро надорад, ки нақди ӯ яктарафаву тавсифӣ аст. Зеро нақди ӯ нақди таҳлилии комилиёр буда, дар мавридҳои лозимӣ ӯ бо забони хос аз Мавлоно якҷанд бор эрод мегирад [1, 203, 288, 305, 385, 401, 409, 410, 439, 452].

2. Ҷанбаи камназири татбиқӣ. Бо сабаби он ки Зарринкӯб ҳангоми нақд ба татбику муқоиса ҳам пардохтааст, “Сирри най” дар аксар маврид вижагии татбиқиву муқоисавӣ ба худ гирифтааст. Аз ин рӯ, муқоиса ва татбиқи мавзӯ, масъалаву баҳс низ аз вижагиҳои аслии “Сирри най” ба шумор меравад, ки қорбурди он аз рӯйи зарурат бар асоси орову осори ҳуди Мавлоно шоирони ориф ва мутақаллимону файласуфони шарқиву ғарбӣ сурат гирифтааст. Мутобиқат бахшидани масъалаҳо ё баҳсҳо асосан ба хоҳири осонфаҳм кардани мавзӯ ва масъалаву баҳси мавриди назари муҳаққиқ аст. Татбику муқоисаҳо дар “Сирри най” зиёд мушоҳида мешавад, ки баррасии ҳамаи онҳо дар ин мақола ғайриимкон аст [1, 460, 461, 463, 465, 499, 502, 570, 577; СН2, 627, 718, 731, 732].

3. Ҷанбаи тафсири ва таҳлилии хос. Тафсиру таҳлил низ хусусияти муҳими “Сирри най” мебошад. Таҳқику оморгирӣ нишон дод, ки Зарринкӯб зимни нақду баррасӣ 3732 байти «Маснавии маънавӣ»-ро шарҳу тафсир кардааст. Теъдоди абёти марвиди шарҳу тафсир ва ишораву таъкидқарордодаи ӯ дар шаш дафтар ба таври зайл аст: дафтари аввал (981 байт), дафтари дуввум (582 байт), дафтари севвум (641 байт), дафтари чорум (561 байт), дафтари панҷум (489 байт), дафтари шашум (478 байт). Аз рӯйи зарурат баъзе абёт такроран ишора шуда, аз равшанӣ дигар мавриди шарҳу тафсири шореҳ қарор гирифтаанд. Дар “Сирри най” аз дафтари аввал 134 байт, аз дафтари дуюм 76 байт, аз дафтари сеюм 74 байт, аз дафтари чорум 71 байт, аз дафтари панҷум 55 байт, аз дафтари шашум 46 байт такроран аз 2 то 3-4 маротиба такроран ишора ва ё шарҳу тафсири тоза ёфтаанд. Таҳқиқи “Абёти “Маснави” дар матн” [2, 995-1117] собит кард, ки дар миёни 399 фасли “Сирри най” зерфаслҳои мавҷуданд, ки дар онҳо ягон байти “Маснавии маънавӣ” бо ишорагузори (*) шарҳу тафсир ва ҳатто таъкид ҳам нашудааст. Зерфаслҳои зерини “Сирри най”: 11, 13, 14, 22, аз 29 то 37, аз 39 то 50, аз 51 то 57, аз 59 то 64, 66, 67, 70, 93, 130, 131 142, 151, 185, 190, 208, 209, 238, 241, 299, 314, 324, 345, 362, 363, 380, 382, 383, 384, 393, 394, 395, 396, ки теъдодашон ба 62- то мерасад, шомили ягон байти ташреҳӣ нестанд.

4. Сабки баёни вижа. Зарринкӯб дар ин асар ниҳоят сабки печида, мармуз ва омехтаре ба қор гирифта, “ҷанбаи ҳунарии осори ҳудро низ дар қанори ҷанбаи таҳқиқӣ бисёр афзоиш медиҳад” [4, 110-111]. Насри шоирона ва илмӣ ӯ дар “Сирри най” вобаста ба мазмуну мундариҷаи мавзуи мавриди назар тағйир меҳӯрад. Масалан, дар “Муқаддима” насри Зарринкӯб ба насри фаннии классикӣ ниҳоят монанд мешавад, дар матн бошад бино бар тақозои қорбурди истилоҳоти илмӣ насри ҳунарии ӯ бо насри

илмӣ омехта мегардад. Тасаллутӣ Зарринкӯб ба сарфу наҳв ва фарҳанги калимаву ибораҳои шоиронаи забони форсии классикӣ, таъби баланди шоирӣ барои ӯ имкон фароҳам меоварад, ки ҷумлаҳои тулонии мантиқан устуворро бидуни заъфу таносуби калом рӯйи коғаз биёрад. Корбурди таъбирҳои шоиронаи ҳомили вижагиҳои илмӣ омехтагии сабки илмӣ ва адабиро дар сабки таълифи “Сирри най” нишон медиҳад.

АДАБИЁТ

- 1.Зарринкӯб Абдулхусейн. Сирри най. Ҷ.1. Нақду шарҳи таҳлиливу татбикии Маснавӣ. (иборат аз 2 ҷилд). –Техрон: Интишороти илмӣ. 1358. – 8 05 с.
- 2.Зарринкӯб Абдулхусейн. Сирри най. Ҷ.2. Нақду шарҳи таҳлиливу татбикии Маснавӣ. (иборат аз 2 ҷилд). –Техрон: Интишороти илмӣ, 1358. – 1185с.
- 3.Зарринкӯб Абдулхусейн. Баҳр дар кӯза. Нақду тафсири қиссаҳо ва тамсилоти «Мансавӣ». – Техрон: Интишороти илмӣ, 1366.- 616 с.
- 4.Иттиҳод, Хушанг. Пажӯҳишгарони муосири Эрон (иборат аз 14 ҷилд, ҷилди 12). – Техрон: Фарҳанги муосир, 1387.- 708 с.
- 5.Солеҳов Шамсиддин. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳи 70-80 қарни XX. – Душанбе: Дониш, 2006. – 169 с.

АҲАММИЯТИ ИЛМӢ ВА АРЗИШИ АДАБИИ «СИРРИ НАЙ»-И АБДУЛХУСЕЙНИ ЗАРРИНКӢБ

Мақолаи мазкур ба баррасиву таҳлили мавзӯи яке аз муҳимтарин асарҳои маснавишиносии эронӣ Абдулхусейни Зарринкӯб –“Сирри най” (иборат аз ду ҷилд) бахшида шудааст. “Сирри най” дар кишварҳои форсидадон, аз ҷумла дар Эрон мавриди алоқаи аксар адабиётшиносони доираи мавлавипажӯҳӣ буда, аз тарафи муҳаққиқони номвари эронӣ Абдулкарими Суруш, Баҳоуддин Хуррамшохӣ ва дигарон баҳои баланд гирифтааст. “Сирри най” асарест, ки дар адабиётшиносии тоҷик бори аввал аз тарафи муаллиф ба риштаи таҳқиқ кашида шуда, 16 фасли он бо фарогирии 399 зерфасл аз лиҳози мавзӯ, мундариҷа ба таври фишурда муаррифӣ ва бозгӯ шудаанд. Муаллиф зимни таълифи мақола бештар ба баёни мундариҷа ва хусусиятҳои илмиву адабии “Сирри най” таваҷҷуҳ зоҳир карда, хусусиятҳои муҳими ҳар як фаслро бо назардошти мавзӯоти зерфаслҳо, ки манзараи умумии мазмунӣ асарро инъикос мекунанд, бозрасӣ намудааст. Ҳамзамон вижагиҳои ҳунари нависандагии мунаққиду шорҳои муосири “Маснавии маънавӣ” Абдулхусейни Зарринкӯб дар навиштани ин асари гаронбаҳо аз назари ӯ берун намондааст. Дар баррасии мавзӯ ва мундариҷаи “Сирри най” аз усули таҳқиқи профессор Абдулманнон Насриддинов истифода бурда, аз равиши нақди ҳуди Абдулхусейни Зарринкӯб ҳам баҳраманд гардидааст.

Калидвожаҳо: «Сирри най», фасл, мавзӯ ва мундариҷа, таҳлил, нақд, Абдулхусейн Зарринкӯб.

НАУЧНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ И ЛИТЕРАТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ «СИРРИ НАЙ» АБДУЛХУСЕЙНА ЗАРРИНКУБА

Данная статья посвящена рассмотрению и анализу одной из важнейших работ иранского исследователя маснави — Абдулхусейна Зарринкуба, а именно двухтомного труда «Сирри Най». Это произведение пользуется большим интересом среди исследователей поэзии Мавлави в странах персоязычного мира, особенно в Иране, и получило высокую оценку таких известных учёных, как Абдулкарим Суруш, Баҳоуддин Хоррамшахи и других. «Сирри Най» впервые был подвергнут исследованию в таджикской литературоведческой науке самим автором, и его 16 глав с 399 подразделами были кратко представлены и интерпретированы с точки зрения содержания и тематики. Автор статьи уделяет основное внимание изложению содержания и научно-литературных особенностей произведения, анализируя каждую главу с учётом подтем, которые отражают общее содержание книги. Также он рассматривает художественные особенности стиля современного критика и толкователя «Маснави-и маънавӣ» Абдулхусейна Зарринкуба в этом ценном труде. При анализе темы и содержания «Сирри Най» были использованы методы исследования профессора Абдулманнона Насриддинова, а также подходы самого Абдулхусейна Зарринкуба.

SCIENTIFIC IMPORTANCE AND LITERARY VALUE OF “THE SECRET OF THE REED” BY ABDOLHOSSEIN ZARRINKOOB

This article is devoted to the study and analysis of one of the most important works by the Iranian Masnavi scholar Abdolhossein Zarrinkoob — “*The Secret of the Reed*” (a two-volume work). In Persian-speaking countries, especially Iran, this book has attracted significant attention among scholars of Mawlawi studies and has received high praise from renowned Iranian researchers such as Abdolkarim Soroush, Bahaoddin Khorramshahi, and others. “The Secret of the Reed” is a work that, for the first time in Tajik literary scholarship, has been systematically studied by the author. The book’s 16 chapters, comprising 399 sub-sections, are briefly introduced and interpreted in terms of theme and content. The author of the article mainly focuses on presenting the content and the scientific and literary features of the work. Each chapter is analyzed with consideration of its subtopics, which reflect the overall meaning of the book. Moreover, the artistic writing style of the contemporary critic and commentator of *Masnavi-ye Ma’navi*, Abdolhossein Zarrinkoob, is carefully examined in relation to this significant work. In the course of analyzing the subject and content of “The Secret of the Reed,” the author also applies the research methodology of Professor Abdulmannon Nasriddinov and benefits from Zarrinkoob’s own critical approach.

Маълумот дар бораи муаллиф: Игамова Ирода Худойбердиевна, номзоди илмҳои филологӣ, директори коллеҷи омӯзгорӣ ноҳияи Зафаробод. E-mail...i.igamova@mail.ru, Тел: 927013480

Сведения об авторе: Игамова Ирода Худойбердиевна, кандидат филологических наук, директор педагогического колледжа Зафаробадского района. E-mail...i.igamova@mail.ru, Тел: 927013480

Information about the author: Igamova Iroda Khudoyberdievna, Candidate of Philological Sciences, Director of Teacher Training College of Zafarobod. e-mail: i.igamova@mail.ru Tel: +992 92 701 34 80

ТДУ: 891.550+82

МАСОИЛИ ВАТАНДҶУСТӢ ДАР МАНЗАРАҲОИ РОМАНИ «ВОСЕЪ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА

Ихромов Т.Т.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба таърифи расидани романи «Восеъ» дар ҳаёти фарҳангии адабии мардуми тоҷик ҳодисаи ҷараёнӣ буд ва ғӯи он ҷаҳлияти эҷодии Сотим Улуғзодаро дар давраи муайяни таърихӣ як навъ ҷамъбасти намуд. «Романи Сотим Улуғзода «Восеъ», қайд кардааст адабиётшинос М. Раҷабов, – чун як навъ ҷамъбасти такмили тамоми асарҳои илмию адабии пешина ба майдон омада, дар айни замон ба мавзӯи «Шуриши Восеъ» саҳифаҳои нав илова кард» [11, с.107].

Беҳуда нест, ки асар таваҷҷуҳи адабиётшиносонро ба худ ҷалб намуда, мавриди баррасии муфассалу дақиқи танқиди адабӣ қарор гирифт. Аввалин мунаққиде, ки оид ба романи «Восеъ» муфассал сухан рондааст, узви вобастаи АУ Тоҷикистон Х.Отахонова мебошад. Номбурда дар мақолаи «Роман дар бораи Шуриши Восеъ» оид ба образи марказии роман – Восеъ сухан ронда, маҳорати образофарии С. Улуғзода ва беш аз пеш тақвият ёфтани ҳунари нигорандагии нависандаро таъкид мекунад: «Дар образи Восеъ барҷастатарин хислатҳои деҳқононе таҷассум ёфтааст, ки дар шароити душвори кӯхистони тоҷик аз ҳеҷ мушкилие рӯй натофта ҳалол меҳнат мекарданд. Дар роман маҳз ана ҳамин вазъияти конкретии табиӣ ва таърихӣ, қору бор ва зисту зиндагии деҳқонон бо ҳаққонияти тамом тасвир шудааст» [10, с. 4].

Мунаққид баъзе норасоии ҷузъии асарро низ қайд карда, онро волатарин дастоварди адабиёти тоҷик дар даврони шуравӣ меномад.

Агар Х. Отахонова таассуроти аввалини худро ба таври умумӣ ибраз дошта бошад, пас Ш. Ҷумъаев дар мақолаи «Ташбеҳ рангину тасвир зебост» мавқеи санъатҳои бадеиро дар тасвир таъкид намудааст. Муаллифи мақола бо мисолҳои мушаххас нишон медиҳад, ки ташбеҳ, истиора, тавсиф, пейзаж ва дигар воситаҳои тасвир, пеш аз ҳама, дар офаридани характери Восеъ саҳм гирифтаанд ва боиси дилкашии забону услуби

баёни асар гардидаанд: «Забони ширин, ташбеҳҳои соддаву табиӣ, тасвирҳои дилчасп ва оҳангдор романи «Восеъ»-рорангин ва зеботар кардаанд» [19, с. 3].

Романи «Восеъ» аз ҳама бештар таваҷҷуҳи академик М.Шакуриро ба худ ҷалб намудааст. Номбурда дар мақолаи «Достони ғазаб ва иқтидори халқ» (1966), асари «Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ» (1987) ва махсусан китоби «Насри солҳои 1945 - 1974» (1980) романи «Восеъ»-ро мавриди таҳлилу тадқиқи ҷиддӣ ва муфассал қарор додааст. Таҳлили образҳо, забону услуб ва пайванди таърихӣ асар мунаққидро ба чунин хулоса овардааст, ки: «Бунёди халқӣ ҳастии шахс (хусусан шахсияти таърихӣ), мазмуни амиқ халқӣ хислатҳо, фикру зикр ва ҳиссиёти қаҳрамон, алоқаи қаҳрамон бо халқ, бо орзую омили оммаи меҳнаткаш дар адабиёти тоҷик ҳеҷ гоҳ ин тавр махсусан ва муфассалан, то ин дараҷа ҳартарафа тадқиқ нашуда буд. Масъалаи қаҳрамон ва халқ дар романи Улуғзода аз масъалаҳои асосист» [20, с.118].

М. Шакурӣ дар адабиёти муосири тоҷик оид ба тасвири вусъатноки эпикӣ «қиймҳои стихиявӣ халқ» чун таҷрибаи аввал будани «Восеъ» ва бинобар дар асар ҷой доштани баъзе норасоӣҳоро (аз ҷумла, як андоза хира баромадани образи Муллосафар) қайд карда, барои нависандагоне, ки оянда дар навиштани асарҳои ба Шуришҳои халқ марбут саҳм мегиранд, аҳамияти калон доштани ин романро таъкид менамояд [21, с.310].

Оид ба романи «Восеъ», арзишҳои эстетикӣ ва маърифатӣ асар, ҷанбаҳои инсонгароиву халқӣ ва хусусиятҳои забониву услубӣ он, инчунин дигар олимони гуногунмартабаи зиёде чун Соҳиб Табаров, Лариса Демидчик, Худой Шарифов, Юрий Бобоев, Бароталӣ Нозимов, Маъруф Раҷабов, Эргаш Шоев, Маҳмуд Қосимов, Сирочиддини Эмомалӣ Ӯ бевосита, Ӯ зимни тадқиқи масъалаҳои алоҳидаи таърихӣ адабиёти саддаи XX-и тоҷик мулоҳиза рондаанд. Мунаққидон ва адабиётшиносон романи «Восеъ»-родар алоқамандӣ ба асарҳои дигар нависандагон таҳлил намуда, ба хулосаҳои ҷолиб ноил гардидаанд [14, с. 158-163].

Таҳлили муқоисавӣ ба Маъруф Раҷабов имкон додааст, ки дар тасвири романи «Восеъ» ва даъватҳои сиёсии Аҳмади Дониш як навъ монандие ба мушоҳида гирифта, бо ҳамин ҷанбаи мустақами воқеии тасвирро таъкид намояд: «Романи «Восеъ» хусусиятҳои психологӣ иҷтимоӣ меҳнаткашонӣ замони феодализмро хеле мукаммалу ҳамаҷониба, дар бисёр мавридҳо мукамалтар аз он ки то солҳои шаст дар насри тоҷикӣ ба назар мерасад, дар худ акс додааст» [11, с.123].

Дар ҳақиқат, романи «Восеъ» хонандаи тоҷикро ба гузаштаи таърихӣ на чандон дури худ шинос ва ба ҳудогоҳии миллӣ ҳидоят намуда, инчунин, руҳи ифтихори миллии ҳамватанони моро боз ҳам қавитар месозад.

Адабиётшинос Ҷӯрахон Бақозода дар «Равзанаи меҳр» ном мақолааш мактубҳои хонандагонро оид ба асарҳои С.Улуғзода таҳлил намуда, таассуроти Раҷаббеков Мастибек ном мухлиси асарҳои устодро баъди аз тариқи радио шунавонидани порчаҳои романи «Восеъ» ёдовар мешавад, ки ҷолиби диққат аст: «Ман медонистам, ки аз «Восеъ» бештар роман дар насри тоҷик нест. Вале санъати олии онро нав дарк кардам, офарин бод ба ту меғоям, ёри доноям» [1, с.18].

Романи «Восеъ» махсусан дар замони соҳибистиклолии Тоҷикистон, ки барои ҷомеаи он худшиносии миллӣ аҳамияти муҳимми иҷтимоӣ пайдо кардааст, маъруфияти бештаре касб намуд. Сотим Улуғзода бо таълифи «Восеъ» дар қатори бештарин нависандагони муосири тоҷик мавқеъ пайдо намуд. Адабиётшинос Худой Шарифов, аз таҳлили романи мазкур ба чунин хулоса омадааст, ки: «Сотим Улуғзода

он кори муҳиммеро, ки дар адабиёти советии тоҷик устод Айни шуруъ карда буд, идома дода истодааст» [20, с.126].

Бояд қайд намуд, ки халқи тоҷик тули мавҷудияти худ даврахоеро аз саргузаронидааст, ки дар онҳо фаъолияти талош ин мардуми азияткашида баҳри шарафу номуси инсонӣ, нигоҳ доштани марзу буми кишвар равшан инъикос ёфтааст.

Таърихи халқи тоҷик пур аз муборизаву ҷонбозиҳост. Вале ҳамаи ин муборизаҳо нигоҳдошти манфиатҳои қавмӣ, шарафу номуси инсонӣ ва ҳимояи марзу буми ватан мебошад. Муборизаи фарзандони некноми халқамон, ки бо номҳои «Шуриши Низом», «Шуриши Қаландар», «Шуриши Усмон» ва «Шуриши Восеъ» дар таърих барои ба даст овардани озодӣ ёд мешавад, аз ҷумлаи онҳо мебошад [5, с.4-10].

Шуриши деҳқонони кӯҳистони тоҷик, ки соли 1888 бо роҳбарии Восеъ барпо гардида буд, аз ҷумлаи ҳамин воқеаҳои муҳимми сиёсӣ мебошад, ки пояи зулму ситамро дар қаламрави аморати Бухоро ба ларза овард.

«Восеъ» ҳамчун романи таърихӣ ҳодисаву воқеаҳои охири асри XIX-и дар Бухорои Шарқӣ ба вуқӯъ пайвастаро дар бар мегирад.

Мубориза ва ҷонбозиҳои Восеъ баҳри озодӣ ва адолат дар хотироти мардуми меҳнаткаш нақши ҷовидон гузошт, ҷуръату мардонагӣ ва ҷасурию нотарсии Восеъ номи ёро абадзинда гардонид. Дар китоби «Тоҷикон»-и Бобочон Ғафуров оид ба ҷунбишҳои халқии зиддифеодалӣ дар қисми Бухорои Шарқӣ омадааст: «Ҳаракати ҳақиқии халқӣ ин Шуриши деҳқононест, ки бо роҳбарии Восеи камбағал соли 1885 дар бекигарии Балҷувон ба амал омада буд» [4, с.215]. Ин аст, ки номи Восеъ ҳамчун сарвари ин Шуриши халқӣ баҳри адолат ва ҳимояи Ватан аз аҷнабиён, аз ибтидо то интиҳо дар суруду дoston, хотираи мардум ва намоёндагони алоҳидаи он абадӣ сабт гардид. Тавре адабиётшинос Ю. Бобоев қайд кардааст: «Восеъ дар таърихи задухӯрдҳои тоҷикон яке аз «ғурдони сафшикан ва далерони шерафкан» аст, ки баҳри озодию бахти саодати халқи худ ҷон нисор кардааст. Қайҳост, ки ин қаҳрамони ҳаёт қаҳрамони адабиёт гардидааст» [2, с. 3].

Лозим ба ёдоварист, ки дар таърихи адабу фарҳанги саддаи XX адибе, ки баъд аз устод Айни дар инъикоси бадеии таърихи халқи тоҷик, масоили миллӣ, худшиносию ҳудогоҳӣ, ғаму дард, шодию нишот ва бурду боҳти миллат саҳми арзанда дорад, Сотим Улуғзода мебошад [20, с.143].

Торафт тезутундшавии зиддиятҳои феодалӣ ва боло гирифтани шуури камбағалони кӯҳистони тоҷик дар Бухорои Шарқӣ ва қаламрави аморат дар такмил ва тафсили персонажҳои асосии романи «Восеъ» хеле хуб ифода ёфтаанд. Аз ин ҷост, ки Сотим Улуғзода дар асар диққати асосиро ба амалиёти образҳои асосии роман: Восеъ, Назир, Саидалӣ, Муллосафар, Мирзоакрамбой, Остонакул, амир Абдулаҳадхон, Лутфия, Марзия, Ҳочӣ Яъқуб равона кардааст, зеро маҳз хислату характер ва рафтори онҳо, инчунин, ҳисси баланди худшиносию ҳештаншиносии онҳо, зиддияти романро пурқувват намуда, моҳияти мавзӯро мекушоянд. Нависанда дар роман он ҳама далерию нотарсӣ, шуҷоату матонат ва худшиносии Восеъ ва ёронашро равшану мушаххас тасвир кардааст. Хусусан, лаҳзаи дар Қаршӣ ба ҳоким Остонакул вохӯрдани Восеъ (Восеъ барои собит намудани бегуноҳии бародархондаш Назир ба Шаҳрисабз рафта буд) диққатҷалбкунанда аст:

- Тақсирон! – бо овози баланд ба онҳо муроҷиат кард Восеъ дар ҳамгашти кӯча. – Як даҳон гап дорам, шунавед! - ва барои он ки тақсирон аз шунидани гапи ӯ сар тофта натавонанд, Восеъ боз қасдан илова кард: - Ман дар Қаршӣ ҳокимро дидам, аз ҳоким ба Шумо гап дорам.

Баъди чунин арз, албатта, саворон чилави аспхашонро кашида ба сар то пой ин марди густох, ки аз афту андомаш, бешубҳа кӯхистонӣ буд, зеҳн монданд [20, с.102].

Бо истифода аз номи ҳоким ба мақсади худ ноил гардидани Восеъ беш аз пеш такмил ёфтани характер ва ҷаҳонбинии иҷтимоии қаҳрамони марказиро таъкид менамояд. Академики АМТочикистон М. Шакурӣ ин фикрро таъкид дода, таъкид мекунад, ки: «Ҷасорати Восеъ хусусан дар Қаршӣ, ки Остонакулбии додхоҳро беибо дар кӯча нигоҳ дошта, арзашро ба ӯ гуфт, намоён шуд. Нависанда гуфтааст, ки Восеъ рост рафта сари роҳи ҳокимро гирифт» [21, с.315].

Дар воқеъ, чунин тасвири нависанда характер ва ҷасорату худшиносии Восеъро дар назди хонанда боз ҳам барҷастатар месозад.

Сотим Улуғзода Восеъро бо як меҳру муҳаббати беандоза дар асар ба қалам дода, муҳимтарин фазилатҳои ӯро аз бобҳои аввал сар карда ба хонанда маълум менамояд. Восеъ на танҳо марди тавоноӣ пурдилест, инчунин, ошкоргӯю дилсоф аст. Ҳамеша ва дар ҳама ҳолат бо ҳокиму бек, доруғаю закотӣ бе ягон тарсу ҳарос ҳақиқатро гуфтааст. Барои мисол муколамаи Восеъ ва Мирзоакрамбойро ёдовар шудан кофист. Чунон ки хонанда медонад, хангоми рӯндани хирочӣ султонӣ байни Восеъ ва Ҷобири доруға дар хирмани Нозим занозанӣ ба вуқӯъ пайваست. Ва дар ин кор Восеъро гунаҳкор ҳисобида ба зиндони Ховалинг мебаранд. Рӯзи дигар ӯро банд карда назди бек ба Балҷувон мефиристанд. Дар Балҷувон он рӯз оқсақоли лақайҳо Оллоёр писарашро тӯи хатна мекард. Бек ва ҳамроҳонаш аз тӯй баргашта, дар тағи қалъа аспӣ нимёбии ба бек бахшидаи Оллоёрро ром мекарданд. Дар ин вақт одамони амлоқдори Ховалинг Восеъро банд карда оварда буданд. Бек дар ҳолати сархӯшӣ фармон баровард, ки агар Восеъ аспро ром кунад, аз гуноҳаш мегузарад. Баъд аз ром кардани асп Восеъ ба бек рӯйрост беадолативу мардумфиребии доруғаро нақл менамояд.

– Гуноҳаш бисёр аст, тақсир. Агар дар хирман даҳ ман ғаллаи деҳқонро панҷ ман навишта, ба пулдорҳо арзон фурӯшонда, ушрро ба пул рӯндан ва аз барои ғалларо бар нақшида кам навиштану арзон фурӯшондан, аз харидор пора гирифтани гуноҳ бошад, амлоқдор... [16, с. 300].

Сотим Улуғзода симои зоҳириву ботинии ёрони Восеъро тасвир карда, таъкид менамояд, ки ҳамаи онҳо ба сарвари худ монанд буда, мисли ӯ нотарс, паҳлавон, хайрхоҳ, дилсоф, ватандӯст ва баномус мебошанд. Вале дар асар ҳаёти бархе аз инҳо норавшан мондаанд. Дар ин хусус академик М. Шакурӣ чунин мегӯяд: «Дар тасвири образи халқ – наздикони Восеъ ва саркардагони исён нависанда кӯшиш намудааст, ки роҳи ҳаёти ҳар кадоми онҳоро, ки аз роҳи зиндагии дигаре фарқ дорад, нишон диҳад. Ҳар кадоми онҳо як саргузашти аҷиб доранд. Бо вучуди ин, мутаассифона, олами ботинии баъзеи онҳо норавшан мондааст» [21, с.313].

Фотима хоҳари Восеъ мебошад ва нависанда ӯро чун зани кӯхистонӣ раҳмдилу далер, худшиносу хоксору инсондӯст тасвир кардааст. Лаҳзаҳои тарафи бародараш Восеъ ба орият гирифтани говаш ва дар ин кор розӣ нашудани шавҳараш Сангалӣ симои ботинии ин зани ҳалиму ғамхорро возеҳу равшан мекушояд:

Фотима бесаранҷом гашт, асабонӣ шуд.

– Чаро ту ӯро нигоҳ надоштӣ, мардаки дилозор? Охир дастархонам тайёр шуда буд! Илоҳӣ говат аз сарат монад, медодӣ чӣ мешуд?! Ду соли расо рағбани акаамро хӯрда меоям, акнун ки ӯ аз дасти амлоқдори золим бе гов монд, як бор барои ҷувозаш гови туро талабад, намедихӣ? Ба некӣ бадӣ мекуни, шарм намедорӣ? Вой бар ман, акаам аз ҳамин қадар роҳ пиёда омад, мани сиёҳпеча як пиёла чойи алафинаш ҳам надодам!.. [16, с. 33].

Ҳамин тариқ, нависанда Фотимаро боз дар чанд лаҳзаи дигар намудор кардааст. Лаҳзаи бо Шуришгарон ҳамроҳ нашудани шавҳараш Сангалӣ ва то ба қатл расонидани бародараш Восеъ, ки ба ин восита Сотим Улуғзода образи ўро пурра гардонид, ҳиммати баланду вичдони пок доштани Фотимаро ошкор сохтааст. Чи хеле ки адабиётшинос Р.Мусулмонӣён қайд кардааст: «Нависанда ба тавассути Фотима меҳру садоқати беҳадду ҳисоби духтари тоҷикро дар ҳаққи бародараш табиӣ нишон додааст, ки бунёди ҳоси миллий дорад» [9, с.160].

Дигар аз образҳои ҷолиби роман ҳамсари Восеъ – Аноргул мебошад. Аноргул низ мисли шавҳараш нотарсу баномус ва ҳақгӯй аст. Дар баробари ин, Аноргул зани оқила, боҳаё, ростқавлу дилсӯз, меҳрубон ва содиқу вафодор аст. Бадкорону хиёнатпешагонро ҷашми дидан надорад. Ҷасорату вафодории ӯ, махсусан дар боби бисту якуми роман, вақте ки Шуриш ба ҳадди олий расида буди Восеъ барои видоъ бо оилааш ба Дараи Мухтор меояд, намудор мегардад. «Доғ кардӣ маро, Восеъ, диламро об кардӣ, - оҳ кашид Аноргул. – Илоҳӣ сикат – саломат, хушу хуррам гашта биёӣ. Хонаи мангит бисӯзад, ки ба сари мо ин аламу кулфат, ин зиндаҷудоиро овард. Аммо ту ҳаёл накуни, ки ман аз ту гиламандам, Восеъ. Не, ман агар мард мебудам, дар ҷои ту ман ҳам ба мангит теғ мекашидам» [16, с. 234].

Таҳлили образҳои роман аз он шаҳодат медиҳад, ки нависанда барои инкишофи характер ва заминаи воқеии ҳар як образ кӯшиши зиёде ба ҳарч дода, аз худ маҳорати баланди нигорандагӣ зоҳир намудааст, ки он образҳо тавасути офариниши манзараҳо дар самти афзун намудани ҳисси худшиносию ватандӯстии хонанда саҳми назаррас мегузоранд.

Нависандаи халқии Тоҷикистон С. Улуғзода маҳз ба хоҳири ҳарчи бештар ҷалб намудани таваҷҷуҳи хонанда ба макони воқеаҳо ва ҷойи амалиёти персонажҳои марказии романи «Восеъ» аз пейзаж моҳирона истифода намудааст. Манзараи дар аввали романи «Восеъ» тасвирнамудаи С. Улуғзода, аз як тараф, ҷӣ гуна оила будани хонадони қаҳрамони марказии асар – Восеъро муайян намояд, аз сӯйи дигар ҳаёти хушбахтона ба сар бурдану садоқатмандона меҳнат намудан, бо меҳнату заҳмати ҳалол баҳри ба даст овардани кути лоямуте талош варзидани Восеъро нишон медиҳад. Дар баробари ин, С. Улуғзода бо тадқиқи бадеӣ шароити зиндагии Восеъ ва дигар деҳқонони кӯҳистонро ягон-ягон нишон дода, тадриҷан моро бо шиддати муносибатҳои синфӣ ва иҷтимоӣ шинос намудааст. «Дар кӯҳистони Кӯлобу Балҷувон водиҳои хурд-хурди Хингоб, Сурхоб, Шӯроб, Оби Мазор аҷаб ҷоҳои хушбоду ҳаво ва бештаринашон тағоб, яъне обшор на сердолу дарахтанд. Бару домани кӯҳҳои қабат ба қабат ва талу кӯталҳои ҷафс аз аввали баҳор то васати тирамоҳ сабзу хуррам, ҷашмасорони бешумор оби зулоли худро ба сойҳо, кишту боғу мевазорҳо ҷорӣ медоранд. Меваҳои ин сарзаминро намеғӯед! Себ, анор, тут, олу, гелос, зардолу на шафтолуи сершарбату хушмазаи Балҷувон, Ховалинг, Сари Хосорро кӣ намедонад!

Кӯҳистон фақат аз замин камбағал аст. Қитъаҳои калони замини қорам аҳён-аҳён вомехӯранд. Пора-пора киштзорони сабзгун монанди дарбехҳои ҷомаи камбағали кӯҳистонӣ дар адирҳо паҳну парешонанд. Гандум, ҷав, арзан, ҷувориро аксари деҳқонон дар тоқиҳо баркашида мекоранд. Фалонӣ имсол даҳ тоқӣ ғалла коштааст, бисмадонӣ понздаҳ тоқӣ...

Ҷо-ҷо обраҳае, селхонае, сое, ки кӯҳистонӣён сангобаш меноманд, дили кӯҳу талу куталҳоро ҷоқ карда ба водӣ рахна мекушоянд. Ҳар кадоми ин рахнаҳо дараи танге мебошад.

Яке аз калонтарини ин дараҳои танг дар самти шарқии водии Оби Мазор дараи Мухтор аст. Аз даҳани дара дар масофаи як километр ба дарунтари он деҳае ҳамноми дара афтодааст, ки дар канори чапи сангоби хушк ҷой гирифта, қад – қадӣ он ёзида меравад. Вай ба намуд аз деҳаҳои дигари кӯҳистон фарқе надорад - онро талу кӯталҳои питов, яъне рости баланд аз се ҷониб фушурда дар миёна нигоҳ медоранд. Ба миёнаҳои деҳа қушачиноре ҳамчун ду бурҷи дидбонӣ сояандоз мебошад.

Ин қушачинор аз ҳавлии беруни Восеъ қад кашидааст. Дарвозаи фарсудаи роғ-роғи ҳавлӣ ба тангкӯчаи пушти масҷид боз мешавад.

Дар ҳавличаи дарун ба ду хонаи пешайвону долондор оилаи Восеъ зиндагӣ мекунад. Дар ҳавлии берун меҳмонхона, чувозхона, оғилу каҳдон ҷой гирифтаанд. Аз пушти ҳавлӣ кӯчаи калони деҳа мегузарад; дар он бари кӯча аз баландие, ки бар фарозаш як қисми хонаҳо ва богчаҳои бошандагони деҳа ҷой гирифтааст, чашмаи сардобе сар мезанад; оби чашма бо як новаи борик ба ҳавлии беруни Восеъ меояд ва аз ҳавлӣ ба ҳаёт-рӯйдариҷае, ки мардуми маҳаллӣ онро ҳота мегӯянд, ҷорӣ мешавад. Ҳота, иборат аз богча ва андак замини юнучқаву сабзавоткорӣ, дар мобайни ҳавлӣ ва сангоб воқеъ шудааст.

Баҳор, баҳори хурраму хандон, сабзпӯш ва гулбасар дар айни ҷавлону худнамоӣ. Шуълаи офтоб намесӯзонад, намеғудозад, балки фақат ҳамчун меҳри падару модар ба фарзанди дилбанд гарм-гарм навозиш мекунад. Гунчишкҳо, парастуҳо (фароштурукҳо) чаҳ-чаҳкунон дар осмони шаффофи лочувардӣ парафшон ва дар ташвишу тарадудӣ ошёнсоӣ...» [16, с. 10-11]

Манзараҳои дилнишини табиати кӯҳистони Балҷувону Ховалинг ва Сари Хосор бозгӯи мақсадҳои бадеии нависанда мебошад, ки хеле диққатҷалбкунанда сурат гирифта, барои ифодаи боз ҳам пурратари мазмун ва барҷастатар баромадани тасвирҳо боис гардидаанд [13, с.14].

Ба гуфти мунаққиди рус В. Г. Белинский «Баҳои адиб чӣ қадар ки баланд бошад, ӯ табиатро ҳамон қадар мукаммалу возеҳ тасвир мекунад ва алоқаи мустаҳкамӣ вайро бо ҳаёт, бо муваффақияти тамои нишон медиҳад» [3, с. 49].

Бе муболиға С. Улуғзода мусаввири забардасти манзараҳои табиат чихати баланд бардоштани ҳисси ватандӯстӣ мебошад. Нависанда манзараҳои табиатро бо ҳолати рӯҳии персонажҳои романи «Восеъ» мувофиқ тасвир намудааст. Аксари қаҳрамонҳои офаридаи асарҳои С. Улуғзода, аз ҷумла Восеъ, ба тариқи фоҷиавӣ ҳалок мешаванд. Адиб дар ин маврид низ аз пейзаж тарзе истифода намудааст, ки манзараи табиат қувваю қудрат, қаҳрамонию ватандӯстӣ ва худшиносии онҳоро баръало намоиш медиҳад [13, с. 23].

«Ҷаллодон ҳалқадаваки ресмони дорро ба гардани Восеъ андохтанд. Вай охири бор ба шаҳр, ба мардумон, ба дирахтон ва баъд ба осмон нигарист. Дар осмон шоҳинеро дид, ки баланд, хеле баланд парвоз менамуд. Шоҳин зуд дар баҳри лочувардии фазо ғӯтида аз назар ғойб гардид. Ҷаллодон ресмони дорро кашиданд... Чашмони Восеъро торикӣ пахш кард...» [16, с. 363].

Устод Сотим Улуғзода, ки то солҳои 60-ум дар офаридани асарҳои таърихӣ таҷрибаи зиёде андӯхта буд, ба офариниши симои муборизи Восеъ иқдом намуд ва бо ҳамин костагии насри таърихӣ тоҷикро як андоза бартараф намуд. Мутолиаи кардан, омӯختан ва ба тадқиқ гирифтани нақши Восеи диловар, ки баҳри озодию истиқлолияти халқу Ватанаш ҷонбозиҳо кардааст, дар давраи Тоҷикистони соҳибистиклол ниҳоят

зарур аст ва он дорои аҳаммияти калони эстетикӣ ва маърифатию тарбиявӣ, хусусан, ватандӯстиву худшиносӣ мебошад [13, с. 23].

Махсусан зиндагӣ, муносибату муомила ва корномаи Восеи диловар барои ҷавонон, хонандагони синни калони мактабию донишҷӯён намунаи барҷастаи ибрат ва омӯзиш мебошад. Дар замони Истиқлоли Тоҷикистон, вақте ки ба ҷавонон дар хусуси таърихи бойю қадима ва фарҳанги волои худ ҳар чи бештар таваҷҷуҳ зоҳир кардан зарур мешавад, корномаи Восеъ намунаи барҷастаи сарбаландӣ, сарфарозӣ ва озодихоҳию адолатписандӣ мебошад.

Ба назари мо, асрори эҷодӣ ва сабаби иштихори Сотим Улуғзода дар таълифи романи «Восеъ», пеш аз ҳама, дар истеъдоди волои адиб, донишу маҳорат ва малакаи эҷодии адиб, таҷрибаи андӯхтаи ӯ то оғози солҳои 60 -уми асри гузашта буд. Аз тарафи дигар, дониستاني фарҳанги миллӣ, таърихи халқ, адабиёти пурғановату кӯҳанбунёд, дар ҳамин поя иттилооти комил аз сарчашмаҳои адабии асримиёнагӣ, осори фаровони таърихнигорон низ мебошад. Ин омилҳо комилан имкон додаанд, ки Нависандаи халқии Тоҷикистон Сотим Улуғзода на танҳо дар қаламрави диёри хешу ҳаммиллатон, балки дар хориҷ аз он низ иштихори беҳудуд пайдо намояд. Аз ин рӯ, романи ӯ дар пояи баланди таълифи адабӣ - бадеӣ, мавзуи таърихӣ ва санъату ҳунари эҷодӣ қарор дошта, дар манзараҳои асарҳояш, аз ҷумла «Восеъ» [13, с. 23]. Ва «Навобод» [8, с.224] худшиносии миллию ватандӯстӣ дар ҷои аввал меистад.

АДАБИЁТ

1. Бакозода, Ҷ. Андеша ва чехраҳои адабӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. 180с.
2. Бобоев, Ю. Қаҳрамони халқ/ Ю.Бобоев // Газетаи муаллимон, 1988. – 3 сентябр. – С. 3–5
3. Белинский, В.Г. Избр. фил. соч., Госиздат. полит. лит. –М.,1948. – 867с.
4. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Ҷ. 2. / Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 441
5. Ёқубов, Л. Нақли бобои Давлат/ Л. Ёқубов // Тоҷикистон, 19. – №7. – 10–15
6. Имомов, М.С. Ҷаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айний/ М.С.Имомов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 120с.
7. Имомов, М. Сюжет ва тасвир дар насри Садриддин Айний/ М.Имомов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 370с.
8. Қосимӣ, Н.И. Тасвири суннатҳои хонаводагии тоҷикон дар романи «Навобод»-и С.Улуғзода. Н.И.Қосимӣ // Паёми ДМТ (Маҷаллаи илмӣ). Қисми 3. – Душанбе: Сино, 2020. – саҳ. 224-229.
9. Мусулмонӣ, Р. Дар боғи Фирдавӣ //Эҷозии ҳунар. – Душанбе: Адиб, 1992. – с. 141-290.
10. Отаханова, Х. Роман дар бораи Шуриши Восеъ //Маориф ва маданият, 1969, 19 декабр.
11. Раҷабов, М. Образи Восеъ дар насри муосири тоҷик //Из истории народных движений в Средней Азии. – Душанбе: Дониш,1988. – 134 саҳ.
12. Сирочиддини Эмомалӣ. Таҷассуми бадеии таърих дар насри Сотим Улуғзода (Солҳои 60–80-уми асри XX). – Душанбе, 2020. – 240 саҳ.
- 13.Сирочиддини Эмомалӣ. Андеша ва маҳорати адабӣ. – Душанбе: Сино, 2012. – 100 саҳ.
14. Сирочиддини Эмомалӣ. Ҷанбаҳои таърихии романи «Восеъ»-и С.Улуғзода. // Паёми ДМТ (Маҷаллаи илмӣ). Қисми 4/9 (185). –Душанбе: Сино, 2015. – саҳ. 158–163.
15. Улуғзода, С. Восеъ. – Душанбе: Ирфон, 1969. 360с.
16. Улуғзода, С. Восеъ. – Душанбе: Ирфон, 1979. 367с.
- 17.Улуғзода, С. Худшиносии миллӣ дониستاني миллат аст. /С.Улуғзода // Газетаи муаллимон. – 1988. – 1 январ. – с.3.
18. Фароҳонӣ, А.Б. Хонавода ҳамчун муҳимтарин ниҳоди иҷтимоӣ/ А.Б.Фароҳонӣ// Паёми ДМТ (Маҷаллаи илмӣ). Қисми 2.3/8 (101). – Душанбе: Сино, 2012. – с. 77–80.

МАСОИЛИ ВАТАНДҮСТӢ ДАР МАНЗАРАӢОИ РОМАНИ «ВОСЕӢ»-И СОТИМ УЛУӢЗОДА

Имрӯз омӯзиши таъриху фарҳанги миллӣ ба хоҳири таҳкими Истиқлоли давлатӣ, ваҳдати миллӣ ва сулҳу суббот муҳим ва зарур мебошад. Дар густариши худшиносиву ҳудӯғӣ асарҳои мондагори адибони шинохтаи тоҷик нақши муассир дорад. Ба таърифи романи «Восеъ»-и Сотим Улуғзода дар

хаёти фарҳангию адабии мардуми тоҷик ҳодисаи фараҳбахш мебошад. Зеро романи «Восеъ» махсусан дар замони соҳибистиклолии Тоҷикистон, ки барои ҷомеаи он худшиносии миллӣ аҳамияти муҳими иҷтимоӣ пайдо кардааст, маърифати бештаре касб намуд. Дар таърихи адабу фарҳанги саддаи XX адибе, ки баъд аз устод Айни дар инъикоси бадеии таърихи халқи тоҷик, масоили миллӣ, худшиносии ҳудуди, ғаму дард, шодию нишот ва бурду боҳти миллат саҳми арзанда дорад, Сотим Улуғзода мебошад. Ин масъалаҳо дар образи қаҳрамонҳои романи «Восеъ» ва воқеаҳои таърихӣ он тавассути эҷоди манзараҳои ҷазоб хуб дарҷ гардидааст. Мутолиаи қардан, омӯختан ва ба таҳқиқ гирифтани нақши Восеи диловар, ки баҳри озодию истиқлолияти халқу Ватанаш ҷонбозиҳо кардааст, дар давраи Тоҷикистони соҳибистиклол ниҳоят зарур аст ва он дорои аҳамияти қалони эстетикӣ ва маърифатӣ тарбиявӣ, хусусан, ватандӯстиву худшиносӣ мебошад. Махсусан зиндагӣ, муносибату муомила ва қарномаи Восеи диловар барои ҷавонон, қонандагони синни қалони мактабӣ донишҷӯён намунаи барҷастаи ибрат ва омӯзиш мебошад. Дар замони Истиқлоли Тоҷикистон, вақте ки ба ҷавонон дар хусуси таърихи бойи қадима ва фарҳанги волеи худ ҳарчи бештар таваҷҷуҳ зоҳир қардан зарур мешавад, қарномаи Восеъ намунаи барҷастаи қарбаландӣ, қарфарозӣ ва озодиҳои адолатписандӣ мебошад.

Қалидвожа: худшиносӣ, ватандӯстӣ, манзара, истиқлол, роман, Восеъ, адолатпарвар, муассир, адабиёт, маърифат, тарбия.

ТЕМА ПАТРИОТИЗМА И НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В ПЕЙЗАЖАХ РОМАНА «ВОСЕ» СОТИМА УЛУГЗАДЕ

Сегодня знание истории и культуры важно и необходимо для укрепления государственной независимости, национального единства, мира и стабильности. Великие произведения известных таджикских писателей играют большую роль в развитии патриотизма и национального самопознания. Одним из таких произведений является роман «Восе» Сотима Улуғзаде. Роман «Восе» стал более популярным, особенно в эпоху независимого Таджикистана, для которого патриотизм и национальное самосознание приобрело большое социальное значение. Исследование показывает, что Сотим Улуғзаде внес значительный вклад в историю литературы и культуры XX века после Садриддина Айни. В своем романе писатель рассказывает историю таджикского народа, национальные проблемы, национальное самосознание, различные стороны жизни народа, победа и поражение нации и т.д. Необходимо изучать роль храброго Восе, боровшегося за свободу и независимость своего народа Родины в период независимого Таджикистана. Особенно жизнь, отношение и достижения храброго Восе являются выдающимся примером для молодежи. В период обретения Таджикистаном независимости, когда молодежи необходимо уделять больше внимания своей богатой древней истории и высокой культуре. Достижения Восе-выдающийся пример гордости, чести, свободы и справедливости.

Ключевые слова: самопознание, патриотизм, пейзаж, независимость, роман, Восе, справедливолюбивый, действенный, литература, просвещение, образование.

THE TOPICS OF PATRIOTISM AND NATIONAL IDENTITY IN THE SCENES OF THE NOVEL "VOSE" BY SOTIMA ULUGHZODA

Today, knowledge of history and culture is important and necessary for strengthening state independence, national unity, peace and stability. Great works of famous Tajik writers play an important role in the development of patriotism and national self-knowledge. One of such works is the novel "Vose" by Sotim Ulughzoda. The novel "Vose" became more popular, especially during the independence of Tajikistan, for which national identity and patriotism acquired great social significance. The study shows that Sotim Ulughzoda made a significant contribution to the history of literature and culture of the twentieth century after Sadridin Aini. In his novel, the writer tells the story of the Tajik people, national problems, national identity, various aspects of the life of the people, the victory and defeat of the nation and etc. It is necessary to study the role of the brave Vose, who fought for the freedom and independence of his people and Motherland during the period of independence of Tajikistan. Especially the life, attitude and achievements of the brave Vose are an outstanding example for young people. During the period of Tajikistan's independence, when young people need to pay more attention to their rich ancient history and high culture. Vose's achievements are an outstanding example of pride, honor, freedom and justice.

Key words: self-knowledge, patriotism, novel, scene, independence, literature, Vose, supporter of justice, effective, enlightenment, education.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ихромов Талабишо Тешаевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи назарияи адабиёти навини форсӣ-тоҷикӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиё. Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** ilok_87@mail.ru. **Тел.:** (+992) 918-41-67-72

Сведение об авторе: *Ихромов Талабшо Тешаевич* – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры теории новейшей персидско-таджикской литературы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E –mail.ru: ilok_87@mail.ru. Тел.: (+992) 918-41-67-72

Information about the author: *Ihromov Talabsho Teshaeovich* – Tajik National University, researcher of the Department of Theory of New Persian-Tajik Literature. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17. E –mail.ru: ilok_87@mail.ru. Tel.: (+992) 918-41-67-72

ТДУ: 891.550-1

ИСТИФОДАИ ШАКЛҲОИ ШЕЪРӢ ДАР АФСОНАҲОИ СЕҲРОМЕЗИ ТОШБЕК ВА ГУЛҚУРБОН

Мажнунов А.А.

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Афсонаҳои сеҳромез мавзӯҳои гуногунро аз бар кардаанд. Вале ташкили оила ва пойдору устувор намудани бунёди он аз мавзӯҳои асосӣ ва хеле доманадори ин навъи жанри афсона аст. Дар байни мардуми мо як силсила афсонаҳое ҳастанд, ки дар дохили худ шеър доранд, яъне бо порчаҳои шеърӣ зебу зиннат ёфтаанд. Бинобар ин онҳо дар илми фолклоршиносии тоҷик бо номи афсонаҳои шеърдор пазируфта шудаанд. Афсонаҳои сеҳромез дар байни анвои дигари афсонаҳои мардуми Бадахшон мақоми махсус доранд ва яке аз муҳимтарину барҷастатарин ҷузъиёти насри шифоҳии мардуми моро ташкил медиҳанд. Ба ин гурӯҳ афсонаҳое шомиланд, ки онҳо дар асоси ҷаҳонбинӣ, руҳия ва тасаввуроти ақидаҳои одамони ҷамъияти ибтидоӣ эҷод гардидаанд. Ин гурӯҳи афсонаҳо ба он сабаб сеҳрангез (муъҷизаангез) ном гирифтаанд, ки сеҳру муъҷиза дар феълӣ хӯй ва амалиёти қаҳрамонҳои онҳо мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Афсонаҳои сеҳрангез як қисми муҳими афсонаҳои Бадахшонро ташкил медиҳанд. Ба тавассути шароитҳои таърихӣ ва ҷуғрофии Бадахшон ин қабил афсонаҳо, ки аз ҷиҳати мавзӯ ва сюжети худ хеле қадимӣ буда, ба ҷамъияти бе синфӣ ибтидоӣ реша меандозанд, дар ин маҳала мавҷудияти худро ба таври васеъ нигоҳдошта омадаанд. Афсонаҳои сеҳрангез дар замоне ба вучуд омадаанд, ки одамизод аз асрори табиат воқиф набуд, сирри ба вучуд омадани ҳодисаҳоро намефаҳмид, дар майнаи он оид ба ҳодисоти олами беруна бетанаффус ақидаҳои ҳаёли пайдо мешудаанд. Сохти афсонаҳои сеҳромез нисбатан мураккаб ва сюжеташон сервоқеа мебошад. Яъне кор фармудани формулаҳои махсус, такрор ёфтани эпизодҳои якхела, оғозу хотимаҳои муфассал ва ба таври печ дар печу тӯлонӣ тасвир намудани воқеаҳо ба ин афсонаҳо бештар хос аст.

Хушбахтона, теъдоди зиёде аз ин қабил афсонаҳо дар давоми солҳои гуногун аз тарафи кормандони шуъбаи фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ ва бо ҳамкории мухлисони адабиёти шифоҳӣ аз шаҳру ноҳия ва деҳоти Тоҷикистон ва маҳалҳои тоҷикнишини Ҷумҳурии Ўзбекистон гирдоварӣ шудаанд. Афсонаҳои сеҳромез бо вижагиҳои худ дар мавриди муайян кардани ақида, тасаввурот, урфу одат, маданияти қадимии ниёгонамон аз далелҳои судманде буда метавонанд.

Фолклоршинос А. Сӯфизода дар китоби “Фолклор маҳзани суҳан” ном китоби худ дар бораи назм дар афсонаи мардум қайд карда менависад: “Назми халқӣ дар афсонаҳои ишқӣ романтикӣ васеъ истифода шуда, дар шаклҳои суруд, рубой, дубайтӣ ва байт зӯҳур намудааст. Сурудҳои лирикӣ фикру ҳис, ҷаҳонбинӣ ва орзую умеди дар

шароитҳои гуногун зиндагӣ ба миён омадаи мардумро самимӣ, амиқ ва равшан инъикос менамоянд”[13,34].

Суруд аз қадимтарин давраҳо ҳамсафари ҳаёт, ҳамдами шодию андӯх, ифшокунандаи рози дил ва марому мақсади инсон аст. Сурудҳое, ки ба ин афсонаҳо ворид шудаанд, хеле ширину намакинанд ва матлаби марбутаро амиқан ба таври возеҳ ифода менамоянд. Масалан, суруде, ки дар афсонаи “Тошбек ва Гулқурбон” омадааст.

Подшоҳ меҳост, ки дар ин сафар Тошбекро 300 савор ҳамроҳӣ кунанд, вале Тошбек аз байни онҳо фақат 50 савор ва вазирбача Атохучаро ҳамроҳи худ гирифта, азми сафар Миср кард. Ҳангоми видоъ Тошбек ба падараш рӯ оварда мегӯяд:

Афсонаи Тошбек ва Гулқурбон

Ало билло а тат рухсат гирум-е,
Ба шаҳри Миср аҷаб даргилум-е
Ё Гул қурбонат мешавам,
Ё Гул харидори ту астуме.

[ФФ XI: 0493-0502].

Суруд афсонаро аз як тараф агар ҷозибаноку таъсирбахш намояд, аз тарафи дигар дар таъсирбахш кардани мазмун хидмати босазое дорад.

Модари Тошбек гирёну нолон ба писараш мегӯяд: “Тошбек, писарм, дар синни хеле ҷавон ту ба чунин сафари дури пурхатар баромаданӣ ҳастӣ. Як бори дигар баргашта ба ман нигоҳ кун, то як лаҳзаи дигар туро бубинам ва аз ҷудой меналад:

Аспи сиёҳи зоғате,
Модар набинад доғате.
Модар агар бинад, бинад.
Ошиқ набинад доғате.

[ФФ: IV5866-5884].

Фолклоршинос Рашан Раҳмонӣ дар китоби “Таърихи гирдоварӣ, нашр ва пажӯҳиши афсонаҳои мардуми форсизабон” дар асари бузургҳаҷме таълиф мекунад, ки афсона барои инсон аз замони пеш то ба имрӯз нақши арзандаеро дорост. Шахсе нест, ки дар кӯдакӣ афсона нашунида бошад ва тавассути ин бофтаҳои ширину рангин ба олами ҳаёло ғута зада, ба зиндагӣ меҳри зиёд набаста бошад. [7, 25].

Умуман, нақши суруд порчаҳои назмӣ дар афсонаҳои “Тошбек ва Гулқурбон” хеле бузург аст. Суруд агар аз як тараф, барои ифодаи мазмуни афсона, хусусан дар мавриди ҷомаи амал пӯшидани мақсади қаҳрамони асосӣ мусоидат кардааст:

Тошбек дар ҷавоби модараш мегӯяд:

Ту момои ман-э
Бирав бишин дар боғат ман э.
Ху гул бичин дар боғат ман э
Ё Гул харидори ту астум.

[ФФIII: 3345-4561].

Дар афсонаи “Тошбек ва Гулқурбон” тавассути шеър як ҳодисаи ҳайратангез ба вуқӯъ пайвастааст:

Хоҳар Тошбек бо дидаи гирён мегӯяд:

Яктет Тошбек ачаб дароз асте, ачаб,
Роҳ гаштани Тошбек ба ноз асте, ачаб.
[ФФIII: 4077-4156].

Ва боз илова менамояд:

Қатии Тошбек панҷоҳ савор -э,
Қатл кардааст лашкари Куффор- э.
[ФФIII: 4077-4156].

Номзади Тошбек Баҳор ҳам ба гусели ӯ баромада, бо дидаи гирён мегӯяд:
Тоқии тошбек ба даст дӯхтаме- э,
Дар ҳаққи Тошбек ман сӯхтаме.
[ФФVI: 2765-2774].

Тошбек ба Баҳор рӯ оварда мегӯяд:

Ту Баҳорат ман астӣ- э,
Бирав биншин дар боғат ман –э.
Ху гул бичин дар боғат ман- э,
То зиндаям ба ёдат астум- э.
[ФФVI: 2765-2774].

Тошбек ба роҳ мебарояд ва духтаре, ки пеш аз Баҳор номзади Тошбек буд, ӯро дуои бад мекунад:

Киштии Тошбек ба дарё меравад-э,
Тошбек ба савдо меравад-э.
Илоҳо, киштии Тошбек ба дарё ғарқ шавад-э,
Савдо савдои Тошбек ху илоҳӣ нашавад –э.

Тошбек дар ҷавоби ӯ мегӯяд:

Ало хисменҷик рӯякат илоҳи сиёҳ шавад-э,
Тошбек ба савдо меравад-э.
Савдо савдои Тошбек ху илоҳӣ нашавад –э.
[ФФVII:6493-6508].

Қисса кӯтоҳ, Тошбек ҳамроҳи 50 савораш ба роҳ мебарояд. Чанд рӯзу шаб дар дашту биёбон роҳ паймуда, ба як дашти калоне мерасанд ва дар он дашт савореро вомехӯранд. Атохӯча ба пеши савор рафта, дар бораи Гулқурбон пурсон мешавад. Савор ҷавоб медиҳад, ки агар тифли хурдсол номи Гулқурбонро ба забон гирад, уро ба зиндон мепартоянд. Тошбек ба ӯ саргузашту хоби дидагии худро нақл мекунад ва бо сӯз мегӯяд:

Дар дашт будам гули оташ дидам,
Аз ёраки азиз ҳеҷ хабар нашнидам.
Як шахс омад, ки ёракат ман дидам,
Аз нимаи умри худ ба ӯ бахшидам.
[ФФVII:6493-6508].

Канизак фармоиши Гулқурбонро иҷро мекунад. Тошбеку Атохӯча дастархонро гирифта, аз хӯрданиҳо мечашанд ва боз Тошбек сеторашро гирифта ба навохтану суруд хондан шуруъ мекунад:

Дар боғак будам қандат наботат хӯрдам -э,
Аз ёраки худ хабар нашнидам- э.

Гулқурбон овози Тошбекро шунида мегӯяд:

А Тошбек, дар дастат дорӣ чӯби хушк- э,

Аз чӯби хушк меояд овози хуш -э.

Мулоҳизаҳои фолклоршинос Ризвоншоева Гулнисо дар бораи “Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон” дар муқаддимаи ин китоб роҷеъ ба ин афсонаҳо чунин қайд мекунад: “Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон ҳам мисли афсонаҳои халқи соири дунё мазмунӣ гуногун ва печ дар печ дошта, мавзӯҳои мухталифро дар бар мегиранд. Ин навъи афсонаҳо аз ҷиҳати шакли бадеӣ ва қолабҳои мавҷуда устувор буда, мисли афсонаҳои халқи рус ва халқҳои дигар дар асоси он қолабе сохта шудаанд”[11, 9, 11].

Дар афсона боз чанд порчаи манзум мавҷуданд, ки онҳо низ дар мавқеи худ барои иброи ифодаи мақсаду нияти персонажҳои афсона ва тақмили тақвияти муҳтавои ин ё он лаҳзаи асар мусоидат кардаанд.

Фолклоршинос Мира Марковна Явич ба ин масъала дахл карда менависад: “Шеър дар афсонаҳои халқҳои гуногуни дунё дучор шавад ҳам, ба таври васеъ умумият нагирифтааст. Аз рӯи гуфти як қатор олимони ҷои баромади ин ҳодиса мамалакатҳои Шарқ ба шумор меравад. Дар Шарқ истифодаи шеър дар наср як анъанаи таърихдор ва устувор буда, ҷӣ дар фолклор ва ҷӣ адабиёти хаттӣ асрҳо ин тараф қорӣ гардидааст. Мира Явич низ дар ин бора фикри адабиётшиносони Аврупо тасдиқ карда мегӯяд: “Фолклоршиносони Аврупо адабиёти хаттиро манбаи шеърҳои афсонаҳо меҳисобанд”. [20, 126].

Агар ин фикрро мо ҳамчун санади муътамад қабул кунем, пас аз гуфтаҳои боло чунин хулоса бармеояд, ки шеър ба афсона, ба тариқи васеъ ва оммавӣ ба инкишоф ва гулгулшукуфии шеъри дарӣ дар асри IX-X ворид мегардад. Минбаъд, вобаста ба шароит ва вазъияти ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ мамалики форсӣ-забон шеър ба наср кам-кам дохил шудан мегирад.

Соли 1947 дар асоси сужети афсонаи “Тошбек ва Гулқурбон” шоири маъруфи тоҷик Мирсаид Миршакар асари драмавиро бо ҳамин унвон офаридааст. Дар асари номбурда бисёр лавҳаю лаҳзаҳои банду басти афсонаи халқӣ нигоҳ дошта шудааст. [4, 259-302]. Махсусан дар асри XI, ки достонҳои лиро-эпикӣ ҷои достонҳои эпикиро ишғол карда буд, таъсири ин достонҳо ба эҷодиёти даҳанаки ва насри ривоятии ишқӣ-романтикӣ зиёд мешавад.

Хулоса ба ҳамин тариқ, дар гурӯҳи афсонаҳои сеҳромези Бадахшон низ сурудҳои порчаҳои манзум ба таври фаровон ба кор рафтаанд. Дар ин афсонаҳо сурудҳо, ки дар шаклҳои гуногун қитъа, мусаллас, дубайтӣ, байт, ғазал ва амсоли инҳо гуфта шудаанд, пеш аз ҳама барои ифода ва тақмили мазмуну ғояи афсона, шиддат пайдо кардани ҷараёни воқеа ва рушду инкишофи сюжети умумӣ ва ё эпизоди ин падидаҳои фолклорӣ мусоидат кардаанд. Афсонаҳо баъзан вобаста ба ҷараёни воқеа аз шеърҳои шоирони касбӣ низ истифода ба амал меояд, ки ин кор бо хоҳиши ғӯяндаи афсона ба вуқӯ мепаивандад. Метавон гуфт, ки сурудҳо дар афсонаҳои сеҳромез низ аз воситаҳои муҳими санъат ва тасвири бадеӣ маҳсуб мешаванд. Сурудҳо ба ин афсонаҳо шуқуҳ бахшида, ҷаззобияташонро афзун гардониданд, доираи густариши онҳоро фарохтар карда, то андозае боиси дарозии умри онҳо гардидаанд. Тавассути суруд дар ин афсонаҳо низ собит мегардад, ки ғӯяндагони халқӣ барои дили шунавандагонашон маскан гузидани афсонаҳои нақлкардаи худ, ҷӣ хунарнамоиҳои

шоиста карда, бо истифода аз сурудҳо шодио сурур, неруи тоза ва ҷасорату қудрат дар иродашон ато намудаанд. Метавон гуфт, ки сурудҳо дар афсонаҳои сеҳромези Тошбек ва Гулқурбон аз воситаҳои муҳими санъат ва тасвири бадеӣ маҳсуб мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Амонов Р. Очерки эҷодиёти даҳанакии Кӯлоб [Матн] // Р. Амонов. – Душанбе: Дониш, 1963. – 329 с.
2. Амонов Р. Афсонаҳои халқи тоҷик [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 374 с.
3. Асрорӣ В., Амонов Р. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик // В. Асрорӣ ва Р. Амонов. – Душанбе: Маориф, 1980. – 287 с.
4. Афсонаҳои тоҷикӣ / Мураттибон Р. Амонов ва Д. Обидов. – Душанбе: Дониш, 2008. – 434 с.
5. Дастурамал оид ба ҷамъ кардани эҷодиёти даҳанакии халқ [Матн] / Зери таҳрири Р. Амонов. – Сталинобод: Нашриёти АФРСС Тоҷикистон, 1960. – 158 с.
6. Обидов Д. Таҳқиқи афсонаҳои тоҷикӣ [Матн] // Д. Обидов. – Душанбе, 2015. – 210 с.
7. Раҳмонӣ Р. Афсона ва жанрҳои дигари насри шифоӣ [Матн] // Р. Раҳмонӣ. – Душанбе, 1999. – 104 с.
8. Раҳмонӣ Р. Эҷодиёти гуфтории мардуми тоҷик [Матн] / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Сино, 2008. – 112 с.
9. Раҳмонӣ Р. Таърихи гирдоварӣ, наҷр ва пажӯҳиши афсонаҳои мардуми форсизабон [Матн] / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Сино, 2001. – 208 с.
10. Ризвоншоева Г. Афсонагӯёни Бадахшон [Матн] / Г. Ризвоншоева. Фолклор адабиёт забон. – Душанбе: ЭР-граф, 2004. – 143 с.
11. Фолклори Помир (Афсонаҳои ҳаётӣ– маишии мардуми Бадахшон) / Мураттиб, муаллифи муқаддима ва тавзеҳот Ризвоншоева Гулнисо. – Душанбе: Дониш, 2012. – 508 с.
12. Ризвоншоева Г. Афсонаҳои ҳаётӣ– маишии мардуми Бадахшон / [Матн] – Душанбе: Дониш, 2012. – 508 с.
13. Ризвоншоева Г. Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон (таҳқиқи ғоя ва образ) [Матн] // Г. Ризвоншоева. – Душанбе: Дониш, 2011. – 256 с.
14. Саидкулова Ф. Мақом ва нақши осори манзум дар афсонаҳои тоҷикӣ [Матн]. – Душанбе: КВД “Матбаа”, 2013. – 224 с.
15. Сӯфизода А. Фолклор маҳзани сухан (Маҷмуаи мақолаҳо) [Матн] // А. Сӯфизода. – Душанбе: Адиб, 2007. – 100 с.
16. Фолклори тоҷикҳо (Материалҳо ва мақолаҳо) Ҷилди 1. [Матн] / Мухаррирони масъул Д. Обидов ва Б. Шермухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 183 с.
17. ФФVI: 2765–2774
18. ФФVII: 6493–6508
19. ФФX: 6493–6508
20. Явич М. Шеър дар афсона // М. Явич. – Садои Шарқ №3. – 1969 – С. 126–128.
- 21.

ИСТИФОДАИ ШАКЛҲОИ ШЕЪРӢ ДАР АФСОНАҲОИ СЕҲРОМЕЗИ ТОШБЕК ВА ГУЛҚУРБОН

Афсонаҳои сеҳромез мавзӯҳои гуногунро аз бар кардаанд. Вале ташкили оила ва пойдору устувор намудани бунёди он аз мавзӯҳои асосӣ ва хеле домнадори ин навъи жанри афсона аст. Дар байни мардуми мо як силсила афсонаҳо ҳастанд, ки дар дохили худ шеърдоранд, яъне бо порчаҳои шеърӣ зебу зиннат ёфтаанд. Бинобар ин онҳо дар илми фолклоршиносии тоҷик бо номи афсонаҳои шеърдор пазируфта шудаанд. Афсонаҳои сеҳромез дар байни анвои дигари афсонаҳои мардуми Бадахшон мақоми махсусдоранд ва яке аз муҳимтарину барҷастатарин ҷузъиёти насри шифоии мардуми моро ташкил медиҳанд. Ба ин гурӯҳ афсонаҳо шомиланд, ки онҳо дар асоси ҷаҳонбинӣ, руҳия ва тасаввуроти ақидаҳои одамони ҷамъияти ибтидоӣ эҷод гардидаанд. Ин гурӯҳи афсонаҳо ба он сабаб сеҳрангез (муъҷизаангез) ном гирифтаанд, ки сеҳру муъҷиза дар феълҳои хӯй ва амалиёти қаҳрамонҳои онҳо мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Афсонаҳои сеҳрангез як қисми муҳими афсонаҳои Бадахшонро ташкил медиҳанд.

Калидвожаҳо: назм, суруд, афсона, Тошбек, Гулқурбон, афсонаҳои соҳромеъ дар фолклори Бадахшон.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЭТИЧЕСКИХ ФОРМ В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ О ТОШБЕКЕ И ГУЛЬКУРБАНЕ.

Волшебные сказки охватывают различные темы. Однако создание семьи и ее постоянного основания — одна из главных и самых популярных тем этого жанра художественной литературы. У нашего народа существует ряд сказок, имеющих внутри себя поэзию, то есть украшенных поэтическими фрагментами. Поэтому они приняты в науке таджикского фольклора под названием сказок с поэзией. Волшебные сказки имеют особый статус среди других видов сказок народа Бадахшана и являются одной из важнейших и выдающихся деталей устной прозы нашего народа. В эту группу входят легенды, которые были созданы на основе мировоззрения, настроения, воображения и представлений людей первобытного общества. Эта группа сказок называется чудотворными, поскольку волшебство и чудеса занимают особое место в поведении и действиях их героев. Волшебные сказки составляют важную часть легенд Бадахшана.

Ключевые слова : поэзия, песня, сказка, Тошбек, Гулькурбан, волшебные сказки в фольклоре Бадахшана.

THE USE OF POETIC FORMS IN THE FAIRY TALES ABOUT TOSHBEEK AND GULQURBON.

Fairy tales cover various topics. However, one is the creation of a family and its permanent foundation - one of the main and most popular topics of this genre of fiction. Our people have a number of fairy tales that exist within us poetry, that is, decorated with poetic fragments. Therefore, they are accepted in the science of Tajik folklore under the name of fairy tales with poetry. Magic fairy tales have a special status among other types of fairy tales of the people of Badakhshan and are one of the most important and outstanding details of the oral prose of our people. This group includes legends that were created on the basis of the worldview, mood, imagination and ideas of people of primitive society. This group of tales is called sokherzhez (miraculous), because magic and miracles occupy a special place in the behavior and actions of their heroes. Magic tales form an important part of the legends of Badakhshan.

Key words: poem, song, fairy tale, Toshbek, Gulqurbon, fairy tales and Badakhshan folklore.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мажнунов Абдуламин Абдулакимович — номзоди илмҳои филологӣ, мудири шуъбаи фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон: Нишони: ш. Душанбе, А. Дониш, 32,2 х. 48. E-mail majnunov-1001@mail.ru Тел.: 935648128

Сведения об авторе: Маджнунов Абдуламин Абдулакимович — кандидат филологических наук, заведующий отделом фольклора Института языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана: Адрес: г. Душанбе, А.Знаний, 32,2 х. 48. E-mail: majnunov-1001@mail.ru Тел.: 935648128

About the author: Majnunov Abdulamin Abdulakimovich — candidate of philological sciences, head of the folklore department of the Rudaki Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of Tajikistan: Address: Dushanbe, A. Donish, 32, 2 х. 48, E-mail majnunov-1001@mail.ru Tel.: 935648128

ЗАБОНШИНОСӢ

ТДУ: 811.21/.22-54

ШАРӢИ ЭТИМОЛОГИИ ЧАНД ВОЖА ДАР «ФАРӢАНГИ ОНАНДРОЧ»-И МУӢАММАДИ ПОДШОӢ

Чобиров А. Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Бо вуруди форсизабонон ба сарзамини Ӣинд забону адаби форсӣ дар ин сарзамини ривоч ёфт ва «дар тули беш аз ҳашт сада забони тоҷикӣ забони давлатии нимҷазираи Ӣиндустон буда, бо омадани англисҳо он нахуст аз истифодаи давлатӣ ва баъдан аз истифодаи умум берун монд» [6,156]. Густариши забони форсӣ дар Ӣинд ниёз ба фарҳангҳои тафсириро зиёд намуд. Бинобар ин тайи чанд садсола теъдоди зиёде аз фарҳангҳои форсӣ дар Ӣинд падид омад, ки саҳми азиме дар ҳифзи забони форсӣ доштаанд.

Дар фарҳангҳои форсии пешин дар баробари шарҳи луғавию маъноӣ, ҳамчунин шарҳи этимологии вожаҳо низ ба назар мерасад. Муаллифони фарҳангҳои форсии пешин гоҳе дар навиштаҳои худ бо зикри «ваҷҳи тасмия» ва «ваҷҳи иштиқоқ» ба шарҳи вожаҳо пардохтаанд, ки мақсудашон решашиносӣ будааст. Рушди назарраси равиши тафсири вожаҳо ва решашинохтии онҳо дар фарҳангҳои форсии асрҳои XVII-XVIII, ки дар Ӣинд таълиф шудаанд, бештар ба назар мерасад. Ба назари забоншинос В.А. Капранов пайдоиш ва тавсеаи ин равиш дар фарҳангҳои форсии Ӣинд таъсирпазирӣ аз мактаби забоншиносии Ӣинд дорад, чун дар фарҳангшиносии Ӣинд таҷзия ва таҳлили ҷомеи вожагони забони Ӣиндӣ рушди назаррас доштааст [3,170].

«Фарҳанги Онандроҷ» аз ҷумлаи фарҳангҳои форсиест, ки дар Ӣинд аз тарафи Муҳаммади Подшоҳ, мутахаллис ба Шод гирдоварӣ ва дар соли 1888-и мелодӣ таълиф ёфтааст. Дабири Сиёқӣ дар муқаддимаи «Фарҳанги Онандроҷ» арзиши онро чунин гуфтааст: «Инсоф он ки аз «Фарҳанги Онандроҷ» дар миёни фарҳангҳои форсии қадим ҷомеъ натавон ёфт...» [8, 2].

Муаллиф дар кори худ аз равишу таҷрибаҳои фарҳангшиносони пешин истифодаи шоиста карда ва бо танзими луғот ба тартиби алифбоии маъмул дар фарҳангҳои қадим, сабти талаффузи дуруст бар асоси ҳаракоти ҳуруф, зикри сифа ё сифаҳои ҷамъ дар калимоти арабӣ, ҷудо кардани маънои мухталифи калимот аз якдигар, ишора ба маънои маҷозӣ ва истиорӣ, нақли шавоҳид аз шоирони мутақаддим ва мутааххир, овардани мутародиф барои бисёре аз луғот, дарҷи мусталаҳоти арӯзу бадеъ ва мантиқу мусиқӣ ва нучуму риёзиёт, ишора ба калимоту таъбироти мутадовил дар муҳоварот ва ишора ба манобеъ ва маохизи худ яке аз беҳтарин ва комилтарин китобҳои луғатро таълиф ва тадвин кардааст. Дар қиёс ба дигар фарҳангҳо муаллифи «Фарҳанги Онандроҷ» дар бештари мавридҳо ба решаи калимаҳо таваҷҷуҳ доштааст. Муҳаммади Подшоҳ зимни шарҳи вожаҳо нахуст ба кадом забон мансуб будани калимаро нишон додааст. Пас аз муайян намудани баромади калима муаллиф кӯшидааст решаи онро низ нишон бидиҳад ва шарҳҳои этимологии калимаҳоро мувофиқи маълумоти дошта ва дараҷаи илмии замони худ меорад. Дар робита ба шарҳи этимологии фарҳангҳои пешин забоншинос Ӣ. Аҳадов чунин менависад: «Муаллифони фарҳангҳо ҳангоми муайян намудани баромади ин ё он калима, бо кадом воқеа ва ё ҳодиса алоқаманд будани онро таъин карда, асосан, ба ривоят ва гуфтаҳои халқӣ таъя мекарданд» [2, 41].

Муаллифи «Фарҳанги Онандроҷ» барои шарҳи этимологии вожаҳо аз ду равиш истифода кардааст:

1. Муаллиф нахуст баромади вожаро муайян кардааст, ки ба кадом забон мансуб аст ва дар ин маврид чунин мегӯяд: «Таъриф ва ташреҳи алфоз ҷиҳати осонӣ ва суҳулати хонандагон ба ҳуруфи маҷуза (раводошта) чанд намудам, то луғати тозӣ аз аҷамӣ ва лафзи юнонӣ аз туркӣ мушаххас ва мумтоз гардад» [8, 3].

2. Пас аз баромади вожаҳоро муайян намудан муаллиф кӯшиш намудааст, ки калимаҳои форсиро решашинохтӣ намояд.

Муаллифи фарҳанг саъй намуда, ки таҳлил ва решашинохтии калимаҳо бештар равшан ва фаҳмо бошанд. Маллиф дар таъйини решаи бархе аз вожаҳо дучори лағзиш мешавад. Баъзан ин ё он калимаро бидуни далел ва зикри сарчашма шарҳ медиҳад, ки намунаашро дар шарҳи вожаи чӯпон мебинем. Чунончи:

«**Шабон** – ба фатҳи аввал. Чӯпон, ки аксар дар шаб галаро посбонӣ кунанд ва шабона низ гӯянд ва ҷамъи шаб низ омадааст, чунонки гуфта: «Шаббони тираумедам ба субҳи рӯи ту бошад». Фақири муаллиф гӯяд, бо он маънӣ соҳиб ва ҳофиз аст, ки монанди боғбон ва дарбон ва амсоли он ва мукаррар зикр шуда, ки дар порсӣ чун ду ҳарф яке аст, бевосита ва солис ба якдигар бирасанд, барои суҳулати калом якеро ҳазф кунанд, шабон дар маънии шаббон буда, ба зидди рӯзбон, ки амалан рӯзро гӯянд, чун шаб раммаи гӯсфандонро ба чарои шаб мебурда ва муҳофизат мекарда, ўро шаббон гуфта, як «бо»-ро ҳазф карда, шабон хонанд ва чӯпон низ чӯббон буда, ки альон галлабон ва чӯбдор гӯянд, онро низ муҳаффаф карда, чӯпон гуфтаанд, ба «бо»-и форсӣ маъруф шудааст» [8, 2580].

Чунонки дидем, дар шарҳи этимологии вожаи **шубон/чӯпон** духурагӣ ба назар мерасад. Ин шарҳи додаи муаллиф бо шарҳи этимологии фарҳангҳои решашинохтии муосир мувофиқат намекунад. Муҳаққиқ Муҳаммади Ҳасандӯст вожаи шубонро дар забони форсӣ идома аз давраҳои пешини забони форсӣ медонад: форсии миёна: **šubān** <эронии бостон: *fšu-rāna/*fšu-rāvan. Ин вожа аз ду ҷузъ – *fšu ба маънии чаҳорпӯи кӯчак, гӯсфанд ва *rāna/*rāvan ба маънии пойидан, ҳифз кардан тақриб ёфтааст [9, 1849].

Дар мавриди вожаи чӯпон низ назари муаллифи “Фарҳанги Онандроҷ” дуруст ба назар намерасад. Соҳиби фарҳанг таъдбири фонемаҳои “ш” ба “ч” ва “б” ба “п”-ро нодида гирифтааст. Ба назари муҳаққиқон **чӯпон** гунаи туркигардидаи **шубон** аст ва аз туркӣ ба забонҳои гурҷӣ, булғорӣ, русӣ, лаҳистонӣ ва руминиёӣ иқтибос шудааст [9, 1058]. Забоншиноси олмонӣ М. Фасмер вожаи **чабан** дар забони русиро аз гунаи **čoban**-и туркӣ доништа, қайд мекунад, ки дар навбати худ ин вожа аз **šubān**-и форсӣ аст [5, 308].

Муҳаммади Подшоҳ зимни шарҳи маъноии калимаи **офтоб** шарҳи этимологии онро низ овардааст. Барои шарҳи этимологии вожаи офтоб ду фарзияро меорад: 1) Ва қиёси он бар маҳтоб хато, зеро ки “оф” калимаи алоҳида нест, ки бо калимаи тоб тартиб дода бошанд, чунончи офтоб дар асл обтоб буда, ки ба маънии гармкунандаи об бошад, “бо”-ро ба “фо” бадал кардаанд; 2) Ва соҳиби фарҳанги “Анҷумаҳои Носирӣ” навишта, ки “офтоб ба маънии тобиши меҳр аст, зеро ки “оф” мутлақ ба маънии меҳр омада, чунонки маҳтоб тобиши моҳро гӯянд» [8, 84]. Фарзияи дувум то андозае ба ҳақиқат наздикӣ дорад. Муҳаққиқ Муҳаммади Ҳасандӯст решаи вожаи офтобро мураккаб аз “оф” ба маънии “нур, партав, фуруғ” ва “тоб” (асоси замони ҳозираи феъл) шарҳ додааст [9, 88-89].

Дар осори хаттии асрҳои X-XI ба ҷойи вожаи **масҷид** гунаи дигари ҳамин калима дар шакли **мазкит** ва **мазкид** омадааст. Дар фарҳангҳои форсӣ гунаи мазкид ҳифз шудааст. Чунончи, Муҳаммади Подшоҳ дар баробари шарҳи маъноии вожаи **мазгит**, ҳамчунин шарҳи этимологияшро низ овардааст: «**Мазгит** – ба фатҳи аввал ва касри солис ва сукуни сонӣ ва «то»-и фавқонӣ. Ба маънии хонае, ки барои парастии парвардигор бисозанд ва ҳар кас хоҳад дар он бандагӣ ва ибодат кунад, он хонаро ҳурмат гузоранд ва пок нигоҳ доранд. Чун хонаи бандагии Яздон аст, ба Яздон нисбат диҳанд ва чун «зо» ва «син» ва «то» ва «дол» табдил ёфтаанд, муарраби он масҷид ба фатҳи ҷим аст, яъне макони сачда кардан» [8, 2962-2963]. Ба андешаи ӯ вожаи мазгит (мазкид) баромади форсӣ дорад, ки масҷид гунаи муарраби он аст.

Дар мавриди ба кадом забон тааллуқ доштани вожаи **мазкит** то ҳол миёни муҳаққиқон фикру андешаҳои мухталиф ҷой доранд. Дар аксари фарҳангу луғатномаҳо баромади ин вожаро аз забони арабӣ ҳадс задаанд. Бархе аз муҳаққиқон ин вожаро форсӣ ва гурӯҳе дигар ба забони оромӣ мансуб донистаанд.

Муҳаққиқи эронӣ Одили Ашкбӯс дар як мақолаи худ, ки бевосита ба решаи вожаи **мазгит** бахшидааст, бо муаллифи “Фарҳанги Онандроҷ” ҳамфикр аст: «Ин вожа дар асл «**мазгит**» буда, **масҷид** як вожаи муарраб аст. Яъне ин ки арабҳо ин вожаро аз форсӣ ба арабӣ бурда ва пас аз чанд дигаргунӣ барои он ҳамхонавода (ҳамреша Ҷ.А.) сохтаанд. Имрӯз дар Курдистони Ироқ ва Туркияву Сурия ин вожаро ба сурати **мазгут** ба кор мебаранд [<http://adel-ashkboos.mihanblog.com/>]. Вожае, ки дар англисӣ ба маънии **масҷид** аст (mosque) ва вожаи армани **mskit** ҳар ду реша дар **мазгит** дорад. Вожаи **мазгит**, ки дар воқеъ **мазкид** аст, аз ду бахш иборат аст: **маз** – ба маънои Худо, яъне аз ҷузъи вожаи Аҳурамаздо ва **кад** – ба маънои хона. Ба андешаи ин муҳаққиқ, вожаи **мазкид** ҳамон **маздокада** аст, ки маънои хонаи Худоро дошт [<http://adel-ashkboos.mihanblog.com/>]. Дар фарҳанги этимологии забони англисӣ вожаи англисии «**mosque**»-ро иқтибос аз забони арабӣ донистаанд, на аз забони форсӣ [7, 336]. Дар забони русии қадим (асрҳои XIV-XV) гунаи **мезгит** мавҷуд буд, ки дар забони русии муосир гунаи **мечеть** идома аз он аст. Муҳаққиқони забони русӣ низ ин вожаро иқтибос аз забони арабӣ донистаанд [4, 613].

Мустаҳриқи аврупоӣ Артур Жеферӣ (Arthur Jefery) дар як таҳқиқоти муфасссали худ, ки бевосита ба омӯзиш ва баррасии калимаҳои иқтибосӣ дар Қуръони маҷид (The foreign vocabulary of the Qur’ān) бахшидааст, баромади вожаи **масҷидро** аз забони оромӣ медонад [1, 263-264]. Муҳаққиқи эронӣ Муҳаммади Ҳасандӯст бар асоси андешаҳои Ҳорн, Нюлдек ва Маккензи баромади вожаи **мазкит** ва ё **мазгитро** аз асли оромии **msgd** нишон додааст [9, 2608]. Дар забони паҳлавӣ гунаи **mazgat//mazgit** мавҷуд буд, ки маънои **масҷидро** медод [10, 106, 304; 182, 476].

Аз андешаи муҳаққиқон метавон ба чунин хулоса омад, ки вожаи **мазкит** аз забони оромӣ дар давраи миёна ба яке аз забонҳои эронии миёна иқтибос шуда дар давраи нави забони форсӣ масири худро идома додааст ва гунаи масҷид баъд аз нузули ислом ба забони форсӣ роҳ ёфта, мавқеи вожаи **мазкитро** танг кардааст.

Аз таҳлилу баррасии шарҳи этимолгии вожаҳо дар “Фарҳанги Онандроҷ” ва муқоисаи он бо фарҳангҳои решашинохтии муосир маълум гардид, ки шарҳҳои этимологии “Фарҳанги Онандроҷ” дар доираи мутолиа ва таҳқиқи муаллиф ва маълумоти дар дастдошта асос ёфтааст. Муаллиф бо мабоҳиси илми этимология ошно

нест ва танҳо бар асоси ҳадсу гумон ба решашинохтии вожаҳо пардохтааст. Бо вучуди ин шарҳҳои этимолгии “Фарҳанги Онандроҷ” аз манфиат холи набуда, маълумоти овардаи муаллифи он имрӯз ҳам арзиши худро дорад.

АДАБИЁТ:

1. Arthur, Jefery. The foreign vocabulary of the Qurʼān. – Leiden – Boston, 2007. – 311 p.
2. Аҳадов Ҳ. «Фарҳанги Рашидӣ» ҳамчун асари лексикографӣ. – Душанбе: Дониш, 1981, - 122 с.
3. Капранов, В. А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI / В. А. Капранов. – Душанбе: Дониш, 1987. - 224 с.
4. Макс, Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. – 832 с.
5. Макс, Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. - 864 с.
6. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020, - 432 с.
7. Walter, W. Concise etymological dictionary of the English language / W. Walter. Printed in England. At the Oxford University Press. Impression of 1927.
8. محمد پادشاه بن غلام محیی الدین شاد. فرهنگ آنندراج. فرهنگ جامع فارسی. چاپ محمد دبیرسیاقی. تهران 1363
9. محمد حسندوست. فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی. 5 جلد. – تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. 1393
10. مکزی د. ن. فرهنگ کوچک زبان پهلوی. ترجمه مهشید میرفخرایی. – تهران. 1373. 428 ص

ШАРҲИ ЭТИМОЛОГИИ ЧАНД ВОЖА ДАР «ФАРҲАНГИ ОНАНДРОҶ»-И МУҲАММАДИ ПОДШОҲ

Мақола ба таҳқиқу баррасии яке аз фарҳангҳои тафсирии асримиёнагии форсии тоҷикӣ – «Фарҳанги Онандроҷ»-и Муҳаммади Подшоҳ бахшида шудааст. То ба имрӯз доир ба луғати мазкур дар фарҳангшиносии тоҷик мақолаҳо навишта шудаанд, аммо ин усули тафсири вожагон дар фарҳанги мазкур ба таври мушаххас баррасӣ нагардидааст. Муаллиф дар баъзе мавридҳо кӯшидааст, ки дар баробари тафсири маъноии вожагон шарҳи этимологиро низ орад. Чунончи, вожаҳои шубон, мазгит ва офтобро дар баробари шарҳи маъноӣ шарҳи этимологӣ низ додааст.

Калидвожаҳо: забони форсӣ, фарҳанг, равиш, луғатшиносии тоҷикӣ, шарҳ, тафсир, калима, маъно, этимология, “Фарҳанги Онандроҷ”.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ТОЛКОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ СЛОВ В "СЛОВАРЕ ОНАНДРОДЖ" МУХАММАДА ПОДШОХА

Статья посвящена изучению одной из средневековых персидско-таджикских толковых словарей под названием «Словарь Онандродж» Мухаммада Подшоха. На сегодняшний день об этом словаре в таджикской лексикографии написано много статей, однако способы и стиль толкования в данном словаре должным образом не изучены. В некоторых случаях, помимо семантического толкования слов, автор пытается также добавить этимологическое описание к данным интерпретациям. К примеру, он даёт этимологическое объяснение словам “шубан” (пастух), “мазгит” (мечеть) и “офтоб” (солнце) наряду с их смысловой трактовкой.

Ключевые слова: персидский язык, словарь, метод, лексикография, описание, толкование, слово, значение, этимология, «Словарь Онандродж».

ETYMOLOGICAL INTERPRETATION OF SOME WORDS IN "ONANDAROJ DICTIONARY" BY MUHAMMAD PODSHOH

The article is devoted to the study of one of the medieval Persian-Tajik explanatory dictionaries called "Onandroj Dictionary" by Muhammad Podshoh. To date, many articles have been written about this dictionary in Tajik lexicography, but the methods and style of interpretation in this dictionary have not been properly studied. In some cases, in addition to the semantic interpretation of words, the author also tries to add an etymological description to these interpretations. For example, he gives an etymological explanation of the words “shuban” (shepherd), “mazgit” (mosque) and “oftob” (sun) along with their semantic interpretation.

Key words: Persian language, dictionary, method, lexicography, description, interpretation, word, meaning, etymology, Onandroj Dictionary.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷобиров Абдуқодир Билолович — номзоди илмҳои филологӣ, ассистенти кафедраи таърихи забон ва типологияи ДМТ. Телефон: (+992) 93-566-51-67. E-mail: abdukodir667@gmail.com.

Информация об авторе: Джобиров Абдуқодир Билолович — кандидат филологических наук, ассистент кафедры истории языка и типологии ТНУ. Телефон: (+992) 93-566-51-67. E-mail: abdukodir667@gmail.com.

Information about the author: Jobirov Abduqodir Bilolovich — candidate of philological sciences, Assistant of the Department of History of Language and Language Typology of TNU. Phone: (+992) 93-566-51-67. E-mail: abdukodir667@gmail.com.

ТДУ: 811.21/.22-03

МАВҶЕИ ЯК УНСУРИ ГРАММАТИКӢ ДАР ТАШАККУЛИ ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ ФЕЪЛИ ЗАБОНИ САНСКРИТӢ

Самадов Р. С.

Коллеҷи омӯзгории н. Зафаробод

Забони санскритӣ яке аз забонҳои қадими ҳиндуориёӣ буда, маънои луғавии вожаи **санскрит** (saṃskṛtam संस्कृतम्) “фарҳанг” мебошад. Забони санскритӣ на танҳо яке аз забонҳои қадими оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, балки яке аз забонҳои қадимтарини дунё ба шумор меравад. Назаррас будани мавҷеи забони санскрит дар забоншиносии ҳиндуаврупоӣ агар аз як ҷиҳат қадимӣ будани он бошад, аз ҷиҳати дигар ин нахуст илми забоншиносӣ бо омӯхтани грамматикаи забони санскритӣ оғоз гардидааст. Забоншиноси машҳури Ҳинди бостон Панинӣ, ки дар асри IV то солшумории мо умр ба сар бурдааст, муаллифи грамматикаи санскрити классикӣ ба шумор меравад. Грамматикаи Панинӣ фарогири ҳашт китоб буда, аз 4000 қоидаи манзуми кӯтоҳ (сутра) иборат аст ва тавассути онҳо тасвири дақиқ ва таҳлили ҳаматарафаи морфология ва таркиби овозҳои забони санскрит инъикос карда шудааст.

Маълум аст, ки мардуми ориёӣ ва ҳиндӣ дар гузаштаи дури таърихӣ дар як мавзеъ маскун буданд. Забонҳои қадими эронӣ ба забонҳои қадими ҳинд ба андозае наздик буданд, ки байни мардумонашон мубодилаи афкор имконият дошт. Аз ин рӯ, забони санскритӣ ба забонҳои порсии бостон ва авестой наздикии зиёд дорад. Дар осори хаттии ин забонҳо ибораю ҷумлаҳои сершумореро пайдо кардан мумкин аст, ки аз ҷиҳати маъно ва оҳанг бо ҳам хеле наздиканд.

Яке аз чунин наздикиҳо ин мавҷуд будани аугмент дар ҳарду забонҳо мебошад. Аугмент калимаи лотинӣ буда, маънои “калоншавӣ, зиёдшавӣ”-ро дорад. Дар забоншиносӣ зери истилоҳи “аугмент” пешванде фаҳмида мешавад, ки он дар оғози феълҳои сода ва дар байни пешванду решаи феълҳои сохтаи баъзе забонҳои ҳиндуаврупоӣ омада, барои бунёди шаклҳои замони гузашта, монанди “плюсквамперфект”, “имперфект” ва “аорист” хизмат мекунад [6, с. 315]. Бо назардошти хусусияти заданокиро соҳиб будани аугмент метавон гуфт, ки дар гузашта он дар асл калимаи мустақилмаъно будааст. Вай дар ибтидо ба маънои “пеш, қабл” зарф ё, аз нуқтаи назари дигар, унсури шабеҳ ба пайвандак буд [7, с. 34].

Унсури грамматикӣ мазкур дар як қатор забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ, ба монанди санскрит, фриҷӣ, юнонии қадим, армани бостон дар ташаккули замони гузаштаи феъл иштирок кардааст. Аз гурӯҳи забонҳои эронӣ бошад, дар забонҳои

порсии қадим, авестой, суғдӣ, хоразмӣ, толишӣ ва яғнобӣ дар ташаккули замони гузаштаи феъл истифода шудааст.

Дар системаи морфология забони санскрит мавқеи аугментҳои **a** ва **ā** намоён буда, онҳо дар ташаккули замони гузаштаи сода, ҳикоягӣ ва аорист истифода мегарданд. Масалан, дар аввали феъли замони ҳозираи **भवित bhavati** “ҳаст” ҳамроҳ шудани аугменти **a** имкон дорад, ки шакли замони гузаштаи он **अभवत् abhavat** “буд” сохта шавад [4, с. 41]. Инчунин, дар феълҳои **aiccht** “орзӯ кард”, **aurnot** “фаро гирифта шудааст”, **ardhnot** “обод гардид” [2, с. 283], **aadam** (аз a-adam) “меҳӯрам”, **aima** “мерафтем” аз **aima** низ унсури нахустинашон аугмент мебошад.

Аугмент дар забони санскрит мавқеи устувор дошта, дорои вижагиҳои зерин мебошад:

1) Тарзи сохтмони имперфект аз аугменти **a-**, асоси замони ҳозира ва бандакҳо иборат аст. Масалан, дар феълҳои **achinadam** “тақсим кардам” (a- аугмент, chinad - реша, -am бандак), **akaravam** “ман кардам” (a- аугмент, karav- реша, -am бандак) аугмент дар оғози феъли шаклҳои имперфект қарор гирифтааст.

2) Ҳангоми дар мобайни пешванд ва асоси феълӣ қарор гирифтани аугмент шакли пешванд ва худ аугмент бетағйир мемонад, ки чунин ҳолат дар дигар забонҳои дорои аугмент ба чашм намерасад: **sam abharat, vyadadaat, anvakarot** [4, с. 64]. Дар феълҳои нишондодашуда унсурҳои аввал яъне **sam-, vy-, anv-** пешванд буда, баъдан аугмент (яъне a), сипас реша омадааст.

3) Аугмент ҳангоми дар аввали феълҳои бо садонок оғозшаванда омадан, дароз кашида талаффуз мешавад. Чунончи, дар феъли **इ छित icchati** “меҳоҳад” ҳангоми ба оғози он ҳамроҳ кардани аугменти **a** чунин шаклро мегирад **ऐ छत् aicchat** “меҳост”.

4) Шакл гирифтани аорист тавассути аугмент дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ ҳодисаи нодир буда, дар теъдоди ками забонҳо ба мушоҳида мерасад. Дар забони санскрит ҳангоми дар шакли аорист омадани феъл, аугмент дар оғози он ҷой мегирифт: **asthaam** “ман хезам”.

5) Дар баъзе маврид аугмент дар шакли **ā** ҳамчун унсури замонсоз дар ибтидои феъл ба кор рафтааст: **āvar, āvrnak, āvidhat** [2, с. 284].

Маводи бадастомада маълум менамояд, ки мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъл ва аористи забони санскрит намоён буда, он метавонад ҳам дар аввали калима ва ҳам дар мобайни пешванд ва реша қарор гирад.

АДАБИЁТ

1. Аугмент [электронный ресурс] URL: www.wikipedia.org/wiki/ (дата обращения: 05.03.2022).
2. Барроу Т. Санскрит [Текст] / Т Барроу. перевод с английского Н.Лариной. – М.: Прогресс, 1976. – 410 с.
3. Елизаренкова Т.Я. Ведийский язык [Текст] / Т.Я. Елизаренкова. – М.: Наука, 1987. – 183 с.
4. Зализняк А.А. Грамматический очерк санскрита [Текст] / Т.Я. Елизаренкова. – М., 1987. – 160 с.
5. Самадов Р. Мавқеи аугмент дар ташаккули замони гузаштаи феъл дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ [Матн] / Р. Самадов // Армуғони наврӯҳони илм №5. 2019. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. – С. 373-375.
6. Семерень О. Введение в сравнительное языкознание [Текст] / О. Семерень [Перевод с немецкого Абрамова Б.А]. – М.: Прогресс, 1980. – 406 с.
7. Ҳасанов А. Маводи таълимӣ-методӣ аз ҷанми таърихи забони тоҷикӣ (аҳди бостон ва миёна) [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд, 2018. – 96 с.

МАВҚЕИ ЯК УНСУРИ ГРАММАТИКӢ ДАР ТАШАККУЛИ ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ ФЕЪЛИ ЗАБОНИ САНСКРИТӢ

Мақолаи мазкур ба омӯзиши нақши унсури грамматикӣ дар ташаккули замони гузаштаи феъл дар забони санскритӣ бахшида шудааст. Муаллиф таърихи пайдоиш ва мақоми аугментро дар забонҳои ҳиндуаврупоӣ, махсусан дар забонҳои қадимаи эронӣ ва ҳиндӣ шарҳ медиҳад. Мавқеи он дар сохти замонҳои имперфект, аорист ва дигар шаклҳои замони гузашта бо мисолҳои мушаххас аз забони санскрит таҳлил мегардад. Мақола нишон медиҳад, ки аугмент дар оғози феълҳо, байни пешванд ва реша, инчунин дар шаклҳои дорои садонок, дароз талаффуз мешавад. Ин тадқиқот барои фаҳмидани робитаи таърихӣ забонҳои ҳиндуорийӣ ва таҳлили морфологии онҳо аҳамияти назаррас дорад.

Калидвожаҳо: забони санскрит, аугмент, феъл, забонҳои ҳиндуаврупоӣ, садонок, талаффуз, реша.

РОЛЬ ОДНОГО ГРАММАТИЧЕСКОГО ЭЛЕМЕНТА В ФОРМИРОВАНИИ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В САНСКРИТЕ

Данная статья посвящена изучению роли грамматического элемента в формировании прошедшего времени глагола в санскрите. Автор рассматривает происхождение и функцию аугмента в индоевропейских языках, особенно в древнеиранских и древнеиндийских языках. Подробно анализируется использование аугмента в конструкциях имперфекта, аориста и других форм прошедшего времени, сопровождаемое примерами из санскрита. Отмечается его устойчивое положение в начале глагола, между приставкой и корнем, а также особенности произношения в случае гласных. Исследование представляет интерес для сравнительного языкознания и морфологического анализа древних языков.

Ключевые слова: санскритский язык, аугмент, глагол, индоевропейские языки, гласный звук, произношение, корень.

THE ROLE OF A GRAMMATICAL ELEMENT IN THE FORMATION OF THE PAST TENSE OF SANSKRIT VERBS

The present article explores the role of a grammatical element in the formation of the past tense in the Sanskrit language. The author discusses the historical origins and functions of the augment across Indo-European languages, with particular attention to ancient Iranian and Indo-Aryan languages. The paper examines the use of augment in imperfect, aorist, and other past tense constructions, supported by examples from Sanskrit. It highlights the augment's stable position at the beginning of verbs, between prefixes and roots, and its phonetic elongation when preceding vowels. The study contributes to a deeper understanding of historical linguistic connections and the morphological structure of ancient languages.

Keywords: Sanskrit language, augment, verb, Indo-European languages, vowel, pronunciation, root.

Маълумот оид ба муаллиф: Самадов Рамазонӣ Саидназарович – Муовини директор оид ба таълим ва тарбияи Коллеҷи омӯзгорӣи ноҳияи Зафаробод rahmon.rahim@bk.ru Тел: 92-943-30-90

Сведения об авторе: Самадов Рамазони Саидназарович – Заместитель директора по учебной и воспитательной работе Педагогического колледжа Зафарободского района Электронная почта: rahmon.rahim@bk.ru Тел: 92-943-30-90

About the author: Ramazoni Saidnazarovich Samadov – Deputy Director for Academic and Educational Affairs of the Pedagogical College of Zafarobod District, email: rahmon.rahim@bk.ru Phone: +992 92-943-30-90

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ФИЗИКА - ФИЗИКА

<i>Фарход Р., Пирзода Б.Г. Квазиклассическое описание мультипольной спиновой динамики в $su(4)$-магнетиках со спином $3/2$.....</i>	10
---	----

МАТЕМАТИКА-ИНФОРМАТИКА - МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

<i>Юсупов Г.А. Совместные среднеквадратические приближения дифференцируемых функций в пространстве L_2</i>	19
<i>Нуралиев Ё.Г. Истифодаи асимптоҳои барои тадқиқи пурраи функсия</i>	22

ИЛМҲОИ ТЕХНИКӢ-ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Зикиллоев Ш.Т. Характер изменения температуры при охлаждении образцов флюорита (фк-70).....</i>	26
<i>Зикиллоев Ш.Т. Оценка коэффициента адсорбции порошкообразного флюоритового концентрата фк-70 в диапазоне температур 303–328 К.....</i>	31

ХИМИЯ - ХИМИЯ

<i>Гулов А.А., Хасанов У.А. Синтез ва омӯзиши амидҳои эфирҳои кислотаи тиофосфори бо фуллерен-C_{60}.....</i>	37
--	----

БИОЛОГИЯ – БИОЛОГИЯ

<i>Ҳаитматова М. А., Сатторов С. А. Хусусиятҳои биоэкологӣ ва морфофизиологии навъҳои ояндадори ҷав дар шароити хоку иқлими водии Ҳисор.....</i>	46
<i>Эргашев У. Х. Экология ва паҳншавӣ сусумори хокистарранг – (<i>varanus griseus daudin</i>, 1803) дар тоҷикистон.....</i>	54

ТИББӢ ВА ФАРМАТСЕВТӢ - МЕДИЦИНА И ФАРМАЦЕВТИКА

<i>Талабзода М.С., Давлатзода Х.Б. Астеноневротический синдром при лямблиозе у детей.....</i>	58
<i>Насирова С. З., Рабиев Р. М. Основные функции микроэлементов и их недостаточность.....</i>	65
<i>Рахматова Д. С. Современные аспекты инновационной терапии кариеса у детей дошкольного возраста.....</i>	71

ТАЪРИХ - ИСТОРИЯ

<i>Назарзода Д.К. Куруши Кабир - асосгузори ҳуқуқи башир</i>	76
<i>Давлатшиев Р. Ҳ. Замина ва густариши рабобити Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Иттиҳоди Аврупо дар масоили илму маориф.....</i>	82

ФАЛСАФА - ФИЛОСОФИЯ

<i>Самиев Б.Ҷ. Таҳлил ва муқоисаи ду дидгоҳ андар боби муайян кардани ҷойгоҳи тоҷикон дар сохтори иҷтимоии Аморати Бухоро.....</i>	87
<i>Мирзоев Г.Дж. Роль и значение средневековых мусульманских научных центров (Байт –уль - хикма) в развитии естественных наук.....</i>	94

ПЕДАГОГИКА - ПЕДАГОГИКА

<i>Маҳмадализода Б.Р. Шароитҳои педагогии ташаққули салоҳияти касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ.....</i>	102
<i>Давлатзода Ҷ. Бозииҳои дидактикӣ омилҳои рушди хонандагон ҳангоми омӯзиши фанни математика.....</i>	112
<i>Ҷӯраев М.М. Ташаққули фаъолнокии маърифатии хонандагон дар дарсҳои физикаи муассисаи таълими таҳсилоти умумӣ.....</i>	118
<i>Саидзода А.Р. Моҳияти тарбияи зебопарастӣ дар ташаққули фаъолияти бадеӣ-эстетикӣ хонандагон</i>	125
<i>Ҷӯраев Х.А. Ҳадафҳои миллии таълим ва тарбия аз дидгоҳи Пешвои миллат.....</i>	129
<i>Ҷӯразода Х.Ш., Одинаев С. Нақши технологияҳои рақамӣ дар таълими электроника ва электротехника барои ихтисосҳои техникии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ.....</i>	135

ПСИХОЛОГИЯ - ПСИХОЛОГИЯ

<i>Бобобекзода М. А. Ақсуламалҳои психологии наврасон ба талақи волидайн.....</i>	140
<i>Гуломова Ш. К., Бобобекзода М.А. Влияние инновационных технологии на развития когнитивных способностей детей.....</i>	148

СОЦИОЛОГИЯ - СОЦИОЛОГИЯ

<i>Таваллоев М.Т. Мафҳум ва моҳияти синфи миёна дар низоми табақабандии иҷтимоӣ.....</i>	155
--	-----

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

<i>Қозиён Ш.Қ. Сохтани давлати босамар ҳамчун зинаи нави ҳамкориҳои давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ.....</i>	161
---	-----

ҲУҚУҚШИНОСӢ - ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

<i>Сангинзода Д. Ш. Правовое регулирование туристической деятельности в Китае, Японии и Европейском союзе: сравнительный анализ с рекомендациями для Республики Таджикистан.....</i>	172
--	-----

ИҚТИСОД - ЭКОНОМИКА

<i>Попов Н. А. Проблемы и перспективы развития инфраструктуры обслуживания электромобилей в Таджикистане.....</i>	177
<i>Иматчоев З.Х. Риски и угрозы экономической безопасности в цифровой экономике.....</i>	188
<i>Иматчоев З. Х. Рушди агротуризм дар Вилояти Мухтори Қўҳистонӣ Бадахшон.....</i>	197

ЖУРНАЛИСТИКА - ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Муллоев Ш. Б. Духовность и философия жизни в публицистике асадулло саъдуллоева: вклад в осмысление современности</i>	204
---	-----

АДАБИЁТШИНОСӢ - ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Расулзода А.Б. Шакл ва сохтори газали нимаи дуюми асри ХХ (солҳои 80-ум).....</i>	212
<i>Муҳаммадхоҷа Н. Ҳусайн Воизи Қошифӣ ва мактаби адабии Ҳирот.....</i>	220
<i>Исмаилов И. Аҳамияти илмӣ ва арзиши адабии «Сирри най»-и Абдулҳусейни Зарринқуб.....</i>	230
<i>Ихромов Т.Т. Масоили ватандӯстӣ дар манзараҳои романи «Восеъ»-и Сотим Улугзода.....</i>	241
<i>Мажнунов А.А. Истифодаи шаклҳои шеърӣ дар афсонаҳои сеҳромези Тошбек ва Гулқурбон.....</i>	249

ЗАБОНШИНОСӢ - ЛИНГВИСТИКА

<i>Ҷобиров А. Б. Шарҳи этимологии чанд вожа дар «Фарҳанги онандроҷ»-и Муҳаммади Подшоҳ ..</i>	255
<i>Самадов Р. С. Мавқеи як унсури грамматикӣ дар ташаккули замони гузаштаи феъли забони санскритӣ.....</i>	259

Ба чоп 28.08.2025 имзо шуд. Супориши №11. Хуруфи навъи Times New Roman Tj.
Чопи офсет. Андозаи 60x84 1/8. Чузъи шартию чопӣ – 33. Теъдоди нашр - 100 .
Матбааи “Престиж Сервис”, ш. Душанбе, к. Истаравшан - 18.

Подписано в печать 28.08.2025. Заказ № 11. Гарнитура Time New Roman Tj.
Печать офсетная. Формат 60x84 1/8. Условно-печатный лист – 33. Тираж - 100.
Типография “Престиж Сервис”, г. Душанбе, ул. Истаравшан - 18.

On publications issued 28.08.2025. Assignment № 11. Font Format Time New Roman Tj.
Offset printing, size 60x84 1/8. Printer's sheet – 33. Edition - 100.
Publishing office “Prestige service”, c. Dushanbe, Istaravshan street - 18.